

„Et in Arcadia ego”

„ET IN ARCADIA EGO”

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

36.

SZERKESZTI:

Bitskey István és Görömbei András

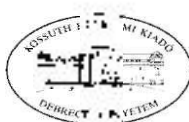
„Et in Arcadia ego”

*A klasszikus magyar irodalmi örökség
feltárása és értelmezése*

A kötetet szerkesztette:

DEBRECZENI ATTILA

GÖNCZY MONIKA

Debrecen, 2005

Készült az Oktatási Minisztérium
Kutatásfejlesztési Pályázati és Kutatáshasznosítási Iroda
A nemzeti örökség és a jelenkori társadalmi kihívások kutatása
c. program támogatásával
A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése
– NKFP/5/0125/2002.

Lektorálta:
Korompay H. János (MTA ITI)
S. Varga Pál (DE)
Szajbély Mihály (SZTE)
Szilágyi Márton (ELTE)
Zentai Mária (SZTE)

A névmutatót készítette:
Gönczy Monika

© Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, 2005

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 899 5

Kiadta: a Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit
A nyomdai műveleteket a Kapitális Kft. végezte
Felelős vezető: Kapusi József
Terjedelem: 34,00 A/5 ív
Készült Debrecenben, 2005-ben

TARTALOM

Előszó	9

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY

<i>Szilágyi Márton: Csokonai és a debreceni Kollégium</i>	
konfliktusai	15
<i>Demeter Júlia–Pintér Márta Zsuzsanna: Ismeretlen és</i>	
autográf Csokonai-versek – új adatok	
a Csokonai-filológiához	37
<i>Debreczeni Attila: A Zöld Codex rejtélyei (Egy filológiai</i>	
felfedezés továbbgondolása Csokonai „zsengéi”-re nézve)...	51
<i>Egyed Emese: A Gerson és kolozsvári kézírata</i>	79
<i>Nagy Imre: „Az moldonabb a’ ki a’ moldont megesméri...”</i>	
(Az Özvegy Karnyóné ’s két Szeleburdiak mint	
közjátékból „észre hozott” vígjáték)	99
<i>Gerold László: A Csurgón írt „két víg játék” drámai</i>	
dikciójáról	114
<i>Molnár Krisztina: A Dorottya értelmezéséhez</i>	120
<i>Ratzky Rita: „Bakkancsos ruhába öltözött pajzán Múzsza”</i>	
(Az antik hagyományok vizsgálata Csokonai fiatal kori	
erotikus verseiben)	129
<i>Hovánszki Mária: A verbunkos helye és lehetséges</i>	
értelmezései Csokonai poétikájában	136
<i>Csörsz Rumen István: „Zörgettek rózsám ablakán” –</i>	
Csokonai a közköltészet kapujában	150
<i>Borbély Szilárd: Csokonai karaktere és az Árkádia-per</i>	171

KAZINCZY FERENC

<i>Orbán László: Kazinczy önéletírásai:</i>	
a Kazinczy-emlékkert	203
<i>Szabó Ágnes: A vaktérkép</i>	
<i>Kazinczy Ferenc erdélyi utazása(i)</i>	211
<i>Czifra Mariann: Kazinczy ideális vallása (A valláskritikai</i>	
<i>szólamok háttere az 1810-es években)</i>	224
<i>Németh Zoltán: Kazinczy és Báróczi kapcsolatfelvétele</i>	
a <i>Pályám emlékezete</i> és más források alapján.....	241
<i>Porkoláb Tibor: Literátori imázsformálás</i>	
Kazinczy Ferenc és Virág Benedek levelezésében.....	256

BESSENYEI GYÖRGY

<i>Jászberényi József: Nem oda Buda, avagy amikor a szöveg</i>	
mást is beszél, mint amit mond...	
<i>(Bessenyei György: Buda trágédiája)</i>	271
<i>Hász-Fehér Katalin: A szerző és a szerkesztő Bessenyei</i>	
<i>(Az első magyar irodalmi antológia narratívái)</i>	299
<i>Labádi Gergely: A' Besenyei György Társasága és</i>	
az 1770-es évek irodalma.....	319

BERZSENYI DÁNIEL

<i>Onder Csaba: Horácz az ablakban, a kaskában Anakreón</i>	
(avagy a lét, az idő és a biztonságos szex Kemenesalján	
és Debrecenben)	335
<i>Fórizs Gergely: Berzsenyi Dániel bírálati és elméleti</i>	
művei 1818–20-ból	350
<i>Vaderna Gábor: Torlódások (Diskurzusok összjátéka</i>	
<i>Berzsenyi Dániel egyik levelében)</i>	370

EPIKUS MŰVEK

<i>Bódi Katalin: Nőábrázolási hagyományok a 18. századi</i>	
magyar levélregényekben	405
<i>Merényi Annamária: Hatások, műfaji és szerkesztési</i>	
kérdések Ungvárnémeti Tóth László <i>A' kriptá az az</i>	

<i>ama Nagy Elizának örök-emlékezete a' haládatos</i>	
<i>Füüi Szivben...</i> című prózai ciklusában	419
<i>Kunkli Enikő: Ami mellett az értelmező elbeszélő elbeszél,</i>	
<i>avagy egy Kemény Férj és nő</i> című regényével	
kapcsolatos narratológiai felvetés.....	434

NEMZET, NYELV, IRODALOMSZEMLÉLET

<i>Ajkay Alinka: „...int az idő, hogy emlékeznénk meg, hogy</i>	
<i>Magyarok vagyunk.” (Az 1807-es országgyűlés nyelvi</i>	
<i>vitái és a követutasítások)</i>	453
<i>Gönczy Monika: Variációk egy témára: Erdélyi János:</i>	
<i>Népdalok és mondák I. – Kelecsényi József kéziratos</i>	
<i>gyűjteménye a Debreceni Egyetem kéziratárában.....</i>	468
<i>Zabán Márta: Nyelvszemlélet és irodalomkonceptió</i>	
<i>összefüggése Salamon Ferenc színibírátaiban</i>	481
<i>Berki Tímea: „...a jelen és jövő hasznára visszatükröztetve”</i>	
<i>Millenniumi kiállítás és a látvány retorikája.....</i>	501
<i>Várhelyi Ilona: Csokonai és a debreceni identitás</i>	513
 Névmutató	 527

ELŐSZÓ

A jelen kötet egy konferencia és egy kutatási pályázat eredményeinek összefoglalását nyújtja. A *klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése* című NKFP-program négy műhely intézményes együttműködésében valósult meg 2002. július 1. és 2005. június 30. között. A Debreceni Egyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, az ELTE XVIII–XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, a SZTE Klasszikus Magyar Irodalom Tanszéke, valamint az MTA Irodalomtudományi Intézetének XIX. Századi Osztálya immár hagyományosnak mondhatóan szoros munkakapcsolatokat ápol. A korszak vezető kutatói, akik a jelen műhelyek vezetőiként is dolgoznak, jó néhány esztendővel ezelőtt felismerték, hogy a konstruktív, a különbségeket is feltétlenül toleráló együttműködés egyéni példái a szakterület egészére is hatással lehetnek, s így a személyes kutatói-baráti kapcsolatok egyre inkább intézményközi jelleget kezdtek ölteni. Ennek egyik első formája a hangsúlyozottan nem hivatalos jellegű vándorkonferencia, a VETÉSFORGÓ lett. Immár tizenegyedik éve, hogy évente két alkalommal találkoznak egymással a korszak kutatói az ország minden részéből, s kötetlenül megvitatnak tanulmányokat, előadásokat, amelyek általában készülő munkák részletei. Mindennek következtében a kutatási irányok is jól láthatóan konvergáltak, minden eredendő autonómiájuk mellett világosan kivehetőek az érintkezési pontok, a közös területek. Erre a háttérre épült aztán az az intézményi összefogás, amelynek keretében megvalósult a közös kutatási pályázat, jelentős tudományos eredményeket hozva.

A magyar irodalom korszakolásában és ennek megfelelően az egyetemi oktatásban is mára elfogadottá vált az a hármas beosztás, amely a *régi*, a *klasszikus* és a *modern* magyar irodalom fo-

galmaival él. Ennek megfelelően *klasszikus magyar irodalom* alatt irodalomtörténetünknek az 1770-es évekkel kezdődő és az 1900-as évek elejével záródó szakaszát értjük. A tág értelemben vett 19. század magyar irodalmának történeti feldolgozása még messze nem jutott el a lehetséges források feltárásának arra a fokára, amely a régi magyar irodalom évszázadai vonatkozásában megtörtént. Ennek oka az, hogy a Bessenyeitől nagyjából Ady fellépéséig terjedő makroperiódus a korábbi időszakhoz képest igen gazdag jelentős életművekben (Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany), a legnagyobb alkotók mögött pedig jól láthatóan rajzolódik ki a másod-, harmadvonalbeli, kontextusként számbavehető szerzők tömege is; azaz a korszak kutatójának így anélkül is elegendő forrás áll rendelkezésére, hogy kézírattárak fölióit, vagy rég elfeledett kiadványok lapjait forgatná. Ebből következően viszont a korszakról kialakult irodalomtörténeti kép csak a valamilyen formában a szöveggánon részévé vált anyagra támaszkodik, nem véve tudomást arról, hogy mögötte nem csupán a lappangó kánon által annak idején számon tartott alkotók és alkotások tömege áll, hanem a 19. század folyamán egyre terjedelmesebbé váló hírlap- és folyóirat-irodalom lapjain rejtőző szövegek is.

Közös kutatási programunk arra vállalkozott, hogy a *klasszikus magyar irodalom szöveggánonját* bővítse és a róla kialakított – az eddigiekben döntő mértékben az első vonalbeli alkotók főként lírai életműveire épülő – *képet korszerűsítse*. E fő cél megkívánta, hogy a legnagyobbakra irányuló kutatások összekapcsolódjanak a másod-, harmadvonalbeli szerzők, a sajtó és az irodalmi nyilvánosság rendszerének vizsgálatával, továbbá hogy a kritikátörténeti, narratológiai, eszmetörténeti és rendszerelméleti megközelítések dominánsabbakká váljanak. A szöveggánon bővítéséhez ugyanakkor a tervszerűen végzett textológiai tevékenység vezetett el, annak mind hagyományos, mind elektronikus változatában. A kritikai szöveggondozás nyitja meg ugyanis az utat az autentikus értelmezések megalapításához: ha nem tudjuk meggyőzően bizonyítani egy-egy szöveg hitelességét, nem ismerjük az adott szövegváltozatok belső rendjét és alakulását stb., csak igen korlátozott érvényességű kijelentések tehetők az adott

szöveg vonatkozásában. Az *értelmezés* ugyanakkor a felmerülő új és még újabb elméleti törekvések, vizsgálati szempontok integrálására és alkalmazására törekszik. Az utóbbi évek irodalomelméleti megújulása e tekintetben rendkívüli lehetőségeket teremtett. A klasszikus magyar irodalom megközelítéséhez különös jelentőséggel bírnak a rendszerelméleti, recepcióesztétikai, kritikátörténeti, nyelvelméleti, narratológiai kutatások szempontjai, hogy csak a legfontosabbakat emeljük ki. Feltárás és értelmezés így egymást erősítve és áthatva képes lehet az adott korszak egészéről alkotott kép újrarajzolására.

A fentiekben röviden jellemzett kutatási program reprezentatív rendezvénye volt az a konferencia, amelyet az utolsó félévben, 2005. január 26–28. között rendeztünk meg Debrecenben. Az időpont kiválasztásában nagy szerepet játszott az a tény, hogy január 28-án emlékeztünk meg Csokonai Vitéz Mihály halálának 200. évfordulójáról, s konferenciánk egyben Debrecen város ünneppsorozatának a záróeseménye volt. A tudományos előadások nem kis hányada éppen ezért Csokonai életművéhez kapcsolódott, egy teljes szekció időkereteit kitöltvén. A másik két szekcióban a pályázati program főbb kutatási irányaihoz kapcsolódó előadások hangzottak el. Különösen örömteli, hogy az előadók között nagy számban képviseltették magukat a fiatalabb kutatói nemzedékek képviselői, bizonyosságát adva annak, hogy a klasszikus magyar irodalom magas szintű kutatásának folytonossága biztosítva van. Bízunk benne, hogy a jelen kötet számára megszerkesztett szövegeket tanulmányozva ez az olvasó számára is közvetlen tapasztalattá válik.

Debreczeni Attila

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY

Szilágyi Márton

CSOKONAI ÉS A DEBRECENI KOLLÉGIUM KONFLIKTUSAI¹

Csokonai Vitéz Mihály kollégiumi pályafutásának egyik legnagyobb megtiszteltetése volt, amikor az ifjú költőt *publicus praeceptor*nak nevezték ki. Ezt a megbízatást még a vele később szembekerülő Szilágyi Gábor professzornak köszönhetette, s itt nemcsak egyszerű, az oktatásban való részvételre jogosító megbízatásról volt szó. A Kollégium oktatási rendszeréből következett ugyanis, hogy a diákokat szigorúan sorrendbe állították tanulmányi eredményeik alapján, s a hierarchia élére kerülés kedvezményeket és előjogokat, mi több, a későbbi pályafutás szempontjából nagyobb lehetőségeket jelentett. A Csokonai számára is személyesen ismert, ezért példának is tekinthető karrierek közül elegendő fölidézni Budai Ézsaiását: Budai 1785–86-ban „*privatus praeceptor*” volt, ilyen minőségében ismerte is a gyermek Csokonait² – s ő, Göttingából való visszatérte után a Kollégium professzora lett. Természetesen a diákkorában elért tisztségéből nem következett automatikusan a kollégiumi professzorság, annál is inkább, mert ebben az időben itt mindössze négy professzor működhetett³ – de az kétségtelen, hogy egy ilyen pálya befutásához is alkalmas kezdet lehetett a praeceptor tisztség; ezzel a megbízatással egyébként Csokonait mintegy kiemelték a társai

¹ A tanulmány hosszabb változata, *Csokonai „kollégiumi pörei”* címmel megjelent: *Alföld*, 2005/1, 31–48.

² BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1955, 19–20.

³ Szilágyi Gábor és Kotsi Sebestyén István mellé éppen ekkor került Sárváry Pál és Budai Ézsaiás; vö. még *Csokonai emlékek*, összeáll. és a jegyz. írta VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1960 (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai) [a továbbiakban: *CsEml*], 33–34.

közül, s olyan feladatot kapott (a poétai osztály tanítását), amely saját hajlamainak a leginkább megfelelt.

Az első kollégiumi pör⁴ vizsgálata igen tanulságosan mutatja azt is, hogy – legalábbis a kollégiumi sedes szerint – Csokonai ezt a praeceptor feladatot sajátos módon, az oktatási intézmény szigorú fegyelmi szabályain lazítva igyekezett ellátni. Az írásban is rögzített, kodifikált normától való eltérést a vizsgálat kétségkívül bebizonyította; feltűnő azonban, hogy – miközben a tény-szerű megállapításokat Csokonai sem vitatta, legföljebb, taktikusan, részletekben helyezte át a hangsúlyokat – a költő nem volt hajlandó büntudatot érezni pedagógiai módszerei miatt. Ez pedig talán azzal is magyarázható, hogy nem volt példa nélküli a szabályoktól való eltérés: mi több, magának Csokonainak a korábbi iskolai pályafutásában is megmutatkozott a kivételes bánásmód. Éppen Csokonai költészettan-tanára, Háló Kovács József írta meg már a költő halála után Csokonai Józsefnének, hogy ő miképpen kezelte a tehetséges gyermeket: „Az igen különös természet volt Ő benne, hogy erőltetni a tanulásra, annnyival inkább Versírásra soha sem lehetett; mellyeket én ki tanulván egész szabadságban] hagytam hogy írjon vagy ne írjon akkor, mikor több Tanuló Társai irtak. Sőt még az Letzkék járásában is egész Szabadságot szeretett volna; de mivel ez szokatlan dolog volt, úgy közlöttem, hogy hat Orakor reggel lévén az első Letzke (:mivel hétkor Templomba tartoztak menni:) ha Ő ki nem alutta Magát, egész nap kedvetlen volt; tehát én magam megparantsoltam Néki, hogy reggeli hat Orai Letzkére fel ne jöjjön; Ő ezt annyira szerette, hogy egész nap a’ Leg vidámabb és elevenebb Lélekkel volt, irt, és tanult.”⁵ Akárcsak ez az egyetlen, fönmaradt adat is igazolhatja azt, hogy nem egyszerűen Csokonai alkatában kell keresnünk a merev szabályok föllazításának indítókat, hiszen eszerint

⁴ A sedes jegyzőkönyvét először közölte: CSÜRÖS Ferenc, *Csokonai collegiumi pöre*, Irk, 1905, 445–464.; újraközölte és magyar fordítást is csatolt hozzá: CsEml, 41–71. A fordítás pontatlanságait korrigálta: JELENITS István, *Debreceni dcákság: Szélgjegyzetek Csokonai kollégiumi pörének magyar fordításához*, Irk, 1965, 327–328.

⁵ Kovács József Csokonai Józsefnének, Nagykörös, 1805. október 28.: CsEml, 229.

kollégiumi neveltetésében is szerepet játszott a normaszegés, mondhatni Csokonai erre (is) szocializálva volt.

Az első kollégiumi pör legfontosabb eleme azonban mégsem ez. A fegyelmezetlenség csupán mint fontos mellékkörülmény került elő, ahogyan a debreceni református egyháztanács jegyzőkönyve tömören megfogalmazza: „De kivált most ez a panasz ellene [ti. Csokonai ellen – Sz. M.], hogy a tanítványait elrontotta, azokat részegsége, pipázásra kapatta, nevezetesen most közelebb a Bacchus temetését producálván, azokat nagyon megitatta. Ezért citáltatván most, e mellett az is objiciáltatott, hogy templomba nem jár.”⁶ Mindez annak bizonyítékául került itt és ekkor elő, hogy volt előzménye annak a sérelemnek, amely a sedes összehívását motiválta. Csokonai ugyanis egy sajátos konfliktus eredményeként került a fegyelmi vizsgálat hatókörébe: éppen azt az embert, Szilágyi Gábort sértette meg, aki őt kiválasztotta praeceptornak.

A Szilágyival való konfliktus körülményeiről a sedestől végrehajtott tanúkihallgatásokból, magának a professzornak a vádjából, s végül, de nem utolsósorban Csokonai védekezéséből kaphatunk képet. A vádat, nyilván Szilágyi szavai nyomán, a következőképpen foglalták össze a fenti jegyzőkönyvben: „Azután következett ez, hogy mult szombaton kimenvén T[iszteletes] Szilágyi Gábor úr T[iszteletes] Kocsi István úrral az erdőre, ott találta nevezett Csokonai Mihályt 20 tanítványával. Ezek pipáztak és egy közülük akkor sem vette ki szájából a pipát, amikor odaérkeztek t[iszteletes] professor uraimék. T[iszteletes] Szilágyi Gábor úr azon vakmerő gyermeket megdorgálta, sőt mindnyájokat, hogy miért pipáznak és praeceptorokat is, hogy miért engedi meg nekik. Erre Csokonai azt mondotta, hogy ki determinálja az időt, a melyben szabad pipázni, mondja meg a t[iszteletes] professor úr, mert ő nem tudja. Ezt sokszor gunyolva mondotta és másokat sokakat nagy kitetsző csúfolással, contemtussal, úgy hogy utoljára is, mikor t[iszteletes] professor uraimék eljöttek, Jutka Persit danoltatta a gyermekekkel.”⁷ Mindebből annyi kétségtelenül kiderül, hogy egy többfázisú, fokozatosan elmérgesedő szóváltás

⁶ *CsEml.*, 40.

⁷ *CsEml.*, 40.

vezetett el ahhoz a végső sérelemhez, amelyet Szilágyi aztán már nem tudott megbocsátani: a nagyerdei véletlen találkozás Csokonaival és tanítványaival még csupán egyetlen, a Kollégium rendjébe ütköző kihágást – nevezetesen a pipázást – jelentett volna. Innen minden különösebb következmény nélkül el lehetett volna szabadulni: Szilágyi megfeddte ugyan a jelenlévőket, köztük a felelősnek tekinthető, rossz példával előljáró praeceptort is, de ennek nagyobb súlya aligha volt. Csokonaiék azonban megmakacsolják magukat, azaz nem hajlandók elismerni Szilágyi fegyelmező hatókörét – s ebben talán szerepet játszhatott a konfliktus helyszínének területen kívülsége: a Nagyerdő nem a Kollégium világa, hanem a pihenése, s az ott-tartózkodás mintegy az iskolai kötöttségek alóli kiszabadulást kínálja. Igaz, csupán fiktív módon, hiszen a viselkedési regulák betartása a diákok számára általános érvényű volt, de az a tér, amely nem tartozott hozzá a szigorúan felügyelt iskolai világhoz, felfokozhatta a viselkedés öntörvényű, minden szabályozottságra lázadással reagáló elemeit. Csokonai ebben a szituációban valóban vezérként viselkedett, ami egyébként megfelelt a Szilágyitól korábban ráruházott praeceptor szerepnek is; csak hogy ezúttal éppen Szilágyi Gábor ellenében képviselte ezt a pozíciót. Erre utal az is, hogy Szilágyi a sedes előtt azt állította, ő megpróbálta elküldeni Csokonai tanítványait, de ők csak akkor indultak el, amikor ezt maga Csokonai mondta nekik;⁸ ezt egyébként a védekezésében Csokonai is megerősítette, csak – állítása szerint – ő más szavakkal szólt a fiúkhoz, mint ahogyan Szilágyi emlékezett.⁹ Folyamatos ellenszegülése a professzor fegyelmezési törekvéseinek emiatt tette egyre inkább lehetetlenné Szilágyi visszavonulását: Csokonai ugyanis a konfliktust teátrálisan kezelte, vagyis úgy erodálta a professzori tekintélyt, hogy

⁸ A jegyzőkönyv szövege ezt így rögzítette: „Interim, adstantes Poetas, ut scederent in silvam, quum recreationis, et deambulandi causa, co venerint monebat Cl[arissimus] Professor, sed illi ne post repetitam quidem Cl[arissimi] Professoris, monitionem, prius se loco movebant, quam Praeceptor haec verba, ore suo emisset; ergo cati.” *CsEmI*, 60.

⁹ A jegyzőkönyv szerint Csokonai így fogalmazott: „Ad verba: Ergo eati; haec verba ita protuli; ite ergo ad silvam, quum Cl[arissimus] D[ominus] Inspector jubeat, et recreationis causa egressi sitis.” *CsEmI*, 62.

színészi hatáselemeket alkalmazott, közönség előtt érezvén magát. Ezt a mentalitást egyébként Domby Márton Csokonai-életrajza is rögzítette, mint a tanári módszer egyik leglátványosabb elemét: „Különben se tudván akció nélkül beszélni, a felvett személy minden szavainak, cselekedeteinek, magaviseletének, mozdulásinak, felgerjedésének vagy meghunyászkodásának, dühösségének, rimánkodásának, nyájaskodásának a szakasztott odaillő tónust, tagmozdulatot, ábrázat alkalmaztatását úgy megadta, hogy ... Momus is azok ellen kevés kifogást tett volna.”¹⁰ Még a sedes jegyzőkönyvének szövegéből is érzékelhető, hogy feltehetőleg ezúttal is így viselkedett. Szilágyi ezt láthatólag nem akarta eltűnni, ugyanakkor pedig nem akart (s nyilván nem is tudott volna) hasonló ironizáló gesztusrendet felhasználni, mint Csokonai – ebből a szituációból valóban nem volt más kiút, mint amire a jelen lévő másik professzor, Kotsi Sebestyén István ösztönözte a költőt, legalábbis Csokonai verziója szerint.¹¹ Szilágyit és Csokonait egyaránt megpróbálta egy zárt, intim térbe terelni, ahol megszűnik a közönségnek az a jelenléte, amely Csokonait egyre inkább ellenszegülésre sarkallja, növelvén Szilágyi ingerültségét is. A Kotsi Sebestyén pártfogolta bocsánatkérés azonban nem sikerült – Csokonai és Szilágyi egymástól eltérő verziói azt mutatják, hogy Csokonai gesztusait és viselkedését Szilágyi továbbra is sértően ironizálónak vélte, s hasonlóképpen érezhette Csokonai igazságtalannak és eltúlzottnak Szilágyi indulatát. Ilyenformán kerülhetett sor a konfliktus következő fázisára is: Csokonai visszakerülvén abba a nyilvános térbe,¹² ahol korábban már vezérként viselkedett, ismét átvette az irányítást, s ezúttal is egy kifejezetten színpadi jelenetet vezényelt le. Diákjaival körbevette a házat, ahol Szilágyi időzött, s elénekelte velük a *Pikkó herceg és Jutka Perzsi* című énekes színmű egyik betétdalát. Funkcio-

¹⁰ DOMBY Márton, *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól*, s. a. r. és a jegyz. írta VARGHA Balázs, Bp., Magvető, 1955, 21.

¹¹ Arról, hogy miért ment Csokonai Szilágyi után be a csószházba, a költő így nyilatkozott: „Ad verba: Uterius quoque insultaturus etc. respondit; non insultaturus, nec sponte, sed monenete Cl[arissimo] D[omi]no Kotsi, ut Cl[arissimum] D[ominum] Szilágyi deprecaretur intravi.” *CsEmI*, 62.

¹² A fogalomhasználatra l. GYÁNI Gábor, *Az utca és a szalon: Társadalmi térhasználat Budapesten 1870–1940*, Bp., Új Mandátum, 1999.

nálisan ez az éneklés a macskazenével tekinthető azonosnak, amely közösségi vagy közösség előtti megszügyenítésnek számított már a kora újkorban is.¹³ Figyelemre méltó azonban, honnan is vette Csokonai ezt a dalt. Az 1793. május 6-án bemutatott színmű mint az adaptált énekesjáték első darabja, kezdeményező szerepű volt a magyar színháztörténetben, az első Magyar Játékszíni Társulat műsorrendjében ráadásul a legsikeresebb bemutatónak számított (1793-ban 12 előadás).¹⁴ Vagyis Csokonai egy aktuális újdonság betétdalát applikálta az adott helyzetre – s ehhez hozzátehetjük azt is, a dal elénekeltetésének a ténye jó adalék az énekesjáték ismertségére, hiszen Debrecenben nem volt színház és színtársulat, amely eljátszhatta, népszerűsíthette volna a színművet, a kollektív elénekeltetés viszont azt tanúsítja, hogy ennek ellenére közismertnek számíthatott a kollégiumi diákok között a dallam és a szöveg¹⁵ – igaz, a rendelkezésünkre álló forrásokból nem dönthető el egyértelműen, vajon Csokonai tanítványai számára is régebből ismeretes volt-e a dal, hiszen az egyik tanítvány, a 16 esztendőös Zsoldos Jakab azt vallotta – őszintén vagy taktikából, ez eldönthetetlen –, hogy „nem is énekeltük soha másszor, hanem a’ minap az erdőnn.”¹⁶ A macskazenei funkcióban elhang-

¹³ A Katzenmusik meghatározására l. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, hrsg. unter besonderer Mitwirkung von E. HOFFMANN-KRAYER und mitarbeiteten zahlreicher Fachgenossen von Hanns BÄCHTOLD-STÄUBLI, Bd. IV. Berlin und Leipzig, 1931–1932, 1125–1132.; vö. még Robert DARTON, *Lúdanyó meséi, A nagy macskamészárlás: Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*, ford. MERÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 1987, 127–173.

¹⁴ Ennek az énekesjátéknak a fejlődéstörténeti funkciójára l. KERÉNYI Ferenc, *Tündérbohózatról a népszínműig = Mesterség és alkotás: Tanulmányok a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmáról*, szerk. MEZEI Márta, WÉBER Antal, Bp., Szépirodalmi, 1972, 317–318.; vö. még *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990, 76–78, 82. A vonatkozó fejezet Kerényi Ferenc munkája.

¹⁵ Erre már felhívta a figyelmet: PUKÁNSZIKYNE KÁDÁR Jolán, *Az első magyar énekesjáték: „Pikkó hertzeg és Jutka-Perzsi” = Az opera történetéből*, szerk. SZABOLCSI Bence és BARTHA Dénes, Bp., Akadémiai, 1961 (Zene-tudományi tanulmányok, IX), 5.

¹⁶ Zsoldos egyébként arról kérdezték, hogy Csokonai milyen nótákat daloltatott velük akkor, amikor – ellenszegülve a szabályoknak – estére is az osztályban maradtak; ebben a szituációban lehetett annak jelentősége, hogy kizárólag a vizsgára tanulandó, tehát egyházi énekek elénekeltetését ismer-
te be: *CsEml*, 51.

zó dal annyiban is kapcsolódott a nyilvános megszégyenítés hagyományához, hogy sértő jellegét pusztán az alkalmazás hordozta: nyilvánvaló volt a megcélzott személy kiléte, és az akció nagyobb nyilvánosság előtt történt – a Csokonaival lévő 20 diák mellett is lehetett még közönség, hiszen az esetben jelen lévő Kotsi Sebestyén István professzor azt vallotta, Csokonai és Szilágyi korábbi szóváltásáról azért nem tud részletesen beszámolni, mert éppen Szántai István kirurgussal beszélgetett.¹⁷ A vizsgálat anyaga egyébként egy szóval nem utal arra, hogy bármiféle egyéb, kommentáló verbális vagy non-verbális megnyilatkozás társult volna a dal elénekléséhez – ilyenformán a sedes vizsgálata alapján nem világos, miben állt a sérelem. Ebből a forrásból kizárólag arra következtethetnők, hogy a dal profán jellege lehetett oly mértékben kárhoztatandó, hogy a Csokonai számos normasértését szóba hozó vizsgálat csúcspontját ez az akció képezte. Ezt erősítheti az a mozzanat is, hogy maga Csokonai azzal védekezett, a dal elénekltetésével csupán az ilyesmiben mindig gyönyörködő Szilágyi megengesztelése volt a célja. Ez a megjegyzés önmagában is sajátos, hiszen Csokonai ugyanakkor azt pedig elismerte, hogy a dalt ő választotta ki,¹⁸ még ha hozzáfűzte is, hogy más dalt is javasolt – márpedig a teológiát tanító Szilágyi kibékítésére tényleg legfőljebb zsoltárok vagy más, liturgikus funkciót betöltő dalok lehettek volna alkalmasak. A szobatársak vallomása egyébként abból a szempontból ugyan nem egységes, hogy Csokonai utólagos reakcióit a bevallott bosszúállás jeleiként határozta volna meg, de annyi kétségkívül kiderült belőlük, hogy a praeceptoron nem látszott igazi büntudat.¹⁹ Mindez arra mutat, hogy az elénekltetett betétdal sértő potenciálja valahol máshol lehetett.

¹⁷ *CsEmI*, 63.

¹⁸ A jegyzőkönyv ezt így rögzíti: „Postequam Cl[arissimum] D[ominum] Gabrielem Szilágyi placare minime possem, cum D[omino] Daniele Varga Studioso bienni, versus silvam profectus, offendi Discipulos meos, jam tunc me expectantes eosque ut ad Clariss[im]um Professore[m], non mediocriter delectari noveram, delinirent, monui. Tum etiam cantilenas, quas canere deberant nominavi sequentes, Én gyilkosa Gömböztnek etc. Panaszaimat elegyes etc. et alias.” *CsEmI*, 62.

¹⁹ Lengyel József kontrascriba, valamint Zilahi János, Tóth Ferenc, Sós Pál, Técsi József és Szeles József vallomásait l. *CsEmI*, 62–63.

Ezen a ponton szerencsére azonban rendelkezésünkre áll Gál László későbbi visszaemlékezése, amely megadja a macskazene-ként előadott dal dekódolását: Gál ugyan nem lehetett szem- és fültanú, hiszen csak később került Debrecenbe, ám értesülése feltehetőleg közösségi ítéletet tükrözött, s ilyenformán hitelt érdemlőnek tekinthető. Gál pedig egyértelműen arról beszél, hogy a dalt mindenki utalásnak tekintette Szilágyi Gábornak a szolgálójával folytatott viszonyára, amelyből egyébként – mivel a lány teherbe is esett – házasság is lett. Ilyenformán a dal elének-lése a címzett szexuális magatartásának kipécézését jelentette volna – ez a tény pedig éppúgy érthetővé teheti Szilágyi Gábor vehemens reakcióit (hiszen személyében egy nagy tiszteletű és társadalmi presztízsű teológiai professzorról volt szó), mint ahogy azt is, miért nem található erről egyetlen célzás sem annak a sedesnek a jegyzőkönyvében, amelynek Szilágyi is tagja volt. Külön kérdés azonban az, hogy a dalszöveg miképpen hordoz-hatta ezt a – jelek szerint – egyértelműen dekódolható jelentést. A jegyzőkönyv a következőképpen rögzítette az elhangzó szöve-get: „Én gyilkossa Gömböztnek, A’ szép Jutka Persinek, Mind a kettőt én öltem, Setét sítba temettem. Már hát illik, hogy én is, Ugy hallyak meg mint ők is, Kígyók békák, viperák, pokolbeli Fúriák, Kísérlyetek az Égbe, Jutka Persim ölébe.”²⁰

Ez a szöveg némileg rövidített, mondhatni, a folklorizálódás vagy legalábbis az emlékezet kihagyásos működésének jeleit is mutató változata a színmű egykorú kiadásában olvasható betét-dalnak, amely a színmű II. felvonásának IV. jelenésében, közvet-lenül Pikkó herceg öngyilkossága előtt hangzik fel magának Pikkónak a szájából, „friss magyar nótára”:

Én gyilkossa Gömböztnek
 'S a' szép Jutkaperzsinek
 Min a kettőt én öltem
 Setét sírba temettem.

²⁰ *CsEmI*, 61.

Azért illik hogy én is
Meg-dögöljek mint ők is;
Mert tsak az az igaz szív
Ki állandó 's holtig hív.

Kígyók békák viperák
Pokolbéli fúriák
Kisirjetek az égbe
Jutkaperzsim öblibe.²¹

Kétségkívül elég kevés támpontunk van arra, hogy megértsük, milyen módon lehetséges szexuális tartalmú célzásokként felfognunk ezt a versikét, akár az eredetit, akár a rövidített, aktuális alkalmazott változatot tekintjük is.²² Már az is kérdéses lehet ugyanis, számolhatunk-e azzal, hogy az eredeti szövegkörnyezet hordozta jelentések belejátszhattak-e a jelentéstulajdonításba – csak akkor felelhetünk erre a kérdésre igennel, ha föltételezzük magának a színműnek az ismeretét Szilágyi professzor esetében éppúgy, mint az akcióban résztvevő diákok esetében. Ez egyébként végső soron nem zárható ki, hiszen – ha a pest-budai színházi előadásokat nem láthatták is sokan Debrecenben – a darab nyomtatott változata ekkor már hozzáférhető volt. Első lépésben tehát mindenképpen célszerű azzal számot vetnünk, hogy a színmű szövegében van-e arra párhuzam, hogy ezeket a sorokat szexuális utalásként interpretáljuk.

A színmű eleve szerelmi történet: Gömböztz „Tatár Khám” leánya, Jutka-Perzsi szerelmes Pikkó „Kalmuk Hertzeg”-be, csakhogy az apa és a szerelmes egymás ellenfelei, s a kán nem adja a lányát, hiába kéri a herceg. A kirobbanó csatában aztán Pikkó megöli Gömböztöt, s lánya utána hal a fájdalomba, mire Pikkó – a fentebbi dal eléneklése után – szintén megöli magát; az

²¹ *Pikkó hertzeg és Jutka-Perzsi*, Szomorú víg opera, Két felvonásban, Német nyelvből Magyarra alkalmaztatott S. A. [Szalkay Antal] Úr áhal, Pesten, Nyomt. Trattner Mátyás' betűivel, 1793, 58–59.

²² Pukánszky Kádár Jolán például egyenesen így fogalmazott: „A dalnak a játék összefüggéséből kiszakítva nem sok értelme volt, de az ilyesminek elterjedése nem értelem kérdése.” PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, *i. m.*, 5.

egyébként sem komolyan vehető konfliktust aztán a boszorkány Xixaxoverox oldja fel, aki mindenkit feltámaszt, hogy aztán a szereplők valcerozva ünnepeljenek.²³ Az erősen karikírozott, parodisztikus történet ilyenformán nem mentes a szerelemre tett célzásoktól; Pikkó pl. az I. felvonás IV. jelenésében így ad hangot lángoló szerelmének: „Oh szerelem mérge rútul tsiklándozol. / Oh! Jutka-Perzsitském be sok kint okozol.”²⁴ Amikor azonban a VI. jelenésben Gömbözt nem akarja feleségül adni a lányát Pikkónak, a herceg alkut ajánl, a tisztességes szerelmet könnyedén felcserélve időleges szexuális kapcsolatra:

Lépjünk mi egymásközt olyan kontraktusra,
Add most nékem Jutkát, bár tsak egy holnapra
'S ha osztán úgy tetszik, ismét vissza-adom.
'S többet nem busitlak, fejemre fogadom.²⁵

A VII. jelenésben pedig Pikkó és Jutka-Perzsi duettje – nyilvánvalón a Varázsfuvola Schikaneder-féle librettójának hatását mutatván – a házasság és a gyermekáldás képét villantja föl, amikor a két fél közösen így énekel, saját majdani szerepüket határozandó meg: „Papa Mama! Papa Mama!”²⁶ Mindezek után Pikkó búcsúdalának utolsó szavai, a Jutka-Perzsi ölébe (vagy a nyomtatott változat szerint: „öblibe”) vágyakozás igencsak felfogható szexuális utalásnak is. Ám a Nagyerdőben elénekelt dal hatásmechanizmusa ennél egyszerűbb kóddal is működhetett: Gál László szerint ugyanis Szilágyi Gábor szolgálójának, majdani feleségének Erzsi volt a keresztnéve – vagyis a Jutka-Perzsi név említése erre tett célzásként is hathatott. Ez ráadásul, kontaminálódva az előbbi, kontextusból fakadó jelentéssel, még inkább frenetikus lehetett.

Csokonai applikációja, bármennyire alkalminak tűnik is, olyan gesztus, amelynek párhuzamait nem kell sokáig keresgelnünk magában az életműben sem. A kétértelműségnek, a dubiózus

²³ A darab elemzését I. PUKÁNSZYKNÉ KÁDÁR Jolán, *i. m.*, 17–24.

²⁴ *Pikkó hertzeg...*, *i. m.*, 16.

²⁵ *Uo.*, 25.

²⁶ *Uo.*, 36.

szövegalkotásnak az ilyesféle szexuális konnotációjára Csokonai későbbi művei között számos példa van, s ezek között többnyire olyan textusokat találunk, amelyek a priapikus allegorizálásnak végső soron nem adják meg a feloldó megfejtését.²⁷ Ezek a versek és prózai szövegek végső soron tehát olyan poétikai hatáselemeket alkalmaznak, amelyeket – *mutatis mutandis* – Csokonai itt, ebben a korai és elsősorban színházi effektusokra épülő akciójában is fölhasznált. A leglátványosabb párhuzamot a Kollégium egy másik professzorának, Budai Ézsaiásnak az esküvőjére 1795-ben írt újság-paródia, a D[ebreceni] Magyar Psyche kínálja: ebben a szerelemnek, a házasságnak és a szexuális aktusnak a rendkívül leleményes körülírására számos variációt találhatunk, amelyhez Csokonai éppúgy fölhasználta az antik mitológiát, mint a hadijelentések vagy földrajzi leírások műfaji kereteit.²⁸ Ez a szöveg ráadásul – Debreczeni Attila datálása szerint – akkor keletkezett (1795. január 27-e előtt),²⁹ amikor még le sem zárult az első kollégiumi pör, időben tehát nagyon közel a Szilágyi Gábort megsértő akcióhoz. Csokonai ezúttal is egyik professzora kapcsán alkalmazott szexuális tartalmú utalásokat – bár a két eset között jelentős különbségek vannak. Az újságparódia nem a sértés szándékával készült, hanem sejthetőleg inkább nászajándéknak szánva, s ez esetben szó sem volt egy ellenőrizetlen szerelmi kapcsolat kifigurázásáról: Budai Ézsaiás házasságkötése éppen a szabályozott, tisztességes szexualitás példája volt. S noha a kritikai kiadás joggal jegyzi meg, hogy ez az egész kézirat talán nem is került a professzor kezébe,³⁰ annyi talán megkockáztatható, hogy a visszhangtalanság – pontosabban a címzett sértettségének hiánya – akkor is jelentőséggel ruházható fel, ha úgy gondoljuk, hogy a szöveg célba ért: ezúttal ugyanis nem egy olyan nyilvános

²⁷ Vö. ZENTAI Mária, *Tanult fülek és rongyon gyűlt munkák: Csokonai dévaj-ságairól és szépírói megítélteésükről = Folytonosság vagy fordulat?: A felvilágosodás kutatásának időszervi kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 309–317.

²⁸ A szöveget l. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Szépprózai művek*, s. a. r. és a jegyz. írta DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1990 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) [a továbbiakban: Cs/Széppr], 117–142.

²⁹ *Uo.*, 399.

³⁰ *Uo.*, 399.

megszégyenítés történt, mint Szilágyi esetében, s Budainak nem is volt oka sértetten reagálni. A lakodalom légkörébe az ilyesféle szexuális célzások és ugratások ugyanis eleve beletartoznak, s elhangzásuk, leírásuk jókívánságnak minősül. Szilágyi Gábor kapcsán azonban – mivel ott egy titkolt, nyilvánosság előtt nem vállalt szerelmi viszonyról volt szó – a szexualitás kibeszélése komoly erkölcsi sérelem volt; s ha Csokonainak Szilágyi professzor vérig sértése volt a célja, ezt teljes sikerrel valósította meg.

Az első kollégiumi pör láthatólag komoly kedélyhullámmzásokat váltott ki Csokonaiból. Viselkedése és reakciói, amennyire ez a jegyzőkönyvből megítélhető, ellentmondásosak: előbb beadott egy latin nyelvű kérvényt, s ebben arra hivatkozott, hogy korábban kérte, háromszor is a praeceptori megbízatás alóli felmentését, majd azért esedezett, hogy ennek ellenére folytassák le ellene a vizsgálatot; ugyanekkor pedig azt is bejelentette, hogy már nem is viseli a tógát – ami egyébként annak a jele, hogy nem tekinti magát a Kollégium diákjának.³¹ Ezzel majdnem párhuzamosan azonban fogalmazott egy gúnyos, latin nyelvű levelet Szilágyi Gábornak, amelyet ugyan nem küldött el, de mivel a Lengyel József kontraskriba meglelte a kéziratot, s átadta a sedesnek, ezt is felhasználta ellene a perben.³² Csokonai tehát gesztusaiban folyamatosan ingadozott a kétféle lehetőség között: a kollégiumi törvényeknek való alávetés, illetve a Kollégiumból való önkéntes kilépés között. A tőle egyébként elfogadott – s a jegyzőkönyv szerint ráadásul köszönettel vett – ítéletben azonban ismét nem tudott megnyugodni: praeceptori megbízatásnak az elvesztése számára komoly traumának mutatkozott. Erről árulkodik az is, hogy Domokos Lajos főbíróhoz fordult, ahogy erről egy consistoriumi jegyzőkönyvi bejegyzés tanúskodik. „Tekintetes Domokos Lajos úr proponálja, hogy mintegy ... héttel ezelőtt Csokonai Mihály volt a Tekintetes úrnál, szomorúan panaszolkodott, hogy már oda van és semmi jót ezután nem reménylhet, becsületétől és minden promotiótól megfosztódott, kéri, hogy tétetődjön visz-

³¹ *CsEml*, 47–48.

³² *CsEml*, 55–57.; vö. még CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés, s. a. r. és a jegyz. írta DEBRECZENI Atila*, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) [a továbbiakban: *Cs/Lcv*], 38–39.

sza a praeceptorságba. A Tekintetes úr, ámbár minden módon akarta csendesíteni, de mivel le nem csendesedett, megígérte neki, hogy még egyszer a consistorium előtt fogja a dolgát proponálni, most azt akara a Tekintetes úr cselekedni.”³³ Ezzel a költő azt a Domokos Lajost vonta be az ügybe, aki néhány évvel korábban, a Csokonai esetével több szempontból is párhuzamba állítható Márton István-ügyben beavatkozott a kollégiumi autonómiába, a Sinai Miklóssal való elmérgesedő konfliktusa mellékszínjévé avatva egy diák fegyelmi ügyét.³⁴ Hasonlóan végletes fellépésre Domokos ezúttal nem vállalkozott, s hogy miért nem, azt csak találgathatjuk: az bizonyos, hogy a Sinaival folytatott küzdelemnek ekkor már vége volt, és Sinai Miklóshoz hasonló formátumú ellenfél ekkor éppen nem állt szemben Domokossal – olyan súlyú végletes lépéseket, mint amilyeneket a Márton-ügy alkalmával megtett, nem lehet folyamatosan elvárni, legfeljebb akkor, ha valaki végleg meg akarja semmisíteni a Kollégium autonómiáját. Ez azonban Domokosnak aligha állhatott érdekében – akár ezért is érezhette úgy, hogy itt nincs szükség erőteljesebb interveniálásra. Ám meglehet az is, hogy nem érezte magát az ügyet sem olyan jelentősnek; bár az azért tagadhatatlan, hogy személyesen exponálta magát az ügyben Csokonai oldalán.

A második kollégiumi pör másféle fegyelemsértés miatt indult meg, mint az első: Csokonai legációk mulasztásainak az ügye azonban aligha teljesen független az előbbi üggyől. Köztudomású, hogy a vád szerint Csokonai Halasra utazván legációba, nem tért vissza a megszabott időre, sőt a gyűjtött pénzzel is csak későn számolt el.³⁵ Csokonai útvonala és annak időbeli szakaszai elég jól rekonstruálhatók: 1795-ben a húsvét április 5–6-ra esett, a pünkösd pedig május 25-re – a közbeeső több mint egy hónapot pedig Csokonai nem Kiskunhalason töltötte, hanem előbb Kecskemétre ment (itt ismerkedett meg Mátyási Józseffel), majd pedig Pestre. Debrecenbe végül is Szabadszállásról érkezett.³⁶ A mu-

³³ [Domokos Lajos közbenjárása 1795. január 27.]: *CsEml.*, 66.

³⁴ Mándi Márton István kollégiumi perének alapos feldolgozása: CSÚRÖS Ferenc, *Mándi Márton István pöre*, ITK, 1912, 11–38, 175–199.

³⁵ Vö. *CsEml.*, 69–70.; l. még DEBRECZENI Attila jegyzetét: *Cs/Széppr.*, 418–420.

³⁶ *Uo.*, 418–419.

lasztás ténye tehát aligha tagadható. Abban viszont, hogy Csokonai ezt a hivatalos, a Kollégiumtól kapott megbízatást másra használta fel, szerepet játszhatott az első kollégiumi pörben őt ért sérelem: ekkor ugyanis legálisan szabadult ki a kollégiumi kontroll alól – ebben a helyzet némileg hasonlít a nagyerdei sétán érzékelt szabadság illúziójához –, s ezt a helyzetet láthatólag tudatosan használta fel olyan irodalmi és társadalmi kapcsolatok kiépítésére, amelyek túlmutatnak a Kollégium illetékességén. A Mátyásival való találkozás éppúgy ebbe a sorba illeszthető bele, mint feltételezett pesti megismerkedése Schedius Lajossal és Dugonics Andrással, illetve az *Urániában* való publikálás előkészítése:³⁷ mindezek eleve arra látszanak mutatni, hogy Csokonai már a debreceni Kollégium esetleges elhagyása utánra próbált meg barátokat, támogatókat szerezni. Ekkori tájékozódásába tehát láthatólag beletartozott a pesti egyetemen való tanulás esélye is (a Schediushoz 1795. július 9-i dátummal írott, latin nyelvű levele ezt a következtetést megerősíti)³⁸ – a Mátyásival való kapcsolatfelvételbe (hiszen egy egykori grófi magántitkárról van itt szó) pedig talán nem ok nélkül látjuk bele a főúri mecénások keresésének egyik első, közvetett kísérletét, amelynek még több, jórészt sikertelen próbáját figyelhetni meg Csokonai későbbi pályáján. Csokonai tájékozódásának ezt a táguló horizontját jóval fontosabbnak lehet tartani, mint azt a – leginkább Juhász Gézától forszírozott³⁹ – magyarázatot, hogy a költő esetleges, nem is bizonyítható jelenléte a május 20-i, vérmezei kivégzéseken lett volna a legveszélyesebb, a Kollégiumtól majdan megtorolt fegyelemsértés: mert hiszen a kivégzés azért volt nyilvános, hogy minél többen részt vegyenek rajta, ha tehát Csokonai ott volt, akkor annak semmi különleges súlya nem volt. Mint ahogy Csokonai rendkívül erőszakolt hozzákötése a köztársasági mozgalomhoz szintén nem több, mint közvetett gondolatkísérletekre és meglehetősen önkényes adatértelmezésekre épített ideológiai próbál-

³⁷ Ennek összefoglalását I. DEBRECZENI Attilától: *Cs/Széppr*, 418–419.

³⁸ A levelet I. *Cs/Lev*, 46–48.; a jegyzetek: 460–464.

³⁹ Vö. pl. JUHÁSZ Géza, *Csokonai-tanulmányok*, s. a. r., a bev. és a jegyz. írta JUHÁSZ Izabella, Bp., Akadémiai, 1977, 265–266.

kozás arra, hogy a költőt sikerüljön legalább így, közvetve bekapcsolni a forradalmi hagyományok üdvtörténeti sémájába.

Ha a második kollégiumi pörben felrótt fegyelemsértések jellegét és súlyát akarjuk megérteni, nagyon tanulságos adalékokat jelent Gál László – egyébként Csokonai irányában bevallottan elfogult – visszaemlékezése. Gál részletesen és tételelesen beszél arról, hogy a vádpontok azért voltak igazságtalanok, mert a Kollégium diákjainak szokásszerű legációs gyakorlatával nem ellenkezett Csokonai magatartása.⁴⁰ Az eljárásban ilyenformán egy tételes jogfelfogás konfrontálódott egy szokásjogi tradícióval, s ilyen esetekben természetesen az előbbi szigorú számonkérése esetén mindig lehet okot találni az elmarasztalásra. Gál ezt az eljárást – ennek a felfogásának megfelelően – két személy rosszindulatának tulajdonítja: szerinte Szilágyi Gábor professzor és a Csokonaira féltékeny Tóth Ferenc contrascriba volt az események hátterében. Ez a megjegyzés azért figyelemre méltó, mert ilyenformán Gál is szoros összefüggést feltételez Szilágyi megsértésének aktusa és a második kollégiumi pör között. Ez a megfigyelés – az eddig elmondottak alapján – valóban logikusan következik a fennmaradt dokumentumokból, s innen nézvést magának Csokonainak a nevezetes búcsúbeszéde is értelmezhető gesztus.

Debreczeni Attila ugyanis joggal hívja föl a figyelmet arra, hogy a jegyzőkönyvnek a kicsapást rögzítő szövege első helyen éppen ennek a beszédnek az elmondásával és tartalmával foglalkozik; ilyenformán lehet, „hogy meg sem született volna e búcsúbeszéd elhangzása nélkül” a határozat.⁴¹ Vagyis Csokonai maga döntött úgy, hogy egy látványos, a Kollégium elhagyásának szándékát is magában foglaló nyilvános beszédben fordul a diáksághoz: ezzel a tétivel voltaképpen igen logikusan folytatta mindazt, amit legációja alatt csinált, s amihez az első lökést a Szilágyival való konfrontálódás sajátos értelmezése előzött meg. Feltűnő, hogy ismét a színészi előadásmód eszköztárához nyúlt, s egy teátrális, az előzőeknél sokkal nagyobb közönséget feltételező akció keretében tette mindezt: aligha véletlen, hogy ennek az észlelé-

⁴⁰ Vö. *CsEml*, 414–419.

⁴¹ *Cs/Széppr*, 420.

sében közös a jegyzőkönyv ítélete⁴² és Domby Márton Csokonait felmagasztaló emlékezése.⁴³ Csokonai ezzel az akcióval kényszerhelyzetet is teremtett, hiszen ha igaz – legalább úgy nagyjából – Domby becslése, hogy tudniillik négyszázötven diák előtt beszélt, meglehetősen hosszan egyébként, ha a fönmaradt beszédet teljes egészében elmondta, akkor ezzel komoly, a kollégiumi fegyelmet jelentősen lazító tömeghatást érhetett el. Ráadásul egy olyan eszközhöz nyúlt, amelyet néhány évvel korábban már kipróbált Horváth Ádám – az eset akkori tanúi közül pedig még többen jelen lehettek ekkor is az Auditoriumban. Horváth Ádám 1789-es, Kazinczyhoz intézett levele arról is árulkodik egyébként, hogy Horváth, miközben kollégiumi pör folyt ellene, szintén a saját akaratából jelentette be így távozási szándékát, s ilyenformán – tudatosan – csak a kizárási folyamatot gyorsította fel.⁴⁴ Csokonai tehát egyrészt mintát követett, s ezzel akár akaratlanul is felidézhetette annak a rémét, hogy a szabálysértések újabb példái következhetnek majd; másrészt pedig Horváth leírása megvilá-

⁴² Vö. a következő szavakkal: „Erat ista oratio practer morem sine exemplo, et contra scholae instituta sermone hungarico composita, de loco insolito, sono, gesticulationibus, qui protervum magis histrionem quam honeste valedicturum recitata...” *CsEmI*, 68.

⁴³ „Mindenkor elevenen lesz előttem az a szív-ható megjelenés, midőn ő a palástos Minervától végbúcsút akarván venni, a debreceni Kollégiumban, egy a maga nagyságát, s megsértetését mélyen érző lélekkel, egy az elválás miatt vérhedző szívvel állott fel, több mint ötödfél-száz tanulótársai között, hogy rőlök örökre búcsút vegyen. A legfelsőbb potenciára emeltetett az ő meggyúlt lelke, és valahány szikrát bocsátott ki magából, mindaz az ő szájának, szemének, tagjainak mozdulatai áhal sokszorozódván, elektromi batteriás villám gyanánt lövődött keresztül az ötödfél-száz ifjún, és az egész auditorium egy néma rángatódzásba jött. Én még igazán tűzes és rettenetes akciót a teátrumon kívül csak ezt az egyet láttam. Szemével, szájával, haja szálaival, karjainak s tagjainak minden mozdulataival beszélt, indított, s ontotta ki a meggyúlt érzést.” *DOMBY, i. m.*, 38–39.

⁴⁴ „...többé be nem hívtak [ti. a sedes elé – Sz. M.], hanem két hónap múlva magam jó szántából még Deák fővel, mind magam helyett, mint Némethi jó Barátom helyett estveli Imádság után a’ Nagy Auditoriumban elbúcsúztam ’s akkor olyan nagy lármá lett, hogy egy egész hétig minden nap folyt a’ Concursus Primariorum; de már akkor az oldalamon volt egy Ó-Testamentomi Insurrectio kard, ’s tsak süveget is annak emeltem a’kinek akartam.” *KA-ZINCZY Ferenc levelezése*, I, 1763–1789, kiad. VÁCZY János, Bp., 1890 [a továbbiakban: *KazLev*, I], 353–354.

gíthatja Csokonai szándékait is: a Kollégiumból való önkéntes és előkészített távozás tervét.

Éppen ezért lehet kérdéses, valóban olyan mértékű trauma volt-e Csokonai számára Kollégiumból való kicsapás, mint ezt az irodalomtörténet ábrázolni szokta. Hiszen ugyanakkor számos adalékot vonultathatunk föl annak bizonyítására, hogy sem Csokonai nem fordul szembe egyszer s mindenkorra a Kollégiummal, sem a Kollégium oldaláról nincs meg a végleges szakítás. Csokonai például a továbbiakban is baráti kapcsolatban marad azzal a Nagy Gáborral, aki részt vett az őt elítélő sedes munkájában,⁴⁵ s ugyanígy barátja marad Nagy Sámuel is; Rhédeyné Kácsándy Terézia temetésén közösen szerepel azzal a Budai Ézsaiással, aki elnöke volt ugyanannak a fegyelmi testületnek, s egyetlen, Kazinczytól rögzített előadói gesztust leszámítva, semmi nyoma nincs annak, hogy éppen kettejük között lett volna ott és akkor feszültség; sőt, korábban is mindig nagy tisztelettel nyilatkozik egykori professzoráról.⁴⁶ Említhetnők azonban azt is, hogy Csokonai édesanyjának a végrendeletében szerepel egy alapítvány létrehozása a debreceni Kollégium javára.⁴⁷ Ezt a – talán csak látszólagos – ellentmondást a Csokonai távozásával kapcsolatos források tüzetes újraolvasásával és a megfelelő kontextus megválasztásával föl lehet oldani. Hiszen Csokonai – akkor, amikor tiltott öltözetének felvételét vetik a szemére – maga utal Márton István korábbi esetére, igaz, ahogyan ezt az iskolai sedes néhány tagja meg is jegyzi, tévesen.⁴⁸ Márton István pere ugyanis több

⁴⁵ Kettejük kapcsolatára l. DEBRECZENI Attila jegyzetét: *Cs/Lev*, 436.

⁴⁶ Vö. BORZSAK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1955, 124–126.; l. még DEBRECZENI Attila jegyzetét: *Cs/Széppr*, 399–400.

⁴⁷ „Ha pedig a gyermeknek [i. Csokonai József árvájának, Csokonainé Diószegi Sára unokájának – Sz. M.], minek előtte ember kort érne, halála történné, szüleiéről álló successiója, 1300 frt, – szálljon néhai Margitai Józsefné Diószegi Mária ivadékaira; a mi pedig azontúl megmarad: a ref. Collegiumban tanul, debreceni születésű, jó igyekezetű és szegénysorsú ifjak részére osztassék ki annak kamatja.” ZOLTAI Lajos, *Adatok a Csokonai család életéhez*, ITK, 1905, 110.

⁴⁸ *CsEml*, 49.

ponton valóban más fénybe állíthatja Csokonai ügyének megítélését is. Onnan nézvést úgy tűnik, a kizárás eleve nem jelentett végleges és helyrehozhatatlan kitaszítást: Mártont ugyanis szintén kizárták, de – ahogyan ez a gyakorlatban megtörténhetett – egy instancia alapján vissza is vették egy idő után, amikor ígéretet tett megjavulására. Márpedig a Csokonairól hozott ítélet, ha figyelmesen elolvassuk, nem beszél „végleges” kizárásról: „I se Officio Studiosi exuebat, etiam jure omni Studiosi, non jam sua voluntate, sed ex decretis Sedi Scholasticae exuatur, et proscribatur.”⁴⁹ Alapos lehet tehát a gyanú, hogy az irodalomtörténetírásban rögzült vélemény, miszerint Csokonai esetében „rendkívül szigorú”⁵⁰ ítélet született, öntudatlanul magának Csokonainak a véleményét visszhangozza („minekutánna az én elbűtsúzó Órázsiómért a’ példa nélkül való és Coll. históriájába nem történt büntetésre ítéltettem volna méltónak”)⁵¹ – noha Márton István vagy Horváth Ádám ügye bizonyíthatja, hogy volt erre precedens. Ami egyébként azt is magában foglalja, hogy Márton Istvánhoz hasonlóan feltehetőleg Csokonainak is lehetett volna lehetősége a visszatérésre, ha akarja – s az már más kérdés, miért nem élt ezzel. Az egyik magyarázat az lehet, hogy Csokonai erre nem volt oly mértékben rászorulva, mint Márton István: Márton anyagi helyzete ugyanis semmi más lehetőséget nem tett lehetővé, mint a Kollégiumnak az elvégzését, majd pedig a tanintézmény partikularendszerében vállalható rektori állás betöltését: logikus, hogy Márton végül is – későbbi, immár teljesen elmérgesedő helyzetében is – ezt az utat választotta, s így teremtette meg magának azt a lehetőséget, hogy a rektorságból összeszedett pénzéből külföldre utazhasson tanulni. Csokonai azonban nem volt ennyire kiszolgáltatott. Igaz, van némi kockázata annak, ha anyjának jóval későbbi végrendeletéből próbálunk meg visszakövetkeztetni, de az ott tükröződő, egyáltalán nem megvetendő vagyoni állapot aligha a férj halála utáni nagyobb arányú vagyoni gyara-

⁴⁹ *CsEmI*, 70.

⁵⁰ Ezt az értékelést l. *Cs/Széppr*, 420.

⁵¹ Az idézet részlet az |Emlékezetnek okáért| című szövegből származik: *Uo.*, 148–149.

podás kizárólagos következménye, hanem inkább egy szigorú takarékossgal megőrzött, korábbi szint megőrzéséből fakadt; márpedig ilyenformán 1795 táján mindez megalapozhatott egy olyan mentalitást, amely nem egyedül a Kollégiumhoz való ragaszkodásban láthatta a jövő zálogát.

A másik logikus kérdésünk pedig az lehet, hogy a távozás, súlyosbítva azzal az ítélettel, hogy Csokonai nem kap bizonyítványt a Kollégiumtól, megfosztotta-e bármilyen, a Kollégium szabályszerű elvégzése esetén befutható karrier lehetőségétől a költőt? A két korábbi, nevezetes kizárás és távozás (Horváth Ádámé és Márton Istváné) éppúgy, mint Csokonai későbbi pályája azt bizonyítja, hogy nem: Horváth Ádám – noha Varjas János professzortól nem kapott testimonialist, csak Hatvani István adott neki a saját nevében – ügyvédi vizsgát tett,⁵² Márton pedig előbb rektor lett egy kisebb iskolában, majd külföldi tanulmányútra ment, ahonnan majd a pápai református kollégiumba tért vissza professzorként;⁵³ Csokonai számára az ügyvédi vizsga lehetősége éppúgy megmaradt, Sárospatakon egy évet bizonyítvány nélkül is eltölthetett, s onnan Kövy Sándor ajánlásával indulhatott volna neki a jog további tanulásának, s később – igaz, hogy csak helyettesként – Csurgón tanárként is betölthetett egy állást. Vagyis a Kollégiumból való távozás nem szűkítette a lehetőségeket – annak ugyanis nincs nyoma, hogy Csokonai komolyan számolt volna, akár nagyapja egykori életpályájának nyomán, a református lelkészi hivatással, ennek esetleges elvesztése tehát aligha lehetett volna komoly csapás. Arról egyébként nem is beszélve, hogy Sárospatakon – ahová befogadták – lett volna módja akár ennek megcélzására is. Mindebből pedig úgy tűnik, Csokonai távozása, végső soron, saját elhatározásából következett be, vagy legalábbis a külső kényszer, az ítélet azzal harmonizált; ez persze nem jelenti azt, hogy Csokonai könnyen vette volna a ki-

⁵² A történetet maga Horváth Ádám írta le Kazinczy Ferencnek szóló, 1789. május 13-i levelében: *KazLev* I, 353–354.; vö. még PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, Bp., Akadémiai, 1985 (Irodalomtörténeti Füzetek, 110), 20–29.

⁵³ Vö. Dr. TÓTH Endre, *Mándi Márton István*, Pápa, 1931, 16–24.

zárási határozatot: az [Emlékezetnek okáért] címen számon tartott végső reakciója erős sértettséget mutat, sőt a katolizálás lehetőségét is felveti („Éljen a’ Törvén, éljenek a’ Törvénytevők, éljenek a’ Törvény alatt valók, éljen a’ Collegium. Vessen ennek ellensége. Elis vész, Uraim! közületek: de fel szűli Eger, vagy Kalotsa. Ámen.”)⁵⁴ Mindez azonban nem mond ellent annak, hogy a költő végső soron maga döntött úgy – s feltehetőleg korábban, már az első kollégiumi pör idején –, hogy kilép abból a debreceni közegből, amely számára természetes környezet volt, elvágva azokat a szálakat, amelyek révén visszaléphetett volna a Kollégium világába. A távozás utáni időszak sajátos, hazai vándorlásai ugyanis egy helykeresésnek a körvonalaít látszanak kirajzolni: Csokonai ekkor kezdett el keresni valami olyan megélhetési formát, amely megfeleltethet nyilvánvaló költői öntudatának. S ebben a keresésben láthatólag mintakövető módon járt el: mindegyik kísérletének meg lehet találni a korabeli Magyarország rendi viszonyaiban már meglévő életpályamodellek hatását.

Sokatmondó, hogy Debrecenből való távozása után Sárospatakra megy, és elkezd jogot tanulni. A jogi pálya volt az egyik lehetőség, amelyet a Kollégium elvégzése után választani lehetett: a bölcsészeti előkészítőt itt is el lehetett végezni, igaz, akár máshol is. Az elvégzett egy évről tanúskodó, Kövy Sándortól kiállított bizonyítvány Lőcse irányába látszik mutatni, s szándékként a német nyelvben való elmélyültebb tudás megszerzését határozza meg („verum pro excolenda Lingua Germanica, hauriendaque si occasio data fuerit praxi Juridica Leutschoviam ea ment discedere, ut inde, intermissa studia continuaturus, brevi ad nos revertatur.”)⁵⁵ Kövy bizonyítványának ez a kitétele aligha Csokonai ellenére fogalmazódott meg, hiszen maga a költő is így írt Sárospatakról Nagy Gábornak: „Nékem ugyan nem volna egyéb vágyásom, hanem hogy németül meg tanulhassak, és egy kevés újj filosofiát ’s Mathesist érthessek.”⁵⁶ A német nyelv tanulása

⁵⁴ *Cs/Széppr.*, 151.

⁵⁵ A Kövy Sándortól kiállított bizonyítvány (Sárospatak, 1796. júl. 12.) I. *CsEml.*, 71.

⁵⁶ Csokonai Nagy Gábornak [Sárospatak, 1796 első fele] = *Cs/Lev.*, 58.

nyilván a beszédképesség fejlesztését jelentette volna, mert Csokonai olvasói szinten tudott németül – igaz, annál jobban saját bevallása szerint is, nem.⁵⁷ Ennek a nyelvtudásnak a följavítása pedig – különösen úgy, hogy a németajkú Lőcse nevezetett meg színhelyként – alkalmas lehetett a hivatalképesség megszerzésére is, túl azon, amiről maga Csokonai beszélt az előbb idézett magánlevelében: Kövy Sándor tehát teljes joggal hihette el, hogy Csokonai két, számára ismeretes terve, a jogi pálya befutása és a németül tanulás, amelyhez a költő az ajánlását kérte, tökéletesen egybevág.⁵⁸ Ez a lehetőség tehát még ekkor teljesen nyitva állott Csokonai előtt.

A Schediushoz írott, már említett latin nyelvű levele már más irányt jelez, s ez harmonizál a mathézis tanulásának szándékával is: eszerint a pesti egyetem, s a tudományok (matematika, esztétika) tanulása is a tervek között szerepelt – mellesleg ez is belefért volna még egyébként a jog kereteibe.

Csokonainak a Debrecenből való távozását aligha célszerű tehát kizárólag egy tragizáló narratívába foglalnunk.⁵⁹ A Kollégiumból való kilépés ugyanis egy sorsát maga kezébe venni kívánó, öntörvényű személyiség kísérlete volt arra, hogy megvalósítsa nagyívű tervét, a költészetnek alárendelt élet megvalósítását, ami azt is magában foglalta, hogy ekkor kezdte el azokat a társadalmi szereplehetőségeket feltérképezni, amelyek úgy tehetik

⁵⁷ Csokonai némettudásáról összefoglalóan: Cs/Széppr, 310–311.

⁵⁸ Párhuzamként érdemes megjegyezni, hogy Budai Ézsiás is Lőcsére ment az 1786/87-es tanévben németül tanulni, majd utána visszatért Debrecenbe, hogy folytassa tanulmányait; sőt, ahogyan Borzsák István áthalánosságban is megfogalmazza: „A »Series« bejegyzéseiből láthatjuk, hogy a 80-as években igen sok debreceni diák ment el egy-két évre »linguae Germanicae causa« Lőcsére, Késmárcra, Iglóra, Pozsonyba vagy Sopronba, de voltak olyanok is, akik Aszódon vagy Hartán tanultak németül.” BORZSÁK, *i. m.*, 20–21.

⁵⁹ A konfliktus legutóbbi értelmezései már megpróbálták eltávolodni ettől a hagyománytól: GYÓRI L. János, „A mythos magánya” – észrevételek Csokonai debreceni „kicsapátásának” történetéhez, Debreceni Szemle, 1996/1, 62–78.; GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, A „tiran törvény” vagy a „Collegiumnak java”? Csokonai „kicsapátásának” hátteréről, Debreceni Szemle, 2005/1, 55–68.

lehetővé az autonóm életet, hogy utat nyitnak az ekkor már formálódó költői program megvalósítása felé is.⁶⁰ Az ekkor felsejlő nyitott lehetőségek létéből pedig mit sem von le az a tény, hogy ezek a vágyak hamarosan illúzióknak bizonyultak.

⁶⁰ Csokonai programjáról l. Bíró Ferenc elemzését: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 399–419.

Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna

ISMERETLEN ÉS AUTOGRÁF
CSOKONAI-VERSEK – ÚJ ADATOK
A CSOKONAI-FILOLÓGIÁHOZ*

2002-ben, több évtizedes munka után, generációk együttes kutatásainak és kiemelkedő egyéni kutatói teljesítményeknek köszönhetően teljessé vált Csokonai Vitéz Mihály műveinek életműkiadása. A Csokonai-filológia azonban ennek a rendkívül nagy vállalkozásnak a végeztével sem tekinthető befejezettnek, újabb és újabb szövegvariánsok, másolatok, sőt ismeretlen Csokonai-versek bukkannak elő, ahogy azt legutóbb is láthattuk.¹ Már eddig sem volt könnyű eligazodni az adatok, a vélemények sokaságában, abban a rendkívül gazdag és sokszor nagyon kusza textológiai hálóban, ami Csokonai verseit körülveszi. Csokonai ugyanis nagyon gondosan, mégis nagyon gondatlanul bánt saját műveivel: már 1793-tól igyekezett kötetekbe rendezni, tudatosan megkomponálni addigi életművét, s a későbbiekben is versjegyzékek, tervek, listák mutatják azt a heroikus küzdelmet, amelyet verseinek megjelentetéséért, az utókor megbecsüléséért folytatott. A kiadandó művek megőrzésére azonban sokkal kevesebb gondot fordított Csokonai, mint amennyit lehetett volna: a bőkezűen szétszórt, elajándékozott vagy éppen elfelejtett verseket sokszor csak utólag másoltatta le magának, ha éppen sikerült megtalálni ezeket. Ebből adódik az a kettősség, hogy miközben verseinek egy részét – saját költői szerep-tudatának és stílus-ideáljának megfelelően – éveken át csiszolgatta, javítgatta, saját kezűleg többször is lejegyezte, verseinek másik részét csak számtalan barátjának

* A Szatmárnémeti-gyűjteményt részletesebben ismertettük az ItK 2005/1. számában.

¹ NEMESKÉRI Erika, *Csokonai-kézirat Puky József gyűjteményében a Kassai Állami Területi Levéltárban*, Irodalomismeret, 2004/1–2, 76–77. SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai művek?*, Irodalomismeret, 2004/1–2, 77–80.

és tanítványának másolata őrizte meg számunkra (eltérő helyesírással, sokszor bizonytalan olvasatokkal). Emellett még mindig vannak olyan versek is, amelyeknek a címét ugyan ismerjük valamelyik listáról, de a szövegét nem, vagy amelyek csonkán, hiányosan maradtak fenn s így jelentek meg a kritikai kiadásban is.

Az a kéziratos versgyűjtemény, amelyet az alábbiakban ismertetni szeretnénk, talán néhány elveszett vers megtalálásában, illetve a rosszul, hiányosan lemásolt versek kiegészítésében segítségére lehet a Csokonai-kutatásnak, még akkor is, ha jó néhány esetben nem válaszokat, hanem csak újabb kérdéseket fogalmazhatunk meg a már eddig is épp eléggé bonyolult Csokonai-filológiában.

A kötetre a Szatmárnémeti Megyei Könyvtár régi gyűjteményének átvizsgálásakor bukkantunk rá². A szatmárnémeti gimnázium könyvtárából került a megyei könyvtár tulajdonába (gerincén egy szakadt szélű kék címkén a K 189-es régi jelzet olvasható), de azt, hogy miként került a gimnázium tulajdonába, ma már nem lehet rekonstruálni. Csak annyi tudható bizonyosan, hogy mintegy 10, vegyes tartalmú, 18. század végi/19. század eleji kéziratos kötettel együtt Sárospatakról vitték Szatmárnémetibe.³ A többi kötetben (ismert 18. századi versek másolatai mellett) főként drámaszövegek találhatók, ezért hívta fel a figyelmünket a szatmárnémeti anyagra Csörsz Rumen István. Kutatásunk végül is nyolc ismeretlen drámaszöveget eredményezett (ezek a Régi Magyar Drámai Emlékek 18. századi sorozatának pótkötetében fognak megjelenni), és ezt a kéziratos versgyűjteményt, amely összesen 162 verset tartalmaz, közte Csokonai két állatdialogusát, 62 ismert (ebből egy vers kétszer is előfordul) és néhány ismeretlen versét(?). A gondosan szerkesztett, szép, tiszta írásképi, tartalomjegyzékkel ellátott kötet fontos bizonyítéka a Csokonai-kultusz korai kialakulásának, s pontosítja és megerősíti a Csokonai-életrajz 1794–1795-ös adatait is.

² Biblioteca Județeană Satu Mare, Románia, Jelzete: Ms 82.

³ *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 2002, 644. Lásd az 1116., 1152. réteit.

A kötet mérete 125×190 mm, kötése eléggé rossz állapotú papírkötés, barna bőrgerinccel és sarkokkal. 293 számozott oldalból áll (az 1–199. oldal egykorú, kézzel írt számozású, ezután az eddigi oldalankénti számozást levelenkénti váltja fel, s a számozás előlről kezdődik a 48. oldalig, de ezt már utólag írták rá a lapokra, ceruzával), az I–II. lap utólag van bekötve, számozatlanul. Ezek közül a második csonka, a kötet végéről e két levél megfelelőjét utólag kitepték, ezért hiányzik a tartalomjegyzék vége is. A gyűjteményben összesen mintegy tíz kéz írása található, de többségük csak egy-egy rövid verset, kiegészítést vagy megjegyzést („*lenni bizony*”, „*significat*”) írt bele a kötetbe, főként az üresen hagyott helyekre. Az egységes, tudatos koncepcióval összeállított gyűjtemény döntő többsége – a két számozott egységnek megfelelően – két kéz írása, de az üresen maradt fél és negyedlapnyi helyekre utólag újabb kezek másoltak be legalább hat verset, többek közt Szentjóni Szabó László és (Rím)Kováts József verseit.

A gyűjteményt a debreceni Református Kollégiumban állították össze, első egységét (p. 1–195.) ugyanis Csokonai egyik tanítványa jegyezte le Debrecenben 1794-ben, amikor Csokonai a poétai osztály tanára volt. Erre utal mindjárt a 4. számozott lapon, a *Fősvény* cím nélküli szövege (*De eadem Pro[positi]one*) fölé írt bejegyzés: *A Publ.[ico] P.[rae]ceptore[re] Cs[okonai] M[ihály] Dict.[ata]*. Előtte a kötet tulajdonosának és első másolójának két iskolai feladata olvasható: *Le kell írni az estvét Primo haec fuit pro[positi]o* és *A' Fősvényt le kell írni*. Mindkét vers gyenge, iskolás megoldású, ezeket követi a témának Csokonaitól való megverselése: először a fősvényről, majd az estvéről szóló verse. A további versek is iskolai gyakorlatok, melyekhez hasonlóakat Csokonai is írt (pl. *A' Tavasról, Edgy poétai fel vidulás, Az álom, A' hadról, Edgy rossz hazafinak meggyalázása* címmel). A 11–12. lapon olvasható Csokonai-vers 7. versszaka mellett ismét ott van az utalás a diktálás tényére (*Dict.*), a címsor fölött pedig egy dátum: *d. 2^a May-794*.

Csokonai 1794. január 11-én lett a poétai osztály *publicus praeceptor*a. Fennmaradt a *Specimen poëtarum*, Csokonai latin

nyelvű tananyagbeosztása, amely a dátum tanúsága szerint (1794. szeptember 23.) a tanév második félévére készült.⁴ A tanítást március 24-én kezdte meg, s csak az 1794. december 19-én tartott fegyelmi tárgyalás mentette fel praeceptor állásából.⁵ A költő valószínűleg tanárként kezdte átdolgozni, javíttatni a verseit, s ennek a fázisnak a bizonyítéka a szatmárnémeti kéziratos gyűjtemény is.

A gyűjtemény tartalma és a versek sorrendje tökéletesen igazolja a kritikai kiadás összefoglalóját az iskolai poézisoktatásról és a propositiók íratásáról: „Az iskolai propositiók írása tanári példamutatás alapján történt, úgy, hogy a poeseos praeceptor mintául verseket olvasott fel magyar költőkből [...], vagy pedig lediktálta tanítványainak saját költeményeit.”⁶

Ennek a tanári módszernek a bizonyítéka a Szatmárnémeti-gyűjtemény első egysége is, akárcsak a Zöld Codex (MTAK. K 672/IV.), amely mind ez idáig Csokonai korai verseinek legfontosabb forrása volt. Talán nem tévedünk, ha a szatmárnémeti kézirat jelentőségét a Zöld Codexéhez hasonlítjuk, hozzátéve, hogy míg a Zöld Codexet az MTA Kézirattárában évtizedekkel ezelőtt szétszedték és egységeként katalogizálták, a szatmárnémeti kódex érintetlen állapotú maradt. A gyűjtemény előkerülése végképp lezárhatja tehát a Zöld Codex mibenlétéről, funkciójáról zajló vitát, s Csokonai tanári működésének hiteles bemutatása mellett a korai versek filológiai kérdései közül jó néhányat meg is válaszol.

Miben áll a két kézirat hasonlósága? Elsősorban abban, hogy mindkét gyűjtemény szerkezete azonos, vagyis a propositiók kidolgozásánál a diákok verseit Csokonai saját, mintaként diktált

⁴ MTAKK, K 755: 38a; CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, I–V, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975–2002 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) [a továbbiakban: *Cs/ÖM*, I–V], I, 343; CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Feljegyzések*, s. a. r. és a jegyz. írta BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Bp., Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) [a továbbiakban: *Cs/Felj*], 276.

⁵ *Csokonai Emlékek*, összeáll. és a jegyz. írta VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1960 (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai) [a továbbiakban: *CsEml*], 37–64.

⁶ *Cs/ÖM*, I, 345–346.

versei követik; mindkettőben vannak autográf Csokonai-versek; mindkét kéziratban megfigyelhetők Csokonai tanári javításai (a Zöld Codex szinte minden versénél, a Szatmárnémeti-gyűjteményben pedig csak néhány esetben); a verscímek mellett mindkét kéziratban gyakoriak a hasonló propositióra való paginautalások, visszafelé és előre egyaránt.

A gyűjtemény verseinek csoportosítása ugyancsak iskolai tananyagra vall: az első versek túlnyomórészt páros rímű tizenketősökben készültek, a következő nagyobb csoport hexametereket és disztichonokat tartalmaz, majd ezt követi a bonyolultabb időmértékes képletek gyakorlása, mely utóbbi csoportban többször is szerepel a megvalósítandó verssor képlete. Mindhárom nagy csoportban feltűnnek Csokonai saját költeményei és javításai.

A Zöld Codexben olvasható bejegyzések (*a HD Praep., AD P. Pr.*) és a szatmárnémeti kéziratban található, diktálásra vonatkozó utalások megerősítik, hogy mindkét szövegegyüttes Csokonai tanítóskodása idején keletkezett, s a Csokonai által mintaként lediktált, valamint a diákjai által iskolai gyakorlatként írt verseket tartalmazza elsősorban. Az egy időben való diktálás tényét megerősítik a két szöveg teljesen azonos hibái is: ilyen pl. a *Fősvény* című vers 21. sora: *Balgatag. (igy kiált<)> tekintvén az eget*). Mindkét szövegben utólag törölték ki a mondatközépi zárójelet: a diktálás hangsúlyából úgy érezték, hogy a mondatnak vége van, s csak utóbb derült ki a diákok számára, hogy az egész mondatot kell zárójelbe tenni.⁷ Ugyanezt bizonyítja pl. *Az estve* című vers is, amelyben az *enyészet* és az *estve* szót először kisbetűvel írták le és csak Csokonai instrukciója nyomán javították ki nagybetűre a diákok. A Zöld Codex és a szatmárnémeti kézirat egyaránt tartalmaz latin és magyar nyelvű verseket.⁸ Ugyanakkor jó néhány ponton a versek helyesírása eltér a Zöld Codexétől és a versek szövegében is találhatóak eltérések, változtatások.⁹

⁷ *Cs/ÖM*, I, 377.

⁸ A szakirodalom általában egyetért abban, hogy a diákok külön füzetbe tisztázták a latin és a magyar verseket. *Cs/ÖM*, I, 327–328.

⁹ A versek címe feltűnő egyezést mutat ezen kívül Csokonai barátjának, Kiss Imrének a 22 korai vers címleírását tartalmazó jegyzékével (MTAKK, K3:71), a versszövegek pedig Jókai József kézíratos gyűjteményével (OSzK, Oct. Hung. 695) mutatnak hasonlóságot.

A Szatmárnémeti-gyűjtemény első részének (p. 1–195.) legkorábbi verse talán 1786-ból, a legkésőbbi 1794-ből való. Mivel a kéziratból hiányoznak azok a betoldások, pótlások, amelyekkel a kiadásra való előkészítés nyomán, illetve a *Diétai Magyar Műzsá*-ban való közlés érdekében bővítette ki, dolgozta át a verseit a költő, a kötet első két része (p. 1–199.) kétséget kizáróan 1794. március 24. után, de 1796 novembere előtt készült.

A Zöld Codex másolóját nem ismerjük, valószínűleg a poétai osztály valamelyik tanulója lehetett. Ugyanez a feltételezésünk a szatmárnémeti gyűjteménnyel kapcsolatban is. De ki lehetett az a diák, aki a gyűjtemény első egységét (és a tartalomjegyzéket) gondos, szép írással lejegyezte? Ezzel kapcsolatban egyetlen támpontunk van, a kézirat írásképe. Az első rész kézírásának és a *J. Gy. Jegyzékeként* (MTAK. K 755: 38b) számon tartott kézirat írásképeének összevetése alapján megkockáztatjuk a feltételezést, hogy ez a diák talán Győri József (Josephus Győri), Csokonai egyik legkedvesebb tanítványa lehetett. Győri József tizenhét éves, naszályi születésű, poéta classis-beli diák neve többször szerepel Csokonai pörének anyagában: a vallomások szerint rendszeresen részt vett a közös borozgatásban, éneklésben, táncban, de volt olyan is, amikor tanítója esténként verseket másoltatott vele.¹⁰

Csokonainak később sem szakadt meg a kapcsolata volt diákjával. A *Diétai Magyar Műzsa* terjesztésében is segédkezett¹¹ (kilenc példányt adott el), nevét megtalálhatjuk Csokonai előfizetőinek 1802-es debreceni névsorában is. Halka István 1804-ben írt levele szerint Csokonai „a' Ns. Collegiumba egy Lístát indítatott el Győri Josef Uram által hogy a' kiknek tetszik előre fizessenek, vagy Praenumaráljanak.”¹² Mindez alátámasztja Szilágyi Ferenc megállapítását, miszerint „Győri József a költő bizalmas baráti köréhez tartozott”.¹³ Szilágyi Ferenc meggyőző érveket hoz fel amellett, hogy a csak J. Gy. kezdőbetűkkel aláírt versjegyzéket

¹⁰ *CsEml*, 50.

¹¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. és a jegyz. írta DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) [a továbbiakban: *Cs/Lev*], 925.

¹² *Cs/Lev*, 304.

¹³ *Cs/ÖM*, I, 204.

Győri József készítette.¹⁴ Ha ezt a hipotézist elfogadjuk, a szatmárnémeti kéziratot is Győri Józsefnek kell tulajdonítanunk. Csokonai hozzá fordult, amikor készülő kötetéhez hiányzó verseit és kottáit kezdte összegyűjteni. Erre válaszként született *J. Gy. Jegyzéke*: Győri József ekkor¹⁵ írta le hevenyészve a nála lévő versek címeit (összesen 43 – és egy 44., kihúzott – tételt) Csokonai 1794. szeptember 23-i keltezésű, latin nyelvű tantervének (*Specimen poetarum*) túloldalára.¹⁶ Ha valóban Győrié a jegyzék és a szatmárnémeti kötet első egysége is, akkor az is érthető, miért nem azonos a jegyzéken szereplő lista a szatmárnémeti kötet első felének verseivel: ekkor a kötet már elkerült Győritől, abba már a második (majd a további néhány) másoló írta a Csokonai-verseket.

A kötet első egységének legfontosabb újdonsága az a mind ez idáig ismeretlen Csokonai-vers (*Edgy Vén Asszonyrol*), melynek csak a címét ismertük egykorú, részben autográf címlistákból, most azonban feltételezhető szövege is előkerült. A vers a tartalomjegyzékben (44v) az *A* betűnél szerepel, *Vén Asszony* formában. A cím, apróbb eltérésekkel, feltűnik *J. Gy. Jegyzékén* (43.: *A' Vén asszony*),¹⁷ az *Első Katalógusban* (CVI.: *Vén asszony*, az alábbi megjegyzéssel: *Szatira. Megbővíteni.*)¹⁸ és az *Első számvetésben* (*Vén Asszony*; nincs számozás) is.¹⁹ A versnek a címjegyzékekben elfoglalt helyéből nehéz következtetéseket levonni, inkább az egyes listák egymáshoz való viszonyát látjuk az előfordulásokban: a *J. Gy. Jegyzékének* 44 tételéből a vers a 43. helyen van (a 44. kihúzott), az *Első Katalógusban* és az *Első számvetésben* egyaránt a *Békaegérharc* után található, de az *Első Katalógusban* állatdiálógusok, majd kantáták követik, az *Első számvetésben* pedig az utána következő tizenegy vers mind szerepel a Szatmárnémeti-gyűjtemény első egységében is. A *J. Gy. Jegyzékén* szereplő *A' Vén*

¹⁴ *Cs/ÖM*, I, 204.

¹⁵ Valamikor 1800–1803 között: *Cs/Lev*, 345, 925–926.

¹⁶ *Cs/ÖM*, I, 205–206; *Cs/Lev*, 345–346.

¹⁷ *Cs/ÖM*, I, 206; *Cs/Lev*, 346.

¹⁸ *Cs/ÖM*, I, 212.

¹⁹ *Cs/ÖM*, I, 217.

asszony címet először Juhász Géza,²⁰ majd Szilágyi Ferenc²¹ *A' Dorottya kínjai* című verssel azonosította (feltételesen).²²

A Szatmárnémeti-gyűjteményben olvasható szöveg nem rokon *A' Dorottya kínjai* című verssel, húszsoros szövege azonban tökéletesen megfeleltethető a jegyzékekben szereplő Csokonai-vers összövegének. Eddigi ismereteink szerint Csokonait inkább az életmű későbbi részében foglalkoztatta a téma, a *Dorottya* körüli és utáni szakaszban, azaz Lilla elvesztése után, amikor a vén-csúfolók diákos harsányságát és durvaságát fájdalmas, groteszk önirónia is árnyalta. Mivel a Szatmárnémeti-gyűjtemény korábban keletkezett, a téma ilyen korai megjelenése azt bizonyítja, hogy mindez nem volt előzmények nélküli Csokonai költészetében. A versgyűjteményben olvasható egy másik vén-csúfoló (ez esetben vénembert csúfoló) vers is, *Actas senilis* címmel. A mellé levő + jel alapján ennél is gondolhatunk Csokonai szerzőségére (a + jel szerepéről a későbbiekben lesz még szó) s ez újabb bizonyítékot jelentene arra, hogy a vénasszony-vénember tematika már jóval korábban jelen volt Csokonai költészetében. Mindkét vers (*Edgy Vén Asszonyrol, Actas senilis*) korai, még nem igazán ötletes próbálkozás, inkább csak a diákköltészetben rendkívül népszerű csúfolók hagyományaira épít.

Jelentős eredmény a *Vis et nequitia quidquid oppugnant, ruit* című vers előkerülése is: a verset Vargha Balázs több Csokonai-kiadásban közölte ugyan, de a kutatók kétes hitelűnek tartották, ezért a kritikai kiadásból kimaradt. Hasonló címmel – *Vis et nequitia quidquid oppugnat, ruit* – Csokonai írt egy latin nyelvű verset,²³ elképzelhető, hogy most e propositio magyar nyelvű kidolgozása került elő a szatmárnémeti kéziratból. (Az *oppugnant* alak szerepel *Az istenek osztozása* 70. sorában is.²⁴) A vers címe – *Vis et nequitia* &. – utolsó előtti tételként szerepel az *Első*

²⁰ „Vénasszony. Talán *A Dorottya kínjai* ösformája?” (*Csokonai Vitéz Mihály elegyes poétai munkái, 1789–1795*, s. a. r. JUHÁSZ Géza, Debrecen, k. n., 1955, 29.)

²¹ *Cs/ÖM*, I, 206.

²² *Cs/ÖM*, IV, 545.

²³ *Cs/ÖM*, I, 20.

²⁴ *Cs/ÖM*, II, 11.

számvetésben,²⁵ amely kizárólag magyar nyelvű verseket sorol fel, ezért már Szilágyi Ferenc is feltételezte, hogy a versnek volt magyar változata is.²⁶ Azonos propositio latin és magyar nyelvű kidolgozása bevett gyakorlat volt a Kollégiumban, s a Csokonai-életműben is ismert jelenség (pl. a télről egy latin nyelvű és három magyar nyelvű kidolgozása maradt fenn).²⁷ A magyar változat valamennyi, Vargha Balázs által sajtó alá rendezett Csokonai-kötetben szerepel, *Vis et nequitia* címmel, 1789-re datálva,²⁸ de mivel szövegközlését Vargha Balázs nem indokolta, s az sem derült ki, honnan közölte a verset, a kritikai kiadásból és a legújabb Csokonai összkiadásból²⁹ is kihagyták a szerkesztők. Szilágyi Ferenc kitér arra, hogy Vargha Balázs 1956-os kiadása újabb Csokonai-versekkel gazdagodott, ám a felsorolt első közlések végén megjegyzi, hogy a *Vis et nequitia* „valószínűleg nem Csokonai-vers”.³⁰ A gyűjteményben való felbukkanása azonban megerősíteni látszik Vargha Balázs döntését.

Emellett további négy versszövegről gyanítható (a kézirat sajátos jelölési rendszere alapján), hogy ugyancsak Csokonaitól származik. Ugyancsak újdonság, hogy több, a kritikai kiadásban nem autográf kéziratból közölt vers teljesebb vagy pontosabb (olykor a közlések eddigi bizonytalanságait is eldöntő) szövegét adja meg a szatmárnémeti kézirat, pl. *A' Reggel* hiányzó tizenkilenc záró sorát, a *Musa vetat mori* két változatát.

²⁵ *Cs/ÖM*, I, 217–218.

²⁶ „Egyik címjegyzéke (Szv.) szerint később e tárgyat magyarul is kidolgozta a költő.” (*Cs/ÖM*, I, 425.)

²⁷ *Hyemis descriptio: Cs/ÖM*, I, 33; *A' Tél* [I.]: *Cs/ÖM*, I, 48; *A' Tél* [II.]: *Cs/ÖM*, I, 69; *A' Tél* [III.]: *Cs/ÖM*, III, 53.

²⁸ Először az 1956-os kiadásban jelent meg a vers (*Csokonai Vitéz Mihály összes versei I–II.*, s. a. r. VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi, 1956, I, 23.), majd valamennyi további, Vargha által szerkesztett kötetben: *Csokonai Vitéz Mihály összes versei I–II.*, s. a. r. VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi, 1967, I, 21.; *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája I–II.*, s. a. r. VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi, 1973, I, 27.; *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája I–III. Versei*, s. a. r. VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi, 1981, 25.

²⁹ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei I–II.*, szerk. és a jegyz. írta DEBRECZENI Attila, Bp., Osiris Kiadó, 2003.

³⁰ *Cs/ÖM*, I, 312.

Az első egység elkészülte után a kötet magához Csokonaihoz került, valószínűleg elkérte Győri Józseftől, hogy elvihesse magával a húsvéti legációba (talán hogy megmutathassa Mátyási Józsefnek?). Az addig bemásolt versek szövegét Csokonai saját kezűleg kijavította, a 148. oldal üresen hagyott helyére utólag beírt néhány metrum-képletet, majd az üres lapokra elkezdte bemásolni néhány költeményét.

Legalábbis erre a feltevésre jutottunk az autográf Csokonai-kéziratokkal való összehasonlítás és a Szatmárnémeti-gyűjtemény tintaszínének és jelhasználatának elemzése után.³¹ A versek szövegénél ugyanis feltűnik egy, az addigiaknál halványabb tintaszín, így pl. *A Szerentsétől [me]g n[e] rettenj* (p. 87–88.) és esetleg *A' Hadrol* (p. 74–75, 82.) című Csokonai-vers szövegében, s az ezzel a halvány tintával készített javítások Csokonai keze írásához hasonlítanak.

A fennmaradt verskéziratok, levelek, feljegyzések alapján kétséget kizáróan megállapítható, hogy a 196–199. oldal versei, dátumbejegyzései Csokonai kézírását őrzik (Csokonai saját kezű írása csak a versgyűjtemény 1–199. lapjainak javításaiban és 1v–3r levelein található, a 3r után nincs ilyen). Ő jegyezte be a *Szerelmes Eggyezés*; *Magyar Dal. Szerzette Lavota Úr; Duetto. Kettős Ének. (Amint és Laura a' fák között)* – ezeknek eddig csak idegen kezű másolatait ismertük – továbbá az 1v–3r leveleken, a 35. sorral kezdve *A Feredés* című verset is.

A kötet második, autográf egységében három saját kezű dátum szerepel: *Ketskémét. Apr. 11^{dikén} 1795.*, *A' Hidi sétálásközebe' Maius 10^{dikén}*, *A' Pesti Práter, vagy Közönséges Kertbe Maius' 20dikán.* Összehasonlítva az MTAK. K 755. számú autográf versgyűjteményében található kézírással és dátumokkal, (pl. a 7b lapon: *Pesten, május 9.*) jól látható az azonosság. A dátumok mellett árulkodó az egyes versek keletkezéstörténete, az átdolgozások időpontja is. A kötetben szereplő valamennyi dátum összhangban áll az életrajzi adatokkal, ezért biztosra vehetjük, hogy a füzet egy időre valóban Csokonaihoz került. Nem tudunk arról, hogy Csokonait valamelyik tanítványa elkísérte volna Kecskemétre és

³¹ Köszönjük Debreczeni Attilának a kézírás azonosításában nyújtott segítségét.

Pestre, ezért az akkor még csak a 195. lapig kész (de további két bekeretezett, üres oldalt tartalmazó) kötetet neki magának kellett elkérnie vagy elvinnie.

Csokonait 1795 húsvétján küldte Kiskunhalasra legációba a Kollégium, onnan azonban nem tért vissza Debrecenbe, hanem betegségére hivatkozva, – engedéllyel – Halason maradt.³² (A húsvét abban az évben április 5–6-ra, pünkösd május 24–25-re esett.³³) Közben Kecskemétre is elment, hogy találkozzon Mátyási Józseffel, s mint ekkor Mátyásihoz írt versében (*Mátyási József Úrnak*) is említi, együtt utaztak Pestre, valamikor április végén vagy május legelején.³⁴ Május 3-án már bizonyosan Pesten volt Csokonai, mert e dátummal jegyzi be nevét a pesti egyetemi könyvtár vendégkönyvébe.³⁵ A pesti tartózkodás idejéből több pontosan datált verse is fennmaradt: a Batthyány József hercegprímáshoz írott latin nyelvű udvarló verse kéziratán a *Pestini. d. 9° Maii. a. 1795.*,³⁶ a Mátyásinak szóló vers autográf kéziratán a *Pest. 10 Mai. 1795.*³⁷ keltezés található. Bizonyosan Pesten tartózkodott még május 15-én is, ekkorról keltezi A' *Dugonits' Oszlopa* c. versét: *Pest. 15. Maj. 1795.*³⁸ Martinovics Ignác és társai kivégzésének napja 1795. május 20-a volt. Csokonai aznap valószínűleg találkozott Budán „volt tanítójával, a perbe fogott, de szabadon bocsátott Fodor Gersonnal is.”³⁹ A május 25-i pünkösdöt, újabb legációban, valószínűleg Szabadszálláson töltötte,⁴⁰ onnan június elején tért vissza Debrecenbe,⁴¹ ahol június 15-én mondta el búcsúbeszédét, s hagyta el a Kollégiumot örökre.

³² Cs/ÖM, III, 681.

³³ Cs/ÖM, III, 688–689.

³⁴ Cs/Felj, 568; Cs/Lev, 42–44, 455.

³⁵ Cs/Felj, 232.

³⁶ Cs/ÖM, III, 677–680.

³⁷ Cs/ÖM, III, 681.

³⁸ Cs/ÖM, III, 681.

³⁹ *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája II.*, szerk. VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi, 1975 (Magyar Remekírók), 1054–1055.

⁴⁰ Cs/Felj, 568.

⁴¹ JUHASZ Géza (*Csokonai-tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1977, 263.) szerint június 10-én. A kritikai kiadás, adatok híján, nem adja meg a Debrecenbe visszatérés időpontját: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Szépprózai művek*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1990 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) | a továbbiakban: Cs/Széppr, 418–420; Cs/Lev, 459–460.

A saját kezű második egység után következik a kötet harmadik egysége (1–43v), utólagos számozással.

Ez a rész *A Feredés* című verssel kezdődik, eddig ismeretlen kéz írásával, melyet az 1v levéltől maga Csokonai folytat. Ekkor tehát a kötet már valaki máshoz került, aki folytatta a Csokonai-versek bemásolását, az első vers másolása idején azonban ez a másoló még bizonyosan együtt volt Csokonaival, hiszen csak így képzelhető el *A Feredés* autográf folytatása. (Egyes jelölések alapján elképzelhető, hogy a kötet később is járt Csokonai kezében, de akkor már nem javított bele.) E harmadik egység több kéz írásában csak Csokonai-verseket tartalmaz, összesen huszonhat verset és két állatdialogust. A bejegyzett versek közül a legkorábbi 1792-es, a legkésőbbiek talán 1795-ösek, de sok a bizonytalan keltezésű is. E rész versszövegei legtöbbször a közel egykorú másolatokkal azonosak: a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, Debrecenben található (R 788), vagy Nagy Gábor (OSzK Fol. Hung. 893), vagy Losonci Farkas Lajos (valószínűleg az eredetiről készült) másolatgyűjteményének, az ún. Piros-kódexnek a darabjaival (OSzK, Oct. Hung. 395).

A láthatóan azonos íráskép alapján valószínű, hogy a kötet első tulajdonosa készítette a kötet negyedik egységét, az A-tól Q-ig terjedő tartalomjegyzéket (*Index Propositionum et Rerum Alphabetico ordine*, 44v–47v levél) is. Itt oldalanként két-két függőleges hasámban szerepelnek az ABC betűi (44v: A, B; 45r: C, D; 45v: E, F; 46r: G, H, I; 46v: L, M; 47r: N, O; 47v: P, Q). Az eredetileg kimaradt H betűt újabb kéz szúrta be utólag a G alá, de ide csak két verscím került, s a *vide pluta etiam post V.* bejegyzés utalja az olvasót a tartalomjegyzék ma már hiányzó végéhez. A tartalomjegyzék a kötet első egységének (p. 1–195.) lényegében valamenynyí költeményét (közülük többet többször is feltüntetve) tartalmazza, de csak a Q betűig, a 47v után az utolsó két levél hiányzik. A Q betűnél egyetlen cím szerepel, a következő kitéptet lap maradványán pedig látható az R betű. (A harmadik és a negyedik egységet elválasztó 44r levélen utólagos bejegyzések, tollpróbák láthatók.)

Mi lehetett a kötet másolóinak célja a gyűjteménnyel?

Első látásra feltűnik, hogy bizonyos verscímekeket egy halvány tintás kéz + jellel látott el. E + jelek – két kivétellel – kizárólag

Csokonai verseinél szerepelnek, valószínű tehát, hogy egy tervezett Csokonai-kötet számára készítette a jelöléseket valamelyik másoló, vagy maga Csokonai. A tinta színén kívül ugyanis Csokonai-autográfjára vallhat a tollhasználat is, az általunk autográfnek tartott javítások jelei ugyancsak hasonlítanak.

A harmadik egységben (1–43v) nem minden cínnél szerepel a + jel. Eszerint tehát – ha csak nem véletlen hiányokról van szó, amit ugyancsak nem tudunk kizárni – nem automatikusan került volna bele minden Csokonai-vers a tervezett kötetbe, hanem bizonyos válogatási szempontok szerint. E részben csupán kilenc verset jelöl kereszt (A szerelmes szemek, A patyolat, A Poétákba lako Istenség, A távolról kinzo, A' Versengő Erzékenységek, Hány a Grátzia [Ausoniuse.], Első Szerelem érzés, [itt következik az elején csonka vers: értelemszerűen cím és + jel nélkül: A' Szabadulás], A' Víz ital; továbbá Minden Szerelmes Katona). Ebből a csoportból az első 8 vers egy tömböt alkot, ahol a csonka A' Szabaduláson kívül csak Az Éjj, 's a' csillagok mellől hiányzik a + jel. E rész többi darabjánál, tehát tizenhat versnél és a két állatdialogusnál nincs + jel. Ezeknek a jelöléseknek az alapján a tervezett kötet esetleges szempontjait nem tudjuk rekonstruálni, de így is figyelemre méltóak ezek a bejegyzések, ugyanis az első egységben a 34 általunk ismert Csokonai-vers közül összesen harmincegy van megjelölve kereszttel, további kettőnél pedig érthető vagy legalábbis magyarázható a hiánya (az egyik mellett a Dictat. megjegyzés helyettesít[het]i a keresztet, a másik pedig csonka). Egyedül a harmincnegyedik vers, Az Embert Gyűlölő Timon jelöletlenségére nincs magyarázat. Ugyanakkor feltűnik a kereszt az alábbi nyolc versnél is:

1. Edgy Vén Asszonyrol
2. Vis et nequitia quidquid oppugnant
3. Az Istennek hatalmáról
4. Aetas senilis
5. Edgy barát Epitáphiuma
6. [Cím nélküli vers:] Mindég a' pintze bor körül
- 7–8. Szentjóni Szabó László két versét utólag, halványabb tintával jegyezte be egy újabb kéz).

A Szentjóni-versek megjelölésére nem tudunk magyarázatot. A másik hat vers esetében azonban elgondolkodtató, hogy közülük kettőnek a címét Csokonai-címjegyzékekről ismertük már. Ezek alapján kockáztatjuk meg azt a feltételezést, hogy talán a többi négy vers is Csokonainak tulajdonítható, erre azonban még közvetett bizonyítékunk sincs. Mivel korai (és iskolai-tanítási célú) versekről van szó, a versek színvonala, stílusa sem bizonyító erejű.

A szatmárnémeti kézirat ismertetése talán ezzel együtt sem volt hiábavaló. Már csak azért sem, mert a két új versszöveg előkerülése jelentős eredménye lehet a kutatásnak, de jelentősek azok a versváltozatok és kiegészítések is, amelyeket semmilyen más Csokonai-gyűjteményből nem ismertünk eddig. Mindemellett a Szatmárnémeti-gyűjtemény anyaga módosítja a korai Csokonai-kéziratok, címlisták, autográf és másolt jegyzékek keletkezési idejéről és körülményeiről eddig vallott nézeteket is, így a gyűjtemény ismertetésével és tervezett kiadásával talán sikerül még gazdagabbá és árnyaltabbá tenni a már eddig is oly nagy gonddal megrajzolt Csokonai-képet.

Debreczeni Attila

A ZÖLD CODEX REJTÉLYEI

(Egy filológiai felfedezés továbbgondolása
Csokonai „zsengéi”-re nézve)

Csokonai legutóbbi összkiadásának¹ sajtó alá rendezése során azzal kellett szembesülnöm, hogy a kritikai kiadás megjelenését követően sem tekinthetők megoldottnak a zsengéket tartalmazó Zöld Codex körüli rejtélyek. Sőt, a legutóbb felfedezett Szatmárnémeti-gyűjtemény² alaposabb megismerése után úgy látszik, hogy még bizonyos alapvető kérdéseket fel sem tettünk.

1. A Zöld Codex a szakirodalomban

A Zöld Codex néven ismert kézirat csomó³ hajdan egy zöld kötésű füzet volt, amely a Csokonai-hagyaték egy részének birtokosától, Gál Lászlótól került Toldy Ferencen keresztül az Akadémia kéziratárába. A kéziratban a hagyomány szerint Csokonai diákori magyar és latin nyelvű sententia- és pictura-versei, valamint a magyar nyelvűek egy részéhez utóbb írott toldalékok találhatók, olyan nevezetes versek, mint *Az Estve*, *Az Álom* vagy a *Konstanci-*

¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei I–II.*, szerk. és a jegyz. írta DEBRECZENI Attila, Bp., Osiris Kiadó, 2003. Miként a jelen tanulmány, úgy a kiadás is az MTA Felvilágosodás Kori Textológiai Munkacsoport keretei között készülő elektronikus kritikai kiadás előmunkálata.

² L. kötetünkben DEMETER Júlia–PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ismeretlen és autográf Csokonai-versek – új adatok a Csokonai-filológiához* című tanulmányát.

³ MTAKK, K 672:IV. 32a–102b.

nápoly. A kézirat szövegei Harsányi István és Gulyás József 1922-es kiadásától⁴ hozzáférhetőek minden összkiadásban, komolyabb vizsgálat alá azonban először Vargha Balázs⁵ és Juhász Géza⁶ vette ezeket, a kritikai kiadás első kötete⁷ pedig lényegében a Zöld Codexre épül, részletes tanulmányok és jegyzetek kíséretében téve közzé a műveket. A zsenyéket nem filológiai szempontból Szauder József elemezte nagyhatású tanulmányban.⁸ Mégis, ha számba vesszük, mi az, amiben egyetért a szakirodalom, mi az, ami adatolható állítás, s nem pusztá vélekedés, igen keveset mutathatunk fel.

(a kéziratot kötetről)

Amit ma a hajdani kötetből ismerünk, az csak töredék, és az sem egykori formájában. Toldy leírását idézhetjük a kötetről, mint egyedüli forrást: „Gaál László birtokában van egy 8-rétű, zöld tábláu, bőrhátú verseskötet, mellynek sarkán aranynyal e cím olvasható: Carmina. Tartalmát gyermek- és deák-kori magyar és deák versek teszik, mik idegen s elég gyermekes kézzel írvák. Később, hihetőleg Patakon 1795. Cs. némellyeket saját kezével kijavíttatott, némellyeket kitoldott [...] mik aztán nagyobb részt a Dietai Musában meg is jelentek. Vagy fele a leveleknek kitépett.”⁹ A mai állagban a kéziratot anyag borító nélkül, szétszedve található, a második fele (ahol a műjegyzékek szerint Csokonai két nagyobb Tasso-fordítása következett) nincs meg. Nem tudjuk

⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei*, bevezetéssel ellátva kiadák HARSÁNYI István és GULYÁS József, Bp., Genius, 1922, II, 225–244. (csak a magyar nyelvűek és a kéziratban deleatur jellel jelöltek, a Toldynál megjelent többi vers a 3–17. oldalakon található).

⁵ VARGHA Balázs, A „Zöld Codex” (Csokonai költői fejlődésének első szakaszáról), ItK, 1953, 111–162.

⁶ JUHÁSZ Géza, *Csokonai zsenyéi* = J. G., *Csokonai-tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1977, 69–82.

⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények I.*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) [a továbbiakban: Cs/ÖM, I.].

⁸ SZAUER József, *Sententia és pictura (A fiatal Csokonai verstípusairól)* = Sz. J., *Az éj és a csillagok (Tanulmányok Csokonairól)*, Bp., Akadémiai, 1980, 73–108.

⁹ CSOKONAI Mihály *minden munkái*, kiad. Schedel [Toldy] Ferenc, Pest, Hartleben, 1844, 952. h.

egyébként, hogy a zöld borítójú kötet a szövegek beírásakor egyben volt-e, avagy csak utólag egyesítettek így több kéziratos csomót. Vargha Balázs ez utóbbira gyanakodott,¹⁰ s a kéziratcsomók vizsgálata alapján akár valószínűsíthetjük is ezt, de a tény mégis az, hogy semmilyen adat nem maradt fenn a kézirat történetéről az idézettekén kívül, így a szöveganyag létrejöttének megítéléséhez igen kevés az értékelhető támpontunk.

(a kézírásról)

Juhász Géza és Vargha Balázs a Toldy óta érvényes álláspontot vallotta, mely szerint a kézirat nem autográf, hanem egy diák másolata Csokonai iskolai feladatként írott zsengéiről (a toldalékok és a verseken utóbb végzett javítások viszont saját kezűek). A kritikai kiadás első kötetének sajtó alá rendezője, Szilágyi Ferenc grafológiai vizsgálatok¹¹ alapján szakított e felfogással, s az egész kötetet autográfnak tekintette. Én inkább a hagyományos vélekedés pártján vagyok, s nem vélem Csokonai kézírásának a Zöld Codex eredeti szövegrétegét.¹² A kérdés megnyugtató eldöntése pillanatnyilag lehetetlen: egyazon anyagra két egymást kizáró érvelés és következtetés épül, miközben más érdemi bizonyíték nem áll rendelkezésre.

(a kézirat és a versek keletkezéséről)

Az a vélekedés azonban, hogy a kutató autográfnak vagy másolatnak tartja-e a Zöld Codex eredeti versanyagát, meghatározhatja a keletkezés módjáról és idejéről alkotott véleményét. Ha másolat, akkor a versek megírásának és idegen kéz általi lemásolásának, összeírásának ideje valamilyen mértékben különbözik, ha autográf, akkor nem feltétlenül kell különböznie. Vargha Balázs és Juhász Géza Csokonai 1785–1791 között írott, diákkori verseinek utólagos összegyűjtését látja a Zöld Codexben, az összeírás

¹⁰ VARGHA, *i. m.*, 113.

¹¹ L. erről részletesen a vizsgálatokat végző RÁKOSNÉ ÁCS Klára könyvét: *Vallanak a betűk*, a szöveget gondozta SZILÁGYI Ferenc, Bratislava – Bp., Madách–Magvető, 1985, 233–239. („A Zöld kódex megoldott rejtélyei” című rész).

¹² Az Osiris-féle kiadásban még a „feltételezőleg autográf” minősítést használtam.

idejét Vargha Balázs 1790–91 utánra,¹³ Juhász Géza Csokonai praeceptor-sága idejére, 1794 körülre teszi.¹⁴ Szilágyi Ferenc viszont azt állítja, hogy a „Zöld-kódex Csokonai iskolai versfeladatait saját kezű egykorú lejegyzésben tartalmazza”, vagyis „kódex-beli sorrendjük minden bizonnyal megfelel megírásuk eredeti sorrendjének”.¹⁵ Ebből következően a zsengek „zömmel a poétai osztályban, 1785/86-ban készülhettek; a kódex törzsanyaga (37a–66b) így azonos a költő iskolai purum-füzetével, amelybe esetenként impurumként is beleírt néhány verset. A latin nyelvű propositiókat tartalmazó második rész (78a–85b) az íráselemzés szerint a költő saját kezű tisztázatait őrzi 12–13 éves korából.”¹⁶

2. A kézirat vizsgálata

Mit lehet tenni ennyire eltérő szakirodalmi véleményekkel s a szilárd filológiai adatok hiányával szembesülve? Semmiképpen nem próbálnám meg a meglévő adatok közötti hiátusokat feltételezésekre épülő magyarázatokkal kitölteni a verifikáció szándékával. Talán nem állítani kellene, hanem kérdezni. Kérdezni a filológiai tények és a közöttük lévő hiátusok megmutatása alapján.

(a kézirat fogásai és a szövegek folyamatossága)

A hajdani Zöld Codexhez tartozó kézirategység a ma rendelkezésünkre álló kötet számozása szerint a 32a–102b oldalakon található. A 32a–36b oldalakon idegen kezektől származó címlap és tartalomjegyzék van, így a fogásokat csak a 37a oldaltól érdemes számolni. A fogások több lapból állnak, s cérnával össze vannak fűzve. Lapjaik száma fogásonként különbözik. Nyolc fogás különíthető el: 37a–46b; 47a–52b; 53a–61b; 62a–69b; 70a–75b; 76a–

¹³ Vö. VARGHA, *i. m.*, 119.

¹⁴ Vö. JUHÁSZ, *i. m.*, 82.

¹⁵ Cs/ÖM, I, 333–334.

¹⁶ Cs/ÖM, I, 330.

84b; 85a–92b; 93a–102b.¹⁷ Három esetben adódik probléma a fogások elkülönítésénél. A 100ab–101ab lap nincs összefűzve a fogással, hanem a 102ab elé van beragasztva.¹⁸ A másik két esetben csak fél-fél lap beragasztását figyelhetjük meg. Az 53ab önálló fél lap, s a következő fogás elejére van beragasztva, az 54a oldal elé. A 77ab ugyancsak önálló fél lap, amely a fogás fűzéséből következően valójában egymás után következő 76ab és 78ab közé van beragasztva.¹⁹

Ha az így elkülönített fogásokat összevetjük a szövegek folytonosságával, akkor a következőket állapíthatjuk meg. Az első három fogás végén egyaránt befejeződik egy-egy vers szövege és az utolsó oldal eredetileg üresen maradt (a 2. fogásnál az utolsó két oldal, az előtte lévő vers pedig megszakad). Az üresen maradt helyen az 1. fogásnál mindössze egy utólagos toldalék található (46b), tehát elvileg a most egymás utáni két fogás eredetileg különálló is lehetett. A 2. fogásnál az üresen maradt lap hátoldalán egy új szövegegység következik (52b), amely folytonos a 3. fogással (az előlap, vagyis az 52a oldal üresen maradhatott, mert ide ugyancsak későbbi autográf toldalék került). A 3. fogás üresen maradt hátlapjára (61b) is a következő fogásban folytatódó új szövegegység eleje került, e helyeken tehát elvileg utólag is összekapcsolódhattak az eredetileg különálló fogások.

A 4. és 5. fogások között a fogások határain átível egy-egy vers, továbbá az ezeket körbevevő szövegek folytonosak és egységes írásképet mutatnak, tehát a fogások eredeti sorrendjének meg

¹⁷ Az első fogás tehát, amely a 37a oldaltól a 46b oldalig tart, 5 lapot tartalmaz, mindegyik lap 4 oldalt. Az egyes lapokon található oldalak elhelyezkedése a hajtás és fűzés következtében alakul ki, ha tehát a 37ab–46ab oldalakat tartalmazó lapot kihajtanánk, akkor az egyik felén a 37a és 46b oldalakat találunk egymás mellett, a másik felén pedig a 37b és 46a oldalakat. A következő, a 38ab–45ab oldalakat tartalmazó lap esetében ugyanígy (és aztán tovább az összes többi lapnál).

¹⁸ A fogás lapjai tehát: 93ab–102ab; 94ab–99ab; 95ab–98ab; 96ab–97ab + 100ab–101ab.

¹⁹ Vargha Balázs úgy véli, hogy az előző fogásból van kivágva egy lap (a 69b és 70a oldalak között): „Az ötödik ív második lapja ki van vágva, de a vers (*Egy magyar gavallér*) folytatódik, átugorva a kivágott lapot.” (VARGHA, *i. m.*, 113.) Ma már azonban a kéziratok könyvtári bekötését megszüntették, így tisztán látható, hogy a kérdéses helyen két fogás találkozik.

kellett egyeznie a mostanival és a leírásnak folytonosnak kellett lennie. Az 5. és 6. fogások között ugyancsak átível egy vers, de a szövegek sora ezzel meg is szakad, utána van beragasztva egy fél lap, s ezt követően egészen új, más írásképű szövegsorozat, a latin nyelvű versek sora következik, tehát itt a két fogás külön is elkelezhetett, előbb a 6., s annak az üresen maradt első fél lapjára (76ab) utólag kerülhetett az 5. fogás utolsó versének záró oldala. A 6. és 7., 7. és 8. fogás között is folytonosság figyelhető meg, az utóbbi esetben egy Johannes Secundus-másolat következik folytonosan a határoló lapokon, az első esetben új vers áll a fogás első lapján, de az íráskép és a szöveganyag tökéletesen egységes a két fogáson belül (az autográf toldalékok a latin másolatok után folytatólagosan következnek).

(a szövegek folytonossága a fogásokon belül)

Három vers esetében találunk szakadást magának a szövegnek a folytonosságában. Az 1. fogásban a *Proo. Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert kivált a' Poësis* című vers az 5. szakasszal véget ér a 45a lap közepén, s alatta folytatólagosan következik egy új vers, *Az Alom*. Itt semmiféle eredeti jegyzés nem utal arra, hogy a hátralévő négy szakasz a következő fogás legutolsó lapján olvasható (52b), ott viszont címként visszautalás van (ami vagy egyidejű a lejegyzéssel, vagy nem sokkal későbbi, de mindenképpen a lejegyző kezétől származik): „ad Paginam 17. sequitr. Uralkodj hatalm.” A vers első felének leírásakor elkövetett tévesztést (aminek okát csak találgathatjuk) később korrigálta a lejegyző; a visszautalás ugyanakkor azt bizonyítja, hogy ennek odajegyzésekor már egybe tartozott a most egymást követő két fogás. A négy szakasz pótlását követően a versek folytatólagosan következnek, a beragasztott fél lapon is (53ab).

Feltűnő módon ugyanitt található a másik folytonossági hiány is. Az 51b oldal közepén folytatólagosan kezdett *A Hadról* című vers tíz sor után őrszóval végződik a lap alján, utána viszont nem található a folytatás, pedig a következő oldal eredetileg üres volt, mert utóbb került rá Csokonai kézírásában *A' tengeri háború* toldalékának a vége. A szöveg megszakadására logikailag két magyarázat kínálkozik: vagy csak a leírás szándéka volt meg, s

az őrszó után nem készült el a folytatás, vagy megtörtént a leírás és azt utólag eltávolították onnan. Ez utóbbi eset a fogás lapjainak vizsgálata alapján csak úgy lehetséges, ha ragasztott volt a lap, tehát nem volt összefűzve a fogással. Ennél többet csak a feltételezések szintjén mondhatnánk.

A harmadik eset a 71b lapon található. A *Reggel* című vers 58. sorát követően a lap alján ez olvasható bizonyosan egyidejű lejegyzésben: „ulterius sequitr. ad pag.”, de oldalszám nincs megadva, s a következő lapon folyamatos írással, azonos tintaszínnel új vers kezdődik. A folytatásból csak három sor van meg, visszautalás nélkül, a 76b oldalon (a további 19 sor csak most vált ismertté, a Szatmárnémeti-gyűjteményből). A szöveg megszakadására ezúttal sem tudunk filológiailag kielégítő magyarázatot adni. Az mindazonáltal feltűnő, hogy a szövegek szakadása vagy illesztése mindhárom esetben a fogásoktól némileg különálló, azokba eredetileg nem tartozó fél lapok közvetlen környezetében van. A történések rekonstrukciójára ez alapján azonban merészség volna vállalkozni.

(a kézirat rétegei)

A fentiek alapján annyit lehet kijelenteni, hogy a Zöld Codex összeírása utólagos és több részletben történt, legalábbis logikailag másként nem tudjuk elképzelni a szövegek megszakadását és a pótlásokat. Mindez azonban csupán a szövegek első rétegére vonatkozik, arra, amelynek autográfiájáról a vita folyik.²⁰ Utólag Csokonai saját kezű fogalmazványai is bekerültek az üresen maradt lapokra, ezek a korai versek elmélkedő toldalékai. A felhasznált oldalakat a jobb felső sarokban autográf számozás fogja egybe (a többi lapon található ceruzás számozás késői, egyedül a 17. lapon van tintával, ami a már idézett visszautalás miatt került oda). A toldalékok írásával egy keletkezési rétegbe sorolható a hasonló tintával végrehajtott szövegjavítások sora a korábban összeírt versek közül azokon, amelyek mellett nem található ő

²⁰ A fentiek miatt sem gondoljuk, hogy Csokonai autográf tisztázati füzetével van dolgunk, amely egykorú lejegyzésben tartalmazza az iskolai propositiókat, vagyis az időrendnek az 1785/86-os évhez való közvetlen igazítása sem támasztható alá.

(deleatur, azaz törlendő) jel. Az így meg nem jelölt versek címeit (a *Rövid nap hosszú éjj* kivételével) aztán a később beragasztott fél lapon, a 77a oldalon található lista, az Első számvetés (Szv₁) foglalja össze, a címek mellett többféle jelöléssel. E lista funkcióját, a szövegek kiválogatását és átjavítását a szakirodalom egyöntetűen úgy értelmezte, hogy Csokonai korai versei közül utóbb kiválogatta azokat, amelyeket jobbnak és így átdolgozásra érdemesnek tartott, a többivel ezek után már nem foglalkozott. Végre egy mozzanat, amelyben valami bizonyosság látszik, amelyet egyetlen övez – s most ezt is megkérdőjelezzük.

3. Egy kérdés és annak következményei

Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna Szatmárnémetiben olyan kéziratos kötetre bukkant, amely fontos Csokonai-anyagot tartalmaz.²¹ A kéziratos kötet néhány apró bejegyzése különös távlatokat nyit meg az életmű egészére nézve. Az anyag felfedezői nagy hangsúllyal említik azon bejegyzéseket, amelyek bizonyítják, hogy a kötet első részének összeírója egy debreceni diák, akinek Csokonai 1794-ben nyilvános tanítója, azaz publicus praeceptor volt a poétai osztályban.²² A bejegyzések arról tanúskodnak, hogy bizonyos verseket Csokonai mint praeceptor diktált le, s ezek a versek valóban mind ismereteseek az életműből. Vagyis bizonyítást nyert a kötet által Juhász Géza felvetése,²³ mely szerint Csokonai oktatási gyakorlata a versírásban a közvetlen példaadáson alapult. A praeceptor kitűzött egy, a kollégiumi oktatásban szokásos megverselendő témát, arra a diák megírta a maga versét, majd a praeceptor lediktálta a sajátját. Így egymás mellé került a diák és a tanár verse.

²¹ A kötet bemutatását l. a jelen kötetben közölt tanulmányukban, eredményeiket itt csak abban az esetben ismételjük meg, amennyiben saját gondolatmenetünk azt megkívánja.

²² A személyre vonatkozóan csak erősen feltételes az azonosítás, a kötet felfedezői Győri József szerzőségének lehetőségét vetik fel.

²³ Vö. JUHÁSZ, i. m., 78–79.

A Szatmárnémeti-gyűjtemény első hat verse

1. Le kell írni az estvét. 1° haec fuit pro[positi]o
2. A' Fösvényt le kell írni
3. A Pub[lico] Praeceptore] Cs[okonai] M[ihály] Dict[ata]. De eadem Pro[positi]one
4. Az Estvéről. Dictat[a]
5. A' Tavaszról
6. Edgy Poëtai fel vidulás

A Zöld Codex első hat verse

1. Pro[positi]o Egy kies kert le írása
2. Pro[positi]o Szüntelen közel van a' halál
3. Pro[positi]o Az Estvének le írása
4. Az Estve. a HD. Praep. [a Humanissimo Domino Praeceptore]
5. Egy Fösvénynek le írása. 3. Aprilis
6. Ugyan erről a' Fösvényről. A H. D. P. Pr. [a Humanissimo Domino Publico Praeceptore]²⁴

A Szatmárnémeti-gyűjtemény első négy verse közül az első kettő a lejegyző diáké, a második kettő praeceptor-Csokonaié. A versek ugyanarra a praeceptor által kitűzött két témára születtek (az este és a fösvény), ez az összefüggés a címadásban is megnyilvánul (De eadem propositione: 'ugyanarról a tételről'). A Zöld Codex 3–4. és 5–6. verse pontosan ugyanígy függ össze, csakhogy itt nincs megjelölve a praeceptor neve. A szakirodalomban a praeceptorra vonatkozó bejegyzéseket a következőképpen értelmezték: Szilágyi Ferenc, aki a kézírást autográfának és egyidejűnek tartja, Csokonai praeceptorára, Háló Kovács Józsefre történő utalást lát benne,²⁵ a kötetet diákmásolatnak vélő Juhász Géza pedig Csokonaival azonosítja a bejegyzésben szereplő praeceptor-t.²⁶ Az egymásnak ellentmondó értelmezések azonban egy dologban közösek: nem adnak magyarázatot (sőt, rá sem kérdez-

²⁴ A Zöld Codexben található mindkét rövidítés feloldását Juhász Géza adta meg, *uo.*

²⁵ L. Cs/ÖM, I, 363–364., 374–375. (a szóban forgó versek jegyzetei között).

²⁶ L. JUHÁSZ, *i. m.*, 78–79.

nek) arra, hogy tulajdonképpen *miért is kerültek oda ezek a praeceptorra vonatkozó megjegyzések a címek mellé.*

Ha Szilágyi Ferenc érvelését követjük, akkor az állítható, hogy a megjegyzett versek témáit Csokonai praeceptorra, Háló Kovács József tűzte ki a diákok számára. Minthogy azonban a másik két, megegyező című vers ugyancsak propositio, tehát azok témáit is a praeceptornak kellett kitűznie. Miért nincsenek azok is megjelölve? Vagy miért vannak éppen ezek? Juhász Géza értelmezéséből ugyanilyen típusú kérdés adódik: Ha a megjelölt versek praeceptor-Csokonai versei, amelyeket pedagógiai cézzal diktált le, akkor a másik két Csokonai-versnél miért nincsen jelölés? Vagy miért van éppen ezeknél? Hiszen egy halmazban a jelölések arra szolgálnak, hogy megkülönböztessék a jelöltet a halmaz más elemeitől. Ha tehát az az előfeltevésünk, hogy a Zöld Codex egy-ékesen Csokonai verseit őrizte meg (már akár autográfban, akár másolatban), nem tudunk válaszolni arra a kérdésre, hogy mire szolgálnak ezek a praeceptorra vonatkozó bejegyzések (legalábbis számomra nem adódik értelmes magyarázat, az eddigi értelmezések pedig fel sem tették e kérdést). Ha viszont abból indulunk ki itt is, ami a Szatmárnémeti-gyűjteményben tény, vagyis hogy a megjelölt versek praeceptor-Csokonai mintaként diktált költeményei, a többi pedig a lejegyző diák munkája, akkor mindjárt világos értelmet nyernek ezek a bejegyzések.

4. A Szatmárnémeti-gyűjtemény további bejegyzéseiből adódó következtetések

Vajon a két kézirat további részeit, és az azokban található bejegyzéseket egybevetve is fenntartható-e ennek az értelmezésnek a lehetősége? A Szatmárnémeti-gyűjteményben tizenegyedikként következő *A' Poetáknak nem kell kints tsak edgy friss kert* című vers előtt a *d. 2° May – 794* bejegyzés található (a szöveg a 25. sortól megegyezik Csokonai *A Poeta tsak gyönyörködni szeret nem kíván ő semmi egyebet* című versével, erre a 25. sor előtti *Dictat.*

bejegyzés is utal). Fentebb láttuk, hogy a Zöld Codex 5. versének címe mellett a 3. *Aprilis* jegyzés olvasható (a tinta színe alapján nem tartozhat az előzőhöz vers végi jegyzéshez). Ha ehhez hozzávesszük, hogy a tavaszi félév mindig legkésőbb március 26-ig elkezdődött,²⁷ akkor megállapítható, hogy a dátumok összhangban vannak egymással.

A *Dictat.* bejegyzés egyébként 11 alkalommal fordul elő a Szatmárnémeti-gyűjteményben, egy versnél kétszer. Mind a 10 költemény hiteles Csokonai-mű. Ezekkel a bejegyzésekkel részben átfedésben vannak azok az utólag 12 helyre beillesztett *pag.* utalások, amelyek a kötet két különböző helyén szereplő azonos című verseket kapcsolják össze. Értelemszerűen párban alkalmaztatnak (oda-vissza utalás), így hat címről van szó. Öt esetben ugyanannak a témának a tanár (Csokonai) és a diák általi kidolgozását utalják össze, kettőnél ott található a *Dictat.* jelzés is. Egy esetben (*Musa vetat mori*) a diák versét folytatja Csokonai egy 7 szakaszos kidolgozása, majd a másik helyen ugyanannak a témának egy másik, 6 szakaszos, Csokonai általi kidolgozása következik, de ebből csak öt szakasz egyezik meg a korábbival, némileg megváltoztatott sorrendben (a megfelelő helyeken *Dictat.* jegyzés is található). Ahol tehát nem egymást követte a tanár és a diák kidolgozása, ott alkalmaztatott a *pag.* jelölés, teljes összhangban a kötet e részében érvényesülő oktatási célzattal.

Egy további utólagos jelölés is található a Szatmárnémeti-gyűjteményben, egy halvány tintával a címek elé tett + jel. Ez minden olyan vers előtt ott van, ahol *Dictat.* jegyzést látunk. Felfedezhető továbbá a *pag.* utalások verspárjainak Csokonaihoz köthető darabjainál és további 19 hiteles Csokonai-versnél is, amelyek túlnyomó többsége a *Caput II^{um}* jelzésű második részben található. Ha mindebből arra a következtetésre jutunk, hogy a + Csokonai verseit jelöli meg a kötet anyagában, akkor számot kell vetnünk azzal is, hogy két ismert Csokonai-versnél nincs ott a jel. Az egyik esetében hiányzik a címet tartalmazó lap, így érthető a

²⁷ A tanítók kötelességei, Debrecen, 1795., újra: G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1996, 420.

hiány, a másik esetében a véletlen tévesztésen kívül nem tudunk értelmes magyarázatot, hiszen ez 18, szorosan egymás után másolt Csokonai-vers sorában található. További 6 költemény mellett ugyancsak megtalálható a + jel, ezekből kettőnek a címe ismert Csokonai címjegyzékeiről, így itt minden bizonnyal eddig ismeretlen szövegek bukkantak fel, a másik négy esetében pedig a követett logika alapján szintén ez feltételezhető. A problémát csak az jelenti, hogy a kötet üres helyeire utólag bemásolt Szentjóni Szabó László-költemények mellett is megtalálható a + jel. Lehet tehát, hogy a + jelnek mégis inkább azt a jelentést tulajdoníthatjuk, hogy mindazokat a verseket jelöli meg, amelyeknek a szerzője nem a kötetet másoló diák (így a kérdéses négy vers szerzősége inkább bizonytalannak tűnik).

A Zöld Codexben nincsenek további olyan bejegyzések, amelyek a praeceptorai diktálásra utalnának, viszont megtalálható a versek egy tekintélyes hányadánál a ∂ (deleatur, azaz törlendő) jel. Ha a Szatmárnémeti-gyűjteményben + jellel megjelölt és más forrás alapján is bizonyosan Csokonai-verseket összevetjük a Zöld Codexből kiválogatott (tehát ∂ jellel nem törölt) versekkel, pontosan egyező verslistát kapunk. Továbbá beszédes tény az is, hogy csakis ezeknek a verseknek ismeretesei korabeli másolatai (gyakran megjelölve Csokonai szerzőségét is), egyetlen más versnek sem, tehát sem a Zöld Codex deleaturral megjelölt verseinek, sem a Szatmárnémeti-gyűjtemény + jellel meg nem jelölt verseinek nincsenek korabeli másolatai – vagyis azoknak nincsenek, amelyeket a gyűjtemények diák-szerzőjének tulajdoníthatunk.

5. A két gyűjtemény azonos címeinek összevetése

Nem elégedhetünk meg azonban a címek pusztá megfeleltetésével, célszerű áttekinteni a szövegek és a hozzájuk kapcsolódó bejegyzések elhelyezkedését a köteteken belül,²⁸ mert ebből további következtetések levonására nyílik mód.

<i>ZC. a fogás száma</i>	<i>A vers címe</i>	<i>ZC. lapszám</i>	<i>SzGy. lapszám</i>	<i>SzGy. bejegyzés</i>
1. fogás 37a–46b	Az Estve	38b–39a	3–4.	Dictat.
	Ugyan erről a' Fösvényről	39b–40b	2–3.	A. Publ. P. Cs. M. Dict.
	Proo. Quem dii oderunt...	43b–44b	23–24.	Dictat.
	Az Álom	45ab	30–31.	Dictat. pag. 6.
	Mindég közel van a' Halál	45b–46a	41–43.	Dict.
2. fogás 47a–52b	A' Poëta csak gyönyörködni szeret	47b–49a	11–15.	d. 2 ^a May – 794. Dict.
	Constantzinapolly	49a–50a	76–77.	pag. 71.
	Czigány	50b–51b	78–80.	
	A Hadról	51b	74–75.	pag. 7.; Caetere vide pag. 82.
önálló fél lap, a 3. fogáshoz ragasztva	De eadem proo. [Lurida sub dulce...]	53ab	55–56.	Dictat.
3. fogás 54a–61b	De eadem [Libertas optima rer.]	54b–55b	57–58.	pag. 27.

²⁸ Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna is készített egy táblázatos összevetést, de ők a kritikai kiadást választották viszonyítási alapul, amely – noha a Zöld Codexen alapul – azon mégis sok helyütt változtat, például nem követi szorosan annak a rendjét. Az itteni áttekintésben fontos szempontként alkalmazzuk a Zöld Codex fogásonkénti tagolódását.

	A Rövid nap és hosszú éjj	60ab	71–72.	
4. fogás 62a–69b	Proo. A szerentse változó	61b–62a	87–88.	
	Proo. A Tengeri Zivatarról	62a–63a	89–91.	
	Proo. A Kevélly	63b–64a	92.	
	Proo. A Föld Indulás	64ab	93–94.	
	Proo. A Gazdag	64b–65b	95–96.	
	Proo. Rút ábrázat szép ész	65b–66b	97–99.	
	Az Ember gyűlölő	67a	102.	
	Barátságos bútsú vétel	67ab	–	
	A' Párt ütő	68a	105.	
	A' Magyar Hajnal hasad	68b–69a	106–	
5. fogás 70a–75b	Eggy Magyar Gavallér	69b–70a	100–101.	
	A' Reggel	70b–71b	–110.	
	A Dél	72ab	111–112.	
	A Tél	73ab	113–114.	
	A Nyár	74ab	115–116.	
6. fogás 76a–84b	Az Ősz	75a–76a	117–118.	

Megállapítható, hogy

- *Dictat.* bejegyzések csak a Szatmárnémeti-gyűjtemény első részében találhatóak (a 66. oldalon kezdődő *Caput II^{um}* egyet sem tartalmaz), az ilyen bejegyzéseket tartalmazó rész pontosan megfeleltethető a Zöld Codex első két fogásával (a harmadikhoz ragasztott 53ab önálló fél lap volt);

- a Zöld Codex 1. fogásában található versek sorrendileg is majdnem megegyeznek a Szatmárnémeti-gyűjtemény sorrendjével;

- a Zöld Codex 2. fogásának teljes anyaga, amely csak Csokonai-művekből áll (vagyis nincs benne deletur jel), az első vers kivételével a Szatmárnémeti-gyűjteményben is együtt található, csak hátrébb a kötetben;

- a Zöld Codex 2. fogása körül több ponton megszakad a kézirat folytonossága (l. fentebb), a Szatmárnémeti-gyűjtemény is leginkább e pontokon tér el a Zöld Codex sorrendjétől;

- a Zöld Codex 3. fogásában alig van praeceptor-Csokonaiénak jelölt vers, a neki tulajdoníthatóak viszont ugyanúgy párban, illetve önállóan találhatóak, mint a Szatmárnémeti-gyűjteményben is;

- a Zöld Codex 3. fogásának utolsó oldalától a 6. fogás első lapjáig teljesen folytonosan következik egy olyan versblokk, amely ugyanígy található meg a Szatmárnémeti-gyűjtemény 87–118. lapjain, leszámítva a kitépett lapokat (103–104. és 107–109., ez utóbbinál el is számozták az oldalakat), illetve egy sorrendi cserét (az *Eggy Magyar Gavallér* esetében).

Mindkét gyűjtemény elég élesen kettéválik tehát: az első félben (Zöld Codex: 1–3. fogás, Szatmárnémeti-gyűjtemény: 66. oldal előtt) a diák sokszor egyező című versei között szétszórtan találhatóak meg praeceptor-Csokonai (legalábbis a Szatmárnémeti-gyűjtemény esetében bizonyosan) diktálással odakerült szövegei, méghozzá blokkszerűen, hasonló sorrendben mindkét gyűjteményben, míg a második félben ugyancsak blokkszerűen következik mindkét helyen Csokonai 16 verse, amelyek esetében semmi nem utal diktálásra.

6. A két gyűjtemény további címegezei

További egyezések is megfigyelhetők a két kötet címlistájában:

- párban szerepel a diák és a praeceptor verse mindkét kötetben, elől a kötet leírójának, utána praeceptor-Csokonainak a szövegei: *Az Estve, A Fösvény, Az Álom, Libertas optima rerum* (az utolsó kivételével mind a Zöld Codex első fogásában van);

- a Szatmárnémeti-gyűjteményben egy cím alatt szerepel a diák és a praeceptor verse: *A Poétának nem kell kints, tsak edgy friss kert, Musa vetat mori [I.], Quem dii oderunt..., Lurida sub dulci melle venena latent*; a Zöld Codexben az első más címen (*A Poëta tsak gyönyörködni szeret*) és egyedül szerepel, a második nincs a kötetben, a harmadik ugyancsak egyedül szerepel, a negyedik viszont kétszer (elől a deleaturral jelölt, utána *De eadem* címmel a jelölés nélküli), mind a 3. fogás előtt;

- csak a Szatmárnémeti-gyűjteményben szerepelnek párban a versek, a Zöld Codexben csak Csokonaié van meg: *A hadról, Az Árviz, Constancinapolly* (mind *pag.* utalással vannak összekötve, a Zöld Codexben a 2. fogásba tartoznak, kivéve a kötetből hiányzó *Az Árvizet*);

- egyező címek, Csokonai-szöveg nélkül: a *Gloria calcar habet* címre a Zöld Codexben, a *Forma venusta perit* címre pedig a Szatmárnémeti-gyűjteményben van két vers, a többi ötből egy-egy van (a versek a Zöld Codex 3. fogásába tartoznak, mindössze egy van az 1. fogásban, egy a negyedikben, de ez utóbbi is majdnem folytatólagosan következik a harmadik után).

A két gyűjtemény címlistáinak vizsgálata alapján a kiinduló hipotézist, mely szerint a Zöld Codex is ugyanolyan iskolai gyűjtemény, mint a Szatmárnémeti-gyűjtemény, a fentiek alapján a következőképpen pontosíthatjuk:

- Az 1. fogásra teljesen igaznak látszik e megállapítás, hiszen itt szerepelnek együtt a diák és praeceptor-Csokonai versei, a két gyűjtemény sorrendileg is lényegileg egyezik, s itt találhatóak a diktálásra utaló bejegyzések is.

- A 2. fogás anyaga azonban különválik a többitől, részben mert illeszkedése a kötetbe az elején és a végén egyaránt kérdéseket vet fel a folytonosságot illetően, részben pedig mert nem

tartalmaz egyetlen deleatur jelölésű verset sem. Továbbá párhuzamok rajzolódnak ki vele a Szatmárnémeti-gyűjtemény második részében (*Caput II^{um}*) ugyancsak elkülönülten együtt szereplő verscsoporttal, amelyhez köthető a *pag.* jelzések többsége is. Az oktatási szándéokra ebben az esetben is következtethetünk, de a diák és a praeceptor tevékenysége, úgy tűnik, időben elválik egymástól.

– A 3. fogás (a 2. fogás utolsó oldalától kezdve az elé beragasztott fél lapon keresztül) egyöntetűen *Proo.* jelzésű verseket tartalmaz (19-et), amelyek közül csak három nincs megjelölve deleaturral, az így megjelöltek közül hatnak a címe megtalálható a Szatmárnémeti-gyűjteményben is, más szöveggel (kettő kivételével az I. részben, a 66. oldal előtt). Ez a szövegegység megint egyértelműen az oktatási tevékenységhez kötődik, de itt már háttérbe látszik szorulni a praeceptor mintaadás.

– A 4. és 5. fogás esetében lényegében nem látszanak jelei az oktatási tevékenységgel való kapcsolatnak, hiszen az egy blokkban található 16 (illetve a Szatmárnémeti-gyűjteményben 18) vers mellett nincsenek megjegyzések, nem szakítják meg deleaturral megjelölt szövegek (mindössze egyetlen alkalommal, rögtön az elején, a 2. verset követően). Az egybemácsolás mögött tehát más szándékra gyanakodhatunk.

7. A Szatmárnémeti-gyűjtemény Zöld Codexben nem szereplő Csokonai-versei

A Zöld Codexben nem, de a Szatmárnémeti-gyűjteményben megtalálható további Csokonai-szövegek áttekintését a következő táblázat tartalmazza:

<i>Cím</i>	<i>Oldalszám</i>	<i>Bejegyzés</i>
Musa vetat mori	18–21.	Dictat. pag 35.
Jöszte Poētának	29.	
Musa vetat mori	35–36.	Dictat. pag 18.
A vidám természetű Poēta	37–40.	Dictat.
Az Árvizről	43–44.	Dictat. pag. 21.
A' Hírről	84–86.	
A' Békességről	120–121.	

Megállapítható, hogy

– a két utolsó, amely mellett nincs semmilyen jelzés, pontosan a Zöld Codexszel egyező, 16 versből álló versblokk elejéhez és végéhez kapcsolódik folytatólagosan a Szatmárnémeti-gyűjteményben;

– *Dictat.* jelzés ezúttal is csak az első részben (a 66. oldal előtt) található;

– *A' Békességről* együtt szerepel a *Musa vetat mori* egyik változatával és *Az Árvizről* című verssel egy korabeli forrásértékű másolattöredékben (K 672/IV. 4a–5b).

További érdekes összefüggés mutatható ki a Zöld Codex magyar versei után található listával (Szv₁).²⁰ A folytatólagosan kimásolt címek alatt, más színű tintával (amely leginkább az utóbb beírt, a sorpárokat jelző számok tintájára hasonlít), ott találjuk a következő címeket (előttük azonos tintájú + jel): *Musa vetat mori*, *Hír*, *Vis et nequitia* etc. (ez egészen elütő, világos tintával), *Árviz*, majd a másik oszlop alatt (+ jel nélkül): *Vén Asszony*. A Szatmárnémeti-gyűjtemény Zöld Codexhez képest többletverseiből a *Jöszte Poētának* és *A vidám természetű poéta*, valamint *A' Békességről* nincs rajta tehát ezen a listán (a két elsőt egyébként Csokonai listáin következősen más verscsoportban találjuk). Rajta van viszont a *Vén Asszony* és a *Vis et nequitia*, amelyek szövegét a Szatmárnémeti-gyűjtemény felfedezéséig nem ismertük, vagyis az Sv₁ mindazon versei, amelyeket nem találunk meg a Zöld Codexben, megvannak a Szatmárnémeti-gyűjteményben. Ez az

²⁰ L. Cs/ÖM, I, 217–218.

összefüggés az eddigiekhez hasonlóan ugyancsak a két gyűjtemény Csokonai-versanyagának összetartozására utal. A címek megfeleltetése önmagában azonban természetesen nem nyújt elégséges bizonyítékot a felvetett hipotézis igazolásához, szükséges a szövegszerű kapcsolatok vizsgálata is.

8. A diktált szövegek összevetésének elbizonytalanító konzekvenciái

A gyűjtemények első csoportjai tehát diktált versek lennének. A diktálás logikailag kétféleképpen történhetett a két ismert gyűjteményt figyelembe véve: vagy létezett egy harmadik, közös forrás, amiről a diktálás történt, vagy valamelyik volt a forrás és a másik az arról való diktálás során jött létre. A harmadik, közös forrásszöveg feltételezése esetén további két logikai lehetőséggel számolhatunk a keletkezésre nézve: vagy egyszerre történt a diktálás, vagy külön-külön (az iskolai jelleg nyilván az előbbit valószínűsíti, de végső soron a második sem zárható ki teljesen). További lehetőségként számolnunk kell egy olyan alternatívával is, hogy a diktálást utóbb a diák letisztázta, vagyis a forrásszöveg és a kezünkben lévő változat között létezhetett egy közbülső, ténylegesen diktált szöveg, amelyről aztán a fennmaradt tisztázat másolással készült. Nézzük meg magukat a szövegeket, miről vallanak.

Általában véve elmondható, hogy a két gyűjtemény közös szövegei igen nagy mértékben egyezők, ami kétségtelenül bizonyítja azonos szövegcsaládba tartozásukat. Vannak azonban eltérések is (nem számítva most a Zöld Codex utólagos, autográfjavításait), amelyek – mint azt Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna kimutatta – zömükben arra vallanak, hogy a Szatmárnémeti-gyűjtemény szövege közelebb áll a későbbi, a *Diétai Magyar Musáiban* megjelent kidolgozáshoz (és így a Zöld Codex utólagos szövegjavításaihoz is, amelyek e kiadás alapját jelentették). Az egyes eltéréseken és szövegjavításokon végigmenvén azonban

felmerülhetnek nyugtalanító kérdések is a diktálás mikéntjét illetően. Nézzük meg részletesen először azt a két verset, amelyeknél mindkét gyűjteményben ott áll a diktálásra való utalás (Az *Estve* és A' *Fösvény*).

A Fösvény

13. Zöld Codex: <Mellyeknek> olly sárgák [betoldva: ortzája] sovárgo gödrei
Szatmárnémeti-gyűjtemény: Olly sárgák ortzája sovárgo gödrei
14. Zöld Codex: Mint <az> aranyára vert [az *á* utólag toldva a szóba]
Szatmárnémeti-gyűjtemény: Mint az aranyára vert
21. Zöld Codex: Balgatag, (igy kiált<)> tekintvén az eget)
Szatmárnémeti-gyűjtemény: Balgatag! (igy kiált<)> tekintvén az eget)
16. Zöld Codex: Mellyekről [betoldva: a' Párkák] mindent [a t betoldva] <húst Párkák> lefosztottak
Szatmárnémeti-gyűjtemény: Mellyekről minden húst Párkák lefosztottak
17. Zöld Codex: <Egy homályos felhő lebeg körülötte> [fölé: <kovájog felette>]
Szatmárnémeti-gyűjtemény: Egy homályos felhő jár lebeg felette [fölé: kovályog]
18. Zöld Codex: <Ezt a' sóhajtások gőzi sűrítette>
Szatmárnémeti-gyűjtemény: Ezt a sohajtások gőze terjesztette
30. Zöld Codex: Hogy ő róla ingyen verset irhatátok
Szatmárnémeti-gyűjtemény: Hogy a versre ingyen lehetett témátok

Az estve

9. Zöld Codex: fészkeik szélein
Szatmárnémeti-gyűjtemény: fészkeknek szélein
11. Zöld Codex: A' vadak <'s> Farkasok
Szatmárnémeti-gyűjtemény: A' vadak farkasok

31. Zöld Codex: Késs mélyly [a lly g-re jav.]
 Szatmárnémeti-gyűjtemény: Késs még
21. Zöld Codex: Mig érzek mi<k>g szollok
 Szatmárnémeti-gyűjtemény: Mit érzek? – mig szollok

A javításokat áttekintvén egyidejű diktálásra utal *A' Fösvény* 21. sorában a zárójel elvétele. (Nagyon meggyőző, amit Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna ír: „a diktálás hangsúlyából úgy érezték, hogy a mondatnak vége van, s csak utóbb derült ki a diákok számára, hogy az egész mondatot kell zárójelbe tenni”; meg kell azonban jegyeznünk, hogy a diktálás történhetett nem egyidejűleg is, hiszen e nyilvánvaló hibát külön-külön is elkövet-hették). Az *Estve* 11., 31. és *A' Fösvény* 13–14. sorain a Zöld Codex szövegében végrehajtott javítások viszont nincsenek meg a Szatmárnémeti-gyűjteményben, csak a már átjavított alak, ami nem egyidejű diktálásra utal, hanem inkább a Zöld Codexet tünteti fel előszöveggént. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy *A' Fösvény* 16. sorában a Zöld Codex-beli első változattal egyezik meg a Szatmárnémeti-gyűjtemény szövege, a 17. sorban pedig eltérő változatok javításával alakult ki a végül egyező szöveg. *A' Fösvény* 18. és 30., illetve Az *Estve* 9. sorában található változatok egészen eltérnek egymástól, javításbeli kapcsolatot sem fedezhetünk fel.

Összességében tehát azt konstatálhatjuk a szövegösszevetés alapján, hogy túlzottan sok az apró és elég különnemű, részben javításból eredő eltérés ahhoz, hogy egyértelműen ki lehessen jelteni: a szövegek közös forrásból történt diktálás alapján jöttek létre. Ezzel legalábbis egyenrangú lehetőség az, hogy a Zöld Codex volt a diktálás előszövege, de a különböző forrásból, eltérő időben történt diktálás (illetve diktálás utáni másolás) lehetséges sem zárható ki. Ez persze azt is jelenti, hogy nem tudjuk meggyőzően megadni a kéziratok keletkezési sorrendjét és idejét sem, továbbá kérdésként felmerül az is, hogy a diktálás előszövege maga mikor keletkezett, vagyis hogy tényleg Csokonai egykori iskolai versgyakorlatai voltak-e azok, amiket lediktált, vagy később írta ezeket. Válaszok nemigen vannak, főleg nem olyanok, amelyek adatolhatóak, így nem tehetünk mást, mint rögzítjük

tudásunk bizonytalanságát a diktálás körülményeire vonatkozóan.

9. A kéziratok további rétegei

A gyűjtemények többi megegyező versének vizsgálata a fentiekhez nagyon hasonló eredményekhez vezetett,³⁰ tehát összességében megállapítható, hogy a Szatmárnémeti-gyűjtemény szövegei a

³⁰ Mivel a Zöld Codexben a javításoknak legalább két rétege fedezhető fel (vagyis a lejegyzőtől származó, egyidejűnek mondható javítások mellett megtalálhatóak Csokonai későbbi, világosabb tintával készült, autográf javításai is), s ezek nem minden esetben különíthetők el kétséget kizáróan, ezért külön megemlíjük azt a két verset, amelyeknél bizonyosan nincsen ilyen későbbi javítás, mert miután első körben a kiválogatott, vagyis sajátjának elismert versek között maradtak, utóbb a kéziratban és az Szv₁-en is át lettek húzva (*Quem dii oderunt...* és *A Tzigány*). Az első esetben semmi lényegi eltérés nem fedezhető fel, mindössze egy név egy betűje különbözik az 5. sorban (Polixenes–Polissenes), egy sorszám íratott tévesen a Szatmárnémeti-gyűjtemény 23. sorában (XIV. helyett XVI.), s ragozási változatok vannak (9.: tisztelik–tiszteljük, 12.: fél–fél, 17.: talál–talált, 32.: lásson–lássuk). A *Tzigány* esetében azonban már jóval több az eltérés, viszont ennél a Szatmárnémeti-gyűjteményben sincs diktálásra való utalás, s a Zöld Codex szövege is mintha leírás közbeni javításokról tanúskodna (ami a fogalmazvány jellegét erősíti):

- 3. Zöld Codex: mű látó
Szatmárnémeti-gyűjtemény: mulató
- 17. Zöld Codex: kötött
Szatmárnémeti-gyűjtemény: köpött
- 18. Zöld Codex: fejrlett ki
Szatmárnémeti-gyűjtemény: fehérlett
- 21. Zöld Codex: Apolló <segíte> bé hinté
Szatmárnémeti-gyűjtemény: Apolló bé hinté
- 23. Zöld Codex: Mikor <igy> elkészültek
Szatmárnémeti-gyűjtemény: Mikor elkészültek
- 38. Zöld Codex: A szurtos Gráziák tzdor kebelében
Szatmárnémeti-gyűjtemény: A tzdor Gráziák tzudar kebelében
- 41. Zöld Codex: <A lopásra van leg jobb gusztusa ize> [önálló sorban]
Azért tudta vinni a lopást annyira [folytatólagosan]
Szatmárnémeti-gyűjtemény: Azért tudta vinni a lopást annyira

Zöld Codex autográf javítások előtti és utáni szövegállapota közé helyezhetőek el,³¹ méghozzá úgy, hogy nem lehet kizárni a szövegek legalábbis részbeni egymástól független formálódását. A Szatmárnémeti-gyűjteményben a 195. oldallal bezárólag végződik e szövegcsoporthoz, ezt követően lényegében csak Csokonai-versek következnek, előbb kettő és fél (valamint egy cím) autográfban, majd huszonhét másolatban. A 196–199. oldalakon található autográfok abból a szempontból is érdekesek, hogy pontos dátumokat találhatunk a címekben: Kecskemét, 1795. április 10., Pest, 1795. május 10. és 20. Két logikai lehetőség van: a bejegyzés vagy egyidejű, vagy későbbi. Az igaz, hogy ezekből a pesti napokból más pontosan dátumozott kéziratok is ismeretesek,³² de ez természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Csokonai utóbb másolta be ezeket a pontosan dátumozott verseket a kötetbe. Számunkra azonban most inkább annak a kiemelése fontos, hogy egy diákjának az iskolai füzetét később, praeceptorai megbízatásának elvesztése után magához vette, és azt saját művei összeírására, összeíratására használta.

A Zöld Codex esetében már többször szó esett arról, hogy utólagos autográf javítások találhatók benne, s az átjavított versek végén utalás figyelmeztet az ugyanazon kötetben hátrább található *Toldalékok*ra. Ebből kifolyólag bizton állítható, hogy a gyűjteménnyel Csokonai több fázisban dolgozott, vagyis ha ez is egy diák füzete volt eredetileg (mint feltételezzük), akkor azt ugyanúgy magához vette, mint a Szatmárnémeti-gyűjteményt. A fel-

44. Zöld Codex: Állapott yok < szerint > felől

Szatmárnémeti-gyűjtemény: Állapott yok felől

46. Zöld Codex: Mert néki is | betoldva: első | léteit c tsinála

Szatmárnémeti-gyűjtemény: Mert néki is első léteit c tsinála

47. Zöld Codex: ott

Szatmárnémeti-gyűjtemény: itt

48. Zöld Codex: látná<d>m

Szatmárnémeti-gyűjtemény: látnám

51–52. Ez az utolsó két sor a Szatmárnémeti-gyűjteményben nincs meg.

³¹ Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna kritikai kiadáson alapuló szövegösszevetésének tanulságai is ezt bizonyítják.

³² L. a hercegprímáshoz írott udvarlóverset: május 9., a Mátyási Józsefhez írott verses levelet: május 10., a Dugonichhoz írott verset: május 15. (*Cs/ÖM*, III, 137–143.).

használás módja azonban különböző volt, mert a Zöld Codexben nem egy másik verscsoportot gyűjtött össze, hanem az eredetit bővítette.

Ennek a válogató-átdolgozó munkának a fázisaira lehet következtetni a magyar versek végén található listából (Szv₁). Mint említettük, egyetlen vers (*Rövid nap hosszú éjj*) kivételével kiírta ide az összes deleaturral meg nem jelölt vers címét (bal oldali oszlop), jobb oldalra nagyobb műveit sorolta fel más kéziratcsomók alapján, majd más színű tintával kiegészítette ezeket további öt címmel, amelyek a Zöld Codexben nincsenek meg, de amelyek mindegyike megtalálható a Szatmárnémeti-gyűjteményben. A bal oldali oszlopban lévő címeket aztán tovább rostálta: aláhúzott 21-et, a többit pedig zárójelbe tette, megcsillagozta,³³ és/vagy a végére illesztett – jellel kiiktatta, vagy jelöletlenül hagyta.³⁴ Az aláhúzott versek címei mellé aztán a toldalékok megírása után beírta a sorpárok számát (ez megegyezik a versek végére írott számmal, a tinta színe pedig az oszlop aljára betoldott versekével), a másik oldal (76b) alján e számokat összeadta (588), megszorozta kettővel (1176), majd az így megkapott össz-sorszámot elosztotta 24-gyel, az egy nyomtatott oldalra kiferő sorok számával, s megkapta oldalban a terjedelmet (49).

A lista azonban más kézirategységre is vonatkozik (l. jobb oldali oszlop), s ennyiben hasonló jellegű, mint a Szatmárnémeti-gyűjtemény, amely a kötet végén huszonhét Csokonai-vers másolatát tartalmazza: a kiadási tervek formálódásának egy későbbi fázisában összekapcsolja az eredetileg különböző kéziratosszék alakulásának folyamatát. Ezek a versblokkok aztán lényegében együtt maradnak az újabb és újabb, egyre bővülő verslistákon is.³⁵

³³ Egyedül a *Barátságos bútsúvételnél* látható egyszerre aláhúzás és csillag.

³⁴ Ezek között van a kéziratban is áthúzott *Quem dii oderunt...* és *A Tzigány*, a töredékes *A Hadról* és *A Reggel*, valamint a más verscsoportban, versben feltűnő *Mindég közel van a Halál*, továbbá *Az embergyűlölő*.

³⁵ L. ezek összefüggéseire tanulmányomat: *Csokonai műjegyzékei és az életmű időrendi, kiadástörténeti kérdései*, Déri Múzeum Évkönyve, 2004, 285–296.

10. A kézirategységek együttmozgása további másolatok tanúbizonysága szerint

A Zöld Codex és a Szatmárnémeti-gyűjtemény közös versanyagát nemcsak az Szv₁ (és az ezt követő többi autográf verslista) címsora foglalja össze, hanem Csokonai barátainak későbbi címleírásai is a náluk található kéziratokról. Mikor ugyanis Csokonai 1801 nyarán elkezdte összegyűjteni szétszórt kézirateit, többeket megkeresett ebben az ügyben. Kiss Imre 1801. őszi választleveleiben beszámol egy nála lévő kéziratcsomó tartalmáról: kizárólag a Zöld Codexből kiválogatott verscímekeket sorol fel, s az is feltűnő, hogy a közepén a 7–18. tételek lényegében megegyeznek a Zöld Codexből és a Szatmárnémeti-gyűjteményből ismert anyaggal, csak fordított sorrendben következnek.³⁶ A Győri József által feltehetőleg ugyancsak ebben az időben készített jegyzék szintén tartalmaz verseket ebből az anyagból, némileg szétszórta, a második fele azonban nagyjából megegyezik a Szatmárnémeti-gyűjtemény utolsó részében lévő 27 verssel³⁷ (a Lugossy József-féle késői másolat pedig még sorrendjében is azonos Győri József listájával³⁸). A Szatmárnémeti-gyűjteménynek ez az egysége anyagában és szövegében Nagy Gábor 1796-os másolatával feleltethető meg, amely másolatban Csokonai autográf kézírása is megtalálható, s amelynek verssorrendje egyezik a kiadási tervet reprezentáló Első Katalógus és Első Darab nyitó verseinek sorrendjével.³⁹ Mindez megerősítheti azon megállapításunk érvényét, mely szerint Csokonai kéziratok verscsoportjai általában együtt mozognak a kiadási tervek különböző fázisaiban, még ha kisebb-nagyobb változtatások történnek is anyagukban és (főleg) sorrendjükben.

Ugyanakkor a fentiekből egy másik következtetés is adódik: ugyanazon verscsoportok több példányban is léteztek (hiszen csak

³⁶ I. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. és a jegyz. írta DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) [a továbbiakban: *Cs/Lev*], 146–147., valamint *Cs/ÖM*, I, 203–204.

³⁷ *Cs/Lev*, 345–347., valamint *Cs/ÖM*, I, 205–206.

³⁸ DebrK, R 788. 15., I. *Cs/ÖM*, I, 178.

³⁹ OSzK, Fol. Hung. 893., I. *Cs/ÖM*, I, 166–167.

így kerülhetett a Csokonainál volt Zöld Codex és Szatmárnémeti-gyűjtemény mellett egy Kiss Imréhez, egy pedig Győri Józsefhez⁴⁰). Az ugyanazon verscsoportok több példányban való keletkezésének okára és mikéntjére kérdezve kevés a biztosan adható válasz, láttuk, hogy a Zöld Codex és a Szatmárnémeti-gyűjtemény esetében is több egyenrangú lehetőség adódik a közös forrásból diktálástól a Zöld Codexről másoláson át a külön való formálódásig. Két további másolatgyűjtemény azonban érdekes adalékkal szolgálhat e kérdéshez.

Nagyon tanulságos annak a kéziratföredéknek a másolótól származó bejegyzése, amely a Zöld Codexben nem szereplő, de a Szatmárnémeti-gyűjteményben megtalálható három verset (*Az Árvíz, A Békesség, Musa vetat mori*) tartalmazza. A másoló a 11. sor első szavai („Huhánnak és ők”) mellé a következőket jegyezte: „Itt nem jól van, de az exemplár bolond, a’ mejről irtam.”⁴¹ A forrást nem tudjuk azonosítani, mert nem ismerünk az említett hibát tartalmazó kéziratot, tehát egy újabb másolat létét valószínűsíthetjük (azért másolatot, s nem Csokonai eredetijét, mert ilyen értelmetlen hibát autográfban nem tehetünk fel; vagy a bejegyzés írója nem olvasott jól). További érdekes jegyzés a lap alján: „NB. Többet is irtam volna, hanem nem tudtam miről, mert N. S. V. kértem az említett Diariumot, hanem azt felelte, hogy nem tudja hol van. – Notákat pedig igyekezek szerezni.”⁴² E jegyzés mintha valakihez szólna, mintegy beszámolva a végzett munkáról, vagyis valamiféle megbízás sejthető a másolás végzése mögött. Egy nem ismert forrás alapján egy újabb változat készült egyazon verscsoportról.

A *Convasatum Quid* című kéziratgyűjtemény⁴³ második fele ugyancsak ezt a versanyagot másolja, de ebben az esetben figyelemreméltó eltérésekre bukkanunk. A lemásolt versek egy része ugyanis már tartalmazza a toldalékot is (más része értelemsze-

⁴⁰ Kérdés, hogy a Szatmárnémeti-gyűjtemény valóban Győrinek tulajdonítható-e, mint azt Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna feltételezi, mert akkor eggyel kevesebb az ismert példány.

⁴¹ MTAKK, K 672/IV. 5b; vö. *Cs/ÖM*, I, 509.

⁴² *Uo.*, vö. *Cs/ÖM*, I, 339–340. A monogram, mint azt Szilágyi Ferenc is megállapítja, feltehetően Nagy Sámuelre, Csokonai közeli barátjára utal.

⁴³ MTAKK, K 672/III. 37a–54b, leírását l. *Cs/ÖM*, I, 123.

rúen nem), vagyis logikailag a gyűjtemény készítésének párhuzamosan kellett történnie Csokonai munkájával, amelynek során todalékokkal látta el korábbi verseit (vagy pedig azt tesszük fel, hogy a másoló válogatott: a kész todalékok közül egyeseket lemásolt, másokat nem). A *Convassatum Quid* első részében ráadásul olyan másolatok is vannak, amelyeknek a forrása Csokonai egy másik kéziratcsomója, a VT. volt,⁴⁴ amelyben *A' vidám természetű poéta* és a *Rövid nap hosszú éjj* is megvolt (ezek nem szerepeltek az Szv₁-en, mert e verseket más csoportban szerepeltette utóbb Csokonai).

11. Mérlegen a hipotézis

A *Diétai Magyar Musa* kiadása előtti időszakban Csokonai verscsoportjaiból több példány is keletkezett párhuzamosan, ezek nagyobb része másolat volt, közöttük számos olyan, amelyben autográf bejegyzések bizonyítják, hogy a költő használta ezeket (s nem utólagos másolói-gyűjtői érdeklődés termékei). A Zöld Codex és a Szatmárnémeti-gyűjtemény kéziratcsomói is ilyen párhuzamosan készült gyűjteményeknek tűnnek: az egyezések és hasonlóságok túl nagyok ahhoz, hogy közös szövegcsoporthaik elválaszthatóak legyenek egymástól, a köztük lévő csekély eltérések viszont ugyancsak túl nagyok ahhoz, hogy e szövegcsoporthat azonosnak tekintsük keletkezésüket illetően. Leginkább az a megállapítás látszik tehát helyénvalónak, hogy *e kézirategységek egymással egy időben, párhuzamosan, de mégis különállóan készültek*.

A gyűjtemények keletkezése maga is jól látható szakaszokra tagolódik, *s ezen szakaszok jellegzetességei is feltűnő párhuzamokat mutatnak a két gyűjtemény esetében*: előbb diktálás (tanár és diák versei egymás mellett), majd a tanári példa és a diákkezde-

⁴⁴ Az 1793-ra tehető *Verstisztázati füzet* töredékének jelzete: MTAKK, K 677. 52a–80a, vö. *Cs/ÖM*, I, 139–140.

mények kapcsolatának lazulása, aztán azonos Csokonai-versek, diktálásra való utalás nélkül, egy tömbben, amit nagyobb számú újabb propozíciós vers követ, ezúttal latinul, végül a diákfüzet Csokonai kezébe kerül további felhasználásra (ekkoriak az átdolgozások, illetve az újabb autográf, illetve másolt szöveganyag).

De hogy e következtetések alapján teljes bizonyossággal igazoltnak lehetne tekinteni a kiinduló hipotézist, azt nem gondolom, ahhoz túl sok a pillanatnyilag megválaszolatlan és megválaszolatlan kérdés. *Hogy a Zöld Codex diákgyűjtemény, amelyben csak részlegesen vannak praeceptor-Csokonai versei, nagyon logikusnak tűnő állítás, de nem bizonyítható minden kétséget kizáróan.* Mi legyen akkor azzal a 26 magyar és 14 latin verssel, amely a kiadásokban eddig Csokonai műveként szerepelt, s amelyeket Szauder József is alapos elemzésnek vetett alá nevezetes tanulmányában? Számúzzuk ezeket az életműből vagy változatlanul tekintsük azokat autentikusnak? A fent elősorolt érvek alapján én megkockáztatnám a „kétes hitelű” besorolást.

Egyed Emese

A GERSON ÉS KOLOZSVÁRI KÉZIRATA

A kolozsvári kézirat¹

A *Gerson* autográf példánya hiányában a Csokonai-kritikai kiadás megbízott szerkesztője az 1978-ig azonosított variánsok, *Gerson*ok föllelhető változatai közül azt választotta ki közlésre, amelyet egyik tulajdonosáról (Toldy Ferenc javaslata óta) Kovács-féle kéziratnak neveznek.² A szövegkritikus, Pukánszky Kádár Jolán szerint ez a legrégebbi, ez a másolat készülhetett Csokonai eredeti szövegéről, mert megvan benne Porházi monológja, Gai monológja, Gerson és Gai jelenete és Gerson monológja. Perdöntőnek tartják továbbá az „ördög ütő Fábián” kifejezés meglétét ebben a szövegvariánsban (a többiben ördögűző Fábián szerepel) – hiszen a forrásként használt műben, Simai munkájában Ördögűtő Fábián olvasható.

Kolozsváron bukkant fel egy – sajnos, töredékes – *Gerson*-kézirat. A huszonnégyszámozatlan lapot tartalmazó füzet ma a kolozsvári Szabédi-könyvtárban, Engel (Köllő) Károly irodalomtörténész hagyatékában található.³

Közbevetés egy tudós possessorról

Engel Károly (Kisszeben, 1923 – Kolozsvár, 2003) irodalomtörténész, műfordító, bibliográfus a Bolyai Tudományegyetem böl-

¹ A kolozsvári Szabédi Ház gyűjteményében levő kéziraatra 2003 tavaszán Bartha Katalin Ágnes hívta fel figyelmemet. Köszönöm.

² MTAKK, K670 (590–69) – Toldy elnevezését megtartva egyik tulajdonosáról (Kovács Zsigmondról) ezt Kovács-féle kéziratnak nevezik (Kovács-manuscriptum: KM).

³ Külön jelzete még nincsen.

csészet-, nyelv- és történettudományi karán tanult, 1953–55 között a nagygyeddi Bethlen Gábor Kollégium könyvtárában dolgozott, 1957-től a Román Akadémia kolozsvári fiókjának Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében, 1975-től pedig nyugdíjazásáig a Román Akadémia kolozsvári könyvtárában volt tudományos kutató. Közleményeit többnyire Köllő Károly néven jegyezte, munkái tetemes része a román–magyar művelődési kapcsolatokat tárja fel. Tanulmányt szentelt Csokonai *Békaegérharca* román fordításának is (*Nyelv- és Irodalomtörténeti Közlemények* 1958/1–4). Könyvtárát jelenleg a kolozsvári Erdélyi Magyar Köz-művelődési Egyesület kezeli.

A másolat azonosítása

Engel többször nekilendült a kézirat azonosításának, de tudomásom szerint ezt a munkát nem fejezte be. A kézirat környezetében található kutatói jegyzetek szorgalmas anyaggyűjtésre utalnak, a följegyzések hátoldalán fennmaradtak Engel saját kezű sorai a kézirat eredetéről is. „Csokonai V. Mihály. A kézirat a Szongott család – Tasnád anyagával került a levéltárba (Tasi Gyula)”. Engel Károly révén ennél közelebbit nem tudunk megkorábbi lelőhelyéről (ez a *Gerson*-kézirat könyvtári azonosító jellet nem tartalmaz).

A kolozsvári *Gerson*-szöveg kézírása nem Csokonaié, de található a szövegben két beszúrás, véleményünk szerint ezek a költő kezétől származnak, és azt tanúsítják, hogy a szerző által ellenőrzött kézitról van szó. Hasonlóra (másolat ellenőrzésére a szerző által) több példát is találunk a Csokonai-filológiában.

A füzet utolsó lapjai elvesztek, a boríték hátsó lapjának belső felén azonban „Pataj Jósefé 18d 8bris” olvasható (az évszám a papír leszakadt csücskével elveszett): Patai József a sárospataki főiskola főkurátora volt 1784 és 1796 között, őt említi is egy levelében a költő (lehetséges mecénásai sorában).

A füzet hátsó borítóján a bal lapoldal mentén más írással a következő bejegyzést olvashatjuk: „Vettem Váradon 18°”, a kötéssel párhuzamosan: „Varga Pál”, lejjebb: „Hód Mező Vásárhely Kovács János urnál // Számos (!) Ujvár”.

Datálás

Patai József 1797-ben halt meg, a szöveg (másolat és javítás) tehát ennél az évnél korábbi! Itt jegyezzük meg, hogy 1797 júniusában mutatták be a kolozsvári Unitárius Kollégiumban Simai Kristóf *Váratlan vendégét*. Úgy tűnik, a kísértetező iskoladráma divatjának éveiként jelölhetjük meg a XVIII. század utolsó évtizedét.

Gondolatok az időzített móka mesteréről

Csokonai népszerűsége okait keresve Kölcsey Ferenc mind a költővel, mind közönségével szemben erősen kritikus álláspontra helyezkedett a *Tudományos Gyűjtemény*ben 1817-ben megjelent írásában.

Hogy a debreceni poéta irodalmi teljesítménye nem úgy alakult, ahogyan ekkoriban Kölcsey irodalommeszményének leginkább megfelelt volna, annak okát a recenzens a rosszul megválasztott példákban jelölte meg, jelesen Bürgerben és Földi Jánosban. Konkrétabb kifogásai mindenekelőtt az érzelmességre, az alkalmiságra, a történelmi tárgy hanyag kidolgozására, a leoninus gyakorlatra, az eredeti művek helyett közvetítő példatár forrásként való alkalmazására és a népnyelvi kifejezések hatásvadász használatára vonatkoznak.

A „való vokációnak” lényegét hordozó „geniállis szökdellést” is felismeri azonban Csokonai íásaiban, éspedig a komikum

népies változatában: „midőn makacsul tréfál, 's a népnek tónusában lép elő”.

„Makacsul tréfál” – mi az?

Kölcsey szerint „makacsul vidám lélek” predesztinálta színvonalas komikus művek írására Csokonait, ő azonban gondatlanul élt ezzel az ajándékkal (értsd: elherdálta tehetségét). A priapaeák alacsonyosságát olvassa továbbá Csokonai fejére egyes műveivel kapcsolatban (*Karnyóné, Gerson du Malheureux, A méla Tempefői*), mint valamit, ami a költészet való lelkétől idegen! Az általa *Evoc Bacche* és a *Farsangi búcsú* címmel említett verseket elfogadhatóknak tartja. 1830. április 18-i, Guzmics Izidornak címzett levelében Kazinczy leplezetlen kárörömmel idéz egy pontosabban meg nem nevezett „egri szeretetre méltó kanonokot”, aki szerint Csokonaiból (értsd: műveiből) „minden nyomon kitetszik a' Kálvinista mendikás”.⁴ Ebben a megfogalmazásban elmarasztaló és a magas művészettel nem rokonítható a diákok énekes házaló gyűjtése tanulmányaik céljára. „Ezt ekképp *tanúlván* Mendikás koromban Most is eszembenn forog (1/2341)”⁵ – a Csokonai-szótár emlékezetes szava a pályaértelmezésnek is izgalmas kiindulópontja lehet, de az albizálás eleven hagyományát és annak dramatikus/komédiázó és közösségi aspektusait is jelzi.

⁴ Kazinczy levele Guzmics Izidornak, Széphalom, 1830. április 18. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XXI, közléteszi VÁCZY János, Bp., MTA, 1911, 281.

⁵ Balassi verszárlatával szerkesztileg meglepően egybevégez az a „mendikás” Csokonai-szöveghely („Hideg leuén kívül éguén penig belől Iulia szerelmetül / Jó hamar louakert iaruan Erdeli földöt nem nagi faratsag nélkül / Ezt öszue rendelem többé nem cmlteten luliat im mar versul” = *Balassa-kódex*, szerk. KŐSZEGIHY Péter, VADAI István, Bp., Balassi, 1994, 94.

Baráti könyvtár? Olvasmányélmény?

Földi János a versírásról írott munkájában a komédiakincs számbavételekor nem sokra értékeli a magyar színpadi fordítás-irodalmat. A kortársi „eredeti komédiaszerzők” között azonban két nevet említ: T. Simai Kristófét és Illei Jánosét, ez utóbbinak cím szerint is megnevezi *Tornyos Péter* című játékát.⁶ (Csokonai előtt Simai Kristóf már élt a komikumnak a butaságon, vakhiten, hiszékenységen alapuló változatával, illetőleg az adaptációnak a vulgarizáló nemzetkarakterológiákból következő módozatával.)

A *Gerson* úgy is értelmezhető, mint a *Tornyos Péter* újraírása: a két mű egyenként hét-nyolc szerepét gyakorlatilag öt személy is eljátszhatja, a megtréfálandó a környék legvagyonosabb személye, és mindkét műben van garabonciás, aki segít a megleckéztetés megvalósításában.

Illeinel:

„– Nem tudsz-e valahol egy heverő medvebőrt?

– A hijuban vagyon egy kopott

– Vedd elő, s mikor béküld a kamarába, öltözz belé, midőn pedig reád olvas ebből a könyvből, négykézláb jöjj ki eleibe”.

A *Gerson*ban lóbörre alkusznak, kutyaalakokat emlegetnek. Nem kerül sor olyan tételes utalásra a maszkbeszerzést/maszköltést illetően, mint a *Tornyos Péter*ben vagy a *Karnyóné*ban, de a kísértetalak emlékezetből való felidézése, leírása plasztikus. A farsangoló szemiózis érvényesül ebben a darabban, ugyanakkor

⁶ „Vagynak már minékünk is mind eredeti, mind kivált fordított Vigjátékaink bővséggel, tsak az a' kár, hogy hogy illendő betseket's érdemeket azoknak még a mi népeink nem esmerik. Az eredetiekben az első Florentina Vigjáték Besenyei Györgynek Filosofussa. Ma fő az eredetieknek írásokban T. Simai Kristóf, kinek már egynehány jeles vig játéki vagynak, és Illei János, ki közelebb, szerzette a' 'Tornyos Pétert, Farsangi Játékot. 'satb.” FÖLDI János, *A versírásról*, szerk. ÁDÁMNÉ RÉVÉSZ Gabriella, Bp., Tankönyvkiadó, 1962, 88. (Megfogalmazása meg is téveszt: mintha két külön műről beszélne Illei kapcsán. De Illei Jánost (vö. *Tornyos Péter*), Simai Kristófot (*Váratlan vendég*) vagy Pálya Istvánt (*Ravasz és Szerencsés*) nem tünteti föl a kritikai kiadás a Csokonai által említett szerzők sorában.

a nemesség megszerzésének szatírája is az állatbőr mint valamikori reprezentációs viseletdarab emlegetése révén.⁷

Csokonai színműveit vizsgálva Pukánszky Kádár Jolán a környezet ízlésalakító, a „piacra dolgozó” szerzőnek legalábbis a gondolkodását befolyásoló szerepét hangsúlyozza; az iskolás darabok *lokális* világához való visszatérést emlegeti egy kazinczyanus ízlésfordulat után. „[é]n földi, különösen nemzeti dolgokat kívántam írni [...] A földön kellett hát játékomnak nézőhelyét felütnöm, és általan-fogva Nemzetemnek lakó-földén valahol.”⁸

Ezzel az adaptáló, lokalizáló szándékkal magyarázzuk a *Gerson*-játék színhelyét megjelölt településnevet (Oroszfalu).

A közönség reagálását modellálva Csokonai a szatíra eszközeivel él: a közönség soraiban kétféle férfireagálást és egy általános, a női közönségre jellemző motivációt jelez előre: Szabadvölgyi Úr reakciója elismerő felkiáltás lesz a szerző jó képzelőereje és a kidolgozott történet miatt, a Háromföldi úré azonosuló belefeledkezés (elfelejti szívogatni pipáját), az Asszonyosság az éjszakai almodni valót keresi és meg is kapja a mű révén.

Ihletsegítő tapasztalásról és ebből származó modellekről, illetőleg a fantáziából született ideális személyekről egyszerre van szó a *Dorottya Előbeszédében*. „A Szatira vajmi nyögve nyelő orvosság!”⁹ A leginkább óhajtott hatás: a közönség ámulatba ejtése „[...] De Poétának lenni éppen azt teszi [...], hogy költeni és képzelni tudjon az ember”.¹⁰ A *Gerson* poétai szabadsága a képzelet és a valószerű elemek mesterien könnyed egybeöltéséből adódik.

⁷ Hasonló értelemben használja paszkvillusában Barcsay Ábrahám Sajnovits János megszegyénítésére 1776-ban = *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrínchez 1771–1789*, s. a. r. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum kiadása, 2001, 131.

⁸ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Előbeszéd a Dorottya-hoz* = Cs. V. M., *Tanulmányok*, s. a. r. és a jegyz. írta BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei), 73.

⁹ *Uo.*, 74.

¹⁰ *Uo.*, 76.

Műfaj

„Ha pedig Olvasóm alacsony történeteket, 's egy Gergő hajdú' szájába illő szókat talál [...] jusson eszébe, hogy a Dramaticában is vagyon Niederkomisch, Possenspiel, Opera Buffa, s holmi Monodrama, Duodrama, 's 'a t.'” – olvashatjuk Csokonai egyik, általában a szórakoztató dramatikus műfajra vonatkozó krédóját a *Dorottya Előbeszédében*.¹¹

A darab kétfélesége csak annak számára zavaró, aki nem figyeli a kettőt összekapcsoló mesére, vagy aki szerelmes lett a műfajok tisztaságának eszményébe. Pedig már Lessing védelmébe veszi a jó művet a merev műfaji elvárásokkal szemben.¹²

A *Gerson* változatossága és ez érzékeny szereplő felbukkanása ellenére mégis farsangi mókának véljük, és nem komédia és érzékenyjáték összekapcsolásának. Erre a kritikai kiadás szövegében is találunk bizonyítékot, olvassuk figyelmesen Gerson válaszait Tamadi kérdéseire:

Tamadi: Hány esztendeje, hogy megholt? [értsd: Gerson anyja]

Gerson: Mintegy 26 esztendeje

Tamadi ... Hány esztendőös kegyelmed?

Gerson: Huszonnegyedikbe járok.

Csokonai saját műveiről készített jegyzékeiben egyszer említi műfajjelöléssel ezt a munkáját: „*Gerson*: Egy játék.” Nem becsüljük le a szüksésvú műfajjelölés értékét. Elfogadva Vajda Mihálynak heideggeri, gadameri alapokon felépített játékelméletét, a játékot mint az emberi szabadság megélésének formáját vizsgálhatjuk.¹³

Bahtyin az iróniáról elmélkedve az élőbeszéd-szerűség mint művészi forrás ante quem jellegét hangsúlyozza a karneváli tí-

¹¹ *Uo.*, 79.

¹² E tanulmány tárgyát nem képezheti, mennyit ismert Lessing munkásságából Csokonai.

¹³ „...a játék szabad tevékenység. Szabad abban az értelemben, hogy szabályai nem kívülről, hanem belülről meghatározottak. Pontosan ezért lehet a játék mint műalkotás az igazság helye – a heideggeri értelemben.” VAJDA Mihály, *Ki játszik?*, Orpheus, 1993/2–3, 46.

pusú ünnepekkel kapcsolatosan.¹⁴ Az előbeszéd színpadra vitelének bevált módozata a *commedia dell'arte*, amelynek jelenléte erősen érezhető a *Gersonban*.

A kolozsvári kézirat műfajjelölése: *Víg játék*.

Szereplők

Hamburgi dramaturgiájában a komédiát Lessing Arisztotelész nyomdokain az általános emberi vonások, emberi gyarlóságok kipellengérezésére alkalmas műfajnak véli, ahol különleges szerep jut a *beszélő neveknek*. Lessing jelentőségét egy félrehallás-szituáció erejéig a *Tempefői* is tartalmazza (nem lesz ing...).

A kolozsvári kézirat szerepneveit sorra véve: a földesúr neve *Tamádi* (nem Tamadi), a helyi társadalmi hierarchiát követve utána „A Jádszó Személyek” sorában *Kardos Bálint* következik (KM: Kardos hadnagy), ezt követi *Széh Ábrahám zsidó* (KM: Ábrahám zsidó), *Buga Antal Czigány* Tamádi szolgája (KM: Antal calefactor czigány), *Porházi György Oskola Mester* (KM: Porházi oskola mester) ebben a jegyzékben az utolsó két helyen szerepelnek a játékba utoljára bekapcsolódó személyek, Gerson és kísérője: *Gerson du Malheureux* (KM: Gerson Tamadi úr fia, Malheureux név alatt) és *François Gályi ennek inassa* (KM: Gai az inassa).

Kovács manuscriptumában a sorrend nem ez, a Jádszó személyek sorában Gerson, majd inasa neve rögtön a földesúré után következik.

¹⁴ „...a regényt megelőző szóbeliségnek is volt saját stílusmeghatározó életszituációja – ezek a karneváli típusú ünnepek”. Mihail BAHITYIN, *Beszédelméleti jegyzetek, 1970–1971* = M. B., *A beszéd és a valóság: Filozófiai és beszédelméleti írások*, Bp., Gondolat, 1986, 517.

„A népnek tónusában lép elő?”

Kétségtelen, hogy nem független a *Gerson* Csokonai népies programjától. Ezt azonban nem foghatjuk fel szűk értelemben. Itt leginkább az iskolás-hagyományos jellegre, a hivatásos színjátszás előtti komédiázás hozzáférhetőségére vonatkoztathatjuk.

Konkordancia

Az alábbiakban néhány szöveghely kritikai kiadásbeli, illetőleg a kolozsvári kéziratbeli variánsát mutatjuk be:

<i>Kovács-manuscriptum</i> (kritikai kiadás)	<i>Kolozsvári kézirat</i>
47 Az öreg urat kifistelték	öreg urat kisírtették meg
56 irnak rajta	örölnek rajta
60 Mosth oth Khámpaniroz	Mostt is ott Champaniroz
68 illa	így la (mutatja)
68 majd megdöglik a pihegésbe	majd megdöglik a röhögésbe
72 időbe(n) is lehet	időben lehet (elmegyen)
Demonel Quid Mulier	Demone et Mulier.
87 Praeti n(on) pondere gemmas	precio o pondere gemmas
94 ki fizethetnék	ki fhizetem
116 Jó tshokat hatyon az I(ste)n	jó-tszakát adjon az Isten
159 bubeius ördög	plebeus ördög
160 Úr phörit	az Úr Ló bhörit
200 Kara, Irahim, Essendi, Beglerbék	Kára Ibraim Effendi Beglerbék
205 kajimbádzott	Kalimpázott
209 bis KM (hiányzik)	Porházi (énekel): Perej uram, Perlőímmel s.a.t.
219 viszi haza a fejét	viszi haza a' Lelkét és a fejét

221 Leles kurva az annya
235 Nagy Iványi vitéznek

Lélek kurva az Annya
Nagy-Idai vitéznek

A kritikai kiadásban olvasható variáns (a KM) kontamináltnak tűnik a KK-hoz képest. A kolozsvári kézirat pontosabb latin kifejezéseket és több rendezői utasítást tartalmaz. Hiányzik belőle egy rövid jelenet (a KM-ban ez az I. felvonásban a VI.), és véget ér a második felvonás második jelenete közben.

Ki a szerző?

A *Dorottya*ról írja Csokonai: „Elégnek olvastam fel magam is víg Kompániákban, elégnek megvan kézírásban is.”¹⁵ Ha a *Gerson* kézirat-variánsainak tekintélyes számára gondolunk, a *Dorottya* létmódjának analógiája a korábban keletkezett *Malheureux*-ével nem kizárt. Arra valóban nincs adatunk, hogyan illesztette volna be a *Gersont* művei sorába Csokonai. Pukánszky né sajnálja, hogy a *Dorottya*nak nem készült színpadi változata.

A *Malheureux* kéziratát kiadás céljából keresteti Csokonai már 1801 augusztusában, erre utal Székely Péter levele (1802. január 18.).¹⁶ A *Gersont* Domby Márton emlegeti a kéziratban maradt Csokonai-művek között: „...Vagynak még Csokonaynak némely más, még ki nem adott szisztémás és bővebb munkái, melyeknek nagyobbbrésze tekintetes Gál László úrnál, némelyek magamnál is megvannak, némelyik pedig esmeretlen kezek között hever: [...] Teátrumi darabok is, úgymint: 7. Gerson du Malheureux, vagy az ördögi mesterséggel megtaláltatott fiú.”¹⁷

¹⁵ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Előbeszéd...*, i. m., 76.

¹⁶ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek*, I–II, s. a. r. és a jegyz. írta PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, Bp., Akadémiai, 1978 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) [a továbbiakban: *Cs/Szín*], II, 221.

¹⁷ DOMBY Márton, *Toldalék s igazítás Csokonay feljebb leírt biográfiájához* = D. M., *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól*, Bp., Magvető, 1955, 69.

Pukánszky Kádár Jolán a helyi ízléshez való közeledés szándékával magyarázza, hogy e korábban keletkezett, de íróként nem értékelt művét Csokonai 1801 utáni lajstromaiban már szerepelteti:¹⁸ kétszer is említi.

Református? Nem református?

Varga Imre, a protestáns iskolai színjátszás-kutatás doyenje szerint kevés adat utal arra, hogyan ünnepelték meg a protestáns tanintézményekben az iskolai év jeles napjait.¹⁹ Iskolatörténetek adatok, kézzelfogható hivatkozások nélkül beszélnek a protestáns iskolák farsangi játékaikról. Az iskolatörvények helyenként és időnként intézkedtek az iskolai ünnepek megüléséről. [...] Olyan protestáns iskolai előadás azonban, amely Bacchusról, farsangi vigasságról, a katolikus szerzetesrendek iskoláiban is több-kevesebb világi jelleggel színre került „Lusus Bacchanalis”-ról szólna, nincsen.²⁰

Erdélyben a farsangolás iskolai szokását expressis verbis megtiltja az 1643-as marosvásárhelyi zsinat!²¹

A színpadi szókimondásért a protestáns református skólákban később is többször került sor fegyelmi eljárásokra: Varga Imre egy 1780-as esetet hoz fel példának (marosvásárhelyi Református Kollégium), amikor is az iskolai színjátszást (a Nagy György darabjaiban megnyilvánuló társadalmi szatíra miatt) betiltották.

¹⁸ *Cs/Szín*, 11, 221.

¹⁹ VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, Bp., Argumentum, 1995, 117.

²⁰ *Uo.*, 116.

²¹ „Az iskolákban való ez ideiglen usurpáltatott farsangolás és Callékor való kokas király tétel tolláltatik. Sub poena a mesterek közül, ha ki contumaciter meg akarja retincálni, officio priváltassék.” = BOD Péter, *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*, s. a. r. BUZOGÁNY Dezső, DÁNÉ Veronka, KOLUMBÁN Vilmos József, SIPOS Gábor, Kolozsvár, 1999 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 3), 52.

Farsang

...Pedig sokkal tzifrább 's szebbek a' Farsangi
Szánkázó lovaknak tsörgői 's tzafrangi.²²

Nem Illei *Tornyos Péter*éből, hanem Csokonai korai verséből való az idézet! A *Gazdag* című vers az 1780-as évek utolsó harmadára datálható, így a zsengek közé sorolható, de Csokonai kötettervében is szerepel. A farsangi tematika bizonyíthatóan igen korán érdekelni kezdte. Nem célunk itt kigyűjteni a Csokonai-életműből a tárgyhoz kapcsolható valamennyi szöveghelyet, de szokások és a jelképhasználat összeforrottságát A *tél* című vers alakzata is jelzi:

Az ember a Bacchus innepét szenteli,
Kulats az oldalán tokaival teli²³

A *Dorottya Előbeszédének* szerzője a társalgási témák közt gyakran és női-férfi társalgásban különösen kedveltnek mondja a farsang-témát: országos bohóskodást emleget, mint amelynek rövidségét a hölgyek fájlalják.²⁴

²² CSOKONAI VITÉZ, *A Gazdag*. = CS. V. M., *Költemények*, I, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei), 43–44.

²³ Uő., *A tél* = *Uo.*, 48.

²⁴ „Somogy vármegyében lakám 1790-ben, és szerentsém vala sok vídám házaknál esmértségben lenni. Előhozódtunk együtt-másutt az időjárásról, a télről, a fejér vagy fekete Karácsonról. 's több effélékről, a' mik a mindennapi beszéllgetsénc, vagy kezdete vagy pótolói szoktak lenni. Illyen Intemezzo ritkán esett meg, kivált ha vegyes volt a társaság, hogy elő ne jött volna a Fársáng. Látám, hogy erről kivált a' szép nembéliek nem éppen tudnak részvétel nélkül szóllani: látám hogy nagy részént sajnálkoztak, hogy olly rövid időt szabott Kalendarionjok az Országos Bohóskodásra...” CSOKONAI VITÉZ, *Előbeszéd...*, i. m., 72.

Közbevetés a húshagyó keddi megleckéztetés szokásáról

„Kisírtet látást” emleget a helyi „újságokra” utalva Antal, amikor Ábrahámnak magyarázza a helyzetet. A *Karnyóné*ban emlegetett „il mündo inverso”²⁵ állapotok uralkodnak itt is a történet előidejében és a tulajdonképpeni kísértetes jelenetekben.

A látomásirodalom terjedése idején, valamiféle játékos látomáskritika szervezi a darab lendületét, egyszersmind azonban a vágyteljesítő művészet elve is: ama érzékenyítő családi drámák divatja érzik rajta, amelyekre úgy haragudott (például Körner *Zrínyijéről* értekezve) Kölcsey.

Szokásjátéknak nevezi Barabás László azokat a dramatikus jellegű népszokásokat, amelyeket még a 20–21. század fordulóján is megfigyelhetett Erdély több tájegységén. A húshagyó keddi alakoskodás ilyen (ennek a szokásnak a reformátusok által való hagyományos megbélyegzésére leginkább Bod Péter *Szent Heortokratesét* szokták idézni).²⁶

Pukánszky né az iskolai színjátékok komikus közjátékait idéző történetről beszél²⁷ – Csokonainak volt érzéke a művek-produkciók időzítéséhez. *Dorottya*ja előbeszédét 1803. február 6-án fejezi be és ragaszkodik is a datáláshoz. Nem érdektelen Domby

²⁵ Uő., *Karnyóné = Cs/Szín*m, II, 179.

²⁶ Az 1761-es szebeni kiadást használjuk: „Azt a nevezetet Fársáng a' Magyarok vették a' Németektől, a' kik a cantu circulatorum a' játékos tréfát motskot úzőknek tselekedetkből formáltak; a' kik sok-féle játékokat 's bolondságokat indítottak ezen a' napon 's ez időben, vendégeskedvén, nyargalódván 's magokat mulatván. Deákul hívják Bachanalia a' Bakhusról: értetik pedig ez a' nap egyencsebben a' melly a' Nagy Bőjt első napját meg-előzi és urolso Hús-evő nap, mellyet mondanak Carniprivium vagy Privicarnium néha az irásokban: mellen még a' Keresztyének között-is sok rendetlen, tréfás s' vétkes dologok mentenek véghez. Mert némellyek lárvákat vettenek, különböző nemnek ruhájába öltöztének, sok vásotságot, fesletséget vittének vlghez: némellyek sok-féle figurás köntösöket vévén magokra, mutatták magokat *Pokolból jött telkeknek*: mellyre nézve helyesen mondták sokan: Ördögök innepének.” (BOD Péter), *Szent Heortokrates*, Nagyszeben, 1761, 52–53.

²⁷ *Cs/Szín*m, II, 222.

Mártonnak, Csokonai iskolatársának visszaemlékezése, amely éppen a *Gerson* kapcsán utal a kollégiumi mókázás konkrétumaira: „Ekkor estek más sok, kivált estvéli ártatlan játékok is, melyek az egész oskolai ifjúságot elektrizálták, amikor most cigány-ruhában öltözvén, a serpenyő-foldozáshoz tartozó eszközökkel felkészülvén mint gyermek, s a ház közepére ülven, a cigányoknak egész módját s mesterségét követték, majd azokhoz a deákokhoz, kik borbélyt járattak magokhoz, borbélylegény ruhában medencével, törülközővel, borotvával megjelenvén s azokat borotváltató székre ültetvén, míg azok észrevették volna, az ál-orcás borbélyt, addig suviksszal, tentával, kulimással bekenve találták ábrázatjokat. Ekkor estek sok katonásdik, paposdik, törökök s holmi vad nemzetek követési.”²⁸

Vico az antik komédia kapcsán emlegeti a szokásjátékokat a Bacchus-ünnep részletezésével: a társadalmi különbségeket megszüntető álarcviselésre is kitér: a szőlőmunkás bemázolt arccal kikiálthatta panaszát anélkül, hogy tartania kellett volna bárminemű megtorlástól.

A szóbeli meglegeztetés hagyományos módszere az álarcviselés.²⁹ Ilyen értelemben a *Gerson* elsősorban Illei *Tornyos Pétere* álarcosdíjának újraírása. Hogy a mű Holberg–Simai adaptáció, sokan állították. De Simai művénél jelentéseiben összetettebb, éppen lezáratlansága-nyitottsága okán izgalmasabbnak tűnik. (Hadd emlékeztessünk itt arra, hogy Csokonai négy mestere között említi Földit, ezért is keressük az ösztönzést a Simai-kedvelő Földi János könyvtára körül.)³⁰

²⁸ DOMBY, *Toldalék...*, i. m., 66.

²⁹ Gianbattista VICO, *Az új tudomány*, ford. DIENES Gedcon és SZEMERE Samu, bev. ROZSNYAI Ervin, Bp., Akadémiai, 1979, Harmadik könyv. Függelék. 509.

³⁰ Csak kiegészítésül említjük az Egyed Ákos által felidézett maszka-szokást az Erdővidékről (1930-as évek!): egy szolgát megfogtak a falubeli legények, cipőkenőccsel bekenték az arcát, ki is fényesítették... A nők férfinak, a férfiak nőknek öltöztek... Mit mondtak? Nem mondtak semmit, a hangjukról fel lehetett volna őket ismerni. Az volt a lényeg, hogy megérintették a földet (bottal vagy kézzel) meg az embereket, ijesztgettek, kergettek mindenkit, aki a házon belül volt.

Ábrahám érdeklődésére Antal mesél a „pokolbéli izséről”: feketeségéről, villogó szeméről: „mint az éhel holt farkasnak, úgy sikornyzott”, tüzes szarváról, ijesztő bőgéséről: „...bégett mint a vesett medve”, „Bé jöttek nyígyen kutya kipiben, arany sarátnokat ssortak a semem közé”.

Az ijesztgetés farsangi szokása felismerhető a játéokban. Kísértet vagy ördög ijesztget? „Azt a kísértetet, aki olyan dolgokat enged meg magának, amelyek ellenkezik minden hagyománnyal, a kísértetek között dívó minden erkölccsel, nem tartom igazi kísértetnek: márpedig mindaz, ami nem segíti elő, csak zavarja az illúziót”³¹ – vélekedik Lessing. Számunkra farsangi gondolatkörben a két figura ugyanazon maszkot jelenti.

Elgondolkodtató, hogy a darabnak csak férfi szereplői vannak!

A varázslás a *Karnyónéban*, a *Dorottyában*, a *Gersonban* fel fogható a tavaszi újjászületés-misztérium részeként.

Szerepek

Az álarcoskodás lényege, hogy az eredeti identitást elrejtí, annak viselkedési szabályai alól felszabadítja vagy legalábbis ideiglenesen felmenti az embert. A *szeretet győzedelme a Tanultakon* című játék szereplői: Esmeretlen és Bohó (Csajkos, Morió formába az esmeretlennek mindenese). Ez a viszony ismerhető fel Gerson és Gai között is.

A csoport a társadalom hierarchiáját jelzi a gazdag embertől a nincstelenig. Itt emlékeztetünk arra, hogy Molnár János 1783-as *Magyar könyv-háza* szerint Magyarországon az „el-szenvedett” népek (mai szóval etnikai kisebbségek) „Oláh, Orosz, Bolgár, Szerviai (Szkláv) (!), Tzigány, Zsidó”.³² A *Gerson* szereplői tehát

³¹ Gotthold Ephraim LESSING, *Hamburgi dramaturgia* = G. E. L., *Válogatott esztétikai írások*, vál. és műszó BALÁZS István, Bp., Gondolat, 1982, 383.

³² MOLNÁR János, *Magyar könyv-ház*, 1783, IV. szakasz, 38.

azok közül valók, akik az elszenvedettek között is a sor végén állnak. Ábrahám fő célja nem a lóbőr megszerzése olcsón, hanem a „korcsomárolhatás”, ha erre Pesten elfogyott a reménye.

Férfi vagy nő van a jelmezben? Metamorfózisok

A női princípium hiányával van erősen jelen a darabban (a szeretett Lonisa, az elveszített anya: Keleskényi Mária).

„Kihez van szerentsém szeretném tudni: Malhoreneux: Malhöröhöz vagy Malhoreneuxhoz.”³³

„Demone et Mulier” – hitetlenkedik Porházi tanítómester: sejteni engedi, hogy játékról van szó, a kísértetjelmez fehérnépet rejt: így a párbeszéd sem gügyögés, hanem argó! Legalábbis kétértelműség (bár a kritikai kiadás szerkesztője szerint a szöveg sehol nem sikamlós).

Másrészt erőteljes az olasz színjátszás hagyománya is, *commedia dell'arte* jellegű figurák szerepelnek a *Gersonban*:

Tamádi	(Pantalone)
Porházi	(Dottore)
Kardos	(Capitano)
Antal	(Arlecchino)
Ábrahám	(Brighella)
Gerson	(Amoroso, Balanzone)
Utazó	(tragikus maszk)
Prológus	(maszk nélküli szereplő)
Gai	(Zanno)
kísérő	(komikus maszk)
kórus	(maszk nélküli szereplő)

³³ -neux ejtése: nő, népetimológiára épülő szójáték! *Cs/Színmm*, II, 33.

A *Karnyónéban* megfigyelhető elidőzés az öltözet darabjain és a „maszka” már használt tárgyain. A csudálatosság szóval utal Csokonai az átváltozások színpadi jelenlétére a *Dorottya Előbeszédében*.

Voigt Vilmos hangsúlyozza a farsangolás városi jellegét, feltételezi, hogy abban a diákság, az értelmiség, a céhek ifjúsága is részt vett. Ugyanakkor elhatárolja azt a falusi környezetben érvényesülő imitatív és mágikus népszokásoktól.³⁴ A *Dorottya* a nemi szerepcserét témátörténeti perspektívába is helyezi. Enniustól vett *Mottójának* jelentése:

Mert hiszen asszonyi szív rejtőzik bennetek, ifjak:
S férfiszívű ez a szűz.

A szerepcsere nem feltűnően nemi jellegű, mint a legtöbb farsangi népszokásban, de a szemünk láttára történik:

A *Gersonban* a gyáva cigány istenes, elszánt őrtálló, a nagyotmondó obsitos kivont kardú kapuőrző, a részeges kántortanító zsoltáros ajtónálló-testőr, a köztiszteletben álló birtokos nemes, Tamádi nevetség tárgya lesz – abban a pillanatban csak kiszolgáltatott, tehetetlen gazdag ember.³⁵

A lenézett zsidó egyszer az egyetlen tudós beavatott szerepét ölti, majd a bűnbakét, akit botütésekre ítélnék, végül ő az, aki alkalmat ad Gersonnak, majd Gerson apjának a megbocsátás, sőt a tolerancia erényének gyakorlására.

Bürger *Crimen raptusát* szabadon dolgozza át Csokonai és Európa elrablásának mitikus meséjét a farsangi alakoskodások szokáskultúrájához közelítő nyelvvezetben tolmácsolja:

Hogy öltözzön maskarába,
Kos legyen-é vagy bivaly?
Ezen sokáig rágódik
Végtelen bölcsessége

³⁴ VOIGT Vilmos, *Karneválunk kérdései* = V. V., *Világnak kezdetétől fogva: Történeti folklórisztikai tanulmányok*, Bp., Universitas, 2000, 293.

³⁵ Ismerjük Fazekas Mihály verséből is, azóta Döbrögi néven.

Míg végre megállítódik
S bika lesz őfelsége³⁶

A bakalódik, barmolódik kifejezés a *Gersonban* ennek a Pán uralta képzeletvilágnak nyomát jelenti. Ha felfordult a világ, a férfiszerepeket nők játsszák. A kísértet (az ördög) a férfi. A megverés – érintés – a termékenységharás: a kísértet mindhárom őrállót megérinti, Tamádit csak a nevetéssel, mert öreg.

Kivált féld az isteneket s Ceresnek esztendőbe
Áldozz tavaszkor a gyenge fűvel vidúlt mezőbe.
Akkor már a kövér bárány és a borok ízesek,
Sűrűk a hegyi árnyékok, az álmok kellemesek,
Egész majorod elmenjen Ceres imádására...³⁷

Igy mulatott itt, elfelejtkezvén magáról,
A megszerelmesült hős leányruhába.³⁸

Ez a nyilas istennek szemfényvesztő (káprázó) ingerlete: aki azt felveri (provocat), meggyőztetett, aki fut tőle, az győzedelmes.³⁹

Ördögtől félnek és kísértet jön. A kísértet azonban nem beszél! Hallgat, mint a kuka. Kacag és elszalad.

Témapreferencia

Többen tanulmányozták Csokonai farsanggal kapcsolatos műveit, és összefoglalhatók az eredmények azzal, hogy erős az olasz

³⁶ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A tolvaj Isten* = Cs. V. M. minden munkája, I, szerk. VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi, 1973 (Magyar remekírók), 937.

³⁷ VERGILIUS *Georgicon* = Uo., 1002

³⁸ METASTASIO, *A dicsőség triumfusa* = Uo., 1025. A kötetben fordítások és átdolgozások fejezetben.

³⁹ *A dicsőségtriumfja* in METASTASIO, *Kantáták*. = Uo., 868 (Achille in Sciro?) A kötetben fordítások és átdolgozások fejezetben.

irodalom hatása, és fennáll, bár nem bizonyított a (magyar) paraszti kulturális tapasztalat.

A téma kedvelésével kapcsolatos 1793 farsangján kelt vers, *A Fársáng búcsúzó szavai*.

A farsangot ünnep (időszak) jelentésben használja Csokonai, a Carneval a *Dorottya* esetében tudatosan ember alakúra formált fogalomlényt szerepeltet – mint amilyen a moralitásokban az Ira, a Voluptas, a Modestia. Sőt „farsangi állapotokról”, „farsangi diskurzusról” beszél a *Dorottya Előbeszédében*.

Csokonai keze írása?

A 18. századi kéziratot valaki (véleményünk szerint maga Csokonai) két helyen átjavította.

Az 5. oldalon a *III. jelenés* cím fölé beírva: „Tamadi szobája”. A VI. jelenésben Antal beszédébe javít bele ez a kéz: „az inamba esik a gatyám” aláhúzva, a szöveg fölébe írva (mintegy alternatívaként): „vatsorán érem Pilatust.”

Utólag ceruzával egy későbbi kéz a kétértelmű (gyakorlatilag szabad szájú) helyeket át is húzta.

*

Ördögfarsang, gazdagolás szokásjáték-elemekkel illesztette-fűzte egybe az érzékenyjáték hazatérés-összeborulás jeleneit leleménnyel a szerző. A kísértet bizonyára női személy volt a játékot megelőző történetidőben (talán éppen a Mester felesége?); a farsangi idő felfordult világát és a bárgyú hiszékenységet – a babonásságot – használta ki a jövevények egyike, Ábrahám, amikor maga öltötte fel a kísértet-mezt és ijesztgette sorra a Tamádiházbelieket: a külső védőket, a belső őrt és magát a gazdag embert: Tamádit. A korábbi látogatáskor többen voltak: ahogyan a farsangi alakoskodókhoz illik.

Mégis talán inkább két jelentés lehetősége villan fel a kísértetben: a haláltól félnek, akit megérintett, az már akár nem is tartozik az élők sorába. A láthatatlan nőt várják, humoros beszédük (legalábbis a Tamádi–Porházi kettőse) azt sejteti, hogy nő leckézteti őket a farsang szabad(os)sága révén. Az embergyűlölő álarcában a megváltó alakmása érkezik: maga a természeti morál és a tolerancia.

A *Gersonnak* eddig tizenhárom változatát ismerjük, és még egyről tudunk, de ennek lelőhelye ismeretlen – olvassuk a kritikai kiadás jegyzeteiben.⁴⁰ A Kolozsvári Kézirat a szereplők névjegyzéke alapján leginkább a kritikai kiadás jegyzékében szereplő tételek 9. számú variánsával mutat rokonságot, azzal, amely Tompos Péterné vándor színigazgató ajándékából került a sárospataki kollégium gyűjteményébe.

⁴⁰ *Cs/Szín*m, II, 222.

Nagy Imre
„AZ MOLDONABB A' KI A' MOLDONT
MEGESMÉRI...”

(Az Özvegy Karnyóné 's két Szeleburdiak
mint közzjátékból „észre hozott” vígjáték)

A közzjátékok tanulmányozása során azt a tanulságot szűrhattuk le, hogy a vizsgált korszakban nemcsak elfogadott, hanem különösen kedvelt volt az a színjátékos alakzat, amely két ellentétes műfajú és hangnemű, a variációs ismétlődés elve alapján egymáshoz kapcsolt darab társítása által képződött. Ez a kettős forma egyszerre volt – együtt rögzítve az írás aktusa által, illetve egyazon színházi előadás keretében színre kerülve – tragikus és komikus, emelkedett és pórias, ünnepi és vásári, komoly és játékosan neveletlen. Állítás és tagadás. Tagadás és állítás. A jelek szerint Csokonai jól ismerte e duplex játékos alakzatot. Lelki beállítottsága is affinitást feltételez ez iránt. Egész életműve ambivalens természetű: egyaránt jelen van nála a boldogság „kurta filozófiá”-ja és „a lélek halhatatlanságá”-nak távlata, az „ideál-poézis” emelkedettsége és az „alkalmatosságra írt versek” józan praktikuma, rokokó játék és szentimentális bánat. A bölcs poéta a műzsák szolgálatkész hódolója volt, ha kellett, de egy furfangos kópé is lakozott benne.

A dilogikus forma iránti vonzódásának legfőbb bizonyítéka *Az Özvegy Karnyóné 's két Szeleburdiak*¹ című színdarabja, amelyet elemzésünk során megkísérlünk visszahelyezni abba a színjáték-egészbe, amelynek egykor, egyetlen előadásban, részét alkotta, s írásban rögzítve mindmáig részét képezi a *Két Vig Játékok* című manuscriptumnak.² Ennyiben fejtegetésünk filológiai

¹ CSOKONAI Vitéz Mihály, *Az Özvegy Karnyóné 's két Szeleburdiak* = CS. V. M., *Színművek* I–II, s. a. r. és a jegyz. írta PUKÁNSZKY NÉ KADÁR Jolán, Bp., Akadémiai, 1978 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) | a továbbiakban: *Cs/Szín*], II, 173–206.

² *Két Vig Játékok*, Melyeket ki dolgozott, és Tanítványival el is jádszatott Csurgónn, Csokonay V: Mihály Ur... MTAKK, 671.

rekonstrukció abban az értelemben, ahogy Walter Wilson Greg alkalmazta a fogalmat: „the reconstruction of the work as the author wrote it”,³ jóllehet a *write* ige mellé ezúttal a *perform*, illetve az *act* is odahelyezendő, ami ez esetben nem változtat érdemben a dolognak azon lényegi magván, amit August Böckh *wiederzuerkennen*nek nevezett, vagyis újramegismerésnek.⁴ Erre a „rein wiederherstellen”-re annál inkább szükség mutatkozik, mivel Csokonai dramaturgiai érdeklődésének jellegét tőle vagy kortársaitól származó feljegyzésekkel, levelekkel s egyéb írásos dokumentumokkal, tehát peremszövegekkel aligha tudjuk meghatározni, vagyis magukat a műveket kell vallatóra fogni, ha Csokonai drámaelméleti nézetei iránt érdeklődünk. Az erre utaló egyéb szövegnyomok ritkák és elmosódottak. A színjátékos forma iránti vonzódásának, dramaturgiai kíváncsisága alakulásának jelzései – mint Fodor Gerzson színszerű retorikájának esetleges inspirációja⁵ és találkozása Háló Kovács József poétikaoktatásának dramaturgiai módszereivel (Csokonai „az ilyen rollékat szörnyű tűzzel játszotta és a bámulásig tudta követni”, emlékezett tanítványára az egykori praeceptor⁶) – nem elég konkrét utalások ahhoz, hogy érdemi következtetéseket vonjunk le belőlük, s ilyen jellegű Domby Márton célzása is az

³ Walter Wilson GREG, *Bibliography – An Apologia*. = W. W. G., *Collected Papers*, Oxford, Ed. J. C. Maxwell, 1966, 250.

⁴ August BÖCKH, *Encyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*, Hrg. Ernst BRATUSEK, Leipzig, 1877, 1–33. Böckh szövegét idézi: DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom szétesztása: (poszt)modernizáció a szövegkritikában*, Helikon, 1989/3–4, 328–343., i. h.: 328.

⁵ *Csokonai emlékek*, összeáll. és a jegyz. írta VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1960 (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai) [a továbbiakban: *CsEml*], 230. [Fodor Gerson „Elogiuma”]. Először Márton József adta ki: CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY nevezetesebb poétai munkái... I–II, Bécs, 1816. VII–IX.

⁶ HÁLÓ Kovács József, *Egy két szó az oskolai tanítókhoz* = *CsEml*, 191–192. Ez utószó Háló Kovács József *Magyar Éneiséhez* (Komárom, 179). Ebben ismerteti módszerét, s említi Csokonait. Ugyanerről abban az írásban is beszélt, amelyet Márton József közölt fentebb említett edíciója előszavában. Ennek újabb közlése: DOMBY Márton, *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól*, s. a. r. VARGHA Balázs, Bp., Magvető, 1955, 109–119., i. h.: 111–112.

„estvéli ártatlan játékok”-ra⁷. Tény, hogy költeményei meglehetősen sok dramatikusnak minősíthető elemet (monológokat, lábens instrukciókat, párbeszédeket) tartalmaznak, ami valószínűleg összefügg a Domby által említett perszifikáló hajlammal és „aktori tehetség”-gel.⁸ Levelezése feltűnően kevés reflexiót tartalmaz műveire. A *Gerson* például csupán Székely Péter hozzá írt levelében (1802. január 18-án) látjuk említeni, ebből is csupán annyi derül ki, hogy a szerző munkái, kéziratai összeszedésére kérte a levélíró, mint ahogy másokat is.⁹ A debreceni Kollégium, persze, az iskoladramák tekintetében fontos forrásvidék lehetne. Csak hogy éppen itt igen kevés adat áll rendelkezésünkre, mert Debrecenben komolyan vették az „Egervölgyi hitvallás”-nak az iskolaszínházok bemutatására vonatkozó tilalmát, ha teljes „drámatlansággal”, „drámaiszonnyal” szerencsére nem is kell számolnunk. Az eddig rendelkezésünkre álló források tanúsága szerint Fodor Gerzontól, Háló Kovács Józseftől és Szilágyi Sámuelről maradt ránk egy-egy drámaszöveg, és a *Lakodalmi játék*, továbbá a *Comoedia de zingaro et de famulo* keletkezése is a cívisvároshoz köthető, előbbi elő is adták, igaz, nem a Kollégiumban. A további kutatás feltehetően újabb adatokat, sőt szövegeket tár majd fel. Jelen tudásunk szerint drámatörténeti tény, hogy a *Gerson* előadására viszont a Kollégiumban került sor 1795. február 28-án.¹⁰ Erről Domby Márton így írt: „Ekkor esett, hogy Csokonai egy magától készített *Gerson du Malhereux* vígjátékot játszatott el a Kollégiumban az ott levő színesebb publikum, sőt többnyire a papok s professzorok előtt, mely játék persze akár a Shakespeare-étől, akár a Molière-étől, akár a Kotzebue-étől nem keveset különbözött: de amely elmés-ségére és a benne játszó személyeknek karakterizálására nézve egy huszonegyesztendősfélfő ifjúnak gyalázatjára nem válna a Shake-

⁷ DOMBY Márton, *Toldalek s igazítás Csokonay feljebb leírt biográfiájához* = *Uo.*, 64–69., i. h.: 66.

⁸ DOMBY, *Csokonai élete...*, i. m., 14–15.

⁹ Székely Péter – Csokonainak. Debrecen, 1802. január 18. = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. és a jegyz. írta DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) [a továbbiakban: *Cs/Lev*] 161–163. A hozzátartozó jegyzetek: 667–669.

¹⁰ *Cs/Szín*, II, 231–233., 236–237.

speare, Molière, vagy a Kotzebue hazájában is. Ez is egészen új gondolat volt még 1794-ben csaknem az egész hazában is, annyi-val inkább a debreceni iskolában, melyben sem ő maga előtt senki nem követett, sem őutána őtet senki nem követte.”¹¹ Nagy Gábor visszaemlékezése szerint a darabot énekkel és zenével adták elő.¹² Kardos Albert feltételezése szerint a címszerepet maga a szerző játszotta, ezt Pukánszky Kádár Jolán kétli, szerinte az iskolamester színes figurája jobban illett hozzá, „ha valóban játszott, Porházit alakította”.¹³

Ami még biztosan tudható: kedvelte a színházat (ezt Puky Istvánnak írt 1803. augusztus 17-i levele is igazolja¹⁴), figyelemmel kísérte Kelemen Lászlóék működését, tevékenységük megszűnésére szomorúan reflektál Lehelfi a *Culturában*. A társaság munkájáról a *Magyar Hírmondó* olvasójaként tájékozódott. Őt levelet írt a színészekhez, ezekben tizenhat *comoedia* megírását (lefordítását) és elküldését helyezte kilátásba. A levelek közül csak az ötödik maradt fenn, ebben (1793. május 10-én) sürgeti, sőt „esdekli” az addig elmaradt választ, s tájékoztatásul kéri „az ott már el jádzott Comoediák laistromá”-t.¹⁵ Inkább csak sejthető, hogy 1795 tavaszán a pesti német színházat is látogatta, és az 1796-i diéta szintén alkalmat kínálhatott számára, hogy a pozsonyi német társulat előadásait megismerhesse, sőt, német vándortársulatokkal Komáromban is találkozhatott. Mint Pukánszky Kádár hangsúlyozta, a magyarországi német színház műsorának az operán kívül két kedvelt játéktípusa a polgári dráma és az énekesjáték volt, mindkettőről tudott, az első magyar énekesjáték, a *Pikko hertzeg és Jutka-Perzsi* ismeretére vonatkozó életrajzi adatunk is van a Szilágyi Gábor-féle afférral kapcsolato-

¹¹ DOMBY, *Csokonai élete... i. m.*, 65–66. A szövegahagyomány kérdéséhez lásd még: PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, *Csokonai drámái kéziratainak problémái*, It, 1969/4, 884–903.

¹² *Cs/Szín*, II, 236.

¹³ *Cs/Szín*, II, 237.

¹⁴ Csokonai – Puky Istvánnak. Debrecen, 1803. augusztus 17. = *Cs/Lev*, 277–278.

¹⁵ Csokonai – a pesti magyar színtársulatnak. Debrecen, 1793. május 10. = *Cs/Lev*, 18.

san.¹⁶ Bizonyosan ismerte továbbá a bécsi népszínházi művet, Schikaneder *Zauberflöte*-jét *A boszorkánysíp* címmel részben le is fordította, az olasz pásztorjátékokat is kedvelte (tanú e vonzalmára Tasso *Amintás*ának és Metastasio *A' Pásztor Király*ának magyar szövege), ez utóbbitól az *Angélikát*, a *Galatéát*, *Az elhagyott Didót* és az *Akhilles Stizirusban* című művet is átültette. Irodalmi szándékait és becsvágyát jelzi, hogy az *Amintás* kivételével valamennyi fordításának van autográf kézírata.¹⁷ Dokumentálhatóan ismerte továbbá Goldonit, Hafnert, Kotzebue-t, Bartsai Lászlót, Terentiust és Plautust (ez utóbbit, közvetve, Pálóczi Horváth Ádám *A' meghalt Csokonai Vitéz Mihály, az élő Kölcsey Ferencnek* című verse is valószínűsíti¹⁸). A *Tempefői* műfajmegjelölő paratextus-változatai („Nemzeti nemes játék”, „Nemes játék formába öntött satira”, „Comodia formába öntött Satyricum Román”) poétikai, illetve dramaturgiai dilemmáról tanúskodnak. Drámaelméleti ismeretekre egyébként Eschenburg és Sulzer tanulmányozása által is szert tehetett.

A ténytudósítások sorába tartozik még, hogy három iskoladrámájának nincs (valószínű, de nem egészen biztos, hogy egyáltalán mindegyiknek volt) autográf kézírata. Ez a hiány beszédes jel: költőjük alkalmasint nem tulajdonított különösebb irodalmi jelentőséget e munkáknak (eszerint a *Tempefőinek* viszont igen, sőt *A' Szeretet' Győzedelmének* is, mert azoknak van autográfja), ezeket az iskolai munkával kapcsolatos színjátékos alkalom szülte. A *Culturát* és *Az Özvegy Karnyónét* soha nem is említette, amikor azonban Debrecenbe visszatérve tapasztalta a *Gerson* népszerűségét, ezt beemelte munkáinak jegyzékeibe.¹⁹ Mert az is tény, hogy e három színházi művének meglepően sok másolata készült, ami kedveltségüket jelzi: a *Gersonnak* tizennégy(!), a *Culturának* három, a *Karnyónénak* pedig nyolc kézírata ismert, ezek között igen jelentős eltérések vannak. A másolatok közül még Csokonai életében készült az 1798-ban keletkezett Kovács-

¹⁶ *Cs/Szín*m, II, 347.

¹⁷ Lásd *Bevezetés* = *Cs/Szín*m, I, 246–257.

¹⁸ *CsEml*, 304–310.

¹⁹ *Cs/Szín*m, I, 249., *Cs/Szín*m, II, 221.

féle *Gerson*-szöveg és Gentsi Istvánnak (aki a *Culturában* Tisztest, a *Karnyónében* pedig Kuruzst játszott) a két csurgói játékot tartalmazó másolata, ez utóbbiak elkallódtak ugyan, de Gentsi 1806-ban ismét lemásolta a szöveget: ez a *Két Vig Játékok*. A többi kézirat 1807 és 1835 között keletkezett. A Kölcsény-féle kritikai értékeléssel dacoló (vagy arról tudomást sem szerző) népszerűség két központja a Dunántúl és Debrecen, ahol még emlékeztek Csokonaira, s ahol legendák is keringtek róla. A *Gerson* a felekezeti határokat is át tudta lépni: egyaránt bemutatták a győri szemináriumban és a pápai református kollégiumban.²⁰

Számunkra azonban mégis az a legfontosabb, hogy ez a három iskoladráma az intertextusok (és a dramaturgiai forrásismeret) három fontos nyomát rejti. A *Gersonba* – mint erre Pukánszky Kádár Jolán rámutatott²¹ – Simai Kristóf *Váratlan vendég*ének közvetítésével került a *kísértet*-motívum (a Simai-művet Csokonai a *Magyar Museumban* olvasta), egyébként minden bizonnyal a *Tempefőiben* szereplő Fegyverneki gróf nevének is Simai-darab a forrása, az *Igazházi*.²² Mindez igazolja Pukánszky feltételezését arról, hogy Csokonai nem csupán a protestáns játékhagyományt ismerhette, de valószínűleg még Debrecenben, az ottani piaristák közvetítésével, a kegyesrendi iskoladráma tradíciójával is találkozhatott.²³ A *Cultura*, amelynek dialogizált szövegébe a szerző beleépítette az iskolaszínjáték szinte definíciószerű meghatározását, a drámakorpusz egy sajátos típusára, a *vizsgaelőadásra* is reflektál, mintegy megjelölve a szövegeknek azt a csoportját, amely műve modelljét rejti, amit a szerepkörök elmozdításával – a vizsgaelőadás Puer nevű figurája helyére Puellát állítva – a maga képére formált, s a játéktípus centrumában álló választás gesztusát egy átértelmezett kultúrafogalom jegyében feltáruló lehetőségekre irányította.

²⁰ *Cs/Szín*, I, 250.

²¹ *Cs/Szín*, II, 234–235.

²² *Cs/Szín*, I, 285. A Fegyverneki név Faludi Ferencnél is szerepel, a *Nemes Ember* II. Köz-beszédének egyik leírásában. FALUDI Ferenc, *Prózai művei I–II*, s. a. r. VÖRÖS Imre, Bp., 1991, I, 31.

²³ *Cs/Szín*, II, 332. Máshol szkeptikusabban nyilatkozik a kérdésről: *Cs/Szín*, II, 232.

A *Karnyóné* pedig – mint jeleztük – a *közjáték* műfajára, valamint a „fődrámából” és interludium(ok)ból álló dilógiára mint játéktípusra reflektál. Hogy Csokonai valóban ismerte – és gyakorolta – a közjátéki formát, arra a vizsgált drámán kívül egyéb szövegbizonyíték is létezik. Ez a *Doctorandus*,²⁴ Molière *Képzelt betege* harmadik közjátékának, a groteszk doktoravatásnak az átültetése. Ez a munka olasz közvetítéssel készült, alapját a Castelli-féle (valójában Biagio Augustei által szabadon átformált) Molière-hypertextus képezte, amely Bicskén került Csokonai kezébe még 1796-ban, de a maga változatát valószínűleg csak három évvel később, Somogyban öntötte formába. A *Doctorandus* többnyelvű szöveg. Eredetije is az, és ez a körülmény bizonyára szerepet játszott Csokonai vállalkozásában, minthogy ő a drámát – ezt a *Gersont* és a *Culturát* vizsgálva tapasztalhattuk, de a *Tempefői* elemzése is hasonló tanulsággal járt – különböző természetes és másodlagos nyelvekből szőtt szövegnek, idiolektusmezőnek tekintette. Az ő *Doctorandusa* latin, magyar és olasz elemeket tartalmaz, ezeket azonban ezúttal nem annyira elkülönülő szólamokként, mint inkább keverve, makaronikus szövegbe ötvözve szólaltatja meg, követve eredetijét. Mint Pukánszkyne kimutatta,²⁵ kerekébbre szabta a Castelli-féle szöveget (nyolc doktor helyett csak hetet szerepeltet). Nem zárható ugyan ki a referenciális értelmezés lehetősége – előbb említett elemzője „kétségbeesett kacaj”-nak nevezte a művet, amellyel Csokonai debreceni kollégiumi perére emlékezett, illetve az orvosokkal kapcsolatos keserves élményeire reflektált²⁶ –, a magunk részéről azonban beérjük azzal, hogy nyelvileg motivált szerzőjének egy jellegzetes vígjátéki szerepkör (az orvos) és figuratípus (az aladzón) iránti érdeklődését, illetve parodisztikus hajlamának megnyilvánulását érzékeljük benne.

²⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Doctorandus* = *Cs/Szín*, II, 294–309.

²⁵ PUKÁNSZKYNE KÁDÁR Jolán, *Csokonai Doctorandusa*, ItK, 1956, 35–45.

²⁶ *Cs/Szín*, II, 303. Ezzel szemben a nyelvi motiváció feltételezését igazolhatja Csokonai erős lingvisztikai érdeklődése, korai költészetének kétnyelvűsége és a nyelvi humor kiaknázására irányuló törekvés, amit Julow Viktor többször is aláhúz, pl. az *Individuale datum*-ról szólva. JULOW Viktor, *Csokonai Vitéz Mihály*, Bp., 1975, 36–37.

Ha abból a tényből indulunk ki, hogy a *Karnyónénak* nincs autográf kézírata, s e filológiai tényt úgy értelmezzük, hogy szerzője valószínűleg azért nem fordított gondot a szöveg autentikus rögzítésére, mert munkáját színjátékszövegnek tekintette, és ennek léte (létezmódja s egyáltalán: megléte) a csurgói előadás után nem foglalkoztatta, akkor különösen érvényesnek tűnik számunkra az a kérdés, amelyet Arnold Williams tett fel a középkori angol ciklikus drámák tipológiai értelmezésével, s ezzel együtt járó elemző, „közeli” olvasásával kapcsolatosan. Ez a kérdés ugyanis általában is megválaszolandónak mutatkozik a nyomtatás előtti rögzítettségben egzisztáló, kézíratos formában ugyan (egy szűk kör által) olvasható, mégis inkább a rögzíthetetlen színpadi előadásban feltárulkozó, tehát a színpadi események eleven szemléletére alapozott drámával kapcsolatosan. Williams kérdése így hangzik: „Mennyire közelről lehet olvasni egy olyan drámai szöveget, melyet eredetileg nem olvasásra, hanem nézésre és hallásra szántak?”²⁷ Egy ilyen szöveg esetében ugyanis a közönségnek még nem álltak rendelkezésére a beható, tüzetes elemzés azon lehetőségei, amelyeket a nyomtatott szövegek biztosítanak tanulmányozóik számára, s amelyek később a drámával való foglalkozás során is biztosítják a kontempláció azon feltételeit és módjait, amelyeket nyomtatott költemények vagy elbeszélő művek kínálnak. Williams megalapozott elképzelése szerint a szerző bizonyára épített a nézők feltételezhető ismereteire (a középkori drámák esetében kivált a liturgiai és bibliai tájékozottságukra), ezen felül igyekezett kiaknázni a színházi előadásnak az adott korban szokásos és a műfajhoz, valamint a témához illő effektusait. Williams ezt értelemszerűen a tipológiai, metaforikus értelmezés szempontjából hangsúlyozza. Számunkra, akik a műértelmezés más (ezzel azonban olykor, mint a *Gerson* megközelítése esetében, érintkező) ösvényén haladunk, a fenti válasz hasznosítható, ám kiegészítésre szorul. Kétségtávol Csokonainak is voltak elgondolásai a csurgói iskola publikumá-

²⁷ Arnold WILLIAMS, *Tipológia és a ciklikus drámák: néhány kritérium*, ford. NAGY Éva = *Tipológiai szimbolizmus: Szöveggyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, 1988, 241–251., i. h.: 243.

ról, annak elvárasi horizontjáról, előzetes tájékozottságáról, így joggal feltételezhetette nézői részéről a közjátékos forma és az énekesjáték ismeretét. A fennmaradt szövegek – különösen a szeptember 1-jei ősbemutató szövegét és legfontosabb színi effektusait, scenikai megoldásait rögzítő Gentsi-féle kézirat – néhány fontos támpontot kínálnak számunkra ahhoz, hogy elemzésünk során figyelembe vehessük a színjátékos elemeket, a jelmezek, mozgások és a metakommunikáció valamelyest felidézhető jelbeszédét. Mint Williams írja: „Az egységes drámának kell, hogy legyen drámai célja és a színpadi előadás keretei között megvalósítható központi jelentése, mely köré az egész darab szerveződik.”²⁸ Ezt kell megtalálnunk az említett jelbeszéd segítségével. Mint hamarosan látni fogjuk, ilyen *központi jelentés* a *Karnyóné* esetében is létezik. Mivel azonban a művet – a Csokonai-féle rendezést – mindössze kétszer játszották (másodszor szeptember 23-án, az ehhez kötődő Gál-féle szövegben szükségképpen más lesz Kuruzs köszöntőjének dátuma), a Gulyás József által szóba hozott decemberi, harmadik előadásról Pukánszkyne kétkedve beszél, és a Balogh István-féle, inkább csak feltételezhető előadásra vagy előadásokra (a társulat színészétől, Zolnay Andrástól származik az egyik másolat) csak negyedszázaddal Csurgó után került sor, ezután pedig majd csak mintegy száz év múlva, 1911-ben fogják játszani a művet a Víg-színház *Nyugat*-matinéjában²⁹ (a későbbi előadásokat most nem említjük), játékhagyományról nem beszélhetünk e darabbal kapcsolatosan. Ezért szövegkritikai elemmel kell kiegészítenünk a Williamstől kapott szempontot.

A *Karnyóné* tehát kézíratos formában hagyományozódott, mégpedig, mivel az egyes másolatok jelentős eltéréseket mutatnak, egészét tekintve valójában rögzítetlen, fluktuáló, még nem állandó, csupán állandósuló szöveggént, amelynek létezése a szöveggköziség állapotához kötődött.³⁰ Ezt tudomásul véve –

²⁸ WILLIAMS, *i. m.*, 248.

²⁹ GULYÁS József, *Csokonai színdarabjainak előadása*, ItK, 1925/1, 123–126.; PUKÁNSZKYNE KÁDÁR Jolán, *Csokonai-művek Balogh István vándortársulatának műsorán*, ItK, 1960/1, 75–82.; *Cs/Szín*, II, 352–356.

³⁰ A kézíratos hagyományozásról és az állandósuló szövegről: THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, 1931, 70–136.

elismerve és szem előtt tartva a Gentsi-féle kézirat különleges értékeit – fel kell lázadnunk az alapszöveg zsarnoksága ellen, és nyitott, dinamikus szövegfogalom alapján kell közelednünk a műhöz, az alakuló-változó textus variánsainak oszcillálásában érzékelve annak próteuszi természetét. Mert ezúttal sincs, ahogy Siegfried Scheibe írja a *Zum editorischen Problem des Textes* című tanulmányában, egyetlen „zárt, egyszer s mindenkorra érvényes szöveg”, hanem van egy sajátos összeg („Summe”), amely a szövegállapotokból, variánsokból képződik.³¹ E szemléletmód jegyében a szöveg szintagmatikus struktúra-összefüggését néhány kritikus helyen meg kell nyitnunk a paradigmátikus tengely mentén.³² Ilyen kritikus pontok az instrukciók esetében képződnek, továbbá a műbeli némajáték leírásakor. Ezeket a szöveghelyeket azért említjük, hogy egyszersmind jelezzük a határt is, amelyet a szintagmatikus szerkezet értelmezői megbontása során szabunk. *Egyfelől* azért, mert a nyolc másolat hitelessége, mint a kritikai kiadásból kitűnik, nem egyforma. A már kiemelt Gentsi-féle textus mellett a második, szeptember 23-i előadáshoz kötődő Gál-féle másolat filológiai szempontból rangosabb a többinél (Toldytól a Harsányi–Gulyás-féle edícióig erre épültek a színdarab szövegkiadásai), a pantomimra, tehát a színházi eszközrendszer szempontjából igen fontos epizódra nézve pedig a Gózon Imrétől származó kézirat és főként a Riedl-hagyatékból előkerült másolat kerül előtérbe, ezek a variánsok az említett „központi jelentés” szempontjából is üzenethordozóak, s ez az, ami *másfelől* korlátozza a textusváltozatok beemelését az értelmezés horizontjába.

A centrális üzenetet hordozó képzetet a szöveget alkotó motívumok érintkezése, illetve találkozása segítségével, e motívumok előzetes követésével találhatjuk meg, mintegy azok metaszempontjában. Mivel a dialógusok szerintünk négy témát bonta-

³¹ Siegfried SCHEIBE, *Zum editorischen Problem des Textes*, *Zeitschrift für deutsche Philologie* 101/1982, Különszám: *Probleme neugermanistischer Edition*, 12–29.

³² Gunter MARTENS, *Mi az, hogy szöveg? Szempontok a szövegfilológia kulcsfogalmának meghatározásához*, ford. SCHULCZ Katalin, *Literatura*, 1990/3, 239–260., különösen: 242–248.

nak ki, figyelmünket ezekre kell összpontosítanunk. A témák közül kettőt maguk a szereplők hoznak ismételten szóba. Feltűnő, hogy a dialógusok milyen sokszor reflektálnak az öltözködés témájára, s amennyiben ezek a részletek rejtett instrukciók is, az utalások a jelmezekkel foglalkozó szövegeknek tekinthetők. Ez a „szóba hozás” általában úgy történik, hogy az öltözködéssel együtt a viselkedés, a magatartás kérdése is terítékre kerül. Egyrészt úgy, hogy maguk a beszélgetők vonnak le efféle következtetéseket, másrészt pedig oly módon, hogy az öltözködés kódja a befogadó számára is olvashatóvá válik, például Tiptopp hátul begombolt kaputrojkja, hóna alatt hordott csizmája és feketére festett parókája a „párizsi divat” jegyében. A jeleneteken egy sajátos és igen karakteres divatnyelv vonul végig, s egy másik, a szereplők egymáshoz való viszonyulásával foglalkozó diskurzus. A két szövegvonulat közös elemét, metszéspontját az első felvonás harmadik jelenésében találjuk meg, mely Karnyóné és Lipittlotty első beszélgetését tartalmazza. Ennek során a hősnő így szól, válaszolva szívyszerelmének a pesti módíró elmélkedő fejtegetésére: „Az Ur a’ maga legujabb módia szerént vezérli az én tapasztalatlan szivemet, a’ legujabb módikra. A’ bizony szép ruhátska, először a’ moldont is neveltük hogy két színű volt, de most már hozzá szoktunk ’s a’ ki ellene szoll azt nevettyük, és azt mondjuk rólla: Az moldonabb a’ ki a’ moldont megesméri, az Uratskák már most nem tsak a’ színben, hanem a’ viseletben is kettőt mutatnak.” Az ifjú erre a megjegyzésre zavartan másra tereli a szót: „A’ mind jól van – de vané most az Asszony nál valami jó féle Thea?”³³ A *moldon* (valószínűleg a francia „molleton” kifejezésből – lásd: latin mollis – származó, sokféle elterjedt köznév) az öltözködéssel kapcsolatos szakszó³⁴ (Jókainál is előfordul ’kártolt, bolyhozott gyapjúsövet’ jelentésben), tájszóként ’puha,

³³ Cs/Szín, II, 178.

³⁴ A *moldon*, illetve *molton* szó értelmezéséhez: A Pallas Nagy Lexikona, Bp., 1896, XII, 749.; SZINNYEI József, Magyar Tájszótár – GOMBOCZ Zoltán, Pótlékok... Bp., 2003, 1472.; Új Magyar Tájszótár, főszerk. B. LŐRINCZY Éva, Bp., 1992, III, 1295.; Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, anyagát gyűjtötte SZABÓ T. Attila, főszerk. VÁMSZER Márta, Bp., – Kolozsvár, 1997, IX, 335.; Brockhaus Enzyklopädie, Bd. 15. F. A. Brockhaus, Mannheim, 1991, 26.

meleg gyapjúszövet’ megnevezésére használják, amelyet Csokonai, az anyag kedveltségét eredményező színhatás alapján, két-színű szövetként értelmez. Nyilvánvaló, hogy az idézett jelenetben a kifejezés nem csupán a divatra vonatkozik (arra oly módon is, hogy Lipittlotty pesties öltözködésével Tiptopp „Párizsi ujj modi”-ja felesel a hátul begombolt kaputrokkal, a megfordított, visszas viselkedés jelzéseként, a „rák módra” történő járásnak a korabeli színművekből, így a *Konok pereskedők*ből ismert beszédes hatáselemeként), Karnyóné megnyilatkozásának üzenete túllendül e jelentésszférán: bizonyos gyanakvással kedvese érzelmeinek valódiságát illetően, az „Uratskák” képmutató viselkedésével is összefüggésbe hozza. Úgy véljük – s éppen ezért tekinthető a *moldon* az egész mű kulcsának, központi jelentését sugárzó metaforájának –, hogy a kifejezés a másik két témára is érvényes, de ezeket nem a szereplők beszélgetésének tárgyaként, hanem a dialógusszöveg sajátos módjaként – s egyben a drámát alkotó nyelvalakzatok legfontosabb elemeként –, a dramaturgia formateremtő elveként fedezhetjük fel.

A ruházkodásnak természetesen cselekményvonatkozása is van: az udvarlók Karnyóné boltjából (és pénzéből) divatoznak, mint a második jelenés szövegébe illesztett *contó*ból kiderül. A bonyodalomnak ebben a mágneses terében indukálódik az egyik legerősebb scenikai effektus éppen a jelmezek által, amelyeket nemcsak látunk (olvasóként egy virtuális színtérben), hanem folyamatosan hallunk is róluk, s e nyilvánvalóan szándékos megkettőződés során az öltözködési kód³⁵ felfokozott üzenete sugárzódik: a bolondos újdonságmánia, az össze nem illés és az idegenmajmolás mögött rejlő (miközben, persze, nagyon is látszó) kétszínűség, álnokság, amely a teatralitás legfőbb elemévé válik.

Lipittlotty magyar mentéjéhez német nadrágot húzott, egyik lábán csizmát, a másikon cipőt visel. Tiptopp haja kinrussal, azaz korommal van bekenve, s kedvese hatalmas arcképét hordozza a mellén, akkora, mint egy regál (fiókos szekrény), „a’ járást is alig teheti tőlle”. A jelmezek szemantikája a felfordított

³⁵ Roland BARTHES, *A divat mint rendszer*, ford. MIHÁNCsik Zsófia, Bp., 1999, 51–158.

világ – ahogy Tiptopp kényeskedő modorossággal mondja: in mündo inverso – élményét is asszociálhatja. Éppen ezért kell kiterjeszteni olvasói figyelmünket a Gál-féle szövegnek a két szeleburdival kapcsolatos öltözkéleírására, különösen Lipittlottyot illetően, mert ez az elem rejtett instrukcióként sem szerepel Gentsinél. Gál László szövegének fontos eleme még, hogy nála Kuruzs jelen van a második felvonás nyolcadik jelenésében, és Tiptoppal folytatott dialógusa erősíti a szöveg nyelvi diszperzitását:

KURUS

No édes Dominátióm!
Lessz-é hát occupátióm?
Gut nacht Salutátióm,
Sok felé van vocátióm!

TIPTOPP

No, Kurus, jöjjön hát a házamhoz, lessz nálam – ha egyéb nem, hol mi olyan módiból kiment Párisi izé.

KURUS

Talis, qualis tsekély ruha.

TIPTOPP

Jólessz az olyan mazurnak.

KURUS

Fiat voluntás az urnak!³⁶

A jelmezekhez hasonlóan a gesztusok és színpadi mozgások kinezikus tényezői is igen fontos szerepet játszanak, sőt a térközsabályozó proxemika is. Lipittlotty mind hangnemben, mind színpadi elhelyezkedésében fölényes távolságtartással viszonyul a hősnőhöz (I. 3.), s ez előkészíti viselkedésének, Karnyónéhoz való viszonyának fordulatát is. Hasonló jelzéssel bír, hogy a búcsúzkodó Tiptopp *adiót* mond a szintén távozó asszonynak, ám ő mégis ott marad, hogy suttyomban Borishoz közelíthessen, s ketten majd karonfogva mennek ki a színről a felvonás végén. A verbális kódot mindvégig nonverbális jelek kí-

³⁶ Cs/Szín, II, 341–342.

sérik, s ezek az elemek a második felvonás kilencedik jelenetét követő (a dramaturgiai elgondolást háromszakaszos tagolásával plasztikusabban tükröző Gál-féle másolatban a harmadik felvonást bevezető) némajáték során a vezérszólamot is átveszik a szavaktól, hogy mennyire, az leginkább a Riedl-féle szövegből derül ki, ami tehát ezen a ponton válhat alapszöveggé, abban is különbözve Gentsi István textusától, hogy igéi jelen időben vannak.³⁷ Vagyis instrukciókat közöl (ezek az instrukciók ugyan valószínűleg nem Csokonaitól származnak, de bizonyosan az ő elképzeléseit tükrözik, ennyiben tehát *szerzői* utasítások), míg Gentsi múlt időben fogalmaz, tehát előadás-leírást ad, ami, persze, a maga nemében történeti jelentőséggel bír.

E pantomim különös élességgel világít rá arra, hogy Az *Özvegy Karnyóné*, ahogy most képzeletünkben feltárul, multimedialis szöveg. És bár Petőfi S. János, akitől a kifejezést átveszünk, Benkes Zsuzsával publikált, általunk felhasznált munkájában a „statikus »verbális elem + kép(diagram)...« típusú komplex jelek szemiotikai szövegtana” keretében alkalmazza a fogalmat,³⁸ talán megkísérelhető, hogy elképzelését, annak alapján, amit kivált legújabb könyvében – igen inspirálóan, habár még inkább óvatosságra intően a fogalom alkalmazását illetően – a dinamikus médiumokról mond, az írott dráma és az előadás dinamikus verbális + vizuális kettősségére is alkalmazzuk, minthogy az eredeti fogalomértelmezés szerint is tetszőleges nagyságrendű lehet mind a kifejezés verbális eleme (a mi esetünkben egy egész dráma), mind pedig a képi elem (ez esetben a színi előadás mint képsor). Az előadás pedig – mutatis mutandis – kommunikáció-situációban megvalósuló multimedialis elemekből szőtt szöveggént fogható fel, sajátosan kétarcú színházi megnyilvánulásként. A csurgói bemutató során ennek a kettős kommunikációs rendszernek mindkét elemét ugyanaz az alkotó

³⁷ *Cs/Szín*m, II, 342., 364–365.

³⁸ PETŐFI S. János–BENKES Zsuzsa, *A multimedialis szövegek megközelítései: Bevezetés a statikus 'verbális elem + kép(diagram)' típusú komplex jelek szemiotikai szövegtanába*, Pécs, Iskolakultúra, 2002 (Iskolakultúra, 11), 17–66.; PETŐFI S. János, *A szöveg mint komplex jel: Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*, Bp., Akadémiai, 2004, 120–148.

hozta (hozatta) létre. Ha csak olvassuk a szöveget, a terminus alkalmasint képletessé válik, mégis megőrizhetőnek látszik, amennyiben az instrukcióknak nem csupán az a szerepük, hogy a színpadi előadásra vonatkozóan instruálnak, hanem az olvasó szempontjából vizualizálnak is.³⁹ Ezzel csupán azt kívánjuk jelezni, hogy Csokonainak ez a színműve – a három iskoladráma közül a legértékesebb – olyan írott dráma, amelynek erőteljes teátrális minősége van. Ez a teatralitás lehetőségként benne rejlik a dinamikusan felfogott szövegben oly módon, hogy meghatározott formai jegyek hordozzák: ilyenek – többek között – a szemantikailag telített beszélő nevek (mint a két, tükörképszerűen felfogott, ikresített udvarló mulatságos képzettársításokat ébresztő elnevezése) és az instrukciók, beleértve e fogalomkörbe a párbeszédre rejtett színi utasításait is.

³⁹ John R. SEARLE, *The logical status of fictional discourse*, New Literary History 6, 1975, 2, 318–332.

Gerold László
A CSURGÓN ÍRT „KÉT VÍG JÁTÉK”
DRÁMAI DIKCIÓJÁRÓL

Szörényi Lászlónak, barátsággal

Annak ellenére, hogy a különben gazdag és az öröndetesen egyre bővülő Csokonai-irodalom Vitéz négy drámai szövegét lényegében nem tartja a versekkel azonos értékű műveknek, amint ezt mind az összefoglaló jellegű irodalomtörténetek (Toldy Ferentől kezdve Szerb Antal, Vajthó László, Farkas Gyulán át a Nemeskürty István, Rónay László és a Gintli–Schein-duó jegyezte vállalkozásokig, hogy elsősorban az extrémebb példákat említsem), mind pedig az életművet vizsgáló, értelmező, magyarázó munkák legtöbbje (Horváth Jánostól Julow Viktoron át az opust új megközelítésben látó és rendszerbe helyező Debreczeni Attiláig) tanúsítja, Csokonai színpadi darabjairól fontos értelmező/elemező dolgozatok készültek. Gondoljunk csak Pukánszky Kádár Jolán kismonográfiájára, vagy inkább a kritikai kiadás két kötetéhez írt alapos jegyzeteire, Bécsy Tamásnak a drámaelmélet és a dramaturgia felől történt vizsgálódásaira, vagy Szaunder Józsefnek a *Tempeffőit* a magyar világ szatirikus körképeként értelmező, illetve Nagy Imrének a művet nyelvdramaturgiai szempontból történő elemzésére. S ha nem feledkezünk meg Sinkó Ervin Csokonai-könyve majd ötvenoldalnyi két idevágó fejezetéről vagy Bíró Ferenc korszak-monográfiájában a színműíró Csokonairól készült, az eddigi kutatásokat összegező lapjairól sem, akkor aligha lehet vitás, hogy a négy Csokonai-dráma – bár az opus „kiegészítő területe”-ként említik – kellő szakmai figyelemben részesült. Sőt akár az is felmerülhet, hogy történeti és elméleti vonatkozásban a velük kapcsolatos minden releváns mozzanat immár felkerült irodalmunk Csokonai-portréjára.

Ettől függetlenül azonban nem merült ki a közelítések lehetősége. Ilyen lehetőségnek vélem a két csurgói komédia drámai

dikcióját, még ha mind a *Cultura*, mind pedig a sokkal ismeretebb, máig a legismertebb Csokonai „Víg Játék”, *Az özvegy Karnyóné ’s a két szeleburdiak* irodalma, mindenekelőtt Pukánszkyénak és Bécsynek köszönve, részletesen, igaz, nem önálló fejezetként, hanem a szereplők kapcsán, de tárgyalja a két mű drámai beszédmódját (is).

A *Cultura* esetében valóban nincs, nem lehet sok hozzátenni-való ahhoz, amit a mű két elemzője a darab dikciójáról a műfaji követelményekkel és a szereplők önjellemzésével összefüggésben megállapít. Nevezetesen, hogy a szereplők nyelve az írói szándéknak megfelelően pontosan karakterizál. A szándék pedig a műveletlenség több, de kivétel nélkül aktuális változatának leleplező karikírozása, illetve a példaképek bemutatott „Cultus ember” dicsérete. S bár kétségtelenül igaza van Bécsy Tamásnak, amikor a mű alaphibájaként azt rója fel, hogy „nem épül szituációra”, illetve – ahogy Pukánszky írja –, hogy nincs igazi drámai konfliktusa, mert a történet, mely arról szól, hogy Petronella, a Tisztos névre hallgató mintagazda birtokos nemes leánya és a finom lelkű, művelt, de határozatlan Lehel fiú szeretik egymást, ám az apa a Szászlaki névre hallgató világi ostromának engedve hajlandó ehhez adni leányát, amikor azonban Szászlaki arról értesül, hogy elnyerheti egy külföldi lány kezét, odébb áll, valóban tét s illetlen drámaiság nélküli. Ugyanakkor azonban vitathatatlan, hogy Csokonai ezt a sablontörténetet életszerűvé tudta tenni. Mégpedig éppen a szereplőket megkülönböztető beszédmód által.

Bár joggal felemlíthető, hogy Lehel fiú replikái a korban még nagyjából ismeretlen udvarlási sablonokból és a szentimentális irodalom közhelymondataiból állnak össze, valamint hogy az irodalmi műveken kupálódott „cultus” Petronella nyelve sem a kor élő nyelve, bár amikor a külföldi parti lehetőségétől megittasult Szászlakit csúfolja, közterek nélkül, az élőbeszéd fordulatait használja. Hasonlóan felróható, hogy Tisztos a koreszmeszellemben fogalmaz, jóllehet élő modell, Nagyváthy János alapján készült, műveltsége és gazdaságban való jártassága szerint igazán még nem jellemző képviselője a kornak, inkább afféle idealizált „tudós és okos Hazafi”, aki azonban bölcs mondataival

nem csak a külföldmajmoló Szászlaki fölé tud emelkedni, de ha úgy adódik, a cselédek nyelvét is érti és beszéli. Eszmei igazságokat mond és népnyelvi fordulatokat használ. Nálánál is inkább jellemzőnek tekinthető a darab többi szereplőjének drámai beszédmódja. Firkász secretarius uramé, kit Csokonai a jogászi latinnal figuráz ki, míg az „udvari gazda”, Pofók, a béres Kanakúz és Fenekes, Tisztas inasának társadalmi hovatartozását népnyelvi fordulatokkal pontosítja, illetve az idegeneket, Conradot, Szászlaki inasát német–magyar nyelvi torzításokkal, Ábrahámot, a zsidó szibvásárost néhány hang (pl. gy, p, k, d) hehezetes ejtésével egyeníti. Kivételt a magyarból lett „Németes Gavallér”, Szászlaki jelent, akit nem nyelvi, hanem gondolati eszközökkel jellemez Csokonai.

Valóban, a darabban alig van drámai helyzet, s még kevésbé létezik drámai konfliktus, ennek ellenére nem egészen alaptalan Pukánszkyne dicsérete, miszerint a *Cultura* „színdarabnak [...] sokkal jobb”, mint az irodalomtörténet által preferált *Tempefői*, mert a történet, minden hiányossága ellenére is, drámaként működik. És működhet, mert az egymástól kifejezetten különböző drámai dikciók helyettesítik az alig létező konfliktust, pótolják a vékonyka drámaiságot. Ezt úgy éri el Csokonai, hogy emberek helyett – ne felejtjük el, hogy minden szereplőnek beszélő neve van! – olyan időszerű, fontos témákat ütköztet, hoz drámai helyzetbe, mint a műveletlenség és a nemzetietlenség.

A *Cultura* nem a szereplők, hanem drámai dikciók konfliktusa, drámája.

Egészen más összefüggések viszonylatában kell vizsgálni a drámai beszédmódot a másik csurgói „Víg Játék”-ban, *Az özvegy Karnyóné*...-ban.

A dikció poétikai műszó, az „irodalmi műalkotás felépítésével kapcsolatos fogalom”, a „mű nyelvi-hangulati felépítettségét”, a műalkotás szóbeli szervezettségét jelöli, gyakran a stílus, a retorizáltság szinonimájaként is használják. Színházi használatban elsősorban, de nem kizárólag a szöveg színész általi előadásmódját jelenti, a hangsúlyt, a beszédtempót, a hangszínt, a hangereőt, a beszéd tagolását, a beszéd közben tartott szünetet értik rajta. Hangzástényező, ahogy az előadás-elemzést segítő színhá-

zi kulcsfogalmak kisszótárában olvasható. A színészi játék alkotóeleme, írja Anne Ubersfeld, majd hozzáteszi, hogy összefüggésben van a színész személyes adottságaival és a szereppel is, amit a színész életre kelt, alakít. Ilyetén a drámai dikció részének kell tekinteni a színhely- és szereplőleírásokat, valamint a szerzői utasításokat is, ezek a hangzástényezőkkel együtt olyan kódok, amelyek segítik az előadás megértését.

Ennek az irodalmi és színházi, illetve mind irodalmi, mind színházi értelmezésnek *Az özvegy Karnyóné...* teljesebb mértékben megfelel, mint a másik csurgói darab, a *Cultura*. Ha kizárólag irodalmi vonatkozásban, drámaként vizsgálnánk/elemeznénk *Az özvegy Karnyóné...*-t, akkor feltétlenül szólni kellene a dikciónak a műfajjal, a vígjátéki helyzetekkel és a szereplőkkel való összefüggéseiről, illetve a szereplők közötti viszonyt kifejező szerepéről. Hogy mindezt alkalom kínálkozik, azt *Az özvegy Karnyóné...* eddigi részletes elemzése is igazolják. Szükségtelen itt az elemzést újra elvégezni vagy felidézni Pukánszky, Bécsy Tamás, Nagy Imre és mások elemzéseit/megállapításait. Hasonlóképpen nem szeretnék itt foglalkozni a szakirodalomból régóta előforduló felismeréssel, miszerint a Lilla-élmény okozta trauma és az egzisztenciális kudarcok meg a veszteségeken való felül-emelkedés köztes életszakaszában keletkezett két csurgói komédia, de kivált *Az özvegy Karnyóné...* mélyén a clown „nevetek, hogy ne sírjak” érzése munkál. Hogy a darab témája nem is a vénasszony komikus férfivágya, hanem ez csak ürügy annak a hamis világnak a bemutatására, amely a bohózat keserűség okozója, azt az elemzések, olykor a szereplők dikciójára is kitérve rendre tartalmazzák. Jóllehet nem lenne érdektelen éppen részletes szövegelemzéssel kimutatni, hogyan függ össze az alakokat jellemző dikció és Csokonai ekkortájt kialakult világképe. Alkalmi részelemzéseket végezve vélem, hogy szerves kapcsolatról van szó, amely egyúttal – ahogy többen észrevették – a groteszk magyar „történetében is talán az első nagy állomás” volt. Ehhez kell(ene) kimutatni, vannak-e s miféle összefüggések vannak a mű nyelvi anyaga és didaskáliái között.

Mielőtt bárki is figyelmeztetőleg szólna, sietek megjegyezni, tudom, hogy a mű autográf kézirat hiányában nyolc eltérő máso-

latban maradt meg, s nem is minden másolat ugyanannak az előadásnak alapján készült. És amint a kritikai kiadás jegyzeteiből is tudjuk, a legjelentősebb különbség a másolatok között „a némajáték és a színi utasítások szövegében áll fenn”, amelyek egyszer részletesebbek, máskor pedig kevésbé, csupán jelzik, egy-egy jelenet hogyan játszódott le, pontosabban hogyan emlékeznek ezekre a szöveg másolói. (Miközben arról sem szabad megfeledkezni, hogy főleg a később keletkezett másolatok már nem a csurgói előadást rekonstruálják, hanem későbbi megjelenítések alapján készültek.)

A szakirodalomban Toldytól kezdve többen megjegyzik, hogy Csokonai művein felismerhető „a színházi technikával való ismeretlensége”, hogy kevés színházi élményben volt/lehetett része, „inspirációit a fordított-választott színművekből nyerte”. Ugyanakkor többször találkozunk azzal a véleménnyel is, hogy „kortársai emlékei szerint nagyon sok érzéke volt a teatralitás iránt és szenvedélyesen szeretett szerepelni”. Ezt támasztja alá Szauder tanulmányának részlete a *Tempeffőiben* alkalmazott játékokról. S ezt igazolják Az özvegy Karnyóné... szereplő- és némajáték-leírásai, illetve szerzői utasításai is. Egy minden részletre kiterjedő dikcióelemzés megmutathatná, melyik vélemény helytálló.

Függetlenül azonban attól, hogy nem rendelkezünk autográf kézírással, illetve, hogy a másolatok, mindenekelőtt a két alaptípus replikák melletti szövegrészei Csokonaitól származnak vagy a másoló emlékezete szerintiek-e, tagadhatatlan, hogy az előadás(ok) alapján készültek, s mint ilyenek a szereplők leírás által történő jellemzését szolgálják (például a Tiptopp és Lipittlotty első felvonás, negyedik jelenésbeli módi-vitájában olvasható: „hátról volt a' kaputrokja begombolva”, „fél tsizmája a' hóna alatt 's mezitláb volt fél lábával”, „abrosz volt a' nyakra valója”, vagy a hat-hétféle professziót is űző Kuruzs esetében, amikor versprodukálásra kéri, hogy az opust „a' csizma szárába[n]” keresi, fölöttébb árulkodó, akárcsak amikor Karnyóné így árulja el férfi utáni sóvárgását: „tsak annyitska legyen ni”, mondja s ehhez „mutattya vastöje hegyét”, a jelenetbe ugyanis „kaptzát kötögetvén” lép be). A szöveg és a látvány egységét a

fenti példáknál is jobban bizonyítja Karnyóné pantomimónak nevezett öngyilkossági néma jelenete, amelynek leírása másolat-ként igencsak eltérő terjedelmű, de ettől függetlenül tanúsít(hat)ja, hogy Csokonainak kivételes „észvétel talentoma” volt, amely a szereplők beszéde és öltözete által, illetve ezeknek a helyzetekhez való illesztésében egyaránt megmutatkozott.

Végezetül, mintegy főszövegbe emelt lábjegyzetként szólnék *Az özvegy Karnyóné...* 1996. decemberi újvidéki bemutatójáról, amely többek között a dikció tekintetében lehet tanulságos.

Az előadás elsősorban a következő változtatásokkal vonta magára a figyelmet: a boltos legény Lázár replikáiban sok a mai szerb szó, a két gavallér pedig punk- vagy rapszlenget használ. Az előbbi nemcsak Lázár származása indokolja, hanem az is, hogy a szövegbe emelt szerb szavak segítségével bizonyos napi aktualitást kap az előadás, pl. Lázár a sok fogoly helyett menekülteket mond. Érthető az is, hogy Kuruzs bemutatkozó monológját mai kuruzslók reklámszövegévé írják át. Tipptopp és Lipittlotty punkra vételének (ezt öltözékük is jelzi) azonban nem éreztem hasonló indokoltságát. Jópofa, amikor a vénasszony helyett nyanyát mondanak, az „idvezült” „elpatkolt”-ra változik, amikor Tipptopp rendre „Ajlavjubébi” felkiáltással fordul Karnyónéhoz, akit édes helyett „cuncimókusom”-nak szólít, de a történet viszonylatában ennek éppen úgy nincs igazán funkciója, ahogy kettejük kegyetlen ökölharca sem nyer semmit azzal, hogy mai fiatalok leszámolásaként zajlik.

Valamire azonban figyelmeztet(het) a szövegbe történő beavatkozás: arra, hogy a dikciónak milyen fontos szerepe van a drámában/előadásban egyaránt, s hogy csak megfontoltan kell/ szabad rajta változtatni.

Molnár Krisztina
A DOROTTYA ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A biográfiai szemléletű és többnyire a pszichologizálástól sem mentes monográfiáktól eltekintve is megállapítható, hogy a Csokonai-szakirodalom meglehetősen kevés figyelmet szentelt a mű központi alakjának: a vígeposz recepciótörténetében tetten érhető két határozottabb Dorottya-értelmezés, nevezetesen Baróti Dezső allegorikus megközelítése¹, valamint Demeter Júlia Éris és Dorottya párhuzamára hivatkozó elemzése² is közömbösnek mutatkozik a hősnő elsődleges és autonóm funkciója iránt, azaz a szereleméhes öregasszony műbeli szerepének megítélésekor lényegében a vénasszonycsúfoló irodalmi hagyomány jelentéskörében fogant értelmezési hagyományt érvényesíti. A Dorottya alakját konstituáló szöveghelyek részletesebb vizsgálata azonban – kiegészülve azzal a szemponttal, hogy a népszerű-szórakoztató költészet Csokonai pajzán-mulattató alkalmi lírájában is föllelhető nő-toposzát ebben az esetben egy, az *Előbeszéd*ben nagy körültekintéssel taglalt és *Az epopeoáról közönségesen* című tanulmányban is kiemelt, irodalomtörténeti jelentőségre számító műfaji és alkotói tudatosság övezi – arra enged következtetni, hogy a hősnő egyedi, a mű belső összefüggései alapján értelmezhető irodalmi konstrukció, a benne megnyilatkozó problematika

¹ Baróti Dezső értelmezése szerint (BARÓTI Dezső, *Csokonai „Dorottya”-ja* = B. D., *Írók, érzelmek, stílusok*, Bp., Magvető, 1972, 204–240) Dorottya alakja a bőjt allegóriája, egyszersmind az askézis elleni tiltakozás megtestesítője. A szerző tanulmányában részletesen elemzi a mű és a farsangi népszokások kapcsolatát, s a hősnő műbeli jelentőségét e folklorisztikus hatás jegyében határozza meg.

² Demeter Júlia Dorottya-tanulmányában (DEMETER Júlia, *„Ezer apró szerelmek lantolnak”, Csokonai Dorottya*, It, 1997:1–2, 48–62.) a hősnőt Éris földi másának tekinti, s műbeli szerepét lényegében az istennő mintájának rendeli alá.

pedig az életmű bölcséleti kérdéseivel áll kapcsolatban, minde-
nekelőtt az idő- és szerelemtematikában kibontakozó tragikus
létreflexió³ alapján szerveződik.

Dorottya eredetiségének és az életmű filozófiai aspektusa felől
értelmet nyerő jelentőségének hipotézisét alighanem megerősíti
az a körülmény, hogy Csokonai – aki a *Karnyóné* esetében ugyan-
csak egy nagyobb szabású és szintén a komikum eszközeivel va-
riált, de nemkülönben tragikus karakterű, sőt ha lehet, még ki-
látástalanabb káoszba fulladt világképet körvonalazó műben
dolgozza fel a szereleméhes öregasszony témáját – az elhallgatás
alakzatával él az idős nők problematikája iránti érdeklődés okait
illetően, s az *Előbeszéd* minden poétikai mozzanatra kiterjedő
fejtegetései közepette egyetlen szót sem áldoz a vígeposz hősnő-
jére. Mi több: e rejtélyes vonzalom indokát kutatva nem vezet
félre talán az az összefüggés sem, amely szerint az önmagát Árpád
írójaként identifikáló, irodalomtörténeti tekintélyét a nemzeti
eposzhoz társító és a vígeposzt csupán előgyakorlásként definiá-
ló Csokonai nem véletlenül lett-maradt *Dorottya* írója, s szólaltat-
ta meg éppen ezt a témát abban a műfajban, amelyhez irodalom-
történeti emlékezetre irányuló ambíciót fűzött. A probléma
rangját és életműbeli hatókörét jelzi tehát ez az – a vígeposz,
ugyanakkor más és minden bizonnyal a *Dorottya*val párbeszédben
levő Csokonai-szövegekben is megfigyelhető – elhallgatásokkal
kísért gondolkör, amelynek közös eredőjét e tanulmány írója a
pálya elején a halál ellenében megalkotott szerelemfogalom és az
ebből származó költői program ellehetetlenülésében látja, s amely-
nek fölvezetésére a továbbiakban röviden kísérletet tesz.

Szembetűnő példája e nehezebben hozzáférhető gondolkörnek
az élemedett korú dáma *Második könyv*beli vallomásos monológ-
jának – első megszólalásának –, valamint Csokonai Dorottyt

³ A Dorottya-jelenség értelmezésében a vidám természetű poéta és az idő
problémájával szembesülő költő belső drámáját, ezen keresztül pedig az
életmű bölcséleti és poétikai hangsúlyainak változását emeli ki Bíró Ferenc
felvilágosodás-monográfiájának (BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának
magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998) Csokonai-fejezetében, valamint Deb-
reczeni Attila Csokonai-monográfiájában (DEBRECZENI Attila, *Csokonai,
az újrakezdések költője*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1993 [Csokonai
Könyvtár, 1].)

bevezető-jellemző szavainak szembesítése: a félrevezetés nagymestere egy szánba ülteti a hajadon hősnőt az öt férjet már elfogyasztott Orsolyával, s a kettőjükre zúdított, az idővel s a szépséggel sem fogyatkozó szexuális igényre tett gúnyos-pajzán megjegyzések nyomán az erotikus utalásokra mindenkor fogékony olvasó valóban könnyen siklik el ama tapasztalat fölött, hogy a hősnő panaszáradatában nyomát sem találni a testi vágy bármilyenű megfogalmazásának. A rút öregség és a nem múló szerelmi kedv Orsolya által képviselt s nem kevésbé komor következtetésekre okot adó paradoxona Dorottya monológja felől nézvést csupán megelőlegezi az idő kegyetlen törvényének és a szerelem kiszámíthatatlan természetének mélyebb merítésű kimondását, s egyúttal azt a következtetést, hogy a pártában maradt s ily módon az élet lineáris rendjén, az emberi közösségen, sőt a túlvilági harmónián is kívül eső vénlány férjhez menési szándéka nem a házasság testi-lelki élményére, hanem a halál és a magány egzisztenciális terhének feloldására irányul. „Ádám botja?” Ugyan, kérem. Az eltelt évek hiábavalósága! A szerelem illogikus működése! Szaz elmúlás kegyetlen hadüzenete, amellyel csak az önfeledt szórakozásba-játékba⁴ menekülő élet és a szexus küzdelmi mámorra szegezhető szembe – miként a mű bordélyházi jelenetté fokozódó cselekménysora is bizonyítja. Mert a monológ tematikája – amelyben az idő értelmetlenségének, tartalmatlanságának mozzanata mellett Csokonai időfogalmának kiemelt motívuma, a „futós idő” képzelete is megjelenik – felől szemlélve az eseményeket, a vígeposszal több szempontból is rokonítható *Tempefői*-színműből ismert terhes unalom érzete⁵ a szöveg szerint nagyon is ott munkál a bálozók vígsága mögött. A halállal szembesítő, mulatsággal ki nem töltött idő elviselhetetlensége is részét képezi tehát a Matrikula rituális elégetésében kifejeződő időproblémának, amelynek legnagyobb vesztese mégiscsak az, aki pusztán léteével leplezi le a rohanva fogyatkozó évek és testi erények – némely

⁴ Vö. SZAUDER József, *Tempefői satirikus körképe a játékos magyar világról* = SZ. J., *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 224–241.

⁵ Vö., MOLNÁR Krisztina, *Mit ér az, hogy én bölcsőbb vagyok? Élet, idő és irodalom problémája Csokonai Tempefői-jében*, IrtK, 2005 (megjelenés előtt).

esetben még a szerelem örömeivel sem fedezhető – mindenki számára elérkező veszélyét, s akinek személye épp ezért csúfolódó utálat tárgya.

Szégyenfolt a teremtés hibátlannak tűnő arcán, szálnalmas baleset Erősz birodalmán, a játszadozó nagyvilágból száműzött idegen Dorottya, akinek helyzete és harca azonban éppen e világrend tökéletlenségére mutat rá: a szerelem az egyetlen hatalom, amely szembeszegezhető az elmúlással, a szerelem azonban megbízhatatlanul, aránytalanul érvényesül a világban, nem szavatol annak összhangjáért, hanem épp ellenkezőleg, egymás ellen fordítja – az ifjak és boldogok seregét is. Mert az út, amely az események mulattató farsangi álarcán át- meg átütő, több elemző részéről hangsúlyozott⁶ keserű tekintetre összpontosítva a Csokonait feltehetően a pálya elejétől foglalkoztató gondolati irányok műbeli párbeszédének nyomvonalán halad, s a Dorottya és Opor közötti kétes értékű nász ellenére valóban sivár, vigasztalan nyugvópontra jutva a vígeposz iróniával kísért filozofikus jelentésrétegének föltárásához vezet, nemcsak a hősnő domináns szerepének fölismerésével veheti kezdetét.

Telihold van. S amint lassan ráesteledik a báli teremben ünneplő farsangi társaságra, odakinn zavar támad a mitikus erőterekben. A sértett indulattal eltelt Éris a hősnő gyomrába száll alá, s az ily módon démonizálódott Dorottya egy keresetlen boszorkányszertartás után haditanácsra szólítja öregecske barátneit – hamarosan a délelőtti hófehér tájban még angyalokként láttatott fiatal hölgykoszorú tagjai is vad ösztönlényekké lényegülnek át, végül pedig e különös viadal bűvkörébe vonódva a konyhában munkálkodó asszonyserег is folsorakozik a háborgó nők ügyének zászlaja alá. Éppoly feltűnő tehát az a mű recepciótörténetében eddig nem hangsúlyozott erőteljes női tematika, amelynek jegyében e misztikus női égítést uralta karneváli éjszakán korra, családi állapotra, társadalmi és égi-földi hovatartozásra való tekintet nélkül, tehát nagy valószínűséggel egy univerzális női

⁶ E kérdéssel kapcsolatban kiemelendő Sinkó Ervin monográfiája (SINKÓ Ervin, *Csokonai életműve*, Novi Sad, Forum, 1965). Bíró Ferenc felvilágosodás-monográfiájában Csokonai költői alkatának lényeges jegyeként említi és az eposzsal is összefüggésbe állítja derű és ború egymásba játszását.

problematikától vezérelve minden résztvevőben fölgerjed az amazoni természet, s az áldozatát agyoncsiklandozó Rozinkától kezdve a Bordárs úr kardjába dőlő Belindán át a legények nadrágjában kalandozó, sterzet csorgató cselédleányokig mint megannyi felhevült kurtizán támadnak rá a megszeppent férfinépre. A nők elsődleges és mindvégig aktívabb szerepe az ostrom metaforáiban kifejezett szexuális cselekménysorban⁷ – azaz a hagyományosan a férfiaknak tulajdonított kezdeményező és harcias viselkedésforma átvétele –, a becses nedvüket csupán a nyilvános házakban kamatoztató hímcsoport elleni közös harc ethoszát – egyúttal marsal Dorottyát – Opor csókjáért azonmód odahagyó asszonyi klub, egyáltalán a vénuszi és marsikus tartalmak egymásba vetülése során formálódó, irgalmatlan orgiává hatalmasodó folyamat minden bizonnyal nemcsak a mű női kontextusán belül bír jelentőséggel: egy általános emberi értékrend forog kockán, férfi és nő, szerelem és harc, büszkeség és gyalázat határai kérdőjeleződnek meg, s rejtenek igencsak baljós előjelű következtetéseket. A női tematika primátusára utaló, a mű időmegjelölésének mindegyik elemét magában foglaló feminin jelképrendszer ugyanis, amely ezúttal a nőiség sötét oldalát sugározza a mű belső univerzumára a létezés infernális szakaszát jelölő elemekkel azonosítható; így nagyon valószínű, hogy a *Dorottya* eseményso-ra egy beavatási modellt valósít meg: olyan alvilágjárás-rítust, amely az egymással analóg elemeken – éjjel-hajnal, harc-béke, Éris-Carneval – keresztül a minden iniciációs aktus alapjául szolgáló kozmológiai mintára, azaz a káosz-rend összefüggésre vezethető vissza. E motívumrendszer legátfogóbb kategóriája a műben természetesen maga a farsangi szituáció, amelynek értelmezési szemponttá emelésére nem találni példát a Csokonai-szakirodalomban.

⁷ A mű ilyen irányú olvasatának alapforrása Zentai Mária tanulmánya (ZEN-TAI Mária, *Tanult fülek és rongyon gyúlt munkák: Csokonai dévajságairól és megtéltetésükről = Folytonosság vagy fordulat?*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai Könyvtár, 8), 309–317), amely azonban célkitűzéséből adódóan az eposzban zajló háborúságot csupán példaként említi Csokonai dévajságának leggyakoribb eljárására: az ostrom–közösülés-metaphora alkalmazására. A harc–szexualitás összefüggés a *Dorottya*-ban alighanem többletjelentéssel bír.

A 18. századi népszerű-dévaj költészetben tovább élő késő középkor bahtyini értelmű világszemlélete⁸ nemcsak mint ihlető forrás, hanem mint a mű belső világán működésbe lépő szerkezet is igen érdekes, hiszen a Bahtyin nevéhez fűződő paradigma⁹ szerint a dionüszoszi tartalmak fölszabadításának szokásától kezdve a kifordított világ élményét imitáló szerepcsere rítusán át a trónfosztás és a tűzáldozat szertartásáig a karneváli típusú ünnepek minden komponense fölismerhető a *Dorottya* történeteiben. Ha tehát a kérdés az, hogy a nő és pokolszimbolikát egyaránt magában hordozó farsangi alaphelyzet felőli olvasás miként helyezi élesebb megvilágításba az eposzbeli események súlyát, akkor a válasz ismét a halál rémisztő kétségét idézi meg: a farsangi attitűd és a mögötte húzódozó lelki igény által abszolutizált és mintegy kötelezővé tett vidámság és egyéb huncutság lényegében a halál miatti szorongás legyőzésére irányuló kísérlet. Ez az összefüggés pedig a mű poétikai státusára vonatkozóan is fontos felismeréssel jár: a *Dorottya* cselekménysora egy tudatosan karneváli módon konstruált, rituális nevetés – és nevetetés –, amely azonban éppen ellenkező előjelű problematikát rejt. Ez a már metszően ironikus eljárás figyelhető meg az eposz végkifejletében is: a mű hamisan csengő záróakkordja – Citére békeltető szavai, amelyeket Csokonai a szerelem világot teremtő-átható hatalmát dicsőítő ifjúkori prózai írásából kölcsönöz s amelyek immár egészen más jelentéssel bírnak, Thália szépítő-fiatalító varázslata s az ennek nyomán Dorottya s Opor között létrejövő kozmikus értékű nász, amely teljességgel az irracionális szférába utalja az irreverzibilis élet feloldhatatlan problémáját – az eseményekből szervesen következő kíméletlen igazság kimondása helyett hangzik fel. Mert hiába virrad fel a nap s oszlatja széjjel az éj és a káosz szellemét, a rend nem áll helyre, semmiféle újjászületést nem hoz el. A mindennek egyesülését elrendezni hivatott Carneval kudarcot vallott. Mindenki haragját kivítva, mindenki csalódott benne.

⁸ Vö. ZENTAI, *i. m.*, 314.

⁹ Vö. MIHAIL BAHTYIN, *Dosztojevszkij poétikájának problémái*, Bp., Osiris, Gond-Cura Alapítvány, 2001 (Mihail Bahtyin művei).

Mit jelentett Csokonai számára a szerelem? Annak ellenére, hogy a közelmúltbeli kutatások¹⁰ rámutattak már Csokonai Vajda Juliannával való kapcsolatának homályos, s ezért az irodalmi vizsgálat részéről igencsak óvatos következtetéseket megengedő természetére, továbbá annak ellenére, hogy az élettörténet felől közelítő értelmezés jó ideje átadta már helyét az életművek belső összefüggéseire összpontosító tendenciáknak, ez a kérdés valamelyest még mindig a Lilla-élmény kizárólag biográfiai érvényességű korlátjai közé van szorulva¹¹. A *Dorottya* előző szempontok szerinti elemzése azonban lehetőséget ad a személyes csapás és a keserű-dévaj, sőt kimondottan a tragikus létreflexió irányába hajló mű közvetlen viszonyának újragondolására. Valószínűnek látszik ugyanis, hogy az ez idő tájt formálódó költői világkép egészét mélabúsra színező, az egyéni fájdalmat egyetemes szintre emelő és a halálgondolat vonzásában születő megnyilatkozások okai az életmű első szakaszában keletkezett írásokban is tetten érhetők, mi több: elsősorban ezek által nyer magyarázatot az az általánosabb felvetés is, hogy a boldogság és szerelem poétájaként induló Csokonai miért lett a magány és az egzisztenciális boldogtalanság költője. E szerteágazó problémakörön belül a *Dorottya* szövegvilága mindenekelőtt A' *Szeretet* című prózai írásban meghatározott szerelemfelfogásra irányítja a figyelmet, amelynek a jelen tanulmány keretei között csak az eposszal szoros kapcsolatban levő komponensei emelhetők ki.

Ami először feltűnik a világmindenségben rendet teremtő s annak működését fönntartó szeretet ódai retorikával dicsért természetén belül, az a szeretet radikális és öntörvényű voltának való kiszolgáltatottság mozzanata: a szeretet hatalmával szemben – mely hevíti a hideg gilisztavért, s a juhocskát virgonccá teszi, a nehézkes elefántot ugrálásra, az ordító oroszlánt szelídségre in-

¹⁰ Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla*, szerk., s. a. r., jegyz., DEBRECZENI Attila, Bp., Ikon, 1996 (Matúra Klasszikusok, 24).

¹¹ S ezen belül a *Dorottya* egyfelől vaskos, másfelől fájdalmas karakterének magyarázata során az utóbbi évtized szakirodalmában is felbukkan ez az összefüggés: „A *Dorottya* dévaj és keserű világa mögött a Lilla-csalódás élményét, boldogságigényét és a boldogság lehetetlenségét is látjuk, azaz mind ezt elsősorban a Lilla-élményhez kapcsoljuk” (DEMETER, i. m., 57).

dítja, azaz minden állatot képes eredeti tulajdonságaiból kifordítani – tehetetlen minden élőlény, helyezkedjék el bárhol a létezés tagolt szerkezetű örömnépében. S épp ezért joggal vethető föl a kérdés: ez az isteni potenciállal felruházott, áradó éltetőerő, amelynek nyomán vigadnak s párosodnak mindenk, vajon nem veszélyes, nem félelmetes-e – különös tekintettel az emberi mivoltra gyakorolt hatására? Mert ami továbbá feltűnő ebben a szisztematikusan fölépített – az égitestek jellemzésétől kezdve az állat-, majd növényvilág bemutatásán át a saját költői hivatására vonatkozó részekig –, koherens egységekbe szervezett eszmefuttatásban, hogy Csokonai az elhallgatás alakzatával él a szövegből logikusan következő s bizonytalannal ugyancsak a szerelem uralta emberi közösséget érintő megállapításokat illetően. Ezt az üres helyet tölti ki, ezt a kérdést válaszolja meg a *Dorottya* szerelemképe, amint Citére az emberi karakterekre is példát hozó, ugyanakkor *A' Szeretet* növény- és állatvilágból származó elemeivel is analóg, ám a vígeposz egésze felől nézvést az egykori felfogás fájdalmas fölülírásaként ható szavai igazolják. A prózai írás azáltal, hogy egyértelművé teszi: a szerelem Csokonai számára filozófiai státusú és univerzális értékű kategória volt, arra az összefüggésre is rámutat, hogy e világnézet leépülése a komáromi románctól függetlenül miért eredményezte a létezés harmóniáját, az emberi közösség erkölcsi rendjét fölszakító és a személyes élet általános szintre emelt, teljes reményvesztettségről számot adó, egyszersmind groteszk reflexiókban kifejeződő léttapasztalatot. Sőt, alighanem e szörnyű metamorfózis háttérében húzódó, a szerelemfogalmat belülről fölszámoló probléma keresése során is útjelzőül szolgál.

A mindvégig érvényesülő megszólító beszédmód és a személyes költői hitvallás bekezdéseire szánt majdnem kétszer akkora terjedelmű szöveg is azt sugallja, hogy a kozmogóniától a poétikai elköteleződésig ívelő gondolatmenet tétje nem egyfajta objektív lételmélet megalkotása, hanem Csokonai saját helyének kijelölése a szerelem hatalma alatt álló világrendben. Az önmagát a szerelem énekeseként identifikáló Csokonai a szöveg értelmében nem valamiféle hedonisztikus mentalitás vagy ösztönös vidám természet alapján, hanem egy tudatos költői program, nevezete-

sen a halálprobléma egyetlen feloldási lehetőségeként felismert irodalmi öröklétre irányuló célkitűzés jegyében választotta ezt a szerepet. Feltételezhető tehát, hogy a szerelem primátusára épülő világkép és ars poétika már válasza volt egy meghatározható létélménynek, amely a későbbiekben mintegy erősebbnek bizonyulva kíméletlenül kifosztotta annak eszmei és poétikai eszköztárát. A program belső kétségének – a *Tempefői*ben is megmutatózó és alighanem a *Dorottyá*ban koncentrálódó – jelei tehát azt az ígéretet hordozzák e tanulmány írója számára, hogy az utolsó nagy költeményben filozófiai módon tematizált s a *Lilla*-kötet ódáinak melankóliáját átjáró halálprobléma az életmű egészében benne rejlik – és föltárható – alapmotívum.

Ratzky Rita

„BAKKANCSOS RUHÁBA ÖLTÖZÖTT PAJZÁN MÚZSA”

*Az antik hagyományok vizsgálata Csokonai fiatal kori
erotikus verseiben*

Minden szerelmes katona; A’ Pendelbergai Vár formája s megvétele

Csokonai ars poeticájáról. A költői szerepek alaptípusai már az ókori (görög–latin) irodalomban kialakultak: a közösségi-közéleti irodalom és a *l’art pour l’art* mint az életmű irányának lehetőségei, a történelmi korszak és az egyéni habitus által meghatározva, jól kirajzolódtak. Az eposzsköltők (Homérosz, Vergilius) a műfaj által is determinálva – de nem csak ez okból – heroikus nagy témákat választottak: egy nép életének kiemelkedő történelmi eseménye áll az előtérben, a személyes élet problematikája csak annak kiegészítő történeteként szerepel. Ez a megállapítás, mint minden általánosításra törekvő kijelentés, csak részben igaz, hiszen Homérosz *Odüsszeiájának* esetében éppen a személyiség gondjai, majd életproblémáinak megoldása kerülnek a középpontba. Mégis létezik ez a műfajok által meghatározott tematika, illetve a téma iránya határozza meg a műfajt. A lírikusok hajlottak inkább az individuális élet mint a művészet (a költészet) igazi tárgya felé. A görögöknél Szapphó az, aki költészetének fő témájává a szenvedélyt tette, Anakreónnak megfogalmazott alkotói elve volt, hogy az életet élvezni kell, ennek az élvezetnek a kifejezése a művészet.¹ A latinoknál (ahogy ez a görögöknél sem lehetett másképpen) meghatározta a szerelemképet a kor életlehetősége: Augustinus idején, az aranykorban, amelynek öröme sza-

¹ SZEPES Erika, *Anakreón-variációk: vágyott életminőség vagy sorshözöttség? Gondolatok Géher István: Anakreóni dalok című köteté kapcsán*, Orpheusz könyvek, 2002.

badító hatása először kétségtelenül Vergiliusnál mutatkozott meg, könnyebb volt a mának örülni, mint a polgárháborúk vagy az idegenekkel folytatott háborúk idején.² Nem véletlen, hogy Ovidius felhőtlenül magasztalta korát, hogy a szerelemről és a művészetéről mint játékról tudott gondolkodni. Elkerülte az olyan végletekben való megélést és ábrázolást, mint Catullus, aki szerint gyűlölni és szeretni egyet jelent. A játékosság mind a tartalomban, mind a formában az ovidiusi szerelemkép lényege. Amint a játék lényege, a katonásdié is, a küzdelem és annak célja a győzelem, így vált az ovidiusi költészet nőhódításainak metaforájává a háború, amelynek célja taktikai és stratégiai győzelmek aratása. A hölgy és annak egyik toposza, a vár elfoglalása.

Létezett az antik eposzirodalomban egy költői nyelv, amely a háború nagy eseményeinek, forgandóságának kifejezésére született. A heroikus-epikus költészet elutasítását ábrázoló, az újabb témákat kereső líra, amelynek egyik fő témája a szerelem, felvette-átalakította a korábbi témák ábrázolására szolgáló nyelvezetet.

A Csokonai kritikai kiadás költeményeket tartalmazó 3. kötet szerint a *Minden szerelmes katona* című verset a szerző a hagyomány szerint Ovidius *Militat omnis amans et habet sua castra Cupido* (szó szerint: „Minden szerelmes katonáskodik, s van vára Ámornak is”) műve nyomán ösztönözte. Ezt jelzi a költemény előtti néhány szavas mottó is, amiből kettő van egyébként, a második Metastasiótól való, de éppúgy Ovidiusra utal, mint az első. Ezeket a népszerű kiadás (Magyar Remekírók, szerk. Vargha Balázs) nem tartalmazza. Az Ovidius-szöveg eleje így hangzik: „Harcos mind, ki szeret s Cupido is táborozik, mind / Harcosok a szeretők, Atticusom, s az a kor / Harcban mely tesz ügyessé, kell Vénusznak is éppen, / Rút az öreg szerető, rút az öreg katona.” (Karinthy Gábor fordítása.) Ebből a fordításból hiányzik a vár szó, pedig ez a második elemzendő Csokonai-versben, *A’ Pendelbergi vár formája s megvétele*-ben alaptoposz, de már a *Minden szerelmes katoná*-ban is benne van: „A várnak domború bástyáit meghágom s fokára feltészem győző myrtus-ágom.”

² Szilágyi János György előszava P. OVIDIUS Naso *Szerelmek* című 1943-as kiadásában. Karinthy Gábor fordításában.

A kritikai kiadás közöl egy adatot Gál Lászlótól, Csokonai egykori csurgói tanítványától, miszerint a költeményt a poéta egy asztaltársaság felkérésére rögtönözte. A rögtönzés Pest-Budán, az Úri utcának egy nyári vendéglőjében történt. Petőfi egyik leggondolatgazdagabb költeményére, az *Erdélyben* címűre is írták visszaemlékezésekben, hogy Teleki Sándor kérésére írta egy lakomán. Egyikük sem volt fűzfapoéta, hogy minden előzmény, kigondolás nélkül alkosson, vagy ahogy Petőfi mondta, az emlékező szerint „vágjon” egy költeményt. A Csokonai-vers nagyon népszerű volt férfikörökben, mintegy 30 kéziratmásolata maradt fenn.

Van egy praetextusa (bár a szöveg eredetileg a vers után állt, és akkor helyesebb volna posttextusnak nevezni), amely egy kisasszony és egy öregúr levélben lefolytatott párbeszédét tartalmazza. A téma, hogy ajánlatos-e az utána következő szöveget (azaz a verset) elolvasni egy ifjú hölgy olvasónak. Teljességében nem. Kétféle színű tintával írott szövegről van szó, amelyek közül csak az „apáca-színűek ajánlatosak” néki olvasásra, a „világi libériások” nem, mert azok megrontják. Itt egy kis külön magyarázat szükségeltetik, amit a kritikai kiadás jegyzetírója, e kötet esetében Szilágyi Ferenc, természetesen megtesz. Az eredeti Csokonai-kézirat veres tintával íródott, erre utal a „világi libéria” jelzős kifejezés. Ha szabad hinni a szememnek, e versek hatására szerelmi kielégülésben lesz része, amelynek metaforikus jele a halál. A szöveg: „félő, hogy a veresgyűrű botról mézet fog kóstolni és meg talál, kincsecském, halni”.

A praetextusban azonban nem pironkodó, hanem jól felvágott nyelvű kisasszonyról van szó, aki alaposan odamondogat az őt óvó öregúrnak. Jobban teszi, ha távol tartja magát a szenvedélyes ifjaktól, akik szerint ő már nem való a szerelemre: „ha ifjúi mulatságait akarván az Úr megújítani, azt találnék ezek a Páfusi vitézek mondani, hogy Turpe senex etc.” (Az Abafi-féle másolatban megvan a szöveg folytatása: Turpe senex milex, turpe senilis amor.” Azaz ovidiusi szöveg: „csúf a vén katona, csúf a vén ember szerelme”. A téma Anakreónnál is megvan: az öregedő, külsőleg rút költő még vágyik a szerelemre, ez a kívülről állókból vagy éppen a fiatalokból nem együttérzést, hanem gúnyos kacajt vált ki. A

kisasszonyka vagy a fogalmazványban Ártatlan Lyányka az udvari káplánnak is megadja a magáét: „Ugyan ezt méltóztassa az öreg Úr az Udvari Káplánjának, annak a’ kegyes és Jámbor Szentembernek megparantsolni, mert ő kegyelme a’ Lelkit keresvén, le vetkezte a Testieket és tsak titkon szokott fel öltözni.”

A szövegek sorrendje a népszerű és a kritikai kiadásban nem azonos. Az utóbbiban két öregúr-szöveg közé van beékelve a kisasszony-válasz.

És most lássuk a verset. Ovidius hatására a szerelmi költészet néhány magyar szerző tollán is a katonáskodás frazeológiáját vette fel metanyelvnek. Így kimutatható ez Gyöngyösinél a *Márssal társalkodó Murányi Venus*ban (erről próbáltam egy dolgozatot írni a PIM-es erotika-konferenciára, illetve a téma különböző epikai feldolgozásairól: Gyöngyösi után Petőfinél, Aranyánál és Tompánál)³, de ezt teszi a szintén Ovidius-rajongó Petőfi is a *Szerelmem Gyöngyeiben* (amiről külön tanulmányban az *Új Írás*ban, illetve a PhD-disszertációmban írtam).⁴ Most Csokonai két költeményében látjuk és vizsgáljuk ugyanezt (Metastasio, Loredano is társulhatott – a maga Iliász-travestiájával az első hat énekről: *L’ Iliada giocosa* – ‘A játékos Iliász’, amit Csokonai olvasott és tán fordított is –, valamint Blumauer az Aeneás-travestiájával – az ovidiusi inspirációhoz. Blumauer Virgilius-kifordítása megjelent magyarul is Szalkay Antal fordításában 1792-ben, a vizsgált költemények 1795-ösek.

Nézzük tehát ezt a katonai lexikát és frazeológiát a *Minden szerelmes katona* című Csokonai-versben.⁵ A *csata*, az *ostrom* és a *les*, tehát a megfigyelés éjszaka zajlik. A seregnek a *címere* a kétfejű sas helyett a kétfejű galamb. Csokonai címertanában megtalálható a három halom is: „De hármassal halmának célját kitalálom,

³ RATZKY Rita, *Hatalom és szerelmem*. Széchy Mária és Wesselényi Ferenc története a magyar epikában, Szörényi László 60. születésnapjára készült emlékkönyvben, CD-n is.

⁴ RATZKY Rita, *Szerelmem Gyöngyei Bertának*, Új Írás, 1990:3.

⁵ A téma korábbi felvetését lásd ZENTAI Mária, *Tanúlt fülek és rongyon gyűlt munkák: Csokonai dévajságairól és megítéléséről* = *Folytonosság vagy fordulat?*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai Könyvtár, 8), 309–317.

/ Mert amikor végbe megy a diadalom; Két halom közt épül egy harmadik halom, / Ezt Évától fogva szüli a fájdalom.” Ennek a tábornak *gyalog katonákat verbuválnak*, nincs *uniformisuk*, hiszen a *Generálissuk*, Amor maga is meztelen. Nincs *sisakjuk*, *páncéljuk*, *paissuk*, szívet gyújtó *gránátokkal* harcolnak. Az eddig lényegében nagyon disztिंगvált szöveg egyszerre csak irányt vált és a travesztált Iliászból vevén a képet, elutasítja a várba a „vizellet allyukán” való behatolást, „Himen sorompóját bé törvén *Vért ontva*” jut be a várba. Kicsit megmosolyogni való, hogy a jegyzetíró Hymen sorompójára, azaz a szűzhártya meghatározására, azt írja a kritikai kiadás vonatkozó jegyzetében, hogy „a Hymen által emelt természetes akadály”. Vagy az „A’ kinél még könnyen hasad a’ Pántlika” fordulat meghatározása elég puritán: így hangzik – aki még elég fiatal. Érzésem szerint ez is a szűzhártya átszakításának életkor által meghatározott nehézségeire vonatkozhat.

A szerelmi ostromok azonban mindkét nembeli személyek számára veszélyeket rejtenek magukban. A kis *vár*, ha sokat *attakírozódik*, pusztulásnak a nyomai mutatkoznak rajta, míg végre idegen kézre kerülhet. A vár ostromlói pediglen franc betegségbe esvén, végül az *invalidus katonák* házába juthatnak. Az élvezetekkel mértékkel való élés, amire Anakreón is figyelmeztet, „szerentse s örömmel” teli létet szerez a katonának.

A’ Pendelbergai Vár formájának és megvételének leírása

A cím magyarázata sajnos a jegyzetes kiadásban is megvan: a régi női alsóruha, a pendely és Heidelberg, latinosan Heidelberga vagy akár Wittemberga mintájára alkotta a szellemes költő. A vers szerkezetét már a cím is leképezi, *formája s megvétele*.

A toposz, amint az előző vers esetében is, ovidiusi: a *Szerelmek* Második könyvében többször is olvashatunk a venusi harcról, amelyben „boldog, küzdve ki veszthet!”. De valamilyen más előképnek még kell lennie a „felnagyított test barokkos allegóriájá-

ra” (Szauder József kifejezése). A részletezés ilyen aprólékossága talán inkább a rokokóra vall. A mértani középből („Maga a’ Felleg-vár közép pontra épült”) indul el a tekintet hol felfelé, hol lefelé: „Fellyebb tsak látása két kis dombotskának / Már gyakorta elő halált okozának.” A praetextusban is benne volt a halál mint a kielégülés régi metaforája, többek közt Catullusnál is szerepel. „Két szép fehér márvány oszlop tartogatja” a várat, ez a két láb. A várat gyepű veszi körül, „Ánglus-kert formára fákból van ültetve”. A vár levegője „belől igen nedves”, az „Ország-útja” vezeti a kezét „A’ megelégtető öröm forrására”.

A vers szerkezete szerint először egy szép vár leírását kapjuk, majd egy már agyonostromolt várét, amelynek az ábrázolásánál Csokonai egy kissé obszcén. A túlzott testi örömekbe belerokkant asszonyvár mindenféle alvilágba vezető út rossz szagú vidékét idézi. A leíró részek után az akció következik, a vár bevétele. Előzetes megállapodás után a bevonuló vezérnek még különböző akadályokon kell átvágnia magát, mint a Szemérem, voltak azonban segítő lakosok is, mint a Kívánság és az Indulat. A lezáró részben pedig a győzelem utáni történések következnek. Csakhamar az Állhatatlanság diktál a vár lakosai közül, a várat elfoglaló vitéz is csak ideiglenes látogató lehet, mellette mások is besurrannak a várba játszani. A vers mintha lezárás nélkül érne véget, abbamarad.

A szakirodalomban csak kevés helyen foglalkoztak e két Csokonai-mű elemzésével, gondolom, prudéria okán. Szokás volt azonban összevetni (pl. teszi ezt Baróti Dezső), vajon melyik költemény a triviálisabb. Eldönthetetlen: mindkettőben vannak az erotikán túlnyúló, inkább a pornográfia világát súroló versszakok: „Addig is a’ Várat az allyánál Tzombba / A’ külső Posztokról verdesi két Bomba...” (*Minden szerelmes katona*)

Összefoglalván az elmondottakat: Csokonai az antik költészetből a magánéleti líra, a civil költészet tematikáját rekapitulálta. A görög és a latin líra egyaránt ösztönzően hatott rá. Anakreónból az élet mértékkel való élvezése mint életprogram látszott számára követhetőnek, az öregség és a hozzá nem illő szerelmi-erotikus vágy témája, amit a *Minden szerelmes katona* prózai előszövegében újrafogalmaz nagyon szellemesen. A heroikus epo-

szok elutasítása nyomán létrejövő „venusi” harc megéneklése ovidiusi hagyományokhoz megy vissza. A szerző *Szerelmek (Amores)* és *A szerelem művészete (Ars Amatoria)* című művei a korokban nemcsak a latintanulás, hanem a szexuális felvilágosítás tankönyvének is számított. Csokonai (Gyöngyösi, Pálóczi Horváth Ádám közvetítésével) Ovidiustól veszi át a „venusi harc” ábrázolására a katonai lexikát és frazeológiát. Ennek része lehet, 17–18. századi travestiák közvetítésével a várostrom mint az asszony meghódításának, teste elfoglalásának metaforája, illetve allegóriája, amint azt *A' Pendelbergai vár formája s megvétele* című Csokonai-versben láthattuk. Egy-két epikai-prózai munka után (pl. *Békaegérharcz*) Csokonai szerelmi-erotikus költészetében más stílustörténeti hatások és nyelvi közegek aktivizálódnak, amelyekről azonban már csak egy következő előadásban lehet gondolkodni.

Hovánszki Mária

A VERBUNKOS HELYE ÉS LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉSEI CSOKONAI POÉTIKÁJÁBAN

Amikor Csokonai és a verbunkos kapcsolatát vizsgálom, akkor a költő dalköltészetét újszerű megvilágításba helyezve, egy kicsit a „pajzán” Csokonai ellenébe beszélek. A mulatós, diákjaival kánásztáncot járató és népdalokat énekeltető Csokonai ellenébe, aki „cimbalomként” talán így maradt meg leginkább az utókor emlékezetében. Remélem, sikerül megmutatnom, hogy Csokonai énekköltészete a szerzői szándék szerint eredendően más funkcióra (ill. más funkcióra is) lett volna hivatott, még akkor is, ha különböző okokból (a melodiáriumok szövegvilága; az új típusú irodalom-meghatározás, amely végleg kizárta kánonjából a dallamra írt verseket) ez a későbbiekben némaságra ítéltetett.

Csokonai zenével való kapcsolata bár közzismert, mindenütt hangoztatott evidencia, a zene- és irodalomtudományi vizsgálatok eleddig gyakran elbeszéltek, illetve elcsúsztak egymás mellett, hiszen a leíró zenetudományi elemzések – amelyek saját szempontjukból kétségkívül érdekesek és értékesek –, Csokonai esztétikai szemléletének megértéséhez, a szerzői intenció többirányú feltáráshoz vajmi kevéssel járultak hozzá. Az irodalomtörténet zenetudományi meg nem termékenyítéséről nem is beszélve,¹ pedig mindinkább nyilvánvalóvá válik, hogy a 18. századi alkotások jelentős része az irodalom és a zeneművészet azon köztes terében született, ahol a művek valódi létmódját elsősorban az az egymást megtermékenyítő, állandó dinamikus játék határozza

¹ Természetesen ebben az irányban is születtek óriási jelentőségű munkák, pl. SZABOLCSI Bence, *Vers és dallam, Tizenöt tanulmány a magyar irodalom köréből*, Bp., Akadémiai, 1959 vagy CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Hagyomány és haladás, Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*, Bp., Cantio, 2003.

meg, ami azok kettős fogantatásából, a különböző művészeti ágak egybefonódásából származik.

A két műfajfogalom, az ének és a dal közötti történeti határvonal, mint azt Bartha Dénes *A XVIII. század magyar dallamai*-ban² megállapította, nagyjából egybeesik a 18–19. század fordulójával. Bár a „pajzán” énekeiben kedvelt Csokonai, mint erről alább részletesen szó lesz, az előző századok énekköltészeti hagyományát folytatta, a költő maga a nagyközönség előtt csak a dalköltészethez kapcsolódó, sőt annak műfajkereteit már-már szétfeszítő „komoly” és „nemes” énekes poézist vállalta.

Elméleti írásaiban a Lyrica Poésisről többször kifejtette, hogy „ezek (ti. Hymnus, Odae, Heroicae, Philosophicae, Odae Anacreonticae, Lieder, Dalok, Dithyrambus sat.) mind Muzsikára valók.”³ Bár műfajpoétikája ingadozó – az *Anakreóni Dalokra írt Jegyzések*ben már csak a dalhoz teszi hozzá, hogy mindegyik „főképpen éneklésre és Muzsika mellé szokott készítődni”⁴ –, az énekes játékot mindvégig határozottan elkülönítette a „folyó s kötött beszédű” daraboktól és a musicaliától. *Műfajpoétikai feljegyzéseiben*⁵ például a „vulgaris musicára” menő pastoralist teszi (az operát és balletát magában foglaló musicáliától) külön „rendbe”. Ez a szerzői megkülönböztetés figyelmeztet bennünket arra, hogy ha ezeket a darabokat nem abban a játéktérben és kontextusban vizsgáljuk, amiben születtek, illetve ahová Csokonai helyezte őket, akkor az egyoldalú (szöveggközpontú) értelmezés menthetetlenül félvak állapotban hagy minket. Tudatában vagyok annak, hogy ezzel egy olyan bizonytalan térbe lépünk,

² BARTHA Dénes, *A XVIII. század magyar dallamai, Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiából*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1935, 17.

³ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Értekezés az Epopejáról* (1803) = CS. V. M., *Tanulmányok*, s. a. r. és a jegyz. írta BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) [a továbbiakban: *Cs/Tan*], 42.

⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Jegyzések és Értekezések az Anakreóni Dalokra* (1803) = *Cs/Tan*, 87.

⁵ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Műfajpoétikai feljegyzések* (legkorábban 1799) = CS. V. M., *Feljegyzések*, s. a. r. és a jegyz. írta BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Bp., Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) [a továbbiakban: *Cs/Felj*], 269–275.

ahol mindkét területen szüntelen cselvetés áldozatai vagyunk, de belátva, és kellő önironiával kezelve az anyag velünk való játékát, eljuthatunk bizonyos törvényszerűségek felismeréséhez, ami újszerű látásmóddal ajándékozhat meg bennünket.

Szeretném tehát megszelídíteni a Csokonai énekköltészetével foglalkozó szakirodalom „egyoldalúságát” – amely eddig többnyire vagy egyik, vagy másik irányból kategorizálta a dalokat –, az éles határvonalakat kissé elmosni, s rámutatni arra, hogy ebben az esetben csakis zene- és irodalomtudomány együttgondolása hozhat eredményeket, hiszen a hagyományos, egyoldalú stílusvizsgálat gyakran a másik tudományterülettel kibékíthetetlen, annak ellentmondó eredményekhez vezet(ett).

Mindenekelőtt a dallamkövető, ill. sperontista terminus technicus használatát pontosítanám Molnár Antal egykori cikkéből kiindulva, aki Csokonai dalait „írásmódjuk” alapján négy kategóriába sorolta. Eszerint „tudvalevő, hogy több verse készült dallamra és az is tudott, hogy több versére utólag alkalmaznak dallamot. Harmadik lehetőség: a költő egyszerre készítette versét és annak dallamát, egykori poéták, „dalnokok” módján. [...] Negyedik kategória volna: a költő alkalmaz utólag vagy szerez dallamot kész versére.”⁶ A tanulmányban lévő nyilvánvaló tévedésektől eltekintve (pl. a Haydn *Trauergesangjára* írt *A' Pillangóhoz*-t a szövegre utólag adaptált dalnak tekinti) most csak a négyes osztályozáshoz fűznék némi megjegyzést, valamint a sperontizmus kifejezést és használati körét pontosítanám Csokonai dalköltészete felől.

Bár a kész dallamokra való versírást, a sperontizmust – ami nevét a Sperontes néven működő Johannes Sigismund Scholze (1705–1750) német zeneszerzőről kapta – a 18. század egyik „divatirányzatának” tekintik, és a korszak dalköltészetére általánosan alkalmazzák, Csokonainál célszerűbbnek és pontosabbnak látszik a hagyományos énekköltészetre is utaló *dallamkövető* terminus technicus használata. Nemcsak azzal való kapcsolata miatt, hanem mert bár mint alkotói technikát nyilvánvalóan elkülöníthetjük egymástól a kész dallamra való versírást, dallam

⁶ MOLNÁR Antal, *Nyugatis magyar dallamok a XVIII. század végén és a XIX. század első felében* = *Zenetudományi Tanulmányok* IV, Bp., 1955, 103–162.

és szöveg egyidejű születését (pontosabban saját dallam írását saját szövegre, hisz tökéletes egyidejűség ilyen értelemben nem létezik) és a költő utólagos dallampárosítását saját szövegére, a végeredmény és a szerzői intenció tekintetében nincs lényeges különbség. Hisz mindaddig, amíg maga a költő írja át és igazítja ki ezeket a darabokat, abban a köztes térben mozog, amit a két művészeti ág egymással való játéka teremt. És a létezés eme módjában, a tulajdonképpeni szüntelen játék terében már nincs jelentősége dallam vagy szöveg elsődlegességének. Dallamkövetőnek nevezhetünk tehát minden szerzői szándék szerint dallammal közreadott (ill. ilyen szándékkal készült) szöveget, akár eleve meglévő zenedarabra írta, akár utólag igazított valamilyen (ismert) dallamot már meglévő szöveghez a költő. A dallamkövető kategóriába tehát csak a későbbi zeneszerzők azon utólagos megzenésítései nem kerülnek be, amelyek nem esnek egybe a szövegszerző szándékával.⁷

Bár ez az elméleti különbségtétel igen egyszerűnek és logikusnak tűnik, a 18. századi dalköltészettel kapcsolatos gyakorlati munka számtalan nehézséget vet fel. Csokonai érintett dalainál épp ez a kategorizálás a legproblemátikusabb, hiszen nemcsak szövegeinek folklorizálódása párosíthatta újabb (nem a költő szándéka szerinti) dallammal a verseket, de a kollégiumokban még sokáig továbbélő gáláns dalhagyomány is aktívan működött ez irányba.

A zenetudomány természetesen stílusvizsgálattal is közelített a Csokonai-dalokhoz. Ez mindenekelőtt Sonkoly István⁸ érdeme, aki Szabolcsi Bence⁹ kutatásait figyelembe véve rendszerezte az érintett dallamokat. Ezek a leírások, bár szimultán módon egy-

⁷ A későbbiekben Csokonai-dalként terjedt művek legnagyobb része viszont kétségkívül éppen ilyen utólag megzenésített vers. Igen kedveltek voltak például Pfeifer Ferenc (Pozsony, 1818) és Spech János megzenésítései.

⁸ SONKOLY István, *Tíz Csokonai-vers egykorú dallamának értelmezése*, Könyv és Könyvtár, 6 (1967), 215–225., uő., *Csokonai és a zene*, Magyar Zene, 1961, 116–133.

⁹ A 17–18. századi melodiáriumok világát egyéb munkái mellett *A magyar zene évszázadai II., A 18. század magyar kollégiumi zenéje*, szerk. SZABOLCSI Bence, Bp., Zeneműkiadó, 1961) kötetében jellemezte, aminak jelentősége egyes elavult részei és meghaladott álláspontjai ellenére máig óriási.

értelmű igazságokat hordoznak, irodalmi és esztétikai síkon könnyen tévútra vezethetnek. A daraboknak ugyanis mintegy 80-85%-ára a korabeli németes, klasszicizáló dallamok jellemzőek, a fennmaradó részen pedig a mai értelemben vett népdal (a bartóki parasztdal) és a verbunkos osztozik. Ám bármilyen elenyésző is ez a réteg, irodalmi szempontból épp a népdal és a verbunkos az, ami a szerzői intenció értelmezését segíti, illetve újabb értelmezési lehetőségeket tár fel.

Csokonai dalköltészetének megközelítése – az elsődleges kontextusra és a költő elméleti elszólásaira építve – így jelenleg a népdalra és a verbunkosra építendő kettős kiindulópont felől látszik legcélszerűbbnek. Hiába képviseli ugyanis – a korra természetesen jellemzően – a németes, klasszicizáló dallamvonulat a leggazdagabb réteget Csokonai dalköltészetében, ha elméleti írásaiban szinte kizáróan a verbunkost emlegeti. Persze ez az ellentmondás egyáltalán nem olyan éles, ha nem feledjük el, hogy hazánk a zenét folytonosan, osztrák ill. német közvetítéssel kapta, s a népszerű dallamokat éppúgy, mint ma, annak idején sem analizálta az azt befogadó és használó „közönség”. Éppen ezért irodalomtudományi szempontból kevésbé tartom érdekesnek a dallamok valódi, zenetudományilag hiteles stílusbesorolását. Sokkal fontosabb lehet, hogy korabeli alkotóink mit láttak, mit akartak látni az adott dalban (dallamban), s azt milyen esztétika nevében, ill. milyen esztétikai célra és hogyan használták fel.

A verbunkosok előtt még röviden érinteném a Csokonai-„népdalok” világát, melyekben (bár számuk elenyésző) olyan tudatosság fedezhető fel, ami majd csak a verbunkosokra lesz jellemző. A népi dallamvilágot felhasználó „verseknél” ugyanis – miként a hagyományos énekversek jó részénél –, nem vonatkoztathatunk el a korabeli befogadóban a dallam által felidézett elsődleges szövegkontextustól, ami állandó, kikapcsolhatatlan háttértudásként lépett párbeszédbe az újdonsült, „betolakodó” szöveggel. Mivel a folklórban csak hasonló motívum- és formulakincsekből építkező, azonos funkciót betöltő szövegekről és dallamokról beszélhetünk (α szöveg és α dallam nem létezik), a népdalok segítségével feltárt szöveghagyomány is – ami tipikus alkalomhoz

kötöttségében a korabeli kontextus óta nem változott¹⁰ – elsősorban funkcióját tekintve határozza meg, illetve formálja át a dalok jelentését. Tipptopp *Szeme nem sír mégis nedves...* kezdetű vénasszony-csúfolójában Karnyóné „dicséretét” például egy lakodalmas, menyasszonykisérő, giusto dallammal párosítja, Karnyóné az *Oh irtóztató nagy kétség...* kezdetű „búcsúzóját” pedig méreggel a kezében egy kézfogón szokásos dallamra kesergi el és így tovább. A népi dallamok felhasználásakor tehát – bár egészen sajátos módon –, Csokonai tulajdonképpen ahhoz a több évszázados énekköltői hagyományhoz csatlakozik, ami bizonyos fokig mindig játékba vonta, ill. párbeszédbe léptette az előzetes szöveg-tudatot is.

A muzsikára vonatkozó „hivatalos” megnyilatkozásaiban azonban semmi nyoma annak a „pajzán” Csokonainak, aki a *Karnyónéban* minden lehetséges módot felhasznált (a különböző funkciókat hordozó közismert dallamokat is) közönségének megneveltetésére.

A hivatalos publikum előtt mindig a legkomolyabb szándékkal (erkölcsnemesítés, az időmértékes verselés megkedveltetése) emlegette a (magyar) muzsikát. Komikumra való hajlama persze ekkor is felhasználta a kínálkozó alkalmakat; a *Panaszaimat elegyes sóhajtàssal...* nemes verbunkjára például azon mód [*Falataimat elegyes borhajtàssal...*] szövegváltozatot készített; amit azonban sohasem tárt a szélesebb nyilvánosság elé. Ez csak a kollégiumi diákságnak szólt, akik még a „földalatti karnevállétben” (Bahtyin) is otthonosak lévén, felhőtlenül szórakoztak mindezen. A nagyközönségnek, a nyilvánosságnak a *Muzsikális Gyűjteményt*¹¹ (Haydn, Stípa és Kossovits dallamával) és „Énekes Pásztori Játékokat, Áriákat, Menuettókat, Stajer, Lengyel, Magyar, Török sat. Nótákat” szánt „muzsikai Kótákkal.”¹²

Ennek hátterében nemcsak a korabeli esztétikai gondolkodás *utile et dulce* elve állt, de ahhoz kapcsolódva a művészetelméletek

¹⁰ Mindez természetesen csak a szokásdallamokra vonatkozik. Az alkalomhoz nem kötött dallamoknál ez nem működik.

¹¹ *Muzsikális Gyűjtemény*, Kiadva Márton József által, Bécs, 1803

¹² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Az Elegyes Munkák dokumentuma* [Jelentés, 1794. október 21.] = *Cs/Felj*, 237.

líráközpontúsága, a líráé, mint elsődlegesen a zenével együtt létezőé. A muzsika mibenlétéről és a költészet „énekes nemeinek” ősiségéről (Orpheusz és Arion mítoszával „hitelesítve”) sokan írtak a korban.¹³ A 18. század legkedveltebb esztétáinak (Sulzer, Eschenburg, Batteux, Baumgarten) elméleteire épül Csokonainak az *Anakreoni Dalok*hoz írt előbeszéde is, melyben a „dallásra alkalmas verselés” elsődleges voltáról ír.¹⁴ Ehhez kapcsolódva az antik időmértékes verselést, mint legősimbit, természetesen eredeztetik a zene ritmusából.¹⁵ Eredeti funkciója szerint a zene tehát nemcsak alkalmas, de a legalkalmasabb az antik metrumok

¹³ Földi János levele a magyar versekről a *Magyar Musáiban* (1787): „A Versnek szülője a gyönyörűség. [...] A Muzsika, mely a Versírással testvér, de ennél elsőbb, éppen ezt mutatja [...] több több ékességeket keresetek a Versírók, a nem hasonlóknak megegyezésekből öszve illetve külön külön hangütéseket vagy lábakat és így származtanak a Versek; e volt eredete a régi Görögök verseinek, a hangmértékes (quantitákos) Verseknek, mely azért első neme a Verseknek.” *Magyar verstani szöveggyűjtemény I.*, szerkesztette KECSKÉS András, VILCSEK Béla, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 177.

Révai Miklós, *A versszerzés két különböző módjáról* (1781): „[...] az első Költeményeseket főképpen az ének vezette. [...] A Költeményesek szorgalmaskodtak verseiket az éneklésre alkalmaztatni. Mivel tehát az éneklés törvénye szerint egynémely hangzások, amint az indulat ragadtatások vagynak, röviden, avagy is sebesen ejtődnek, egynémelyek pedig hosszasan, avagy is húzósan; ugyanczutan igyekeztek hasonló elevenséggel elrendelni a különbözőféle hangokat; és ekképpen találtak azokra a sok nemű versekre is, melyekkel elébb ugyan a Görögök, azután a Rómaiak is azoktól tanulván, oly felségesen jeleskedtek.” *Uo.*, 109.

Horváth Ádám levele Batsányi Jánosnak (Számód, 1787. április 17.): „Vers az ének is, sőt először ének volt minden vers, de mióta a verset Oratio formára kezdték írni, méltán különböz valamin a Vers, mint Genus, az Énektől mint Speciestől.” *Uo.*, 225.

Horváth Ádám levele Csokonainak (1794. augusztus 13.): „Én hát úgy gondolkodom, hogy a Poésist valósággal az éneklés szülte [...] valaha a Poésisnak első kezdetében abban állott főképpen a versszerző mesterség, hogy a Syllabák quantitássa megegyezzen az éneknek tactusával. [...] a Hexameter is valaha Ének nótá volt, míg osztán ez különösen Oratiová nem vált. [...] minden Régi Deák és Görög Versek nemei Ének nótákhoz voltak alkalmaztatva.” *Uo.*, 327.

¹⁴ „A Poézisnak minden nemei közül legrégibb és legközönségesebb az énekelhető vagy dallásra alkalmas verselés. [...] Minden dal főképpen éneklésre és muzsika mellé szokott készítenni...” *Cs/Tan*, 86.

¹⁵ Lásd a 13. lábjegyzetet.

terjesztésére és megkedveltetésére. Költőink elméleti hozzászólásából azt gondolhatnánk, hogy a kétszáz-kétszázötven évvel korábbi humanista metrikus énekköltészet mintájára képzeltek ennek megvalósítását. Révai Miklós például így írt a *Szerelem Nyájaskodási* verseskötetének előszavában (1792): „Mi Magyarok az Anákreon féle Verset oly szépen elegyíthetjük, hol három, hol négy egész növő ujjas versekkel, hogy külömb külömb Verskötetek származhatnak belőle, amelyeket Népünk énekszóval is könnyen és szépen elmondhat”,¹⁶ Verseghy pedig a *Magyar Aglája* bevezető tanulmányában (1806) pontról pontra feleltette meg az időmértékes lábakat és sorfajtaikat a zenei ritmusnak.

Hogy a gyakorlatban mégsem így gondolták, arra nemcsak Verseghy saját elméletének ellentmondó dalköltészete a bizonyíték, vagy Schreier Jánosnak Rájnis József *Búcsúvételére* (Anakreóni Rendi Szerént!) szerzett végigkomponált dala (1791),¹⁷ de Csokonai is úgy nyilatkozik a *Lilla Előbeszédében*, hogy „a metristákra nézve, talán annyiba jó, hogy a’ régi görög és Római kóták elvesztek, mivel a’ Muzsikát is görög verbunkra és Római mínétre vevén, most már barbarusoknak kiáltanának bennünket, ha Lavota Úrnak Magyarjait kedvelenők.”¹⁸ Ám az ütemekbe „kényszerített” újkori európai zene ritmusa (így a magyaré is) nehezen illeszthető az ütemhatárokat alapvetően nem tűrő antik időmértékes (humanista metrikus) verseléshez. A szándék azonban kétségkívül a „görög szabású rythmusok mennyei hármóniájának” magyar (!) zenével való megkedveltetése,¹⁹ még ha első ránézésre szokat-

¹⁶ *Magyar verstani szöveggyűjtemény I., i. m.*, 318.

¹⁷ *Elegyes magyar kóták*, OSzK Mus. pr. 6696. (3. darab)

¹⁸ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Előbeszéd a Lillához* (1803) = *Cs/Tan*, 85.

¹⁹ Mint azt Csokonai az *Anakreóni Dalok Jegyzéseiben* írja: „Vajha én, Hazánk-nak olyan Componistájára találhatnék, a’ ki egy Magyar Anákreontismust Muzsikára vevén, vélem, és Magyarimmal közelebbről tudná ’s kívánná éreztetni a’ Görög szabású Rythmusoknak Mennyei hármóniáját!” majd példákat is említ: „Rousseau, a’ ki maga is mester volt a’ Muzsikában, próbát tett e’ részről nevezetesen a’ Pindarus’ Ódáira: Nálunk Seyfried tesméretes az ő Csehihez írott Dalja, melly így kezdődik: *Tőlem Barátom mcssze vagy sat*. Ebben a Dalban, amint tudjuk, nints az úgy nevezett Kádentzia; még is jól megy rá a’ muzsika, ’s ő is a’ muzsikára) is úgy készített egy muzsikai szerzeményt a’ Virág Benedek’ Jámbusos énekére.” *Cs/Tan*, 91–92.

lannak és furcsának is tűnik a bőségesen kolorált (magyar) dallam antik metrummal való párosítása.²⁰ A Kossovits verbunkjára készült *A Reményhez* részletes elemzése, a sárospataki kóruspartitúra²¹ és az eredeti dallam összehasonlítása azonban megmutathatja, hogy Csokonai zseniális ritmusérzéke számára nem is volt olyan képtelen és megvalósíthatatlan ez a program.²²

Csokonai pajkos és víg énekeit (*Karnyóné, Cultura*, bordalok) a korábbi századok énekköltészeti hagyományához híven, kizárólag szöveges dallammintákra írta, ami szótagszám és ritmus tekintetében (bizonyos szabadságot engedve) eleve meghatározta a keletkezendő új szövegek formáját. A *verbunkosok*nál, mint eredendően hangszeres daraboknál azonban természetszerűleg hiányzik ez a mintaadó szövegritmus, és vele az az előzetes szövegkontextus is, ami a *Karnyóné*ban például a komikum egyik lehetséges forrásaként működött.

Csokonai muzsikai tervezeteiben számtalanszor írt a magyar zene nemességéről, ősiségéről és szépségéről. A magyar jelző ekkoriban kizárólag azt a verbunkos zenét jelentette, melyről később az egész dallamstílus a nevét kapta. „A verbunkos eredetileg katonai toborzótánc volt, ama szülő férfitánc utóda, mely már a 16. század óta hagyományosan a nemes magyar nemzet

²⁰ Kazinczynak például így írt 1804. febr. 14-i levelében: „Seyfriednek a Virág Cschihez való ódájára szerzett muzsikáját, az Eredetiben, méltóztassa a Tekintetes Úr nékem megküldeni; és ha még más muzsikális Darabok is volnának a Tekintetes Úr kezénél, amelyeket vagy Magyar komponált volna, vagy hozzájuk Magyar vers volna készítve. Muzsikális Gyűjteményembe, melynek 1 Heftje már Bécsben pompáson jött ki [...] bé kívánnám tenni.” CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. és a jegyz. írta DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei), [a továbbiakban: *Cs/Lev*], 289.

²¹ *Pataki dallamtár* (1837) – Sp. Kt. 1761. Mf. MTA KK, 1696-II. (STOLL, 821.)

²² A kóruspartitúra ugyanis (szinte csak a főhangokat tartalmazva) egyértelművé teszi az eredeti darabban a díszítések miatt majdhogynem elvesző nyújtott (v. kis nyújtott) ritmust, ami természetesen követi a szöveg trocheikus lejtését. Kórusban tehát csak egyszerűsített formában (másképp elég lehetetlen vállalkozás lenne) az alapritmus váza szerint énekelték a darabot. Csokonai tökéletes formát talált versének, hiszen a szövegritmus (az így is értelmezhető) lassú verbunkos alapritmusával esik egybe, tartalma pedig a zene kolorált voltában nyert megfelelő kifejezést.

hősiességét, vitézségét jelenítette meg. Az 1760-as évektől kezdve nemzeti táncként önállósult, a század vége felé pedig már az ekortájt induló bécsi nyomtatott zenemű piacon magyar tánczenefüzetek egész sora jelent meg (Zingarese, Ballet hongroise, Ungarische Nationaltänze).²³ Ez a keleti és nyugati zenét ötvöző stílus „1790 táján már saját jellegzetességeivel, kiforrottan áll előttünk: hangszeres – többnyire a hegedűtechnikából sarjadt – kolorizmus, lassú és gyors váltakozása, pontozott ritmus, határozott dúr és moll melodika, tipikus dallamfordulatok, figuratív parafrázis-hajlam, kadenciaformulák (»bokázó«), triola-passzázsok stb. ugyanakkor még félreismerhetetlenek az új táncmuzsika idegen, műzenei elemei is.”²⁴ Később, a 19. század elején-közepén „a magyar zenei romantika a verbunkos zenét hivatalos nyelvévé avatta, sőt ennél jóval többre: a 19. századi magyarság reprezentáns művészetének, a nemzeti muzsikának a szerepére jelölte ki.”²⁵

A *verbunkos korai (1730/50–1810)* időszakában²⁶ amikor még „csak” a magyarság ősi, nemzeti zenéjének tekintették, Csokonai tudatosan választotta ezt a dallamvilágot, az igaz magyar tánczenét²⁷ pásztoridilljeinek (illetve ahhoz közel álló dalainak) és alkalmi köszöntőinek „nótájául”. Az alkalmi köszöntőkkel,

²³ DOMOKOS Mária, *Lavotta János*, Bp., Mágus, 1999 (Magyar zeneszerzők, 6), 19–20.

²⁴ SZABOLCSI Bence, *verbunkos = Zenei Lexikon*, SZABOLCSI Bence, TÓTH Aladár; főszerk. Bartha Dénes; szerk. Tóth Margit, Bp., Zeneműkiadó, 1965.

²⁵ SZABOLCSI Bence, *A magyar zenetörténet kézikönyve*, s. a. r. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1979, 60.

²⁶ Szabolcsi Bence három korszakra tagolta a verbunkos idejét. 1. Korai verbunkos (1750–1810), 2. Delelő verbunkos (1810–1840), 3. Kései verbunkos (1840–1880). Papp Géza az újabb kutatások alapján 1730–1780-ra módosítaná a kezdeti szakasz intervallumát. (PAPP Géza, *A korai verbunkos stílus-elemei a XVIII. századi közhasználatú zenékben*, Magyar Zene, 1976, 227–247.

²⁷ Miként azt a *Dorottya* jegyzetében megfogalmazta: „Az igaz magyar tánc, a lassú Verbunkos, amit boldog emlékezetű Eleink, kik a Nemzeti dolgokat korcsosodó unokáinknál jobban kedvelték, szebb és méltóbb kifejezéssel Nemes Táncnak neveznek.” CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, IV, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei), la továbbiakban: Cs/ÖM], 156.

mint pl. az [*Élj vígan érdemeddel...*], a Prof. Budai Ézsaiás Úrhoz, a Gróf Károly József Úrnak vagy a Hunyadi Ferenchez a továbbiakban nem foglalkozunk, hisz a magyarságot szimbolizáló verbunkos dallam és a megtisztelő köszöntés kapcsolata kézenfekvőnek tűnik (ami személytől függően rejtett felhívásként vagy akár dorgálásként is értelmezhető).

Sokkal érdekesebb, hogy miért tartotta olyan fontosnak az idillköltészet és a verbunkos összekapcsolását. Ezek kezdősorait – legkedvesebbjei A *feléledt Pásztor* (*Ott hol a patakocská...*) és Az *Ekhóhoz* (*Panaszaimat elegyes óhajtással...*) dallamai voltak – később (a fent említett köszöntőkben is) ő maga használta nótautalásként.

A 18. század közepétől kezdve – a korábbi, allegorikus pásztorköltészettel szemben, ami az alkalmi poézis egyik kedvelt formája volt – a pásztorköltészet az érzékenységek megjelenítője, az „idyllium” helye lesz. Ezért is gyakorolhatott nagy hatást a „dalköltészetre, amely a pásztorköltészethez nagyon közeli megszólalási formává vált.”²⁸ Tudvalevő, hogy Csokonai (gessneri mintára) egy hatalmas kompozíciót akart építeni a pásztorköltészet egész addigi hagyományából, ami magában foglalta volna a bukolika három fő típusát: az elbeszélőt, a párbeszédet és a dalszerűt. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a „Lantos neműt”²⁹ (Révai) a „vulgaris musicára” írtat mintegy önálló műfajjá emelte. A pastorált, mint szöveget is célszerűnek tartotta „külön rendbe tenni”,³⁰ énekes játékként pedig egyértelműen elkülönítette a musicaliától és a „folyó s kötött beszédű” darabok-

²⁸ DEBRECZENI Attila, „Pásztori Múza” a XVIII–XIX. század fordulóján = *Mesterek, tanítványok – ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, Bp., Magvető, 1999, 102.

²⁹ RÉVAI Miklós, *A pásztorköltésről való oktatás* = *Faludi Ferencz költeményes maradványai*, kiad. RÉVAI Miklós, Győr, 1786, 140. Ebben Révai a pásztorköltészetnek három típusát különbözteti meg. Az „elő beszéléses” és a „játékszínre hozottak” célja a művelés, a „lantos neműben” „elég csak magán az indulat.”

³⁰ „XIII Versezet. Mezei Dal; Segráiból. [...] Én ezt nem tenném MEZEI DALnak, mert ez valóságos Pastoral. Tetszik nékem Hubernek, 'a Gesszner frantzia Fordítójának megjegyzése; tetszik, hogy ennek pásztorkor daljaiból külön rendbe téve a' Poésies Champêtres.” CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Jegyzések és Említések a' DAYKA Verseire* = *Cs/Tan*, 62.

tól.³¹ Annak okát, hogy az *Elegyes Munkák dokumentumában* közreadott lista szerint is a jövőben publikálni kívánt *Énekes Játékok* legnagyobb része pásztori játék,³² nemcsak a korszak eszmei és művészeti áramlatainak hatásában, és a rendelkezésre álló külföldi mintákban kereshetjük, de az idill érzésmódként való meghatározása³³ is természetesen vonta maga után a muzsikára írás követelményét, hisz a „Lyrica, Éneklő [...] csupán az indulatoknak kifejezését teszi tárgyúl magának”.³⁴ Nem az énekes pásztorjáték divatja az egyedülálló a korban (gondoljunk csak Metastasio mindent elárasztó jelenlétére), hanem az a zene, amivel Csokonai párosította az érzékenység eszméjét. A verbunkos, a magyarságot szimbolizáló dallamvilág.

Ha mélyebben gondolkodunk, az „ősi” verbunkos finom, árnyalt kifejezőmódja valóban megfeleltethető érzékenységében a legmodernebb, műfajkereteiben pedig az antikvitást idéző pásztor-költészetnek. Ősisége az antik formával, árnyalt kifejezőmódja pedig a modern érzékenységgel állítható párhuzamba. Így talán az is érthetőbbé válik, hogy a későbbiekben Berzsenyinnél miért épp a verbunkos valósítja meg a „harmóniás közéletet”,³⁵ s kap

³¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Műfajpoétikai feljegyzések...*, i. m., 269–275.

³² „[...] 5. Az elhagyott Didó, Énekes Játék Metastasio Péter Olasz Poéta után.

6. Orlando és Galathea, két Énekes Pásztori Játék, Ugyan Metastasio után.

7. Egy eredeti Énekes Pásztori Játék.

8. A' Boszorkánysip, Sikanéder és Mozart Urak után. Egy igen nagy Énekes Játék cz. [...]

10. Metastasionak XVII. Cantátái, és II. Canzonettái Olaszból.

16. Az én szerentsétlenségemnek históriája és okai. Magyarosan, minden tettetés nélkül.” [...] CSOKONAI VITÉZ, *Az Elegyes Munkák dokumentuma...*, i. m., 237.

³³ *Amaryllis* előbeszéde (1803. jan. 8.)

³⁴ CSOKONAI VITÉZ, *Értekezés az Epopocáról...*, i. m., 41.

³⁵ *A Poétai harmonistikában* így ír: „[...] igen érezhető az érzelmi vegyület még a magyar táncmuzsikában is. A mi komoly toborzónk nem csupa szomor, annyiaval inkább nem siralom, hanem a legszebb hős érzelmek pompás vegyülete; valamint a mi víg táncdalunk is nem csupa víg, hanem a szerelem egyes érzelmeinek mosolygó ölelkezete. Ott Hector búcsúzik Andromachétól; itt a harcból visszatérő ölelkezik. És a magyar muzsikának ezen igen ideális karakteréből jött az, hogy Biharinak még halotti nótájából is kimosolyog a

helyet a költő-filozófus neohumanista esztétikán alapuló holisztikus-dinamikus világképében.³⁶ Bár Csokonai kiindulópontja (a dalköltészet) egész más, mint majd Berzsenyié lesz (ezért sem épít olyan esztétikai-filozófiai háttérre a „méltóságos”, „igaz magyar” tánczene köré), az ő fejtegetései és gyakorlati próbálkozásai mintegy a „harmóniás-középlet” előlegzőjeként³⁷ megsejteti velünk, hogy később miért találhatta meg Berzsenyi is épp a verbunkosban a nemzeti ideálnak az ókori görög műveltségsményben való feloldódását. Amiben Berzsenyi a verbunkos „vegyes érzelmét”, s ezáltal „ideális karakterét”, Csokonai pedig „méltóságos szépségét” látta, az tulajdonképpen a gáláns-klasszikus formakincsre épülő tonális (dúr-moll) kiegyenlített hangzás, „magyaros” (pontozott és előkés) ritmus és hangsor (bő2) gyakori futamokkal, díszítésekkel. A verbunkos zene gyökerei, ősiségének „valódisága” eszmetörténeti szempontból lényegtelen. A kortársak a legnemesebb, a legkifejezőbb és a legigazabb magyar zenének tartották, olyan zenének, aminek tökéletességével semmilyen más nemzetre nem ér fel. Magyar hazánk tehát eredendően éppoly nemes és érzékeny (sőt nemesebb és érzékenyebb) művészettel rendelkezik, mint az ókori görögök és rómaiak, vagy a kortárs németek és olaszok. Így a verbunkosra írt pásztoridillek önmagukban is megerősítik és szentesítik nemzeti irodalmunk, művészetünk európai helyét.

Csokonai nem volt képzett zenész: a verbunkos neki is eszmeiségében, magyarságában hordozta lényegét. Zseniális formaérzéke azonban nyilván megsejtette vele saját költészetének és a

táncútés.” BERZSENYI Dániel *művei*, szöveggyűjtemény. OROSZ László, Bp., 1999, 340. *Gróf Széchenyi Istvánnak és Bárány Wesselényi Miklósnak írt levelében* (Nikla, 1830. február 25.): „En a magyar muzsikában és táncban ideált látok, s azt hiszem innét, hogy nemzetünknek valaha aesthetias kultúrájának kellett lenni [...]. Ez a tánc oly gazdag különféleséggel bír, hogy az valamint minden kigondolható szép mozdulatokat és erőfejteteket, úgy minden szép érzelmeket egyaránt magába foglal.” *Uo.*, 511.

³⁶ L. majd FÖRIZS Gergely, *A Poétai harmonistika alapkonceptiójának forrásai és eszmetörténeti kontextusa. Az IrtK-ban szerkesztés alatt, ez úton is köszönettel a szerzőnek az előrebocsátott tanulmányért.*

³⁷ Természetesen csak a verbunkos ideájára vonatkozóan.

magyar zene kifejezőmódjának rokonságát (apró formák, futamok, díszítések sora), amiben munkásságának különböző horizontjait probléma nélkül egyesíthette. A *Tempefői*ben például Tempefői és Rozália *A Vig élet a Parnasszuson* című dalt együtt komponálja előttünk egy verbunkos dallamra. Csokonai nemcsak verbunkos dalirodalmunk első alkotói között van, de irodalmi, művészeti programja szerint érzékeny pásztoridilljeit a magyar zenével tudatosan ötvözve emelte európai szintre.

A verbunkos zene egyébként virágkorában, amikor nemzeti romantikánk képviselőjévé válik, hivatalosan is felveszi az idilli, lírai és a hősi megjelenítés kettős kifejezőmódját – első, zenénkkel együtt fennmaradt daljátékainkban,³⁸ majd Erkel nagyoperáiban is. Bár a nagyobb lélegzetű, drámai jelenetek az olaszos és bécsi operazenét (Rossini, Bellini, Mozart) követik, az idilli, lírai és hősi jelenetek kísérője mindannyiszor a verbunkos zene lesz –, ám mindez akkor már a romantika irányultsága alapján.

³⁸ Pl. Mátray Gábor, *Csernyi György* (Balogh István, 1812); Ruzitska József, *Béla futása* (Kotzebuc – Kótsi Patkó János, 1822), *Kemény Simon* (Kisfaludy Károly, 1822); Heinisch József – Arnold György, *Mátyás királynak választása* (Szentjóni Szabó László, 1832–34); Bartay András, *Aurélia* (1837), *Csel* (1839); Rózsavölgyi Márk, *Visegrádi kincskeresői* (1839).

Csörsz Rumen István

„ZÖRGETTEK RÓZSÁM ABLAKÁN” – CSOKONAI A KÖZKÖLTÉSZET KAPUJÁBAN

A Csokonai-kultusz megteremtését javarészt azoknak a magyarországi és erdélyi protestáns diákoknak köszönhetjük, akik már a költő életében, majd halála után széles körben másolták és énekelték verseit. A szerzői életmű mellett tehát már ekkoriban létezett egy másik, populáris Csokonai-hagyomány, melyben csak a versek szűk csoportja szerepel, ám ezek igen sokszor és változatos formában. Bár a kritikai kiadás jegyzetei utalnak erre a második regiszterre, számos új szempont felmerülhetne egy részletes kutatás nyomán. Mostani tanulmányom csupán ötleteket adhat ahhoz, hogy egy-egy kiemelkedő szerzői életmű – ezúttal Csokonaié – tükrében az irodalom népszerűsödésének, mondhatni: laicizálódásának folyamatait miként követhetjük nyomon.

Az utóbbi évek hazai szakirodalmában – többek közt Küllős Imola és e sorok írója nyomán – kísérletek történtek a *közköltészet* terminus árnyaltabb értelmezésére.¹ Ezt a kifejezést elsősorban az anonim, folklorikus hagyományrendszerű, de (főként) írásos hordozókhoz kötődő verstermésre használjuk, mely a közlekedő-

¹ Pl. *Közköltészet I, Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, munkatárs CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (*Régi magyar költők tára*, XVIII. század, IV), 17–36; BÁNDI Péter *énekeskönyve 1837*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Bukarest–Kolozsvár, Kritérion, 2000, 11–16; KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., 2002, 212–246; legújabban: KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004. A 2004 decemberében tartott *Folklór és irodalom* c. konferencián ORLOVSZKY Géza foglalta össze egyetértő és vitázó gondolatait; írása a készülő tanulmánykötetben jelenik meg (szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes).

edény-metaphora alapján „az U alakú cső kanyarulatában” található, a műköltészet és az orális folklór *között*. Nem mondhatunk le azonban ennek kiterjesztett értelmezéséről sem, mivel a közköltészet valójában egy lehetséges *irodalmi létmód*. Gyakorlatilag minden irodalmi, fél-irodalmi vagy népköltési szöveg kisebb-nagyobb mértékben közköltészetté válhat, ha huzamosabb időt tölt a kéziratok, illetve népszerű nyomtatványok lapjain. Az utóbbi csoportban a nyomdászok és kiadók helytakarékos megoldásai, piaci fogásai torzítottak az egykor szerzői szövegeken, a kéziratok hagyományban viszont az összeírók, a „szöveggazdák” formálták saját képükre a szívüknek kedves alkotásokat. Ez nemcsak a versgyűjtemények szerkesztésében, hanem konkrét, textológiai szintű beavatkozásokban is tetten érhető.

A fentieket természetesen nem az újdonság erejével írtam le, csupán kérdésfelvetésként. Nemrég lezárult a páratlanul gazdag jegyzetanyagú Csokonai-életműkiadás, s a továbbiakban a *szerzői* nézőpontú elemzések objektív alapjaként szolgálhat. A 2004-ben megjelent Amade László-kiadás² azonban egy másfajta literatúra-értelmezést sugall. A közreadók teljes értékű variánsként tüntették fel a jegyzetekben mindazokat a kéziratok vagy nyomtatott Amade-másolatokat, melyek a szerző jóváhagyása nélkül terjedtek, időben és térben egyaránt igen nagy távolságban.³ Ennek fényében Amade – művei jelentős részének másodkezi fennmaradása miatt – megtestesítőjévé vált annak az archaikus költőtipusnak, aki az önszabályozó (kritikával és esztétikával megtámasztott) „irodalmi élet” keretei helyett, részben annak híján a versfogyasztás társasági/társadalmi kánonjának elvárásait követte, vagyis *közköltő*ként alkotott olyan személyek számára, akik verseit a közköltészet jobban sikerült termékei mellé sorolták, s ekként gazdálkodtak velük. Ha tehát a jövőben elkészítené valaki a Csokonai-életmű folklorizációjának, *befogadásának* kritikai kiadását, művében meglepő eltérések mutatkoznának a szerző-központú felfogáshoz képest.

² AMADE László versei, s. a. r. AJKAY Alinka, SCHILLER Erzsébet, Bp., Balassi, 2004 (*Régi magyar költők tára*, XVIII. század, VII).

³ A *Cs/ÖM* jegyzeteiben Szilágyi Ferenc sokkal szerző-, illetve szerzőiszöveg-centrikusabb álláspontot képvisel, s a bőségesen adatolt kéziratok hagyományozódást csak mint mellékjelenséget tekinti.

Metaforikusan: a szerzői koncepció úgy viszonyul a folklorizált alkotások halmazához, mint a gépkocsi kerekének teljes közép-része (csapágyastul, tengelyestül, dísz tárcsástul) a többrétegű gumihoz. Míg a mozgás irányát maga a költő adja meg, tényleges elszenvedője sokkal inkább az út felületéhez és egyéb körülményekhez gyorsan idomuló, rugalmas variánsréteg. A popularizált Csokonai-oeuvre jóval szűkebb a szerzői korpusznál, életképességét viszont a variabilitás, a befogadó interakciójának igénye szavatolja. Az alaptextus ebben a megközelítésben csak egy a lehetséges megoldások közül, s a statisztika nyilván gyakran azt mutatná, hogy a deviáns megoldások vannak többségben az alkotó szándékához képest.⁴ A közelmúltban egy közkézen forgó Pálóczi Horváth Ádám-vers textológiai elemzése⁵ kapcsán döb-bentem rá, mekkora lehetőség rejlik egy ilyen (akár játékos) nézőpontcsereben.

Csokonai irodalmi stratégiája, mint egykorú bírálói szemére vetették, kétarcú. A diáktársadalom közköltészetben edzett közön-sége számára, illetve a mezővárosi lakodalmakra, névnapi köszöntésekre és egyéb társasági versalkalmakra pontosan ugyan-olyan verseket írt, mint kortársai közül akármely. Egyéni megoldá-sai háttérbe szorulnak a toposzok mögött. Személyesebbnek és

⁴ Hasonló jelenségekkel bármely korszak énekelni költészetében találkozhatunk. Gyöngyösi István *Porából megéledett Phoenix* c. eposzának két kiszakadt strófája *Keménynek csendesén ballag paripája* kezdettel énekelni formában folklorizálódott, Arany János még a dallamát is feljegyezte. Kölcsey *Hymnusa* nemzeti himnuszként egy lekerekített, egystrófás szöveg, 6. sorában a *Hozz reá* szavakat pedig egyáltalán nem róhatjuk fel hibaként az éneklőknek, hiszen maga a dallam sugallja ezt a beosztást. Egészen más közegből: a *Sárga rózsza* cím hallatán a megkérdezettek 90%-a *Miért hagytuk, hogy így legyen?* címen megjelent Koncz Zsuzsa-dalra gondolta, nem Jókaira, s nem is ama bizonyos másik régi Illés-számlra, mely az *Elszáradt a sárga rózsza* szavakkal kezdődött. A Kalácsa híres megzenésítése József Attila [*Tudod, hogy nincs bocsánat...*] kezdetű versét egy – talán csak alkalmasszerű – strófa kihagyás miatt egy szakasszal rövidebb alakban kanonizálta, s még sorolhatnánk. Mindezeket nemhogy nem szentségtörésnek érdemes tartani, hanem a hagyomány többé-kevésbé spontán (kisebb részben hangzó médiumok útján megerősített) reakciónak, melyekkel a régi irodalomban még intenzívebben számolhatunk.

⁵ *Csipkebokor, kormos agyag énekemet énekel: Közköltészeti cserefolyamatok Pálóczi Horváth Ádám Erthetetlen énekében*, megj. előtt a *Folklor és irodalom* c. konferencia-kötetben (szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes).

önelvűbbnek tartott (persze sok szálon idegen mintákhoz kötődő) szerelmi és bölcséleti lírája azonban a költő halála után bekerült ugyanebbe a keringésbe, s ezek a művei apránként elveszítették irodalmi arculatukat, *dallá* változtak, részben a reformkor nemzeti zenei programja nyomán (Spech János, Pfeifer Ferenc megzenésítésével). E folyamatban nyilván a kultuszteremtő diákok, illetve a közülük származó lelkészek, tanítók, kántorok játszották a főszerepet. A saját költőjüknek érzett Csokonai individuállírójából kollektív, önbehelyettesítő élményrendszer formálódott, s ez visszahatott a művekre. Az alábbiakban ilyen visszahatásokról lesz szó; egy részük már a kritikai kiadás jegyzeteiben olvasható, mások talán újdonságnak számítanak, de mindenképp ötleteket adhatnak a további vizsgálatokhoz.

A közköltészethez Csokonai életműve két szálon kapcsolódik: a közköltészetből átvett motívumok, témák, stílusfordulatok, metrumok, illetve konkrét szövegek révén, másrészt verseinek közköltészetbe ágyazódása, visszatérése által. Az első tehát tudatos, szerzői magatartás, a másik tőle független. A régies irodalmi viszonyok közt nevelkedett Amade László az egykorú magyar közköltészetből még sokkal kevesebbet vehetett át, mint amennyit maga adott neki, ugyanakkor az *idegen nyelvű* (olasz, német, szlovák) daltermésből biztos kézzel válogatott, s átalakult magyar versként indította ezeket útra hazánkban. Csokonainál ez az arány a magyar közköltészet szempontjából sokkal kedvezőbb, hiszen a 18. század összes ilyen vívmánya beépülhetett verseibe.

I.

Lássunk példákat elsőként a kéziratos énekköltészet felől érkező hatásokra! A legerősebb motivikai kapcsolatok a vénlány- és vénasszony-csúfolókhoz, a borivás, illetve az alkalmi költészet témaköreihez fűződnek. A vénlány-csúfolás régóta a közköltészet – előzményként az iskolai színjátás – territórium. Amikor Csokonai megverseli a *Dorottya* dámaháborúját, nem tud és nem is akar elvonatkoztatni ilyen olvasmányaitól. A képrendszer, mely-

ben a karnevál valós és allegorikus alakjai felsorakoznak, a közköltészetben már jó ideje adott volt, persze nem ennyire kiforrott és rendszeralkotó formában. Költőnk jó dramaturgiai érzékel túllép azon a poétikai hagyományon, hogy a vénlányok csak vágyakozva keseregnek sorsukon, de semmit sem tesznek ellene (ha igen, az nem több türelmetlen toporzékolásnál vagy utcai önmutogatásnál).⁶ Az asszonycsúfolók viszont épp azt sugallják, hogy ebben a helyzetben már sokkal több cselekvőerőhöz jutnak a nők – uruk eszén túljárva kocsmázni járnak, szeretőt tartanak és így tovább.⁷ Dorottya alakjában Vitéz összeolvasztja a két toposzt, s megteremti a „cselekvő vénlány” komikus figuráját, melybe az antik hősnők, pl. Lüsizisztraté és barátnői lázadása is átszüremlik.

A borivásról szóló 18. századi közköltési emlékek jelentősen enyhítik a műfaj több évszázados hazai vákuumát. Minden stílusrétegben születtek bordalok, részben a nemzetközi (latin, német) hagyományból átültetett szövegek, részben talán hazai alkotások. Mivel fordítók és terjesztők között a diákokat illeti az első hely, nem meglepő, hogy Csokonai legismertebb bordalai épp diákéveire esnek. A „török nótára” (értsd: a XVIII. század végi *alla turca* divatot követő dallamra) született *Felvidülés* és Pálóczi Horváth *De mit töröm fejemet* kezdetű táncnótájának összefüggéseire már Horváth János és Szilágyi Ferenc rávilágított.⁸ Hasonló travesztív kapcsolat fűzi a *Miért ne innánk?* című, 1793-ra datált bordal első szakaszát egy korabeli, névtelen költőtől származó ivónótához:

Igyunk barátim katzagjuk ki a' gondot
Vigann szájára fordítsuk a hordót
Mig az ember Ifjú töltsé vigann életét
Hadja vénkorára a kedvetlenség terhét
Majd elég idő lesz az aggodásra ha
El jó a' Papok telhetetlen zsakja.⁹

⁶ A műfaj 18. századi seregszemléjét I. *Közköltészet*, I, *Mulattatók...*, i. m., 7–9. és 50–58. sz.

⁷ *Uo.*, 20–37. sz.

⁸ *Cs/ÖM*, II, 269.

⁹ *Dávidné Dudája* (1809), STOLL, 602, 9.

A dal más forrásokban is többnyire egy-két szakasznyi, a kezdősora azonban: *Vígan, barátim...* Az idézett, 1809 körüli följegyzés már nyilvánvalóan Csokonai versének kezdősorával keveredik, melyre a motivikus kapcsolódás is feljogosította az összeíró. Hogy a közdal létezett-e költőnk debreceni diákéveiben, sajnos nem tudjuk bizonyítani, mivel legkorábbi adataink a 19. század elejéről származnak: a keltezetlen *Budai Zsuzsánna-énekeskönyvből* (Stoll, 520),¹⁰ *Battha Bálint kótatárából* (1804–1808, Stoll, 572), illetve a szintén debreceni *Komoróczy Terka-énekeskönyv* (Stoll, 427) 1810-ben összeírt toldalékából. Ha az anonim bordal korábbi Csokonainál, akkor kezünkbe került egy fontos irodalmi minta, ha pedig épp a *Miért ne innánk?* sorait kell benne felfedeznünk, a közköltészetnek az irodalmi formára adott választ olvashatjuk.

Szintén toposzt követ Csokonai, amikor a magyar nemzet borívó karakteréről szóló *A Bor Ital mellett* zárósoraiban indulatos szavakkal átkozódik. A pohárköszöntő rigmusok (tusok) hagyományában a bevezetés után rendszerint áldás- vagy átokformulák következnek: aki együtt vigad az éneklőkkel, annak egészséget kívánnak, akik ellenük áskálódnak, vagy irigykednek rájuk (ide értve a vénasszonyokat), azokat megátkozzák. Az ilyen érzelmi fűtöttségű üzenetek igénye annyira erős, hogy ezzel magyarázhatjuk az irigyek ellen írt *Sokan szólnak most énreám...* kezdetű, 17. századi dal becsmérő töredékének beépülését a Szirmay Antalnál, majd kéziratokban olvasható tusfüzerekbe (*Kurva anyja rossz embernek...*).¹¹ Költőnk vaskos szóhasználatát másként talán meg sem érthetjük ezekben a sorokban:

Igyatok, kurvanyja, fiúk! a világnak,
Kurvanyjok azoknak, akik minket rágnak...

A lakodalmi és névnapi köszöntők az egykorú közköltészet legnagyobb csoportját alkotják. Csokonainak és kollégiumi barát-

¹⁰ Az alábbi kötetre a Stoll-féle tételszámokkal hivatkozunk: STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, bőv. kiad., Bp., Balassi, 2002.

¹¹ A kérdésről részletesen: BÁNDI, i. m., 135–136.

tainak állandó feladatot jelentettek a környékbeli esküvők verses szolgáltatásai.¹² Makó Mihály köszöntésére írt verse még rímeiben is követi anonim rokonait, s pontosan betartja a műfaj íratlan szabályait: a messziről érkező poéta a sokaság láttán elbizonytalanodik, hogy nem temetésre gyűltek-e össze, s a vidámságot csak közelebb érve engedi győzedelmeskedni:

Lakadalom é ez avagy szomorú Tor
A melyet most tartat ez a' jó Curator [...]
Soká tusakodtam magamba és féltem
Hogy talám tor van itt már éppen azt véltem
De mig itt kinn áltam gondolkodásomba
Ugy tetszik muzsika szó pendül azomba
Melynek hallására egész fel ébredtem
'S a' ki találásra szint újj erőt vettem
Hogy itten nem tor van ha nem lakodalom
Azért sátoroz itt e' nagy sokadalom [...]¹³

Tor é ez vagy Lakodalom,
Nem tor mert nincs itt siralom
Nem lagzi mert nincs czimbalom
nem peng a' szavát nem hallom

Tor biz é mert itt a sok tor
Elől ül a' Praedikator
Utánna sorba a' Cantor
Itt is vagyon két Cantator.

De bizony Lagzi nézd meg bár
Nincs itt mint torba ember kár

¹² A közelmúltban a sárospataki kollégium korabeli halotti versterméséből reprezentatív antológia készült, benne későbbi jónévű poéták munkáival: *Mennyei Parnasszus: Sárospataki diákok halottbúcsúztató versei*, s. a. r., jegyz. NAGY Júlia, Sárospatak, 2004 (Acta Patakina, 16).

¹³ *Veress Márton-ék.* (1793) STOL.L., 419, 43a–44a (részletek a Hajdú István lakodalmára írt verssorozatból).

Söt amott látom van egy pár
Kiket szeretet egybe zár [...]¹⁴

Egy másik, később Czuczor Gergelynél is megfigyelhető módszerrel Csokonai a közköltészet intertextuális jellegét kamatoztatja.¹⁵ *Estve jött a parancsolat* kezdetű, két változatban fennmaradt dalában tudatosan fordult a katonabúcsúztatók kezdőformulájához, hiszen ezzel bekapcsolta a verset azok epikai keretébe, így nem kellett sok szót vesztegetnie a körülmények bemutatására. Ezáltal dallamalternatívát is adott az olvasó kezébe, mivel az ősműfaj jellegzetesen 4×8-as metrumú. Nem érzem tehát helytállónak azokat a megállapításokat, hogy az ilyen kezdetű keservesek mind a *Szegény Zsuzsi*... hatására születtek volna. Egy csokorra valót már idéztem a Csík megyei *Bándi Péter énekeskönyvének* (1837) egyik katonabúcsúja kapcsán,¹⁶ s nem valószínű, hogy ezek a formulák csak az 1820-as években alakultak volna ki. Ugyanez figyelhető meg Fazekas Mihály *Hortobágyi dalánál*, melynek első szakasza egy debreceni diákdalra utal.¹⁷

Az intarzia-technika néha egész strófákra és szövegekre kiterjed. Ilyenek a *Karnyónéba* és a *Tempefőibe* beemelt közköltészeti – részben talán paraszti eredetű – részletek, mint a *Hármat ellett a fűrjecske* (1804-ben Szirmay Antal már tusfűzérben idézi), illetve a *Dorog hajdúváros Tiszán túl*, mely eredetileg a „magyarabbul” beszélő alföldiek és az elnémetesedő dunántúliak kulturális párharcáról szól,¹⁸ tehát a közköltészet önreflexív alkotásai közé sorolhatjuk.

Bizonyos versformák és műfajok közt a 18. században még joggal tételezhetünk fel kapcsolódást. Amikor Csokonai az *Oh*,

¹⁴ *Uo.*, 35a (részletek).

¹⁵ Czuczor munkásságát c. szempontból clemzi (bár egykorú közköltészeti anyag helyett inkább recens népi változatokkal összevetve): MÓSER Zoltán, *Körülvesznek engem a dalok: A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely*, Zsámbék–Dunaszerdahely, 2000.

¹⁶ BÁNDI, i. m., 16. sz. és jegyzetei.

¹⁷ A ponyván is terjedő szövegcsaládot a *Közköltészet*, II, *Társasági és lakodalmi költészet* c. kötetben rendeztük sajtó alá Küllös Imolával (megj. várhatóan 2006-ban).

¹⁸ A szövegcsalád kritikai kiadása: *Közköltészet*, I, *Mulattatók*..., i. m., 117. sz.

szegény országunkhoz a 6, 5, 6, 5 | 4, 4, 5, 4, 4, 5-ös metrumot választja, nem véletlenül fordul az ún. *Rákóczi-dallamtípus* egyik ágának formájához.¹⁹ A század folyamán ezt a felvidéki eredetű dallamcsaládot főként *A szerencse tündér kerekén*, a *Nincs becsületi a katonának*, a *Magyar vitézek, hogyha tetszenék* és ehhez hasonló, keserves, szatirikus vagy kuruc felhangú szövegekkel társították, így a dallam maga volt a rebellis hitvallás.²⁰ A másik altípust képviselő *Haj, Rákóczi, Bercsényi, Tököli* kezdetű keservest szintén idézi, még hozzá igen veszélyes környezetben, a *Cultura* betétdalaként.

A metrikai és zenei inspirációk közé kell sorolnunk a *Valld meg, kérlek...* hipotetikus dallamát is, melyet sajnos nem kottáztak le. Könnyen lehet, hogy ezt a 12 (8+4), 12, 7, 7, 4-es beosztású, ungaresca-formájú verset Csokonai a korszak legismertebb közzenei melódiáinak egyikére, a *Hol lakik kend, húgomasszony?*-ra írta, mely eredetileg szintén felelgetős dal.²¹ A *Hegyaljai nóta* Szirmay és Kazinczy nagyrabecsülését is kivívta: a cigánymuzsikusok állítólag szüntelenül ezt játszották, cimbalom mellett énekelve. Még a populáris kultúrától idegenkedő Versegly Ferenc is erre alkalmazta *Nincs meggyénkbe szebb leánya Őrszikénél* kezdetű dalát, a debreceni diákok lakodalmi rigmusai közt pedig többször feltűnik nótajelzésként. Csokonai a *Karnyóné* kottás függeléke szerint kétségtelenül ismerte a dallamot, hiszen a *Semmi, csak rá tudjak ülni a banyára* kezdetű duettót is erre énekli Tipptopp és Boris.²²

A vágáns hagyomány eufemisztikus „tolvajnyelve”, a *lingua franca* szintén nyomon követhető Csokonainál, különösen az erotikus versekben, hiszen ezek közönsége megegyezett a közköltészet befogadóival.²³ Mint Pálóczi Horváth Ádám példája mutat-

¹⁹ Részletes elemzése újabban: PAKSA Katalin, *Magyar népzene-történet*, Bp., Balassi, 1999, 169–173.

²⁰ L. pl. BOCSKOR János *énekeskönyve 1716–1739*, DOMOKOS Pál Péter *hagyatékából* s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 24., 200–202., 209.

²¹ *Közköltészet*, I, *Mulattatók...*, i. m., 25. sz.

²² *Cs/Színem*, II, 185. A kottás kézirat fényképét l. ugyanitt, 5. tábla.

²³ A kérdésről újabban: SZILÁGYI Márton, „*Alkalmatosságra írott versek*”, *avagy vidám férfikompániák humora: Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány*, Bárka, 2003/5, 53–62.

ja, a hivatásos költők is szívesen ékesítették verseiket efféle célzásokkal, néha túlzásba is vitték használatukat. Csokonai óvatosabb, részletesezőbb: *A' Sütés* zsáner-jelenetében a kenyérsütő lányka hozza lázba az ifjút, aki – mintha csak az 1777–1781-es *Kozma-énekeskönyvet* lapozná fel, ha vágyait szavakba akarja önteni – hamar részletes képsorral írja le a szerelmi kemence rejtelmait. A *pendelbergai vár ostroma* szintén közköltészeti toposzok bravúros felsorakoztatására és variációjára épül.

II.

A második nézőpont: a közköltészetté váló Csokonai. Mint említettem, a variánsképződésre alkalmas versek az autógumi ruganyosságával feszültek fel az útra, hogy a költő örökkévalóságát előkészítsék. A kritikai kiadás gyakran utal olyan jelenségekre is, amikor egyértelmű, hogy egy félkész szöveg indult el a variálódás útján, s így később párhuzamosan foroghattak közkézen az ősfomára, illetve a kanonizált, szerzői textusra visszavezethető változatok. Az *Estve jött a parancsolat* korai, hosszú variánsát még Kondray János 1824-es kéziratában is megtalálhatjuk,²⁴ igaz, a kritikai kiadásban 112. számot viselő szöveghez képest megváltozott strófasorrenddel, illetve egy szakasz híján.

A szövegek gyakran olyan formai és értelmi hálózatot alkottak a befogadók számára, amelyet mai tudásunk szerint csak részben rekonstruálhatunk. Felfejtésében sokat segíthet a nótajelzések és dallamok vizsgálata.²⁵ A közköltészetbe vezető útvonalat jelzik azok az utalások, melyek a versek egykori saját melódiájától fokozatosan távolodva egyrészt más, egyező metrumú szövegekhez tartozó dallamot jelölnek meg, másrészt pedig Csokonai saját versei között szőnek hálót. A dallamokat még annyira sem kanonizálták, mint a szövegeket – archaikus állapotuk a 16. századi viszonyokat idézi. Néhány jól kirajzolódó asszociációs láncon kívül

²⁴ STOLL, 1253, 105–107, 59. Dall.

²⁵ A dallamok folklorizációjáról, illetve a versekre visszaható formai átalakulásairól legújabbán: HOVÁNSZKI Mária, *Csokonai dallamkövető versei*, ItK, 2004/4, 466–482.

azt mondhatjuk, hogy egyező vagy hasonló metrum láttán erőfeszítés nélkül ráhúzták a szöveget az első alkalmas dallamra. Ha hihetünk Mátray (Róthkrepf) Gábornak, 1804 táján például az *Estve jött a parancsolatot* ugyanarra a dallamra énekelték, amelyre Faludi Ferenc *A hajnal* című versét. Láthatóan nem okozott gondot a 4×8-as és a 8, 7, 8, 7-es struktúra összebékítése sem: az első nagysorban a Faludi-dal éneklésekor volt szükség hajlításra, a dallam végén pedig Csokonai szövegéhez kellett szótagot kettőzni.²⁶

A gyakran lemásolt *Gerliceként nyögdecselek* egy csurgói kéziratban *Magyar Serenata* címmel, *Kapuján kívül Bethlennek* nótajelzéssel szerepel,²⁷ a *Holmik és nóták* kéziratában pedig a *Szeme nem sír* immár nem saját dallamára, hanem az *Őszi harmat, hideg esőére* énekelendő; ez viszont – Tompa Mihály 1844-es *Dalfüzérének*²⁸ tanúsága szerint – nem azonos a *Karnyóné* kottás függelékében szereplővel. Csokonai versei szintén szolgáltak nótajelzésként, pl. a *Bár az ég búsulva néz is ellenem* Sebestyén Gábor gyűjteményében (1810–1813) az *Egyszer volt, hol nem volt egy medve* kezdetű dalhoz.²⁹ A rejtett szálakat követve még olyan esetekkel is találkozunk, ahol a Csokonai-dalok egymás dallamára utalnak, s bár kottás lejegyzéseik ezt nem támasztják alá, a praxis rugalmasságát mindenképp sejtetik. A *Szegény Zsuzsi...* például egy helyütt a *Szerlemdal* nótajelzését őrzi, a *Vigasságnak*,

²⁶ MÁTRAY Gábor *kézirata*, Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár, 2969. l. 70. sz.

²⁷ *A széptudományokra tartozó gyűjtemény* (1798–1830), STOLL, 1124, 433–434.

²⁸ *Dalfüzér 1844: Tompa Mihály kézirat, kottás népdalgyűjteménye*, kiad., kísérő tan. POGÁNY Péter, TARI Lujza, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1988, 6. sz.

²⁹ STOLL, 617, 120a.

fájdalomnak, szerelemnek embere és az Ah! midőn táromba látom ezt a kedves könyvemet kezdetű versek pedig egyaránt *A hatalmas szerelemnek...* dallamára éneklendők.³⁰

Az azonos metrikai keret az összeéneklés útján számtalan lehetőséget adott a Csokonai-strófák és a közköltészet termésének kontaminációjára. Egyszerű – és épp az I. részben említett közköltési háttér miatt kézenfekvő – visszakapcsolódás fűzi össze a *Karnyóné* egyik betétdalát egy népszerű, 19. század eleji vándorstrófával:

Hallod é rozsám hallod é
Kanizsán Lakom hallod é
Héj Kanizsára gyere be
Csókkal feresztlek ide be

Edj két pár tsók nem a világ
Száradjon meg a ki nem ád
Adjál rózsám e világon
Ugy sem kell a más világon.³¹

Már a kritikai kiadás is utal a *Bár az ég búsulva néz is ellenem* kezdetű vers kontaminációjára a *Nincsen nekem feleségem, de majd lesz* közköltészeti vándorstrófával.³² Ennél azonban mélyebb keveredéssel is találkozhatunk. Egy 1831 körüli kéziratban koherens egészzé kovácsolódik az egyik legismertebb vénlány-csúfoló a *Karnyóné* másik „slágerével”, az *Egy fiatal házasulandónak habozásával*. A Csokonai-dal szakaszai szerencsésen, szövegromlás nélkül alkalmazkodnak a közköltészeti szöveg 2×8+refrén képletéhez: kétsoros egységekre bomlanak, és két négystrófányi egységként bekapcsolódnak a füzérbe:

³⁰ *Holmik és nóták* (1823–1824), STOLL, 1246, 73b–74a, 74b–75a, 75b–76a.

³¹ *Szabó József-ék.* (1831), STOLL, 779, 32b. 49. Dall. Ugyanezek kapcsolódtak össze az 1827-es *Nóták* c. kéziratban (STOLL, 1276). A *Gyere be, rózsám...*-daltípus folklorizálódásáról: CSÖRSZ Rumen István, *Vagy egyképpen, vagy másképpen: Egy XVIII–XIX. századi mulatónóta variációs rendszere = Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*, szerk. DEÁKY Zita, Bp., 2002 (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára, 8), 134–174.

³² *Kiss Pál-ék.* (1807–1808), STOLL, 587, *Cs/ÖM*, II, 257.

Férjhez adnám a Lyanyomat
Tsíllagomat galambomat
Kitsinke még
Had nőjön még

Altal ugrotta az Let
Már háromszor meg is ellett
Kitsinke még
had – –

Esztendeje 52tő,
Foga sintsen tsak vagy kettő
Kitsinke –

Belé esett a' gödörbe
Tsak az edjik lába görbe
Kitsinke – –

Szeme nem sir még is nedves
Képe rántzos foga redves.
– Kitsink.

Görbe lába tittyen tottyan
Sovan fara edjett lottyan
Kitsinke még
– – –

Nem járhat már mankó nélkül
Nem láthat pápa szem nélkül
Kitsinke még –

Kenyeret is jót tud sűtni
Kéttzer teszen kovászt neki
Kitsink

<Kéttzer teszen kovasz neki>
Haromszor is be fűt néki

Még is sületlen veszi ki
Kitske –

Még is noha hideg vette
Legényés a' szettevette.
Kits

Óh Uram őriz meg ettől
A' Vas orrú kisirtettől
Kitsink.

Vén ugyan vén a' kurvannya
De van ezüstje aranja.
Kits.

Ha pénzébe markolhatnék
Hozzá jobb kedvet mutatnék
Kits. – –

Csak pénzébe lennék Vice
Meg ölelném historice.
Kits.

Férje lennék az erszéynek
E kén a' szegény Legénynek
Kitsink.³³

A német forrásra visszavezethető *Szerelmdal a csikóbőrös kulacshoz* című műfajparódiát a magyar közköltészet főként a hazai előzmények nyomán fogadta be könnyen. Elég, ha a másik tiltott szenvedélyről, a pipázásról írt komoly és szatirikus versekre gondolunk Faludiétól az 1800 körüli *Életemnek, víg kedvemnek tájékpipája* kezdetűig, mely egy 17. századi szerelmi dalt parodizál, méghozzá Csokonai módszerével: a retorikai keretet változatlan

³³ Szabó József-ék. (1831), STOLL, 779, 61b–62b. 91 Dall. Közköltészet I, *Mulattatók...*, i. m., 7: XII. sz.

formában megőrzi, s csupán kicseréli benne a szerelmi vallomás szókinsét a pipázására.³⁴ A *Szerlemdal* utóéletéhez tartoznak a közköltészetben keringő, de többnyire konkrét szerzőhöz köthető parafrázisok is, melyeket legutóbb Mikos Éva elemzett, főként kalendáriumi közlések nyomán.³⁵ Jól látható, hogy a gulyáshúsos bográcshoz, a kávésfindzsához, illetve a szalmás üveghez írt, rokon hangnemű dalok elsődleges forrásként immár a *Szerlemdalra* vezethetők vissza, nem a korábbi előzményekre. Csokonai ekképp válhatott akaratlanul a reformkori dalköltészet standard-jává. Kecskeméti Csapó Dánielnél (1830–1832) a fenti átköltések például együtt szerepelnek a *Szerlemdallal*,³⁶ a *Holmik és nóták* c. gyűjteményben (1823–1824) pedig az *Édes galambom, csillagom, / Árván maradt átalagom* kezdetű dal nótajelzésként hivatkozik rá.³⁷ A travesztiák sorából kiemelkedik az özvegy csikóbőrös kulacs bánkódása régi gazdája után.³⁸ Ez a vers már a Csokonai-mitológia kialakulására utal.

A fentiek kiegészítéseként közreadok egy 1830-as évekbeli erdélyi kéziratos szöveget, mely a pipasírató hagyományát ezúttal egy másik népszerű Csokonai-dal, a *Bűtsúvétel* (*Mégyek már, engedj meg...*) versformájára és dallamára igazítja, felhasználva a forrásvers retorikáját is, hiszen a befogadók ezt is „mögéhallhatták”:

El kel válnom toled kedves pipam
 Utoszor nektárodát most kiszíbam
 Jaj befáj lalak
 kegyesalak
 Kit ezután magamról elzárván
 Hagylak árván

³⁴ *Közköltészet, I, Mulattatók...*, i. m., 155. sz.

³⁵ MIKOS Éva, *Szerlemdal... Megjegyzések egy Csokonai-vers társadalom- és művelődéstörténeti kapcsolatairól, valamint népszerűségéről 19. századi kalendáriumok alapján* = *Mindenes Gyűjtemény, II, Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit, TÓTH Arnold, Bp., ELTE Néprajzi Intézet, 2005 (*Artes Populares*, 22), 169–189.

³⁶ *Kecskeméti Csapó Dániel-gyűjt.* (1830–1832), STOLL, 768, 3b.

³⁷ STOLL, 1246, 73b–74a.

³⁸ *Cseresnyés Sámuel-gyűjt.* (1807–1815), STOLL, 1178, 173a.

De ne véld hogy téged utáltalak
Ki csak a minap ottalmazalak
Mostis kedvellek
holtignevelek
Nézd tsak most ismikor fére teszlek
Mint konyvezlek

Ez elválaszt [!] morbona nyavalyak alkotója szerzette
Mert egy rut sebbel számot illette
Te artasz ennek
a fene sebnek
Azert elkel neked töllem menned
'S zárva lenned

De ne fély örökre el nem vetlek
Söt nyavalyámban is emlegetlek
Ha gyógyulhatok
'serot kaphatok
Akkor ismet számba ...
's füstbe merulsz.³⁹

Mint említettem, Pálóczi Horváth Ádám *érthetetlen éneke* a kö-
zelmúltban nagyon jó indikátornak bizonyult ahhoz, hogy kimu-
tassuk a közköltészeti szövegformálás főirányát. Változatainak
egyik fontos csoportját a PPT- (pars pro toto) -elvű szövegek al-
kotják. Ezek néha kiszakadt, önállósult részletei az egykori hosz-
szabb versnek, néha pedig sajátos összevonásokkal „zanzásított”,
kivonatolt szövegek, s néhány sor vagy sorpár összegyűrásával
jöttek létre. Ugyanilyen tömörítési eljárásokat Csokonainál is
megfigyelhetünk, ami részben az ismertség jele – hiszen az íze-
lő is felidézi a teljes alkotást –, részben azonban a művek amor-
tizációjára utal. Szirmay Antal 1812-es gyűjteményében például
– az anyag többségéhez hasonlóan – minden csak egy-két szakasz-
szal szerepel. A *Szerelemdal*nak először két szakasza olvasható,

³⁹ *Kéziratos versfüzet töredéke* (1830-as évek); Kolozsvár, EK 2991/332, 5a. A
vers néhány sora csonka, a szótagszámok sem mind pontosak, a szavak egy-
beírása is gyakran torzíja a szöveget.

a záróstrófa pedig önállóan, külön számozással került be a kéziratba. Ugyanitt a *Dorottya* két kiválasztott részletét is megtaláljuk *Egy megaggott leánynak végső panasza* címen.⁴⁰

A PPT-elv érdekes, alkalmi műfajváltáshoz is vezethet. A' *feléledt Pásztor* [I.] (*Ott, hol a patakocska*) számtalan másolatban fennmaradt szövegének 3. strófája például önálló életre kelt az 1826 előtt összeírt *Makói énekeskönyv* lakodalmi énekei között, s – az eredetileg Tírzis és Laura duettjeként elhangzó szakasz – az alábbi formában olvasható:

Menyasszony Köszöntő

Boldog pár mej nyúgszik a szerelem bíbor kötelénn
Nyúgszik az apólgató gratia nyajas kebelén
Szebb már az nap vidámabb színnel mósójog az Eg
Szívetekbe ég
Egy forró hűség
Jertek vig esztendők
Őrömmel telendők.
Gazdag getnek az jövőndők!⁴¹

A versek folklorizációjában a behelyettesíthetőség, az individuális keretek elhagyása játssza a legfontosabb szerepet. Csokonai – vagy bármely műköltő – verseinek „közömbösítése” részint a tanulmány címében idézett módon történhetett: a személyes üzenetű nevek kipurgálásával. Ez nem újdonság a magyar irodalomban, hiszen, mint Szentmártoni Szabó Géza kimutatta, Balassi Bálint részben egykori Julia-versekből formálta a Celia-ciklus darabjait, s maga Csokonai is többször élt a vers szereplőinek átkeresztelésével, hiszen pl. a *Kis méhek, kerteken...* kezdetű vers két változata Laura és Lilla névalakját őrzi. A módszer tehát legkevesébé sem szentségtörés, így nem meglepő, hogy pl. Bándi Péternél még *A reményhez* szövegében sem találkozunk Lillával:

⁴⁰ 6a–7b. *Közhöltségzet*, I, *Mulattatók...*, i. m., 426.

⁴¹ STOLL, 1267, 76. sz. Az utolsó sor lapszéli szakadás miatt nem teljes.

Bártsak egy Szűz adta volna magát énnékem,
Most panaszra nem fordulna gyászos énekem. [...]

Bajoló lágy trillák tarka képzetek
Oh kedves remények Isten veletek.⁴²

A metrum feloldódására és átalakulására ugyanebben a csíki versfüzetben találunk példát. Az *estvéhez* itteni változata igen messzire vetődik a szerzői szövegtől. Az összeíró mintha nem hitte volna el az AABBA jellegű strófa B periódusainak rövidségét, s ezért ezeket is átrendezte, kibővítette az A sorok mintájára 8+5-össé. Csokonai keresztrímes félsorai egymás mellé kerülve a régiesebb belső rímelés felé mozgatják a vers hangzását, bár így nem sok értelme marad.

Lágy árnyékkal, s ez tájékkal, szőjj bé engemet
Gyászt hordozván zokogással Zengd keservemet [...]

Máskor a költő eredeti mondandójával épp ellentétessé válnak a közköltészeti panelekből összerótt félsorok. Mint látni fogjuk, az egykori zárószakasz a B rész végén megszakad, s egy ugyanilyen hosszúságú pótversszak zárja le a verset, feloldva annak kesergő felhangjait:

Inkább ásztasd, és dupláztasd szűz szemed teis
Siránkozva hát ne neveld kinom ezzel ís.

Tsendes Estve hozd el nékem végső orámot
Hogyne éllyek ily szomorán add halálokomot,
Boldog légyen, és részt végyen az örömekekből
Aki velem Barattságát közlé szivéből.⁴³

A fentiekben az ún. izo-szabály kései jelenlétét is megfigyelhetjük, melyet Horváth Iván a 16. századi magyar versformák vizsgálata

⁴² *Bándi Péter-ék.* (1837), STOLL, 819, 2. sz., kiadása: BÁNDI, *i. m.*, 35–37.

⁴³ *Uo.*, 48. sz., kiadása: *Uo.*, 96–98.

során írt le.⁴⁴ A létrejött *Estve*-variáns ugyanis négy, megegyező hosszúságú nagysorból áll (quasi 4×13), így sokkal könnyebb volt dallamot találni hozzá, mint eredeti heterometrikus formájában. Egy másik formai átalakulás: Tóth István kottás gyűjteményébe (1832–1843) is lemásolta a *Békaegérharc* megzenésített *Felfoháskodását*, mely nyomtatásban is megjelent. A Blumauer-strófás (8, 7, 8, 7, 8, 8, 7), ungaresca-elvű formát ez a dallam Himfy-strófára (8, 7, 8, 7, 8, 8, 7, 7) igazítja – ráadásul megegyezik a *Miért ne innánk?* közkedvelt dallamával. Az *utolsó szerentsétlenség* (*Zokoghat még egy betűcskét...*) egyik reformkori másolatában viszont épp a Himfy-versszakokat áldozta fel az összeíró, négysoronként új szakaszokba tördelve, majd két ilyen megfelezett strófa után váratlanul lezárta a verset egy B típusúval, mely eredetileg a vers közepén állt:

Majd ha sirom meg tekintí
Hervadt rozsáit rá hintí
Két sohajtó szerető
Ezt mondja itt nyukszik ő.⁴⁵

Az sem ritka jelenség a közköltészetben, hogy néha a versek szereplői, illetve nemi hovatartozásuk is eltér a szerző akaratától. Az 1831 körüli *Szabó József-énekeskönyv*ben például a *Bútsúvétel* utolsó szakasza végén már nem felelget egymásnak a két szerelmes (itt F., azaz Fiú, és L., azaz leány), hanem végig a leánynál marad a szó:

F. Kérlek mig öledbe vissza térek,
L. Értem, én is helyted mást nem kérek
F. Angyalom szeress
L. Kintsem meg nem vess
Mert egyedül tsak Te érted élek
Isten véled.⁴⁶

⁴⁴ HORVÁTH Iván, *A vers: Három megközelítés*, Bp., Gondolat, 1991, 157–170.

⁴⁵ *Szabó József-ék.* (1831), STOLL, 779. 13a.

⁴⁶ *Szabó József-ék.* (1831), STOLL, 779. 11b.

Végül: a reformkori versbarátok olyan műveket is Csokonainak tulajdonítottak, melyekhez nem volt köze alkotóként, de habitusával összeegyeztethetőnek tűntek. A 20. század elejéig gyűrűzik az ún. *Csokonai-jövendölések* divatja, melyek ponyván és kéziratokban terjedtek, s évekre bontott jóslatokat tartalmaznak a történelem fontos eseményeiről.⁴⁷ Ehhez a garabonciás alkatú poéta és a személyéhez fűződő anekdoták adtak alapot. Az eset ismét nem magában álló. Bár nyilván büszke lett volna dalának páratlan sikerére, de minden híresztelés (pl. Arany János) ellenére sem Pálóczi Horváth Ádám írta a *Vígan élem világom* kezdetű mulatódalt, csupán írói karaktere és életmódja miatt tulajdonították neki. Erdélyi János a *Népdalok és mondák* II. kötetében ugyanilyen okból, farsangi versei, valamint bordalainak horatiusi motívumai nyomán ítélte Csokonainak az alábbi, mindenképp 1820 utáni dalt:

Ha bort iszom, vígan vagyok,
Danolhatok, kaczaghatok,
Megcsókolgatom
Kökény szemű galambom.

Ha vele csókolódhatom,
Nincs akkor semmi bánatom,
Ej! hajh! csókra csók,
Kerüljenek a' kancsók.

Így élem én le napjaim,
Boromba fojtva gondjaim,
A' bú nem ül rám,
Ha töltve áll kulacsám.

Mondják, hogy a' fagyos halál
Előbb utóbb reám talál.
Mind egy, ha mondom,
Reája semmi gondom.

⁴⁷ A kérdésről legújabban I. SZIGETI Jenő, *Csokonai jövendölései = Mindenest Gyűjtemény... i. m.*, 343–353.

Nem sírok én azért soha,
Ha beféd is a' sír moha;
Eb sír, ha-ja-hó,
Elég ha sír a' kancsó.⁴⁸

Úgy gondolom, hogy a fentiek – bár csak vázlatosan, siklórepülésben – mindenképp érzékeltetik, hogy Csokonai verseinek nem-szerzői textológiája még számtalan tanulságot rejt. A közköltészeti „szemüveg”, melyet e sorok írója visel, másnak láttatja a műköltészetet is, de talán nem torzít akkorát, hogy kárára válna a kutatásnak. Annyi bizonyos, hogy az igazán népszerű költői életművek szekunder, receptuális mozgástere is kulcsfontosságú lehet a szövegek élete szempontjából, hiszen (mint a legutóbbi példák mutatták) a közönség valójában többnyire így, részben átszűrte, fél-anonim hagyományként, részben pedig kultusztárgyként találkozott velük. S ez a másodkéziség nemcsak Amade és Csokonai, hanem Petőfi, József Attila és akár Faludy György befogadását is többlépcsőssé tette: az olvasókat-éneklőket társ-szerzői és -szerkesztői szerephez, a felsorolt poéták műveit pedig sokkal személyesebb olvasói reflexiókhoz juttatta – akár a szövegek épségének árán is.

⁴⁸ *Érzékeny és víg dalok gyűjteménye* (2., bőv. kiad., 1834), 9. A pipázás áldásos hatásairól szóló strófákkal kiegészítve a *Bándi Péter-ék*-ben is szerepel (1837, 62. sz. *Most vigadjon az ifjú...* – ezúttal is egy Csokonai-vers, az *Igyunk, barátim...* társaságában); kiadása: BÁNDI, *i. m.*, 111.

Borbély Szilárd

CSOKONAI KARAKTERE ÉS AZ ÁRKÁDIA-PER

Az Árkádia-per néven számon tartott irodalomtörténeti eseménysor szerteágazó történéseiből a névadó Árkádia szó jelentése körüli bonyodalom elfedte a többi mozzanatot. Ma már a *per* szó is félrevezető, hiszen nem jogi aktusról van szó, hanem egy elhomályosult jelentésről, amelynek mai megfelelője a 'perpatvar', 'viszály', 'szóváltás'. Az „Árkádia-per” azonban alapvetően három mozzanat köré csoportosult: 1.) Csokonai karaktere és annak megítélése; 2.) a monumentum és annak ikonográfiai programja; 3.) az Árkádia szó hermeneutikai kérdése. Most csupán az első mozzanatra irányítjuk figyelmünket, mint az egész – irodalomtörténeti eseménnyé vált – viszálykodás kiinduló pontjára, és arra a kérdésre keresünk választ, hogy hogyan értelmezték Csokonai viselkedését, miként kívánták láttatni azok, akik ismerték őt életében. Ez a kérdés magában rejt egy ezzel szorosan összekapcsolódó másikat, amelyet a válasz során nem kerülhetünk meg: nevezetesen milyennek igyekezett láttatni Csokonai önmagát, milyen volt az általa megalkotott persona. Csokonai ugyanis az egyik első olyan irodalomtörténeti alak, aki önmagáról képet, pontosabban nyelvileg megalkotott önképet kíván felmutatni az olvasók számára. Ugyan még nem ír önéletrajzot, de tudatosan és nagy gonddal távolságot teremt önmaga esetlegessége és az utókor számára mérvadónak szánt irodalmi alakmása között. Az ember és az író között feszülő távolság új módon alakítódik ki. Eszközei hasonlítanak az irodalmi én-formálás eszközeihez, ahol az élet szöveggé, művé válik, amelyen dolgoznia kell a poétának.

Az élet és az életet szövegszerű alakítottságában szemlélő, akként modellező beszéd technikája Csokonai esetében az irodalmi alakformálás eszközeit is bevonta. Ezek a technikák, amelyek

egy diskurzus technikái is egyben, az én-formálás megváltozott eszköztárát jelentették, amelyeket sokan idegenkedve szemléltek. Ezért volt, hogy akik személyesen ismerték őt, nehezen tudtak megbarátkozni ezzel. A halotti beszéd, amelyet Csokonai fölött Diószegi Sámuel tartott, a hagyomány diskurzusát beszélte. Fazekas Mihály halotti verse azonban már nem tudott kitérni a szerző Csokonai erős nyelvi hatása alól, ez által ki is tágitotta azt a rendet, amelybe verse beleilleszkedett. Azonban, amikor az auctor nyelvi erejének meghódol, a halott győzedelmeskedik az élők felett, és Fazekas elkerülhetetlenül Csokonai irodalmi alakjának megidézésével kívülre is kerül a protestáns végtisztességadás szertartásrendjén. Az emlékállítás és az én-formálás textuális technikái közül az epitáfium tartozott még ehhez a rituáléhoz, annak barokk jegyeivel együtt, ahogyan erre Domby Márton adott példát – a Kazinczy által mélységesen megvetett és elutasított – sírfeliratával. A normaszegések sora Kazinczy *Nekrológjával* teljesült be igazán, amelyben Csokonai irodalmi alakja győzte le egykori tényleges valóját. Csokonai én-formálása Kazinczy öntudatlan vagy nagyon is szándékos gesztusával lett teljes, és lépett át az irodalom szövegszerű világába.

A debreceniek, akik ismerték Csokonait és birtokolták a barokk hagyományt, de nem értették az én-formálás irodalmi diskurzusát, élesen utasították el Kazinczynak – Csokonai szelleméhez hűnek tekinthető – textusát. Idegenkedtek a *Nekrológ* szellemének jegyében történő olvasástól. Kazinczy nekrológja felszínre hozta az irodalmi én-formálás és a mindennapi ember megítélése közötti feszültséget. A hagyományos gyászszertartás, a halott jelenlétének kioltó reprezentációja, amely a megholt „árnyékával”, emlékével helyettesítette az egykor élt embert, szembe került az irodalmi jelenlét halál után felerősödő, az én-formálás eredményeképpen magának új karakterszempontokat követelő szemlélettel, amely Kazinczynak a tudósítást a nekrológgal ötvöző hírlapi közlése eredményezett.

Milyen volt Csokonai karaktere? Milyen volt a jelleme? Milyen ember lehetett? A költő Csokonairól az utókor egyre többet tudott meg, de az ember jelleme az irodalomtörténeti tudás, a filológiai bűvárműködés felhalmozódó részletei ellenére – vagy épp ezért – ta-

lányossá vált. Ezzel a feszültséggel találkozhat az irodalomtörténet szövegeiben ma is az érdeklődő olvasó. Pedig épp ez az a kor, amikor az író arca, ikonográfiai megjelenítése (metszet, festmény, akvarell, krétarajz etc.) szinte kötelező részévé válik az irodalom intézményesülő rendszerének.¹ Különösen Kazinczy ténykedésének köszönhetünk sokat e téren. Csokonai ikonográfiájának – bár sokkal kevesebb ábrázolás áll rendelkezésünkre – ugyan az az alapvető problémája, mint ami ebben a korszakban Kazinczyé: az *originál* és a *kópia* közötti viszony és e viszony közvetítésének módja foglalkoztatja. A képzőművészeti megjelenítések esetében az ábrázolás és a sokszorosítás technikai problémái mellett a *látás*, az *érzékelés* és az *értelmezés* hármas közvetítő technológiája jelenti a megválaszolandó kérdések körét.

Az ember jellemének megítéléséhez nem állnak rendelkezésünkre fogódzók. Ha ez egyáltalán lehetséges volna, hisz egy ember jelleme változik, és mindig egy adott szituációban látszik valamilyennek. Tehát a jellem vagy a karakter is interakciók eredménye, és akárcsak a szövegek jelentése, mindig az értelmezők gesztusaitól, értelmezési technikáitól, előképzettségétől, beállítottságuk és érdekeik eltérő voltából adódón válik számukra láthatóvá valamely ember karaktere. Kazinczy egy régóta forrongó kérdéskört hozott megint a felszínre, olyat, amely Debrecen, a debreceni mérvadó köröket régóta foglalkoztatta. Kazinczy is szembe került már Csokonai karakterének megítélésével még a *Nekrológiájának* megjelenése előtt, évekkel korábban megmérettetett Debrecenben. Így például az a beszélgetés, amelyről 1802. október 21-én kelt levelében számol be Kazinczy Virág Benedeknek, már eldöntött egy alapvető kérdést Kazinczy és a

¹ ONDER Csaba, *Egy magán(y)mitológia túlsúlya (Berzsenyi identifikációs stratégiájáról)* = O. Cs., *A klasszika virágai*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003 (Csokonai Könyvtár, 28), 114–118.; IIÁSZ-FEIÉR Katalin, *Tanulmányfejek (Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyi-kanonizációjának párhuzamai)* = *Klasszikus-magyar-irodalom-történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2003 (Tiszatáj könyvek), 33–73. – Fanni esetében ez tanulságos esetet jelent Szajbély Mihály, Devescovi Balázs; az itt rejlő alapkonfliktust a fénykép sem oldotta meg, hiszen – amint Dávidházi Péter hívta fel rá a figyelmet, Arany egy „parasztos” fotóját a család úgymond cenzúrázta.

debreceniek között, amely a költészet és a *magyarság* (itt a magyar *nyelv* értendő természetesen) mibenlétét illetően, ahol Csokonai megítélése is sorra került. A levél beszámolója szerint ugyanezen a napon, vagyis 1802. október 21-én Kazinczy Domokos Jakab házánál ebédelt, ahol jelen volt az idős, ekkor 75 éves Domokos Márton és Benedek Mihály református lelkész is. Egy írás kapcsán szóba kerülve az irodalom, Kazinczy provokálta kérdésekre felelve kiderült, hogy a társaság, szemben Kazinczyval, egészen más véleményen van a magyar nyelv állapota és az újabb irodalom megítélése tekintetében. A Kazinczy által sorolt szerzők nevei nem nyerték el az idős Domokos tetszését: „Orczyt! – azt éppen nem ismerte sem poetának sem magyarnak. Én azt mondtam, hogy inkább volt poéta, mint Magyar, de csalhatatlanul poétább és Magyarabb volt, mint Csokonain kívül sok fia Debrecennek. – Csokonai? Ezért majd levágott. És méltán; mert a’ Renegátot inkább gyűlöljük, mint a’ született pogányt.”²

A biográfia-irodalomnak azonban műfaj-poétikai konvencióként kénytelen-kelletlen le kellett írnia egy ember karakterét. Az Árkadia-per során a vitázók is saját műveltségük és habitusuk szerint igyekeztek Csokonai karakterét szövegszerűen rögzíteni. Kazinczy a *Nekrológ*ban ennek a konvenciónak tett eleget, amikor közzétette elhunyt barátjának a későbbiek során többször újraértelmezett és magyarázott jellemzését. A jellemzés rövid, talányos, gnómatikus volt, az ezoterikus beszéd – Kazinczy művészi arisztokratizmusára valló módon – ebben a jellemzésben is jelen van: „Nagy kedvességet nyert versei által: még nagyobbab azoknál, a’ kik őtet közelebbről ismerhették, szíve szelíd és jámbor volta által; mert az ő affectált és nem affectált misanthropiájából úgy sugárlott ki mindég az emberi szeretet, mint affectált cynismusából az aesthétikai lélek.”³ Csokonai jellemének ez a leírása megütöztetést keltett. Szentgyörgyi – Csokonainak debreceni orvosa és

² KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1891, II, 500.

³ [*Nekrológ*], Kelt: Érsemlényben, Debrecen mellett, január 30.; megjelent *Magyar Kurír* 1805. február 19., I. negyed, XV. szám, 235–237. Közölve: *Csokonai emlékek*, összeáll. és a jegyz. írta VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1960 (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai) [a továbbiakban: *CsEml*], 281, 596.

Kazinczy barátja – írta 1805. március 8-án kelt levelében: „Ha nyílt szívvel kell szóllanom, senkit sem tudok, a’ kinek nem fájt volna a’ [t.i. Csokonai B. Sz.] halála felől való tudósítás; [...] de minden igyekezettel sem tudunk a’ misanthropiáról és cynikusságról szóló igéknek, szelíd vagy túrhető értelmet adni; az özvegy keserves könnyhullatásokkal panaszkolt előttem, hogy tőled e’ félet soha nem várt volna...”⁴

Erős bennem a gyanú, hogy az Árkádia-per – pszichológiai értelmezés fogalomhasználata szerint – egy nagy áthelyezés dokumentuma is. Kezdetben a legfontosabb mozzanat helyébe, vagyis Csokonai karakterének igaz vagy hamis leírása helyébe fokozatosan a győzni akarás, a másik elhallgattatásának mozzanata kerül. A síremlékről, a vitának nevet adó Árkádia-fogalom értelmezése körüli szócsata Csokonai jellemének leírását helyettesíti. Vagyis elfedi az egykor élt Csokonai alakját. Mivel egy ember – különösen pedig egy halott ember – jelleme a többi ember által jeleníthető meg, és ekképp válik az értelmezés aktusává, ezért azokról is árulkodik, akik ekként vagy akként látják és láttatják őt. Feloldható ellentmondás rejlik Debrecen viselkedésében annak kapcsán, hogy Csokonait nem szerették szülővárosában, de halála után mégis megvédték. Példának okáért Budai Ézsaiás 1805. március 10-én Kazinczyhoz írt levelében nem tartja jó költőnek, de mégis megvédi: ami „munkáit illeti: én azokkal megvallom, esmeretlen vagyok. [...] mostani munkáibann néha futólag tekintettem, a’ mint tudniillik azokat egynél másnál megláttam.”⁵ Ám Csokonainak emlékművet emelni mégsem akartak.

A különc arisztokrata és dilettáns író Cserey Farkas bizonytalan ízlése, az irodalom jelenségeivel szembeni, az írókétől lényegesen eltérő attitűdje és emberi hiúsága is kellett ahhoz, hogy a magyar irodalom első valódi perpatvara elmérgesedjen. Cserey Farkas krasznai birtokán nagy terveket forgatott fejében. Egyrészt érzekelte a magyar közélettől eltérő mintát, ugyanakkor nem ismerte kellőképpen a hazai viszonyokat, főként pedig az irodalom jelenségének kétes társadalmi megítélését. Cserey am-

⁴ *CsEml*, 477.

⁵ *CsEml*, 476.

bíciója az irodalmi kultusz Gessner elbeszéléseiből ismert változatához fűződött, ahol az irodalmi jelentésből való részesülés két ember érzékeny viszonyának megoszthatóvá és maradandóvá tételét jelenti. Ahogy a *Fanni hagyományaiban* a szerelmesek érzelmeinek megvallása a Gessner-szöveg olvasásán mérődik le és ennek aktusa során történik meg. Ehhez hasonlóan Cserey Farkas a Kazinczyhoz fűződő barátsága *monumentumát* egy Csokonai-emlékműben, és a hozzá kapcsolódó képzőművészeti programban kívánta az utókorra hagyományozni. És saját, privát szertartást akart kialakítani az esemény köré.

A „per” másik főszereplőjének, Kazinczynak a viszonya sosem volt az egyenrangúak kapcsolata Csokonaival. A szabálytalan életű poéta viselkedésében, életmódjában rejlettek bizonyára azok az emberi tulajdonságok, amelyek miatt Kazinczy fenntartással, Kazinczy anyja pedig megvetéssel viseltetett Csokonai iránt. Kazinczy *Nekrológiájában* írt jellemzése képezte az Árkádia-vitában – az emlékmű milyenségén és a nevezetes Árkádia szó jelentésén kívül – az egymásnak feszülő felek eltérő értékelését. Erre a problémára Kazinczy nyilvánosan először az emlékműállítás *Kurír*-beli bejelentését követően 1806 szeptemberében kelt írásában reagált (*Magyarázó Jegyzések a' Csokonai' sírköve eránt tett jelentésre*). Ebben az írásban Kazinczy azzal védekezik a már idézett jellemzés kapcsán, hogy

a' Debreczenen kívül lakók felőle azt ítélték, hogy sem igazabb, sem kedvezőbb képét nem festhettem: Debreczen ellenben ott is *dőfést* talált. Nagy megbántása vala az az ő szemében a' Megholtnak, hogy felőle azt mondtam, hogy az ő *affectált és nem affectált misanthropiájából a' szerint sugároloit ki mindég az emberek' igaz szeretete, mint affectált cynismusából az aestheticai lélek...*⁶

⁶ *Magyarázó jegyzések a' Csokonai sírköve eránt tett jelentésre, A beküldőnek kívánságára minden kihagyás és változtatás nélkül. Keletkezett: 1806 szeptemberében; megjelent: Hazai Tudósítások, 1806, XXX. szám. Szombaton Mind Szent [november] havának 11. napján. = CsEml, 288, 597.*

Amikor 1806 szeptemberében Kazinczy önmagát idézi (dőlt betűt használva ennek jelzésére), már másként fogalmaz, az eltérések láthatók a szöveget összevetve az 1805-ös *Nekrológ*gal. Az előbb félbeszakított részlet a következőképpen folytatódik: „...s azok, a’ kik ismerik azt az Írót, a’ kinek karakterét ezen szavaim festik, és így értik czélzásomat, – azok akik tudják, hogy a’ szegény Cs. mint sok más szeretetre méltó, de magokat nem kények szerint érző Ifjaink, ezt az *igazság’ és természet’ emberét* tette volt ideálul magának, el-fogják e hihetni, hogy ezáltal a’ Debreczen’ szeretetre legméltóbb fíjainak nehezteléseket vontam magamra?”⁷ Némiképp homályos, rejtett utalásokkal teli, ezoterikus beszéd itt is a Kazinczyé. Nem világos, hogy milyen jellembeli fogyatékoság vagy hiba volna az, amit Kazinczy nem mond ki nyíltan, ám nem is akarja elhallgatni azt, mivel valamiképp épp a pozitív tulajdonságok részének is tekinti. Akként, ahogy az érem egyik oldala mellett ott van a másik. Vagy amint a pecsétnyomó pozitív és negatív képe, hiszen ebben a hasonlatban inkább érzékelhető a két oldal, a jó és a rossz egymást feltételező, egymás nélkül nem létező volta. Mintha Kazinczy Csokonai karakterében valami olyan tulajdonságra akarna rámutatni, amely éppen nagyságának volt fontos, ha általa mégsem támogatható és nagyra tartott része. Kire vonatkozik az a körülírás, akit Csokonai „ideálul” tett maga elé? Akiről Kazinczy itt azt mondja, hogy „*igazság’ és természet’ embere*”? A hiba – amint azt a szöveg későbbi megjegyzése ki is mondja: („Ismertem én a’ szeretetreméltó, noha nem hibátlan Ifjúnak egész becsét, ’s szerettem szívesen”⁸) nem csak Csokonainak volt a korban felróható. Ellentétben a Kazinczy „esztétikai” felfogásával, amely az idealizálásra irányult, ebben az esetben Csokonai jellemzése örvén inkább arra hívja fel a vele vitázók figyelmét, hogy ne csalják meg magukat, hanem lássák a jó mellett a rosszat is:

Minden inkorrektio mellett elég becsültnivalót találunk mi az ő munkáján. Eggy igen szerencsés erű ’s geniális szök-dellésű Poéta, eggy igen szép érzésű, s *midőn tisztelt barátjai*

⁷ Uo.

⁸ CsEml, 289.

között űlt, minden irritabilitása mellett képzelhetetlenül nyájas modestiájú ember, a' legszebb misanthropiájú fiatal Bölcs – az az Ifjú, a' kit a' halál ditsőségének fele útjában kapott-ki közzülünk, minden emberiségei [!] mellett érdemes arra, hogy emlékezetét fenn tartsuk; 's minthogy neki, kinek gyönyörködve hallgatánk kedves zengéseit, míg élt, kenyeret nem adtunk, adjuk most, midőn már nem él, követ.⁹

Ezt a pontosítást az tette szükségessé, hogy a *Csokonainak sírköve*¹⁰ címmel 1806. augusztus 16-án a *Hazai Tudósításokban* megjelent, az emlékműállításra ösztönző felhívás Kazinczy levélének csak első részét közölte. A második részt, amelyben visszatért a *Nekrológ*gal kapcsolatos „félreértések” tisztázására, azt Kulcsár István, a lap szerkesztője elhagyta. Pedig ebben a napvilágot nem látott részben Kazinczy már egyszer visszatért az 1805. február 19-én megjelent jellemzésre:

Azon soraimat, mellyben én Csokonait festettem és az affectált és nem affectált misantropia, az affectált és nem affectált cynizmus felől szóllottam, némellyek meg nem értették, némellyek megérteni nem akarták. [...] Ellenben voltak, a' kik Csokonait nem ismerték kevésbé, 's tudják, hogy ő a' Természet' és Igazság' misanthropus és nem misanthropus, cynikus és oh! melly igen nem cynikus emberét tette volt iqagának ideáljául, 's ezek rá ismertek szavaim' értelmére, 's azt vallják, hogy Csokonainak sem igazabb, sem kedvezőbb képét festeni nem lehetett. [...] Szavaimért nincs okom pirulni, 's azt írnam, a' mit ottan írtam, ha megírva nem volna, 's ha a' Kurir leveleit Merkúr a' Styxen túl szállítja, tudom, Csokonai előtt kedvesebb az a gáncs, mellyel fölöle én szóllottam, ha gáncs tudniillik! mint az a fojtogató suffitus, mellyet sírja mellett olly sokan gyújtottanak.¹¹

⁹ *CsEml*, 289.

¹⁰ *CsEml*, 284–285.

¹¹ *CsEml*, 286.

Kire utal itt kimondatlanul Kazinczy, akit Csokonai – szerinte – „ideálul” tett maga elé?

A választ a Szentgyörgyi doktorral folytatott levelezésben találhatjuk meg. Szentgyörgyinek a „mizantróp” és a „cinikus” jelzőket kifogásoló levelére Kazinczy 1805. március 13-án válaszolta a következőket:

Igen is, édes barátom, nem kevésbé fájt az nekem, hogy Debreczennek jobb fejei [...] között senki sem volt, a' ki megértett volna, és meg nem értvén bennem megbotránkozott és megítélt [...] Kié a' hiba, a' botránkozó e, vagy a' botránkoztatóé? [...] Ki szerette valaha úgy az embereket mint Rousseau, 's ki volt inkább misanthróp? Kinek írása in tetszik több cultura mint Rousseauén 's kiben volt valaha több cynizmus? Ezek incontentabilis állítások, 's a' magyarázat hosszas és azoknak, a' kik Rousseaut nem ismerik, érthetetlen. 'S Cs. kit teve exemplárul magának az élet' módjában, nem Rousseaut e? az ő gondatlan, rendetlen, állhatatlan, plánum nélkül való, jámbor, szeretetre méltó élete nem hasonlított e a' Rousseau szép életéhez?¹²

Valami igazság azonban lehetett Kazinczy jellemzésében, mivel Szentgyörgyi is inkább azt kifogásolta, Csokonai debreceni barátaira és anyjára hivatkozva írja 1805. március 19-én kelt levelében:

Még azt sem tagadom én, Kedvesem, hogy ő szegény embereket kerülő és valamely részbe talám Cynicus is volt, sőt a' mit csak egy meg hitt barátunk szabad tselekedni, szemtől-szembe ostromlottam és okokkal meg mutattam e' beli gondolkodásának insequentíáját: de más kérdés, hogy szükség é azt, és halála után két ország előtt még ártatlanul is ki kiáltani? Ez az, a' mit én, és több szerető baráti tagadunk.

¹² *CsEml*, 478.

Kazinczy kitart véleménye mellett, nem találja jellemzését sértőnek, minden másért elnézést kér, de ezt fenntartja:

Úgy vélem, hogy megmutatván azt, hogy Cs. Rousseauval hasonlítatott össze, a' misanthropie-nek és cynisme-nek új vagy bővebb apologia nem kell...¹³

Csokonaival kapcsolatban Rousseau-t emlegetni nem volt rendkívüli dolog, hisz a *Tihanyi ekhóhoz* című versben maga a költő nevezte meg a francia bölcslőt saját önértelmezése alkalmával. De mégis van itt valami különös: A *Kurír*-beli védekezésben Kazinczy nem említi meg Rousseau nevét, csupán a beavatottak számára felfejthető módon utal rá az „igazság' és természet' embere” formulával. Azonban ez a megnevezés nem bizonyos, hogy Rousseau-ra vagy csak Rousseau-ra lehet találó. Ha a francia bölcslőre gondolunk, igaznak tarthatjuk a mizantropia megnevezést, ám kevésbé látszik találónak a cinizmus jelzője. Kazinczy ezoterikus fogalmazása Csokonai karakterében, illetve ennek a karakternek a leírását elvégző mondatban, melyet a *Nekrológ*ban könnyű kézzel és a beavatottaknak szólóan vetett oda, egy másik alakra is gyanakodhatunk.

De még mindig lappang itt valamilyen zavaró mozzanat. Csokonai jellemének megítélésében Kazinczy *Nekrológ*-beli szavai őszintébbek és rejtélyesebbek, mint azt később, már a sértődések után magyarázni kívánja Rousseau példájára, a két szó „franciás” és nem durva görög értelmezésére hivatkozva. A Rousseau-i ideál – Csokonai értelmezésében – az „ember és polgár” szoros és szerves kettősségét foglalja magában. Bár Rousseau mizantrop volt, és a társadalmi szerződés felülbírálatát és új feltételek szerinti újrakötését szorgalmazta, de úgy vélem, a természet iránti rajongása nem a társadalommal való szembenállást jelentette. A cinizmus franciás, szelídített értelmezése Kazinczy utólagos önértelmezésében azért nem győzhette meg teljesen a debrecenieket sem, mivel Csokonairól, az emberről nekik más emlékeik voltak, és azzal nem illeszkedhetett Kazinczy utólagos magyarázata. Csokonainak a társadalommal, értsd most: a kötöttségekkel, a kö-

¹³ Kazinczy Szentgyörgyinek, 1805. március 23.

zösségi azonosulás formáival, a konvenciórendszerekkel és az emberekkel szembeni viselkedése mást sugallt. Csokonainak 1793 és 1795 között, a Kollégium törvényeivel való szembekerülése idején körvonalazódó „programja”¹⁴, Csokonai erkölcstana és művészetfelfogása a konvenciórendszerekkel szemben kialakuló ellenállása és ellenszenve, a „privátus” életforma iránti igénye, a polgári életpályák elutasítása arra mutat, hogy az 1790-es évek első felében kialakult „program” szerves és élete végéig változatlan része maradt a „polgári társaság”-hoz fűződő viszonya. A Bíró Ferenc által kulcsszöveggként olvasott, „Csokonai eszmei életrajzában kiemelkedő jelentőséggel bíró” állatdialogus, *A’ Pillangó és a’ Méh* értelmezési nehézségei ebből a konfliktusos és a korabeli életvezetési mintákkal nehezen egyeztethető értékállításából is következhetnek.¹⁵ Ez a radikális minta a bölcséletileg megalapozott cinikus felfogáshoz állt közelebb.

Úgy vélem, Csokonainak az 1790-es évek közepén kialakuló és élete végéig következetesnek tűnő életfelfogása, amely a konvenciók elutasítása, egy újfajta szabadságfogalom jegyében való életvezetés kimunkálása jegyében elgondolható, és amely a nyelvi játék, az irodalom új jelenségének közegében talált magára. Mindez együttesen vezetett az élete során oly sokszor ismétlődő konfliktusos helyzetekhez. A Csokonai élete során annyiszor és baljós módon ismétlődő konfrontáció ezek fényében nem véletlenszerű és nem is idegen Csokonai irodalom-felfogásától, amelynek szerves része volt a konvenciórendszerekkel szembeni gyanakvás és elutasítás. Minderre tekinthetünk esetében úgy is, mint az irodalmi írás szervező, jelentésadó mozzanatára.

Életfelfogás és írásmód, az emlegetett cinizmusból kivilágló „aesthetikai lélek” kapcsolatának Kazinczy által megfogalmazott összefüggése valamiképpen így válhat Csokonai jellemének értelmezése fényében érthetőbbé. Ez az összefüggés pedig Rousseau nevét inkább fedőnévként használja. Különböző, itt csak részben kifejtethető megfontolások alapján mindenesetre most azt a feltevést

¹⁴ BÍRÓ Ferenc, *Csokonai programja*, ItK, 1989, 351–369.; Uő., *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994., 404 skk.

¹⁵ Uő., *A pillangó halála*, ItK, 1991, 370–385.; Uő., *A felvilágosodás... i. m.*, 405.

fogalmazom meg, hogy a rousseau-i minta mellett egy másik is felrémlik, amelyre a Kazinczy által fordított és 1793-ban hosszabb cenzori huzavona után megjelenő, majd hamarosan nagy feltűnést keltő módon betiltott *Diogenesz*¹⁶ szemléletében találtam rá.

A nagy tekintélyű, közismerten szabadkőműves Wieland¹⁷ munkái Kazinczyra írói pályája kezdetén jelentős hatást gyakoroltak, a *Diogenesz*-fordítással pedig a fogság előtt eljutott a társadalmi-politikai kérdések feszegetésében a radikális felfogások egyik szélső pontjára. A fordítás okozta botrány, a könyv betiltása hozzájárult a Kazinczyt körüllegő politikai gyanakvás erősödéséhez, ami később a Martinovics-mozgalom idején az el-lene folytatott eljárásban súlyosbító tényezőként került elő. A fogság után ehhez a szöveghez, akárcsak a benne képviselt eszmékhez a széphalmi mester nem tér vissza. A *Diogenesz* újrakiadásának szándékáról sem tudunk.¹⁸ Csokonai, aki ekkor és később is hű tanítványa maradt Kazinczynak, éles szemmel figyelte a „mester” eszméit és célkitűzéseit. A politikai érdeklődés Csokonai én-formálásának is fontos része lesz mindig, amikor a cinizmus árnya valamiképpen rávetül.

Wieland munkája nem filozófiatörténeti szándékok jegyében jött létre, hanem a radikális politikafilozófia, állambölcseleti eszmék kifejtése jegyében. A könyv előszava el is játszik a fikció és valóság lebegtetésével. A könyv magyar fordítása elé helyezett életrajz a célzatosságot azonban nyilvánvalóvá teszi:

Látni fogják ott, melly kedves képet fest Arriánusz Diogenesről: látni, hogy azzal a' függetlenségre vágyással, azzal a' bátor egyenességgel, azzal a' jószívűséggel, 's emberi 's Kozmopolitai érzésekkel festi mindenütt, mellyek által ő ezen Dialogusokban minden rendessége mellett megszeret-

¹⁶ *Szókratész Mainomenosz. Az az A' Szinopei Diogenesz' dialogusai.* Consil. Wieland írásaiából. Pesten, Nyomt. Trattner Mátyásnál 1793. (A továbbiakban *Diogenesz*.)

¹⁷ Albin Freiherr von REITZENSTEIN, *Wieland*, Maurerische Klassiker IV., Berlin Franz Wunder [1907].

¹⁸ V. BUSA Margit, *Adatok Kazinczy Ferenc Diogenes-fordításához*, Könyv és Könyvtár XIV, 1985, Debrecen, 87–95.

teti magát az Olvasóval. (*Diogenesznak valóságos karaktere*, IX.)

Hosszan idézem azt a részét a fordításnak, amely témánk szempontjából a legfontosabb kijelentéseket tartalmazza. Azonban megjegyzendő, hogy az egész munkát, a hozzá függesztett „ál-lamutópiával” együtt, erősen áthatja az erotika és Diogenész gondolkodásának afféle felfogása, amely a későbbi anarchista politikai felfogást jellemzi:

„Épen nem látom-által miként vagy te szolgálatjára a’ Köz-jónak. Te sem kézimesterséget, sem kereskedést nem űzöl, sem Oskolát nem tartassz; – nem mívelsz földet, nem vagy hivatalban, nem csinálsz semmit; még csak hereméh sem vagy a’ Köztársaságban; – Mivel akarod hát henyeségedet menteni?”

Senkinek sem tartozunk annál többel, mint a’ mit más-tól kívánunk. Én a’ Korinthusz lakosítól sőt Görögtől, Barbarustól, sem kívánok többet, mint azt, hogy élni hagyjanak. Nékiek tehát töb[162]bel nem is tartozom. Nem bírok jó-szágot; nem vonok jövedelmet, és így nincs szükségem a’ köz óltalomra. ’S által nem látom, mit kívánhatna tőlem akár Korinthus, akár más egyéb kisebb vagy nagyobb fele-kezet.

„Legalább Hazádnak, Szinopének, vagyon szoross igaz-sága szolgálatodra.”

Épen annyi mint Babylonnak, vagy Kárhágónak! – Minekutánna a’ Természet akarta hogy születtessem, kellett valahol születtetnem; a’ hely által tekintetbe sem vétetett. A’ Szinopei Lakosok igen embertelen Úrak lettek volna, ha eltiltották volna az anyámat, a’ ki szép asszony volt, kőfalok közt tenni-le terhát.

„De Szinopén nevelkedtél is. – Nem jótétemény é a’ Neveletés?” – [163]

Az bizonyosan, ha jó: én a’ magaméval nem felette nagyon dicsekedhetem. Az igazi neveltetést Athenébenn Antisz-thenesztől vettem, de az Athéneieknek hasonlóképen igen

kevés köszönettel tartozom, mert Antiszthenesz igen csak annyi jót kapott tőlök, mint én a' Korinthusz lakosaitól. A' mim ezen feljúl van, azt, igazán szólva, itt 's amott szerzett tapasztalásimnak, 's egyedül magamnak köszönhetem.

„De Őseid nem Szinopei Lakosok voltak é? – Miért ne vólna jussa a' Hazának visszakívánni fiaiit?” –

Fijait? – Bizonyosan! De a' születés engem nem téssen valamelly Társaságnak polgárává, hanem magam nem akarok az lenni? Szabadon, függetlenül, egymáshoz hasonló hatalom, és köteles[164]ségek mellett, teszi-ki kezéből a' Természet a' maga gyermekeit, 's nem köti őket egyéb kötéssel egygyüvé, hanem csak azon „természeti kötéllel” melly által nékünk az életet adta, és azzal a' *sympathiaival*, mellyel ő az embert ember felé vonszani szokta. Ősseimnek polgári szövetsége nem foszthat-meg engemet azon szabadságtól, mellyel a' Természet megajándékozott. Nincs hatalma senkinek, hogy attól megfosszon, míg valamelly nem Természet által szerzett Közönség jaival [!] élni nem akarok. Egy szóval tőlem függ egyedül, hogy valamelly különös Hazának polgára akarok é lenni, vagy Kozmopolita.

„S mit hívsz te Kozmopolítának?”

Egy olly embert mint a' millyen én vagyok, – a' ki, nem [165] tartozván semmi különös polgári felekezethez, a' Világot Hazájának, 's a' maga valóságú teremtetéseket, nem nézván lakosoknak, Klímájoknak, életek' módjának, nyelveknek, rendtartásaiknak, törvényeiknek külömbiségeire, hazafi, 's pólgártársainak, tesvéreinek nézi, úgymint a' kiknek az ő segedelmére, ha nyomorúságban vannak; szánakozására, ha rajtok segíteni nem tud; meg-intésére, ha őket hibázni látja; 's eggyütt örülésére, ha örülni okok van, jussok vagyon.

Másoktól beszítt állatások, különös haszonkeresések, 's tulajdon örvényekbe ragadó ösztönök a' megszokott ösztönei a' mi cselekedeteinknek, míg magunkat ez vagy amaz különös Társaság tagjának nézzük, 's boldogságunkat azon ítélettől függesztjük-fel, [166] a' mellyel ő erántunk viselte-tik. Még az is, a' mit ezekben a' különös Társaságokban

Virtusnak nevezünk, gyakorta a' Természet ítélőszéke előtt csak ragyogó vétkek; 's azt a' kinek Spárta vagy Athéne bálvány képet állít, az Argósz' vagy Megara' Történetkönyveibenn igasságtalan 's erőszakoskodó Rablónak festettetik-le, 's a' Maradékok útálatjának a' tárgyává tetet-tetik.

Egyedül a' Kozmopolíta érzi a' tiszta, részre nem hajló, 's idegen tóldalékokkal öszve nem kevertt szeretetet ember-társai eránt. Haszon után esdeklő önnönszeretet által meg nem gyengítve ver mellyjében a' szív teljes erővel, midőn őt az emberiség segedelemre kiáltja. Semmmi sem idegen a' Természetben szívének érzékenységei előtt. Kedves hálá[167]datosságra olvadva nézi azt a' forrást, melly szom-júságát óltja, 's azt a' fát, melly nékie árnyékot ad; azt pedig, a' ki melléje ül, ha a' Garamansok megől jön is, hazafijának tartja, – 's ha erkölcssei 's szíve szeretetreméltónak mutatják, barátjának.

Ez a' gondolkozás és érzés elég jutalom néki a' helyett, hogy magát különös Társaságoknak tagjává tétetni nem engedi.

Ahhoz szokván már jó idő ólta, hogy azon felül a' mit a' Természet elmúlhatatlanul megkíván, ellehessen, és azon bujálkodásnak, mellyet a' kényes ízlés 's gazdagoknál elmúl-hatatlanná változtatott-által, szükségéit érezze, nem nehéz néki mindenütt elélni a' nélkül, hogy alkalmatlanságára legyen egynek vagy másnak. 's ha arra jön is [168] a' dolog, egy nap munkájával annyit kereshet, a' mennyivel magát egy hét alatt bééri; 's reményli, hogy az Athéneiek vagy Korinthusziak soha sem fogják azt ellenzeni, hogy egy ártatlan Jámbor, a' ki senkinek sem áll útjában, valamelly sziklaüregben vagy odvas fában magát megvonhassa.

Igazán szólván, egy Kozmopolíta, ha tudniillik az, a' minek én őt festem, nem olly haszontalan ember, a' millyen-nek őt közönségesen tartják. A' ti hibátok az, ha hasznát nem vésztetek. Néki semmi haszna sincs abból, hogy néktek hízelkedjék, benneteket tévelygésre vezessen, 's esztelensé-geiteknek űzésére tűzeljen: mit ér ő az által hogy orra

buktok? [169] kitől várhatjátok tehát, hogy néktek azt az igazat nyilvánban [!] ki-mondja, a' mire legtöbb szükségetek van. Pedig enneél nagyobb szolgálatot, ha eszetek volna elfogadni a' jó tanácsot, néktek senki sem tehetne. –¹⁹

Ezt a részletet követően a jámbor, senkinek sem ártó örömről beszél Diogenész, amely az élet legfőbb célja. A kifejtés és az érvelés emlékezetünkbe idézheti Csokonai – Bíró Ferenc által kiemelt „kurta filozófiáját”²⁰. Csokonai jelleméről, életfelfogásáról és viselt dolgairól fennmaradt tudósítások ezt a „filozófiát” mutatják, amelyen – akárcsak programján – véleményem szerint mély nyomot hagyott Kazinczy *Diogenesz*-fordításában érvényesülő felfogás. És ami témánk szempontjából még fontosabb: Diogenész és Rousseau neve szorosan összekapcsolódik Wieland művében. Ezt Kazinczy tudta a legjobban, aki Wieland munkájának bevezetőjét²¹, az abban rejlő misztifikációt nem fogadta el, az előszót csak rövidítve, saját összefoglalásában ültette át magyarrá. Ebben a bevezetőben Wieland antik szerzőkre (Arianus, Lucianus) hivatkozva megkísérelte Diogenész felől elhárítani a megbélyegző erkölcsi ítéletet. Érvelését ekként kapcsolja össze korával:

Wenn gegen solche Zeugnisse noch immer der Einwurf übrig beleibt: man könne doch, ohne die ganze Autorität des Alterthums wider sich zu haben, nicht läugnen, daß Diogenes überhaupt unter seinen *Zeitgenossen* in schlechtem Ansehen gestanden und vielmehr für einen *närrischen Sonderling* als für einen *weisen Mann* gehalten worden sey; so können wir dieses zugeben, ohne daß er das geringste von der Achtung verlieren soll, die uns das günstige Urtheil *der kleinen Zahl* für ihn gegeben hat. Was für einen Begriff müßten wir uns von *Sokrates selbst* machen, wenn wir ihn

¹⁹ XXXII. fejezet, 161. oldaltól – Diogenesz Filomedonnal beszélget.

²⁰ BÍRÓ Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, *A boldogság = Miért szép?*, szerk. MEZEI Márta és KULIN Ferenc, Bp., Gondolat, 1975, 22–35.

²¹ *Vorbericht des Herausgebers*. Az eredeti német kiadás teljes címét sem használta Kazinczy, amely a misztifikáció kódját alkalmazta: *Nachlaß des Diogenes von Sinope. Aus einer alten Handschrift*.

nach demjenigen, den Aristofanes in seinen Wolken auf die Schaubühne brachte, oder nach der Anklage des *Anytus* und nach dem Endurtheil seiner Richter beurthelen wollten. Man müßte wenig Kenntniß der Welt haben, wenn man nicht wüßte, daß etliche wenige Züge von Sonderbarkeit und Abweichung von den gewöhnlichen Formen des sittlichen Betragens hinlänglich sind, den vortrefflichsten Mann in ein falsches Licht zu stellen. Wir haben an dem berühmten Hans Jakob Rousseau in Genf (einem Manne, der vielleicht im Grunde nicht halb so sonderbar ist als er scheint) ein Beyspiel, welches diesen Satz ungemein erläutert.

A magányos, vagyis a „polgári társaságon” kívüli élet és a köz érdekeinek alárendelt életfelfogás Csokonai által vallott és levelezéséből kiolvasható konfliktusa haláláig foglalkoztatta. Az egymást kizáró két elgondolás megindokolása, az egyik, illetve a másik melletti érvek keresése és felsorolása a levélíró Csokonainál változó hangsúlyokkal mindvégig jelen van. A döntés épp a *polícia* ideológiája által vallott, erősen erkölcsi jellegű felfogása miatt nem könnyen eldönthető kérdés. De azért sem hamar lezárható kérdéskör Csokonai gondolkodásában, mivel a „polgári társaságon” kívül eltervezett életpálya radikális felfogása a többség rosszállását rejtí magában, amely ellen már a gondolat felmerülése és levelezésbeli megfogalmazódása idején védekezésre kényszerül. Feltételezésem szerint Csokonainak ez a személyes ideológiája az 1793-as *Diogenesz*-fordítás ösztönzésére vezethető vissza, amely csak felerősítette a korábban, Rousseau-nak a „természet” fogalmával való megismerkedés idején már jelentkező elutasítást, amely elutasítás Csokonai felfogásában a „polgári társaság” igazságtalan szerkezetével szembeni tiltakozásra adott válasz volt. Azonban ez is pontatlan fogalmazás, hiszen a társadalmi igazságtalanság Csokonai felfogásában nem társadalombölcseleti vizsgálódás eredményeként létrejött következtetés, hanem erkölcsi maximaként elfogadott hagyomány. Az emberi világ igazságtalan eleve elrendelt módon. Az ember eleve, születése szerint jó voltáról, a polgári társaságra nézve Csokonai gondolkodásában az eleve rossz minősítéssel kapcsolódik össze. Az ember és a polgári társaság lényegének összeegyeztethetlensége

ge mély belső ellentmondást és feszültséget hordoz, amelynek tétje a literatúra művelésének, értelmének megítélése is. A poéta – akárcsak a bölcs, a tudós etc. – munkájának célja a köz javára való munkálkodás toposzához kapcsolódik. A tudományok és művészetek öncélú művelése a „hír”-hez és a poézis klasszikus toposzaihoz fűződő értelmezések átalakulását rejtí magában. Csokonai irodalmi én-formálásának gesztusai, életének tényei és legendái, valamint „poétai” működése belső feszültséget hordoz, amelynek feloldása nyilvánosan vállalt kijelentései és eszményei jegyében fel nem oldható. Ám egy rejtett, elhallgatott mozzanat, az én-formálást átható, a *Diogeneszben* megtalálható ideológia segítségével feloldhatónak tűnik.

Az előbb vázolt belső feszültség, polgári társaság és emberi lényeg között, amelyre az adható válaszok toposzként hagyományozódtak, az 1793–95 közötti években változik meg. A *Fősvényről* írt iskolai, piktúravers²² későbbi kiegészítése már erről, a toposzhoz kapcsolódó elvont általánosságból a polgári társaság kritikus, külső szemmel történő szemléletre váltás figyelhető meg.²³ Az a távolságtartás, amely a polgári társaság iránt ekkor már érezhetően megmutatkozik. Az ekkoriban készült állatdialogusok is ezzel a belső feszültséggel küzdenek, és a toposzok, az átvett és változatlanul hagyományozódó minták szövegszerű átrendeződését mutatják. A polgári társaság javítására irányuló optimista szándékok vagy remények helyett Csokonai ekkoriban kialakuló felfogása a *Diogenesz*-fordításban körvonalazódó ideológiára jellemző elutasítást veszik át. Ez a döntés azonban az emberi lény eleve jó voltának axiómáját is idézőjelek közé helyezi. A nyelvi

²² *Egy Fősvénynek le írása, A' Fősvény* = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) I, 7–9.

²³ *Zsugori uram* = *Uo.*, III, 40., 358 skk. A vers két sora debreceni összefüggéseket rejt, amely bevett, ám nem kedvelt, nem támogatott gyakorlat volt. A vers áthal leírt figura debreceni civis polgár, aki visszaél a polgárjoggal, mivel Debrecenben a rác kereskedők maguk nem vásárolhattak házat, raktárakat a városon kívül lehetett. A szigorú, a Nemcs Kalmár Céh privilégiumait rontó gyakorlatot erkölcsileg elítélték. Ez az általános, allegorikus leírást a polgári társaságba, és kifejezetten a debreceni közegbe beillesztő átalakítás a versnek 1794 táján már állásfoglalást és kritikát is hordoz magában:

Van két palotája a' piatz útszába,
De azt a' rázoknak adta árendába;

formula kialakulása, amely az 1800-as év, a Debrecenbe való visszatérés után gyakran, és alig változó formában ismétlődik. Először az 1795-ös évben, a kollégiumi búcsúbeszédben bukkan fel, illetve ugyanezen évből származó két levélrészlet hozható fel példaként:

Én pedig számkivettette az én hazámban, unalommal húzom komor napjaimat, 's csak úgy vagyok boldog, ha eggy Ujj világot találok számomra, ott Respublicát és Filadelfiát építke magamnak, – és mint Franklin legalább itten – *cripio fulmen coelo sceptrumque tyrannis* – itten á la Robinzon élek – nincsen senki vélem és mellettem csak a' boldog magánosság. Vagy néma Barátim társalkodnak vélem, vagy magam – én pedig magamban mindent fel találok. – Nem kevély szó ez! Mert magamban fel találok az én barátaimat-is, fel találok az én jól tévőimet-is, fel találok Uram az Urat-is. – – A' könyvek többnyire idd töltő barátim, ezek kézen fogva vezetnek a' Természetnek – Szentek Szentébe. Nem gonoszók ezek, mint az emberek, a' kiket a' haszon vezet orroknál és lelkeknél fogva. Nem gonoszok. Én ezek közül a' Pappal-is, a' Szegénnyel-is, a' Gróffal, a' Királlyal-is egyaránt társalkodóm, és a' mi az emberek között a' természeti originális egyenlőséget helyre állítja, csak a könyv és korporsó. De ha ezek nem volnának-is, a' Természet és az ész olly ki meríthetetlen könyv, a' mellyből az ember holtig tanulhat.²⁴

²⁴ Csokonai – Bessenyei [Sándornak], [Debrecen, 1795. július–december] = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. és a jegyz. írta DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) [a továbbiakban: *Cs/Lev*], 53. Az ebben a levélben vázolt kivonulás a polgári társaságból nem tisztán Rousseau programja. Nincs benne a társadalmi szerződés újrakötésének mozzanata. A „politika” elleni védekezés, a „politikától” való tartózkodás is gyakran bukkan fel Csokonai önmeghatározásai között. A Természet mint a Nagy Könyv metaforája Csokonainál itt már áthelyeződik az önellbeszélés metaforájába, az én-formálás „polgári társaságon” kívüli világába, ahol az emberek közötti egyenlőség „polgári társaságon” belül még időszzerű célkitűzése már helyre van állítva. A *Pillangóhoz* című vers önellbeszélést szolgáló metaforája ebben a kontextusban nyer új értelmet:

Ugy vagyon Nagy érdemű Úr, egy meg ért filosofus, és egy tisztább ízű poéta be szigetelvén magát a' Világtól, előbbre állítja magát saját ideje koránál két három századokkal. – És ezért szokott lenni, hogy többnyire nem lehet az ilyen jobban termett Génie a' körülte háborgató Plebeculának tetszésében. Magában keresi fel tehát a' Világot, vagy azokban, a' kik az ő figyelmetességét meg érdemlik, minden egyébben szabad, csak ez a' legjobb lelkeken uralkodó Sympathia vonja édes kényszerítéssel. – Egy Poéta szabadon él a' maga képzelt világába, a' mellyet saját fantáziája teremtett, egy Filosofus nyugodalommal lakik abba a' Respublicaba, a' mellyet Platóként tulajdon kénje szerint fundalt az ő Gondolatinak hatalmával, ott ő sibi consul ét senatus. Eggyik sem örömmel száll le a' reális világba, hol a' Menyországba bámult emberkéek előtt sordet gustus ét ratio vapulat, hanem ha vagy a' szeretet, vagy a' tisztelet szentebb kötelei vonják azokhoz a' boldogabb halándókhoz, a' kik emberek, és a' Természetnek igaz inádóji – mert a' szív csak ezekbe érez, csak ezekbe egésséges az értelem.²⁵

Az ekkor körvonalazódó életfelfogás és társadalomszemlélet a későbbiekben is kitart az én-formálás olyan nyelvi alakzatai mellett, amelyek a társadalmi viszonyokat, a „polgári társaság” rendjét ignoráló leírások. A „politika”, vagyis a társadalmi kérdésekhez fűződő véleményalkotás mint érdeklődési terület tendenciózus tagadása az 1800 után írt „fontos”, vagyis mecénást, támogatást kereső levelekben vissza-vissza térő szólam.²⁶ Szinte

De most lomha, 's h e r n y ó' módjára
Máskál a' fanyar bánaton,
És a' mások' multságára
Magának vers-koporsót fon. – –

²⁵ Csokonai – Berzeviczy [Pálnak], [Debrecen, 1795. július–december] = *Cs/Lev*, 54–55.

²⁶ Ebben bizonyára hozzájárult Csokonai származásának kérdése is, amely a politikai cselekvés területén kívülre helyezte. Debrecenben sem rendelkezett „polgárjoggal”, vagyis nem tartozott a civisek közé, akik beleszólhattak a köz ügyeibe, hivatalt viselhettek stb. Valóban az a pontos megnevezés, amikor Csokonai magát – a Rhédeyhez írt levél formulájával – „debreczeni ember”-nek nevezi, és nem debreceni polgárnak.

változatlan formában ismétlődnek meg Csokonai ekkor kialakított érvei öt évvel később:

Az Ég megőrzött, megsegített; még arra is, hogy Baranya és Báts Vmegyéket is kitapasztalhassam: haza jöttem kis Örökségembe, de a' mellyet megtanultam Elégnek tartani. Itt magánosságba eltemetve élek magamnak, hazámnak és az én szokott Studiumimnak, olvasgatván – fordítván – elmélkedvén: az Irigy fel nem talál Ősi Nádfedelem alatt 's a' bigottnak szisztergési Könyvetskéim közé be nem hallanak. – Érzem, hogy ez másoktól nem esmérte tsendességbe Lelkem is, melly a' Szerentse hányási között törpévé lett, óriásodra kezd; látom, hogy a' Nagy-lelkek ujjal hívnak magok felé, 's integetnek hogy a' Plebecula' zavartt sikoltásával ne gondoljak; már most hiszem, hogy élek: Oh boldog Árnyéka Rousseau-nak! fúvallj reám egyet a' Montmorency Kertek' lúgossai között, vagy az Ermenonvillei Sírnak hűvös nyárfái mellől, hogy az Igasság, a' Grátziák, 's annak idejébe majd – a' Nem-léteinek első édes Szunnyadási – mint téged úgy szálljanak meg engemet rideg ákászom' ernyője alatt!...! De hová ragadsz, hová, édes érzése az Életnek!...?²⁷

A könyvek közé vonulás, a tusculanum mítosza,²⁸ amely Csokonai kései megnyilatkozásaiban mint az én-formálás metaforái rendre visszatérnek, a helyettesítésnek, az áthelyezésnek a nyelvi műveleteit terjesztik ki. A Csokonai által vallott személyes ideológia, amely – a véleményem szerint – a *Diogenesz*-fordítás szövegéhez vezet vissza bennünket, a polgári társasággal szemben kialakított felfogást poetizálja át. A könyvek között egy más „polgári társaságra”, egy új világra lelő elgondolása a társadalom radikális elutasítását, az ott elfogadott és kötelező érvényűnek tekintett szabályok, törvények önmagára nézve érvénytelennek tekintő

²⁷ Csokonai – Festetics Györgynek, Debrecen, 1800. december 19. = *Cs/Lev*, 108.

²⁸ Ezzel szorosan összekapcsolódnak Csokonainak azok a törekvései, amelyek a császárhoz írt kérelemben egy kis birtok megszerzésére irányultak, vagy a saját „múzeum”, könyvesház, vagy a Debrecen határában lévő, elhanyagolt forrás környékéhez kapcsolódó elgondolásokban nyomon követhető.

én-formálást tesznek lehetővé. A gondolat a végletek felé tágítja a *könyvtár* allegóriáját, amely ekkor újra aktuálissá teszi az 1795-ös levél metaforáját A' *Pillangóhoz* című versben: önmaga is írássá, könyvvé válik a könyvek között. A „verskoporsó” azonban kiterjesztett allegória: egyszerre a halál és az újjászületés, a fel-támadás jelölője is. A Csokonai ideológiáit terhelő belső feszültség, amely a *jó ember* és a *rossz társadalom* között feszül, csak ily módon, a paradoxon által, szimbolikusan oldható fel. A közös dolgokban részt venni, a másokért áldozatot vállalni gondolata morális súllyal bírt a 18. században. Ezt „a közt szolgálni”, „a terhes hivatalt vállalni” nyelvi formulák morális telítettségű használata mutatja. Ebbe a körbe tartozik a tanítói vagy lelkipásztori munka épp úgy, mint az állami vagy megyei adminisztrációban vállalt munka akkor is, ha ezért tiszteletdíjat vagy fizetést kap az illető, tehát nem pusztán áldozatvállalásként végzi munkáját. Ekképp válnak érthetővé Csokonai gondterhet, lemondást magában hordó megnyilatkozásai, amikor – noha a pénzkeresés reményében – szeretne álláshoz, hivatalhoz jutni az ekkoriban Széchényi gróf által alapított Nemzeti Múzeumban. A lemondás és a szöveg belső feszültsége azáltal belátható, ha figyelembe vesszük, hogy Csokonai számára a „polgári társaság” ügyeivel, céljaival, működésével bármiféle közösséget vállalni kétes megítélés alá esik. A Csokonai által végrehajtott irodalmi én-formálás során kialakított ideológia ilyen felfogása a magánosság életműbeli szerepét és értelmezését is némiképp más fényben tüntetheti fel. Az állás ügyében Széchényi grófnak írt bemutatkozó, önfelmutató, az én-formálás stilizált és irodalmias eszközeit erőteljesen használó levelében sokat elárul erről a mély és alapvető dilemmáról, amely a monisztikusan elgondolt ember-felfogás társadalmon kívüliségének mint a primitív, romlatlan, vad embernek az absztrakciója jelent. A romlatlan, tehát jó „vad ember” erkölcsi kiválósága épp a társadalommal szemben válik láthatóvá. Tehát a vad ember jósága társadalmon kívüliségében ölt testet, azon alapszik. Minthogy azonban ez a szolipszista elgondolás – ahogy a *Diogenesz*-fordítás utópisztikus függelékében megfogalmazódó ideális társadalom eleve kudarcra ítéltségéből látszik – „társadalom a társadalomban”-gondolatként gondolható

csak el az ember számára, ezért az ember antropológiailag csak a „polgári társaság” horizontján felfogható lény. Az emberben lévő elemi és őseredeti jó csak a társadalmon kívül, azzal örök opposzióban mutatható fel és érhető el. Csokonai személyes ideológiája a polgári társaságon belül szalonképtelen, képviselhetetlen, tehát elrejtteni hivatott. A főúri és mecénási, illetve az én-formálás hivatalos világ felé forduló változataiban ezt a rejtőző, elfedő ideológiát és az ebben rejlő ellentmondásokkal folytatott nyelvi küzdelmet látom. Erre jó példa – Csokonai személyes ideológiájával szögesen ellentétes – hivatalvállalás ürügyén írt néhány levél:

Ugyanis, miolta olvasni, gondolkodni, érzni és érteni kezdek, 's annál fogva a' Tudományok közt a' fő Stúdiumokat a' mellyekesektől megkülönböztetni kívántam: négy fontos czélt látván magam előtt úgymint a' Virtust, a' Hazafiságot, az ízlést és az Egészséget, négy Tudománynak a' művelésére szántam magamat. Elsőben láttam azt, hogy én Ember vagyok, 's emberek közt lakom ebben a' Planétában, és ennél fogva magamat és őket természeti, erköltsi, társasági dolgaikban esmérnem illendő, sőt szükséges; első' tanúságnak vettem fel az *Anthropologiat*, és Poppal azt tartottam, hogy az embernek legméltóbb tárgya az EMBER. De látván azt, hogy én többé sem a' Hobbes, sem a' Rousseau, sem a' Montagne emberei közzé élni nem mehetek; hanem egy polgári alkotmányban, még pedig, a' miért az Egeket soha áldani meg nem szűnök, egy illy Nemes és jó Társaságban – a' Magyarok között – töltöm le Napjaimat: háládatlanságnak tartottam volna Nemzetem sorsa eránt felválnál viseltetni, és szent törvenyemné tévén Senecának ama' mondását, hogy pátriám prodere nefas est, scelus contra, nolle, dum possis, illustrare, minden erőmet és időmet arra fordítottam, hogy valami csak a' *Magyar* nevezetet, ezt a' kevélyítő Nevezetet, illeti, mind azzal megesmérkedni, 's jövőendőben vélek másokat megesmértetni, igyekezzek. E' végre (mert elhagyom most a' *Poézist*, és a' szép Literatúrat, mellyet elmebéli, és a' *Kertészkedést* 's a' Természet' es-

méretét melyet testi gyönyörködtetésre tanultam és gyakorlottam) Hazám történetivel, a' Magyar Literaturával, régi és új könyveinkkel, 's Nemzetemnek mostani Csillagival megesmérkedni legfőbb boldogságomnak tartottam:...

²⁹

A „társaság” és a magány összekapcsolása további fejtegetésekre készítetik Csokonait két nappal később Széchényi gróf feleségének írt levelében:

Ezen az okon, jóllehet holtig való privatus életre és csendes magánosságra szántam volt Munkáim kedvéért magamát: most már kentelén vagyok Hivatalba lépni. Hanem, hogy az még is olyan ne találna lenni, a' mi feltett Plánumomtól elszakasztana, és Nemzetem' hasznára készítendő írásaimtól az időt elvonná: legjobban óhajtának a' Grófnak O Excájának Pesti Boecája mellé szolgálatba állani; minthogy ott egyszersmind elegendő ürességem is lenne, a' szükséges könyveket is céljaimra nézve megtalálhatnám. [...] Tellyes meglepéssel laktam én együgyű örökségemben semmi Vágyásom egyéb nem volt, hanem hogy Poétái Munkáimat minél hamarább Világra adhassam, hogy ezt a' gondomat letévén azután nagyobb és fontosabb Írásimon távol a' lármától, távol a' Világtól, szabadon dolgozhassam. Jóllehet én a' természetnek fíja, barátja 's tisztelője vagyok, jóllehet egy fakadó forrást, egy árnyékos fát, egy homályos kertet vagy erdőt most is nem csak a' versemben, hanem a' szívemben is az emberek felett betsülök: mégis a' falusi vagy mezővárosi életet kerülnöm kell, szükségessé tévén a' Nagyvárosi lakást énnekem, a' B0eca, a' Tudósokkal való társalkodás, és a' Nemzeti Történetek felől magam elébe kiszabott Plánumom. Ha itt Debretzenben volna afféle magánosán dolgozó embernek való Hivatal: még akkor is megtartóztatna

²⁹ Csokonai – Széchényi Ferencnek, Debrecen, 1802. szeptember 16. = *Cs/Lev*, 200–201.

említett Kérésemtől az Excátok eránt való mély tiszteletem és Reverentiám.³⁰

A *Lilla*-kötet kiadásának mecénásául a Somogyból megismert Festetics grófnőt, a meghalt Czindery Pál újra férjhez ment özvegyét szemelte ki Csokonai. A mecénás dicsérete, amely a *hír* toposzához kapcsolódik, indoklásra szorul mind a két – a poéta és a mecénás – fél számára. A dicséret, amely a költői *hírnév*ben találkozik össze, nem lehet ideológiailag megalapozatlan. Hiszen ha alaptalan, ha méltatlant ér, ha érdemen felüli a dicséret, akkor az pusztá hízelgés, és morálisan kétes fényt vet mind a poétára, mind a mecénásra. A mecénásnak is méltónak kell lennie, a poétának pedig hinnie kell műve örök érvényében.³¹ Csokonai én-formálásának ezért érzékeny pontja volt az úgynevezett társadalmi szerepvállalás kérdése. Csokonai bonyolult ideológiai konstrukciói, amelyeket nyelvileg rendkívül összetett allegóriákba öltöztet, erről a belső konfliktusról informálnak. Az én-formálás és a szövegformálás közötti távolság allegorikus ikonológiai megjelenítésekbe menekül, mint Széchényivel kapcsolatban a fénylő, cenki Nap, akinek ragyogása holdként teszi láthatóvá a poétát. Az erős stilizálás, az én-formálás és a poétai szerep összeegyeztethetlensége nyelvileg sem igen győzhette meg a mecénásokat. Csokonai viselkedése, magatartása, jelleme pedig olyan gyanút, pletykát vagy már mindenütt előtte járó hírt eredményezett, hogy a „világ nagyaival” szembeni tartózkodásának ideológiája elleni védekezésre mintha igen is rászorulna. Ez érezhetően jelen van az Erdődynévé vált egykori Czindery Pálnéhoz címzett, azt mecénási szerepre „felkérő” levelében:

Nagyságodnak Nemes és jó szíve Kereszt nélkül is, fényes
Karaktere tsillag nélkül is, kitetsző volt az emberek előtt:

³⁰ Csokonai – Széchényi Ferencnének, Debrecen, 1802. szeptember 18. = *Cs/Lcv*, 208–209.

³¹ Ez a szerkezet szcenved sérchnet Rhédey gróf esetében, bonyolult összjáték eredményeként. Ennek helyreállítása jegyében kér Csokonai sértődött levelében valami személyes tárgyat az elhalt Kácsándy Terézia hagyatékából, és megint csak nem véletlenül – annak a „polgári társaságon” kívüli helynek a részére, amely Csokonai 1804 nyarán épülő „múzeuma” lett volna.

de, a' kik jól éreznek, nem olyan Stoikusok, hogy a' betses minéműségeket külső béllyeggel is megtisztelni, feleslegvaló hiúságnak tartanak. Én ugyan a' Nagy Amerikai Bólttel Franklinnal tartok, a' ki maga megvallja, hogy ő hiúság nélkül nintsen, és hogy ahoz is nagyon érzése, örül önnön magának. A' születési Rangnak jelei, a' nemesség, a' títimerek, a' titulusok, tsak azoktól oltsároltatnak, a' kik azokkal nem bírnak, a' kik vagy Kajánok, vagy Cynicusok: ugyan hát a' Személybéli Rangnak, az Ordóknak, a' hívatalóknak, mellyeket nem őseinknek, hanem saját érdemünknek köszönhetünk, hogy ne volna becse minden jól gondolkodó Lélek előtt? Szabad legyen tehát nékem is, a' Nagy Lelkek' seregében elegyednem, és tsekély létemre is azon való örvendezésemet kinyilatkoztatnom, hogy Kegyelmes Királyné Asszonyunk a' Nagyságod nemes tulajdonságait a' legfényesebb Czímerrel országszerte megtisztelni méltóztatott. Legyen szabad nékem, az én LILLA nevű Poétái Munkamat, a' Nagyságod' tiszteltt Nevével, a' Május 3dik Napjártak emlékezetére, Nemzetein előtt betsesebbé tsinálni.³²

Ugyanis valami miatt Csokonai önjellemzésének feltűnő módon gyakori, szinte kényszerű része a védekezés jelleme miatt. Különösen feltűnő ez, amikor rangban magasan fölötte állókkal, Széchényi Ferencsel, Festetics Györggyel levelezve kitér erre a mozzanatra. Pedig ez nem a korabeli levelezési etikett vagy az udvarlás része. Mintha Csokonainak valamiféle rossz híre terjedt volna, amelyet újra és újra meg kell cáfolnia. Leginkább a szerencsétlen nagyváradi temetés után a Rhédeyvel folytatott, elküldetlen levelekben erősödik fel ez a szólam. Már a védekezés hangja hallatszik abban a levélben, amelyet Széchényi Ferencnek 1803-ban, talán májusban írtatott:

Én még annyira nem mentem, mint a' Genevai Jean Jacques, hogy a' Plebuculát utáljam, a' Nagyokra bosszankodjam; ezeket, vagy is ezeknek Válogatottjait tisztetem, amazt sze-

³² Csokonai – Erdődy Zsigmondnének, Debrecen, 1803. május 19. = *Cs/Lcv*, 263.

retem: de a' tsendes Magánosságnak és az ártatlan homály-
nak barátja vagyok; és a' fénylő érdemeket magasztalni, a'
lappangó Virtust felkeresni emberi és polgári kötelességem-
nek tartom.

Rousseau-ra utal a Festeticsnek 1803. július 17-én kelt levele zárlatában is, de itt inkább a Festeticsben mecénást kereső üzenet erősödik fel, és csak másodlagos az önarckép, illetve monumen-
tum-állítási mozzanata (a levél zárlata tanulságos módon mégis
epitáfiummá kerekedik).³³

A radikális hang, amelyre a *Nekrológ*ban Kazinczy elfedően
utal, hallik ki azokból – a valójában elküldetlen – levelekből,
amelyek a Rhédey gróffal kipattant affér után íródtak. Az 1804.
szeptember 8-án kelt levél kezdetén ekképp nevezi meg magát
Csokonai: „...én rejtek magánosságomban magamnak és a' Tu-
dományoknak élő kitsíny de szabad emberke...”³⁴ Ez a hang nem
csak öntudatos, de Diogenész-felfogásához közel álló oppozíciót is
magában rejt. A levél zárlatában visszatér az önjellemzés pontos-
sabb kifejtéséhez:

Ebből a' nyilatkozásomból [...] méltóztassa Nagyságod kö-
zelebből esmerni azt a' *Debretzeni embert*, a' kit önnön
Polgártársai nem esmérnek; a' ki Sanssouci lakást képzel
a' Nádlepte fedél alatt; és a' ki mégis nem olly Cynicus, hogy
a' Nagy Urakat, ha a' Tudományoknak, a' Hazának és a' jó
ízlésnek Ns. Barátai, olyan megkülönböztetett tisztelettel
ne tömjénezné, mint a' millyennel én változhatatlanul ma-
radok Mélt. Kamarás Úr!³⁵

³³ „Az Ermenonvillei Jegenyék és Nyárfák lennének unokáink előtt egy Nagy
Magyar Méltóságról, 's az alája temettetett Természet' fiának hálája felől
tanúk, – ha valaha Ermenonvillem lenne, – azoknak levelei susognák ki az
érzékeny Ott-múlató Magyarok Képzeldésibe, hogy, a' ki ott fekszik, még
akkor is / Nagyságodnak / hív tisztelője / Csokonai Mihály. / mk.” *Cs/Lev*,
277.

³⁴ *Cs/Lev*, 310.

³⁵ *Cs/Lev*, 311.

A rejtett jelentések, a ki nem mondott jelzések, az elhallgatások egy, a Rousseau-étől eltérő ideológia alakító jelenlétére utalnak. A kozmopolita felfogásnak a *Diogenesz*-fordítás értelmében vett jelenlétére. A kozmopolitizmus fogalom Csokonai-féle használata erre az ideológiára megy vissza, és – szemben az elterjedt irodalomtörténeti közhellyel – nem a nemzeti eszme, a nacionalista elkötelezettség ellentéte, hanem a „polgári társaság”-gal szemben, azon kívül elfoglalt önmeghatározó, kvázi jogi státusnak a kinyilatkoztatása. A kozmopolita ugyanis a társadalmon általában – függetlenül annak nemzeti hovatartozásától – helyezi kívül magát, egy nyilvánvaló absztrakció segítségével. A kozmopolitát nem foglalkoztatja a politika, amely a polícia területe, valamely „polgári társaság” ügye. A kozmopolita az elvont én, egy szolipszista társadalom polgára, mint Diogenész: nem alárendeltje semmilyen hierarchiának, de mégis szolgálja mindenkinek. A *szolgálat* ideológiájának átértelmezése mutatja ezt a legszemléletesebben:

[A]’ mi tsekély elmémtől, gyenge erőmtől, gyarló tapasztalásomtól ’s aprólék olvasásomtól kitelik, örömet kívánok ügyefogyott Nemzetemnek, ’s özvegységre jutott Hazámnak, átaljában pedig a’ Tudományoknak szolgálni. Mert Nemzetem’ javán dolgozni annyira óhajtok, a’ mennyire örülök annak, hogy Magyarnek születtem: az értelemnek pedig és az ízlésnek gyarapításán mind örülök én, mind pedig és az ízlésnek gyarapításán mind örülök én, mind munkálkodom, én – egy nádas házba szorult Cosmopolita.³⁶

A „nádas házba szorult Cosmopolita” sokat idézett önmeghatározását a *Diogenesz*-fordítás idézett részletének kontextusában olvasva a nyelvi formula jelentésének más összefüggései válnak láthatóvá. Kazinczy és az Árkádia-per szereplőinek elhallgatása Csokonai jellemének megítélésében függően hagyta ezt a kérdést, és további értelmezések számára nyitott utat. Amint látható volt, a cinizmus gyanúja nem megalapozatlan. Kazinczy jellemzésének

³⁶ Csokonai – Márton Józsefnek, Debrecen, 1801. [május] 19. = *Cs/Lev*, 128–129.

hermetikus fogalmazása Csokonai jellemének a kortársak és az utókor által elfedett részét teheti láthatóvá. A Kazinczy fordította *Diogenesz* azonban Csokonaira nem csupán életfelfogásbeli kérdésekben gyakorolhatott hatást, hanem ennek a műnek talán bölcséleti tágasságú jelenlétét is feltételezhetjük. Csokonai védekezésében Rhédey grófhhoz írott egy másik levelében felbukkan maga a kínos, Kazinczy által a fogság után ki sem ejtett név is: „Ezekből a' jelentéseimből kihozhatja a' Méltóságos Úr, hogy én Uri Háztól, 's Uri emberektől irtódzó 's elbúni szerető Diogenes, Sonderling, és Lucifuga nem vagyok...”³⁷ A morálteológiai és a polícia által uralt korban Diogenész alakja nem lehetett követendő példa, ahogy a kozmopolitizmus fogalma is hamarosan erősen átértelmeződött.

³⁷ Csokonai Rhédey Lajosnak [Debrecen, 1804. november]. Ezt a hosszú, az eseményeket a napok szerint végigkövető, sértett hangú levelet Csokonai nagy valószínűséggel nem küldte el Rhédey grófnak. = *Cs/Lev*, 328.

KAZINCZY FERENC

Orbán László

KAZINCZY ÖNÉLETÍRÁSAI: A KAZINCZY-EMLÉKKERT

Az 1987-ben Szilágyi Ferenc által kiadott *Az én életem* című kötet Kazinczy Ferenc válogatott önéletrajzi szövegeit tartalmazza. E kötet hátsó borítóján a hazánkban letelepedett dán festőművész, Stunder János Jakab egyik Kazinczy-portréjának a részlete is látható. A kép alatt olvasható ajánló sorok (úgy is, mint paratextus) szerint az a szándék munkált e szövegek megjelentetésében, hogy módosítsa az eddigi Kazinczy-portrét, mintegy helyreállítva Stunder csonkán ránk maradt alkotását: „[a] kötet restaurátori munkája a hitelesebb, eredeti képet igyekszik életre kelteni: a franciakertté nyesegetett *Pályám emlékezete* mögött az első kidolgozások s a kiadatlan naplók *Confessions*-összintességű őskertjét [...]”¹

Azt vehetjük észre tehát, hogy pl. az 1903-ban megjelent Váczy-féle kiadást² megnyesegetett franciakertként, míg *Az én életem*-kötetet őskertként szemléli ez az ajánlószöveg. Erre természetesen akár Kazinczy alábbi, *Az én életem* szövegére vonatkozó megjegyzése is ösztönözhetette a szerkesztőt: „Ez a’ munka egészen Anglus kert. Eggy szép az az interessans scénától a’ másíkgig viszem az olvasót téveszgető útakon, úgy hogy soha se tudhassa, mi fog következni. [...] A humor, a csintalanság, a’ víg, a’ szomorú, a’ didacticus partiák szépen váltják fel benne egymást...”³

¹ KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, kiadta SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető, 1987, hátsó borító.

² KAZINCZY Ferenc, *műveiből*, kiadta VÁCZY János, Bp., Franklin Társulat, 1903.

³ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXIII., szerk., VÁCZY János, HARSÁNYI István, BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1890–1960, [a továbbiakban: *KazLev*], XIV, 210, Kölcsenyek, Széphalom, 1816. május 22.

A Kazinczy-portrékat kirajzoló természeti tüneményekben az *anamorfózis* jelenségével találkozhatunk, vagyis „a látvány [olyan] tudatos eltorzításával, amely aztán csak kifejezetten erre szolgáló eljárásokkal szüntethető meg. [...] A legtöbb anamorfózis festményen vagy rajzon szerepel, de meg lehetett változtatni a lép-téket, és át lehetett vinni akár a tájba is, úgy, hogy egy arcot nyírtak a megfelelően elrendezett sövénybe. A nyírott sövény torz látványt nyújtott, és csak abból a pontból nézve rajzolódott ki arcként, amelyet a tervező fókuszpontként választott: leggyakrabban egy ablakból. [...] ha a szemlélő csak egy kicsit is elmozdult arról a bizonyos pontról, máris elemeire hullott a látvány.”⁴ Esetünkben az arc szemlélői nyilván mi, olvasók vagyunk, a kert tervezője viszont a szöveg szerzője és – legalább ilyen mértékben – a szerkesztője és válogatója.

Az elsőként felvetődő kérdés természetesen az, hogy vajon könnyebb-e meglátni Kazinczy Ferenc *igazi* arcát egy őskertben, mint egy franciakertben? Aligha. Hiszen mindkettő *anamorfózis*, vagyis metafora. Mint ahogy metafora az a gyenge fuvallat is, amely most ebben a mondatban szétzilálja a szerző arcképét kirajzoló fák, bokrok és egyéb trópusok mozdulatlanságát. „Az anamorfózis mesterfogása megköveteli, hogy a szemlélő arra a nézőpontra helyezkedjen, amelyet a tervező kigondolt. Ha enged a kérésnek, az ablakból kitekintve elnyeri jutalmát, hiszen a sövény darabjai a szeme láttára rendeződnek arccá.”⁵ Azonban, hogy valamennyire is tartós illúzió legyen az arc megkonstruálása, a látvány a szemlélőtől egyfajta tiszteletteljes megtorpanást is elvár. E mozdulatlanság, az önéletírások esetében, azon hit megjelenésének és működésének az ideje, hogy amit látunk, az a megismer-ni kívánt szerző, modell, főszereplő és elbeszélő hiteles megjelenítése/megjelenése.

Philippe Lejeune szerint egy szöveg önéletrajzként való olvashatóságának az a feltétele, hogy az olvasó és az önéletrajz szer-

⁴ Douwe DRAAISMA, *Metaforamasina – Az emlékezet egyik lehetséges története*, Bp., Typotex, 2002 (Test és lélek), 11.

⁵ *Uo.*

zője között egyfajta szerződés jöjjön létre.⁶ Ezzel az önéletrírói vagy igazság-paktummal az olvasó elfogadja, hogy a szöveg szerzője és elbeszélője, főszereplője és modellje azonos. „Az önéletrajz »referenciális műfaj«: befogadásának alapja a »referenciális paktum«, a produkció oldaláról (is) tekintett »hitelesség« és »hűség« kritériumaival.”⁷ Lejeune önéletrírói paktumát vélhetően az előtt az ablak előtt álló asztalon kell megkötnünk, ahonnan a legjobb, és bizonyos értelemben az egyetlen kilátás nyílik a kertre. De e szerződésnek is nyilván megvan a maga apró betűs záradéka, miszerint az olvasó arra is kötelezettséget vállal, hogy elhiszi, hogy a szöveg kiadója, szerkesztője az adott kéziratot „[...] teljesen és egészen híven a M. Tud. Akadémia könyvtárában őrzött [...] példányhoz [...]” adja ki.⁸

Ám ha jól megfontoljuk Paul de Man kritikáját, akkor máris kénytelenek vagyunk elállni e szerződéstől, mivel nincs olyan, a szöveg előtt, attól függetlenül létező szerző, akivel leülhetnénk tárgyalni.⁹ A szöveg által létrehozott, önmagát az önmaga kijelentésével megalkotó, folyton változó elbeszélő-főszereplő nem lehet azonos a biológiai/pszichológiai létezőként elgondolt szerzővel és a modellel, még ha véletlenül azonos nevet viselnek is. Paul de Man a jelentés folytonos elmozdulására és egyúttal az önéletrajznak a szerzőjére gyakorolt visszahatására is felhívja a figyelmet.

Ha elhagyjuk az eddigi, a különböző kötetek szerkesztői által felkínált megfigyelői pozíciónkat, és olyan illetlenek vagyunk, hogy szó szerint vesszük a (kissé már túlhasznált) kert-metaforát, és lesétálunk a kertbe, akkor azt láthatjuk, hogy a messziről oly egységesnek, egy jelentéssel bírónak tetsző arc számtalan, néhol ellentmondásba keveredő részletből állt össze. A részletek egymáshoz és önmaguk (szöveg)változataihoz való viszonyát egy térben és időben állandóan változó, többféle értelmezésnek teret adó többdimenziós hálózatként láthatjuk. Elsőre úgy találhatjuk,

⁶ Philippe LEJEUNE, *Az önéletríró paktum* = Ph. L., *Önéletrírás, élettörténet, napló (Válogatás Philippe Lejeune írásaiából)*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2003 (Szöveg és emlékezet), 17–46.

⁷ MEKIS D. János, *Referencialitás és végtelen szemiózis*, Helikon, 2002, 262.

⁸ VÁCZY, i. m., 19.

⁹ Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Pompeji, 1997.2–3, 93–107.

hogy a Kazinczy-önéletrajzok több kisebb-nagyobb szöveg összebarkácsolásából készültek. (Néhány extrém esetben szó szerint értendő a barkácsolás kifejezés. A *Fogságom naplója* eredeti kéziratába egy darab posztó volt beragasztva Kazinczy ruhájából, más feljegyzésekben hajakat, francia egyenruha foszlányait, vagy akár egy halott francia kokárdáját is megtalálhatjuk.)

A dolgozat elején idézett Kazinczy-levéiben azt olvashattuk, hogy tévesztgető utakon visz minket Kazinczy Ferenc. Ennek ellenére, ha a *Pályám emlékezete* egy tetszőlegesen kiválasztott kiadásának egyik példányát vesszük kézbe, úgy tűnik, hogy Kazinczy Ferenc nem is igazán akar elbújni, inkább csak csintalankodik. Az út egyenes és jól belátható, töretlenül visz hősünk és kora/szelleme/ízlése fejlődésének megismerése felé. Így megnyugodhatunk, hogy a kezünkben tartott kötet alapján egy olyan „[n]em kevésbé hitelt érdemlő szemtanú, mint Kazinczy Ferenc”¹⁰ kétségbevonhatatlan vallomásait ismerhetjük meg. Ám, ha *Az én életem* kötet is kezünkbe kerül, akkor arra csodálkozhatunk rá, hogy van egy még teljesebb igazság, amely afféle felfedezésre váró titokként lapult eddig a kéziratárak mélyén. Mintha Kazinczy eddig még is csak afféle bújócskát játszott volna velünk, és míg mi a francia kert bokrai között kerestük, ő addig „meleg tűzű tekintetével regényes táj közepén”¹¹ ült, és nyilván fejcsóválva várt ránk.

A kéziratárakban azonban természetesen még az e kötetben ismertetettnél is több Kazinczy-autobiográfia és hosszabb-rövidebb önéletrajzi feljegyzés kézírata található meg. Ezek nem kis részben Kazinczy életének azokat az eseményeit, történeteit beszélik el, mondják újra, amelyet a kiadott önéletrajzaiból is ismerhetünk. Vagyis jelentős átfedések vannak *Az én életem*, a *Pályám emlékezete*, a *Fogságom naplója* kötetek és a jórészt feltáratlan kéziratok szövegei között. Találhatunk olyan jeleneteket, amelyeket 5–10 változatban is megörökített Kazinczy, és ezek nem ritkán másképpen beszélik el ugyanazt.

A szerző bújócskája helyett immár az időbeli változás és a szövegben való rögzítettség kényes játékába csöppentünk bele.

¹⁰ ZOLNAY László, *Pest-Buda erköltségei s erkölcselenségei hajdanában* = Z. L., *Mozaikok a magyar újkorból*, Bp., Kozmosz, 1986 (*Az én világom*), 322.

¹¹ SZILÁGYI, i. m., hátsó borító.

Vagyis az emlékezés és a felejtés, a feltárás és az elrejtés játékába. Tehát, ha a kert-metaforát nem felülről szemléljük, vagyis nem egy nekünk tetsző arcot akarunk meglátni/megláttatni benne, akkor mint az időbeli folyamatként elgondolt emlékezés nyomait ismerhetjük meg e szövegek változatait. Ami kívülről anamorfózis, az a részleteit közelebbről megvizsgálva, az emlékezet kertje.

„Az emlékezés művészete – írja Draaisma – [...] olyan eljáráson alapult, amely világos, egyszerű beosztású képzeletbeli térré változtatta az emlékezetet, amit meg lehetett tölteni a megjegyzendő dolgok »képeivel«.”¹² Majd az emlékező, amikor fel akarja idézni az emlékeit, képzeletben újra bejárja az így berendezett teret. A megfelelő sorrendben elhelyezett tárgyak, jelképek afféle hívószavakként működnek, amelyek segítségével felidézhetők a kívánt képek vagy történetek. Az emlékezet-kertként szemlélt önéletírások ilyen hívószavak köré felépülő történetekből, emléksorokból állnak: a *Pályám emlékezete* egyik szövegváltozatában, az *[Első kidolgozás]* c. kéziratban két oldal üresen maradt, de ceruzával a „Dayka Theatr Ráday” és a „Pozsonyi Dieta, [...]” bejegyzések találhatók.¹³ Ez azt sugallja, hogy Kazinczy Ferenc írásos feljegyzéseire támaszkodva, önmagát idézve írta önéletrajzait. Nyilván az írás idején nem volt kéznél a feljegyzése Daykáról, a teátrumról, Rádayról és a pozsonyi diétáról, így feljegyezte a szükséges emlékeztető szavakat, hogy ezek segítségével később bármikor ki tudja majd pótolni a hézagot. A több kéziratban fennmaradt önéletírás-változatok és az ezekhez emlékezhelyekként kapcsolódó feljegyzések effajta viszonya ösztönözhetette arra pl. az 1979-es *Pályám emlékezete*-kiadást, hogy pótolja a hiányzó részt: „Mint Váczy János (I. kiadása 294. l.) megállapította, ide Kazinczy »még óhajtott valamit följegyezni később, azért hagyott nagyobb hézagot a kéziratban is«. Alighanem a Dayka Gáborról, kedvencéről szóló följegyzéseit kívánta ide iktatni. Ez okból is tesszük ide át ezt a részt Kazinczy Gábor II. sz. másolatából (I. Abafi, 297–298. l.)”¹⁴

¹² DRAAISMA, i. m., 44.

¹³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban: MTAKK), K634: 74b, 75a.

¹⁴ KAZINCZY Ferenc *művei* I., kiadta SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók), 875.

A megjegyzésre méltó dolgok, amelyeknek a képeivel Kazinczy feltölti önéletírásait, többnyire megtalálhatók a korábban keletkezett feljegyzéseiben. A megjegyzendő események, történetek tehát nem feltétlenül mint emlékek léteztek, hanem inkább mint az emlékezésre való emlékezés, és egy már eleve értelmezést feltételező formában, az írásban. Az „[í]rásban a tapasztaltak egy változatát rögzítjük, ami egyfajta ábrázolás, válogatás és nézőpontválasztás eredménye. A leírtak nem cserélhetők fel a megtapasztaltakkal, az írás eltávolító mechanizmuson és kifejezésen alapul.”¹⁵

Kazinczyban nem a megélt esemény hiteles dokumentálóját látjuk, hanem az íróasztalán lévő töménytelen mennyiségű feljegyzésből válogató szépíró, aki nagy tehetséggel lát neki az adott nyersanyag átformálásához, egy nagyobb szerkezetbe, nem ritkán egy másik műfajba illesztéséhez. És hogy ez utóbbi állítást egy példával is megtámogassam, két szövegrészletet idézek. Az első egy olyan kéziratos kötetből származik, amely a Szirmay család történetét tartalmazza, és amelyet udvari tanácsos Szirmay Antal úrnak jegyzései szerint írt Kazinczy Ferenc, aki Szirmay Theresiának unokája, Szirmay Andrásnak és Királyfalvi Róth Juliánának dédunokája volt. (A félkövér kiemelések tőlem.)

[Szirmay András] Lakása **Pazdics** volt, Nagyatyja által épített kastélyában, melly róla Sándor fíjára, 's erről a' most élő Andrásra szállott. – Meghala 1723.

A' ház egy kevés-tekintetű történetet tarta sok ideig emlékezetben, de a' mellyet már kevesen tudnak: – A' bástyás kastélyban-lakó házi-asszony egy nap a' grádicsban maga törte vacsorájára főzetett **lencsáját**, 's nem vevé észre hogy vendége érkezék. Az **Második** Rákóczy Ferencz vala. A' Fejedelem a' grádicsnak indult, 's ezen foglalatosságában lelé az öreg Matrónt. Vacsorára a' lencse is feladatott, 's **Roth Juliána** maga vevé villájára az **orját**, hogy vele, feldarabolván, az ifjú szép Herczeget megkinálja. Az orja lesíklék a' villáról, 's a' szélyvel fercsegett híg lencse a' Herczeg' **skarlát dolmányát** (így neveztetett akkor a' vad-

¹⁵ DRAMISMA, i. m., 50.

mák-virág szín) viselhetetlenné tette. Rákóczy nem felejthetné az **őregszer asszony**¹⁶ mentegetőzéseit, 's mihelytt Patakra ért, egygy vég **violaszín bársonyt** küldé neki ajándékban. – (Én a' hírt atyámtól, ez pedig anyjától.)¹⁶

Ez a történet megtalálható (a jobbára és többé-kevésbé) az [*Első kidolgozás*] című kéziratot közlő *Pályám emlékezete* kiadásokban is:

Ez a' lencse egygy más famíliai történetünkre emlékeztet. Az **elsőbb** Rákóczy Ferencz, áltmenvén Patakról Újhelybe, a' nagyatyám' nagyatyjánál **Kazinczy Péternél [Regmecen]** szálla meg. **Makay Kata** a' grádicson ült, 's törte fa kalánjával a' **lencsét**, midőn a' Fejedelem a' pitvarba belépett. Vacsorakor a' **szép asszony** maga akará az **orját** felvagdalni, melly a' lencsében főtt; 's a' mint azt a' tálból kiemelte, az orja visszazuhana a' lencsébe, 's a' Fejedelem **skarlátszínű dolmánya** végig vala fecskendve. Könnyű képzelni Kata Asszony mint követgetőzött, 's a' Fejedelem még oda haza sem felejthetné az asszony mint szégyenlette hibáját, 's neki egygy vég **violaszín bársonyt** küldé ajándékban.¹⁷

Ami megegyezik: az orja, a lencse és a színek.

Ami eltér: a helyszín, az időpont, a szereplők és a szövegek műfaja.

Az egy-egy múltbeli jelenethez, térhez, személyhez köthető emlék több, egymástól eltérő szövegben ölthet testet. Az emlékek megtestesülését természetesen befolyásolja az is, hogy milyen műfajú szövegben kapnak szerepet. Egy kisebb emlékeztető célú feljegyzés és egy nagyobb ívű, határozott koncepciójú szöveg igényei igen eltérhetnek. És ezen igények közül csak egy, és talán nem is a legfontosabb, a hitelesség kérdése.

Ám a hatás kölcsönös. Az írásban megtestesült emlékek hitelességének illúziójához nagymértékben járul hozzá a neki teret

¹⁶ MTAKK, K 636/I: 127a.

¹⁷ MTAKK, K 634: 6a.

adó szöveg és e szöveg környezete. A fentebb említett lencsés-orjás incidens a *Pályám emlékezete* szövegébe belesimulva nyilván más hatást kelt, mint ha ily gonoszul, egy szövegváltozatával szembesítve idézzük.

A memória szó egyaránt jelenti az emlékezés képességét és az adathordozó eszközt. A memória külső tárolásának eszközei (viaszlap, könyv, fénykép) folyamatosan fordultak át a memóriáról szóló beszéd metaforáivá, amik aztán megkerülhetetlenül meghatározzák az emlékezésről szóló gondolkodásunkat. Egy lezárt és felülírhatatlan könyvként az asztalunkra kerülő *Pályám emlékezete* vagy *Az én életem* kötet arra ösztönözheti az olvasót, hogy lezárt és felülírhatatlan könyvként képzelje el Kazinczy önéletírásait, és magát az emlékezés rejtélyes jelenségét is. Egy könyv szilárd, bármikor bátran (hiteles szemtanúként) megidézhető szövegével szemben, a kéziratárak áttekinthetetlenül gomolygó kéziratösszegei inkább hasonlítanak az emlékezést az emberi agy neurális hálózataként elgondoló memória-metaforához. Így a könyvnél mint adathordozó eszköznél is szerencsésebbnek tűnik egy összetett utalásrendszert, választható sorrendiséget felkínáló CD-ROM keretei (és metaforája) közé helyezni az önéletírásokat és az önéletírásokhoz kapcsolódó szövegeket.

Azt hiszem, ezzel egyetértene a kéziratok rendezésével megbízott néhai Jakab Elek úr is, akinek panaszát „Az én Pandektám” című vegyes Kazinczy-feljegyzéseket tartalmazó kéziratgyűjtemény VI. kötetének címlapjára írva olvashatjuk: „Ez egy teljesen összezavart gyűjtemény, megpróbáltam rendezni, napokig fáradtam vele, a fő szédülésig; sehogy sem tudtam végre hajtani. Ugy látszik, lelkiismeretlenség mive; elvittek belőle, össze hányták, megcsonkították, van emlékezet XI-XII-XIII számú Pandektáról is, a minnek semmi nyoma nincs, már ma. Aki egybe tudja állítani, szerencsésnek mondva. Én teljesen bele romlottam, ezért egy folyó számot keresztül vittem rajta, hogy legalább ezen túl ne csonkítottassék tovább.

Buda-Pest, decz. 3. 880 Jakab Elek.”¹⁸

¹⁸ NTAKK, K 633/VI: 1a.

Szabó Ágnes

A VAKTÉRKÉP

Kazinczy Ferenc erdélyi utazása(i)

Úton és útfélen

Kazinczy Ferenc útleírásainak, útirajzainak vizsgálata több szempontból is ígéretesebbnek látszik, mint az a velük foglalkozó értékelő-értelmező tanulmányok alapján sejthető. Utazásai és útleírásai, mint ismeretes, időben szorosan követték egymást (például a kassai, pannonhalmi utazás). Egyik ilyen körútja, az 1816-os erdélyi látogatása azonban e tekintetben rendhagyó, mondhatni „meddő”. Számos szöveg előzte meg és követte, de a mű, a kiadni szándékozott útleírás valójában mindig csak „úton volt”, de sohasem született meg. A kortársak által (el)várt, ideiglenes vagy végleges szöveggként olykor körbeadott műnek ugyanakkor kiemelt jelentőséget tulajdonítottak. Még legszigorúbb bírálója, Döbrentei Gábor is fényes sikert, nagy jövőt jósolt neki, Szemere Pál szerint pedig az *Erdélyi Levelek* által őrződött volna meg Kazinczy neve a kulturális és irodalmi emlékezetben, mert munkáját akkor is ismerni fogják majd az olvasók, ha a széphalmi mester életművének többi darabja netán az irodalom perifériájára szorulna.¹

Az *Erdélyi Levelek* a hozzá fűzött reményeket nem váltotta be, pontosabban el sem jutott odáig, hogy beválthassa, a mű számos későbbi kiadása ellenére az irodalmi kánon külterületén élt tovább. A „fontos” és „felejtendő” jelzők idővel felcserélődtek előtte, hiszen manapság Kazinczy nevét az olvasó, sőt az irodalomtörténetész aligha az *Erdélyi Levelek* miatt ismeri.

¹ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXIII., szerk., VÁCZY János, HARSÁNYI István, BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1890–1960, [a továbbiakban: *KazLev*], XV, 3427. lev., 178. Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Lasztóc, 1817. máj. 6.

A kortárs olvasók és a későbbi vélekedések közti éles különbség egyik oka az lehet, hogy a szöveg 1816-tól kezdve közel 20 évet felölelő, folytonos átdolgozáson ment keresztül, így „teljes egészében” csak Kazinczy halála után tudott megjelenni, dacára annak, hogy Kazinczy végig bízott az edícióban. A kiadásra szánt, ideig-óráig véglegesnek vélt változatot sokszor a nyomtatás ellehetetlenedése miatt változtatta meg újra és újra. A mű nyomtatásában még 1831-ben is töretlenül bízik, barátjához, Toldy Ferenchez hasonlóan, aki ezt írja neki:

...az Erdélyi leveleket valamint a' Pályát hozzd-le magaddal. Kell végre módot találni, hogy kijöhessenek, 's fogunk is találni.²

1831 után, mivel Kazinczy minden korábbi, sajtó alá rendezett és cenzúráztatott változata egyenértékűnek volt tekinthető, a hagyaték gondozói nem érvényesíthették az ultima manus elvét és nem beszélhettek rögzített szövegkorpuszról sem. Az azonos rangú variánsok megfelelő kezelése, kiadása sehogyan sem illeszkedett a 19. század közepén nálunk is meghonosodó filológiai, szövegkiadási elmélethez és gyakorlathoz, ez az interferencia pedig természetszerűen meghatározta a további kutatások irányát: azok többnyire a filológiai problémák felgöngyölítésére, vagy inkább megkerülésére vállalkoztak.

...nekünk nem volt szabad toldani, raggatni; s mit adunk, híven kellett. Másutt – egy, talán e kiadás bevégeztése után valamelyikünk által készítendő bővebb történetében Kazinczy munkáinak – lesz alkalmunk a külön kéziratok s kiadások közt párhuzamot vonni; s az elmaradt figyelemre méltó helyeket összehöngészni

– írja Toldy és Bajza 1839-ben, Kazinczy műveinek sajtó alá rendezésekor.³

² *KazLev*, XXI, 5268. lev., 447. Kazinczy Ferenc Toldy Ferencnek, Pest, 1831. jan. 11.

³ KAZINCZY Ferenc, *Ercségi munkái*, A' M. T. T. megbízásából összeszedék BAJZA és SCHEDEL, Második kötet, Utazások, Budán, A' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1839. VII. p.

A szinkron recepció⁴ szövegkezelésre vonatkozó vizsgálódását követve a diakrón recepció⁵ ugyancsak lemondott arról, hogy az *Erdélyi Levelek*nek tulajdonképpen a *létezésére*, korpuszára kérdezzen rá, feltegye a kérdést, hogy mivel is magyarázható a nagyszámú variáns ellenére soha alakot nem öltő autorizált változat. Ebből kifolyólag teljesen figyelmen kívül hagyta az elindulás előtti időszakról vagy az út legelejéről szóló leveleket, melyekben talán benne rejlik a lehetséges ok, hiszen a szöveg későbbi, közel 20 éves alakulása (1816-tól Kazinczy haláláig) és az abból fakadó problémák így is szinte kimeríthetetlen kutatási területnek bizonyultak.

Tér-képzet

Köztudomású, hogy Kazinczy Ferenc számos variánsát készítette el műveinek, egy-egy megírt művét többször dolgozta át, sokszor még a sajtó alá rendezett nyomtatványait is átformálta. Így, amint fentebb említettem, az *Erdélyi Levelek*nek is több variánsa van. A szövegváltozatok filológiai vizsgálata mellett, melynek során fény derül a különbségekre, nem szabad figyelmen kívül hagyni a variánsok megírásának okait sem, melyeket mindeddig „Kazinczy klasszicista tökéletességre való törekvésével” magyaráztak. Azonban egy közel húszéves szövegformálás során talán több komponens is alakíthatja az átírások irányát.

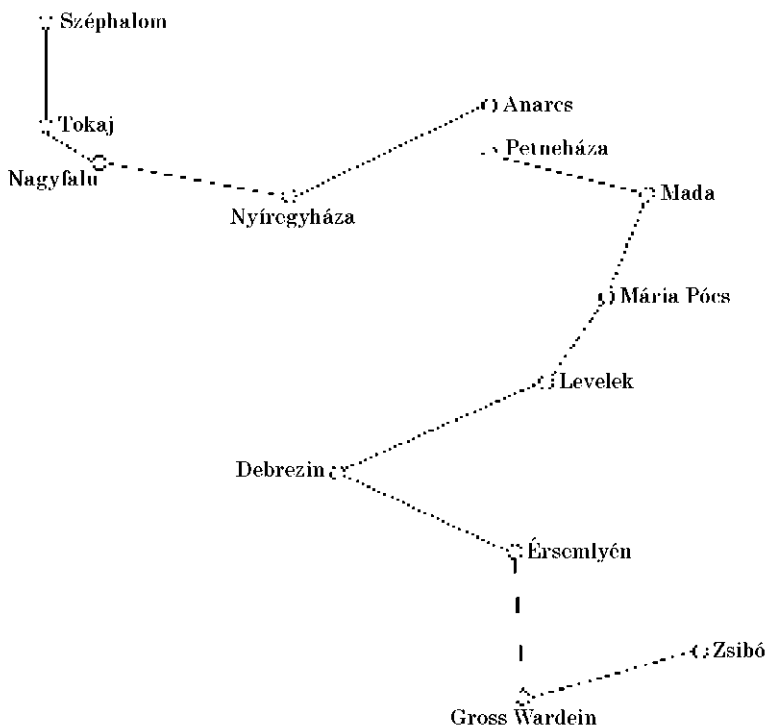
A változatok létrejötténél nagyon fontos szerepet játszik, hogy Kazinczynál nem maga az *út* és annak *élménye* szervezi a későbbi szöveget, hanem az utat megelőző elképzelései mentén formálja a későbbiekben megszületendő művet.

⁴ VÁCZY János, *Kazinczy erdélyi utazása*, ItK, 1905, 1–28. VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc Erdélyi Levelei*, Budapesti Szemle, 1906, 33–62. Váczy említett tanulmányaiban foglalkozik az utazás előzményeivel, de csak az útiterveket illetően.

⁵ V. SZENDREI Júlia, *Kazinczy „Erdélyi Levelei”-nek keletkezéséről*, *Studia Universitatis Babes-Bolyai*, 1958, 70–78. MEZEI Márta, *Kazinczy erdélyi útirajza és a levél-műfaj*, It, 1992/2, 213–236.

Kazinczy már 1814-től, két évvel az elutazása előtt, elkezdte utazását tervezgetni. Képzeltbeli időben és térben beutazza Erdélyt.

Az *Erdélyi Levelek*ben megörökített körút vizsgálata során, a mű időbeli perspektívája mellett egy új narratíva bontakozik ki előttünk. Ez pedig a képzeletben és ténylegesen beutazott térrel áll kapcsolatban, a narratív idő mellett tehát megjelenik a narratív tér is, melynek mentén kirajzolódik előttünk Erdély kulturális és topográfiai térképe. Az olvasó együtt halad Kazinczyval abban a narratív térben, amely a narratív időben artikulálódik az utazás feltételezett tökéletes rekonstruálhatósága által, az emlékezés aktusában.

*Térképvázlat az út elejéről*⁶

„Most jobbra Micske tüne fel előttem egy kisdud hegynek aljában s balra Margita... Közel egy óra múlva azután beérék Nyíresre...” – írja Kazinczy.⁷

Az olvasó együtt utazik Kazinczyval a szekérben, a láthatáron feltűnnek a hegyek, majd az említett város és tovább haladnak Nyíres elé. Az élmény, a látvány és az olvasás ideje a tökéletes *egyidejűség* illúzióját teremti meg. Az egyidejűség látszata azonban darabokra esik szét, amikor maga az élmény már az átélés pillanatában sem konzisztens:

„Gyönyörűségeim... úgy úzték egymást, mint a mágiai lámpás festései, idő kell rá, míg azokat magamban elrendelhetem, tisztára hozhatom” – írja kolozsvári tartózkodásával kapcsolatban.⁸

Azáltal, hogy az egyidejűség megszűnik az élmény és az írás között, az utazás emléke és a mű egyre távolabb kerül egymástól. Így „magának a szövegnek a létrejötte kísérlet lesz az elmondhatóságra...”⁹ Kazinczy nem a friss, átélt emlékeket fogja rögzíteni, hanem szelektált anyagot ad majd olvasóinak:

„Holnap lesz egy esztendeje, hogy hozzátok indultam. Ujra fogom élni emlékeztemben köztetek élt boldog napjaimat...” – írja 1817-ben.¹⁰

A szelektálás a rossz, nemkívánatos élményekre is ki fog terjedni. Kazinczy törli emlékezetéből az olyan eseményeket és személyeket, amelyekről, akikről nem nyilatkozhat pozitívan.

⁶ „Ich habe mein Haus und die meinigen den 11. Juni verlassen, und werde in dreyTage schon bey Wessclényi seyn” – írja Kazinczy a térképvázlatot tartalmazó levélben. *KazLev*, XIV, 3233. lev., 234. Kazinczy Ferenc Rumi Károly Györgynek, Ér-Semlyén, 1816. jún. 20.

⁷ KAZINCZY Ferenc *művei*, I–II. kötet, vál., szöveggond., jegyz. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekűrok), 619.

⁸ *Uo.*, 625.

⁹ MEGYASZAI Kinga, *A tér időbeliségéről Mészöly Mihlós Saulus című szövegében*, Határon, Szeged, Pompeji, 2002 (deKon könyvek), 180.

¹⁰ *KazLev*, XV, 3449. lev., 227. Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1817. jún. 10.

Tegnapelőtt estve ide értem. Olly magas hegyeket kelle szekeremmel meg másznom mint a Tokaji. Irtóztató hely az Útazásnak ez az Erdély... nem feledhetem mikbe kerül nekem ez az ittlétel.¹¹

A tökéletes rekonstruálhatóságot az írás pillanatában nemcsak a töredékes élmények lehetetlenítik el, hanem az is, hogy minden Erdélyről őrzött kép és élmény természetsszerűleg elhomályosul az átírás évei alatt. Az egyre több javítás, pótlás kiszorítja Kazinczy utazási emlékeit, majd az évek során egy történelmi, geográfiai, nyelvészeti kérdéseket boncolgató betoldásokkal, függelékekkel teletűzdelt művet kapunk.

Kazinczy inkább a biztos, a kész, képzeletbeli utazásnak a menetét választotta a kidolgozáskor. Nem ír olyan élményekről, amelyek elmozdították eredeti szándékaitól. Így például nem ír arról, hogy mi történt vele Erdélyben az esőzések idején: „az út szántott és dombos... Mit állottak ki ma lovaim, mit magam, nem képzelheted...” – írja Dessewffynek 2. levelében.¹²

Az időben egyre távolabb kerülő emlékek elleni kognitív és imaginárius védekezés mások adatai, javításai alapján valósul meg. Kazinczy már az első kidolgozások alatt tisztában van a tökéletes rekonstruálhatóság lehetetlenségével, és a konstrukcióhoz mások pótlásait, igazításait is felhasználja. „...igyekezetem az vala, hogy elkerülhessem... a nem való, csak félig való tudósításokat. Olyakkal olvastatám meg tehát dolgozásomat, kik Erdélyt ismerik...” – írja 1824-es *Előszavában*, hét évvel az utazás után.¹³

Az *Erdélyi Levelekben* a valóság megkonstruálása – az utazás időbeli és térbeli kontextusának kitégítésével – központi tényként artikulálódik, hiszen az utazást megelőző tervek alapján Kazinczy képzeletbeli időben és térben már tényleges útra kelése előtt bejárja Erdélyt. Ezek a fiktív utak azután rányomják bélyegüket a

¹¹ *KazLev*, XIV, 3229. lev., 230. Kazinczy Ferenc Helmecczy Mihálynak, Andrásfalva, 1816. júl. 12.

¹² KAZINCZY Ferenc *művei*..., i. m., 616.

¹³ *Uo.*, 607–608.

valóságos utazásra. Így utólag is számos alkalommal ismétlődnek, módosulnak a róla készülő szöveg variációiban.

Az utazási élményeknek és a készülő szövegnek a viszonylagos megelégedettségét lehetetleníti az is, hogy Kazinczy nemcsak saját észrevételei alapján, koncepcionális és irodalmi elégedetlenségéből fakadóan javítja művét, hanem, mint fentebb szó volt róla, *idegen tapasztalatokkal*, ismerőseinek pótlásaival is kiegészíti a *Leveleket*.

Az ismerősök olyan adalékokat, történeteket szolgáltatnak a műhöz, amelyek *nem* Kazinczy emlékei.

Édes barátom, kérlek, mondd-el nekem ki vala az, a' kit Erdélyben elevenen temettek a' Kriptába; a' szó kihallatszott; kísértetnek hitték, sokára oda mentek, de már akkor megholt a' meg halva eltemetett. Ez olly nevezetes dolog, hogy el kell mondanom Erdélyi leveleimben

– kéri Döbrenteit egy évvel az utazás után.¹⁴

Mindemellett Kazinczy a tervezett mű megírását illetően maga sem hagyatkozik csupán emlékezetére, pontosabban ezt maga is kiiktatja. Szerinte az emlékezetnek a tudományos megfigyelésekhez hasonlóan tökéletesen kellene működnie, de minthogy nem bízik ebben, már az utazás során jegyzetel, vázlatosan megörökíti a látottakat, majd utólag baráti pótlások, illetve geográfiai, statisztikai, tudományos munkák segítségével korrigálja ezeket.

Itt a' Mélt. Gróf Urat arra kérem alázatosan méltóztassék megtekinteni hány ablak van a' Bibliothécában a udvar felé a' felső soron, mert félek hogy itt az ablak számát hibásan jegyeztem fel. 'S nem vétek e hibás tudósítást terjesztetni, bár a' tévedés csak illy tekintetű mint a' mellyen említék.

Továbbá méltóztassék comotálni, kiknek képeik függnek a' jobb felen, kiknek a' bal felen, és most ki képe áll a' bémenetel felett. De itt még a' rendre is kellene figyelmeznii.

¹⁴ *KazLev*, XV, 3449. lev., 227. Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1817. jún. 10.

Jobb félnek azt veszem, melly az ajtóval általellenben függő
Cancellárius képe alatt megállónak áll jobbjá felé.¹⁵

Kazinczy emellett szövegszervező elemként szerepelteti saját megelőző, önéletrajzi emlékeit, asszociációs játékként teszi azokat a mű integráns részévé. Az *1. Levél*ben például egy gyermekkori szüretet idéz fel, az *5. Levél*ben pedig az ifjú Wesselényinek és nevelőjének, Pataky Mózesnek széphalmi látogatására emlékezik vissza.¹⁶ A különböző narratív szinteket létesítő szöveg az 1830-as évek felé teljesen elveszíti útirajz jellegét, így merülhet fel az a gondolat is, hogy a *Pályám emlékezetének Hetedik Szakaszaként* jelenjen meg.

„Különben Kazinczy nem is útirajzot akart írni”¹⁷

A Kazinczy-kutatás, mint a fejezet címéül választott Váczy János- idézet utal rá, konszenzusra jutott a tekintetben, hogy Kazinczy *Erdélyi Levelei* vajmi kevésbé emlékeztetnek valóságos útleírásra. Mezei Márta szerint Kazinczy műve leginkább a „tudós útirajz” kategóriájába sorolandó,¹⁸ míg Fried István „dokumentáris értékű, önéletrajzi pótlásnak”¹⁹ tekinti a *Leveleket*.

Az elindulás előtti időben, majd az azt követő időszakban olyan elvárások fogalmazódnak meg Kazinczyval és a készülő művel szemben, melyek alapvetően befolyásolták a *Levelek* átdolgozásának irányát, s részben magyarázattal szolgálnak az első változatok elégetésére, akárcsak Kazinczynak Döbrenteitől való elfordulására. Mezei Márta szerint

¹⁵ *Erdélyi Levelek*, MTAKK, K 611. 5.

¹⁶ KAZINCZY Ferenc *művei...*, i. m., 608–619.

¹⁷ VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc Erdélyi Levelei*, Budapesti Szemle, 1906, 61.

¹⁸ MEZEI Márta, i. m., 225.

¹⁹ FRIED István, *Kazinczy Ferenc útleírásai* = F. I., *Az érzékeny neoklasszicista*, Sátoraljaújhely–Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996, 115–146.

Kazinczy voltaképpen kétféle közönségnek akar megfelelni itt: ismeretközlő, a részletekben megőrzött művészi és egyéni vonásokkal az érdeklődő, absztrakt publikumnak, s ugyanakkor, az egyéni igények kiszolgálásával, a mű megformálásába való bevonásukkal a konkrét, egyszemélyű közönségnek (t. i. az erdélyi közönségnek).²⁰

Kazinczy az évek alatt inkább szembekerül az útmutatásokat adó, Döbrentei vezette Kazinczy-sejttel,²¹ mintsem hogy megfelelni akart volna neki. Az alakuló mű olyan határozott kortárs elvárással ütközik, melyet a szöveget kánonba emelni igyekvő közönség fogalmaz meg Kazinczy felé. Ezek az óhajok évekig befolyásolják a szöveg formálódását, és jóval túlmutatnak Kazinczy pusztán jobbító szándékán, ugyanakkor óhatatlanul deformálják Kazinczy eredeti elképzeléseit. Már 1817-ben, egy évvel az utazás után érzi, hogy a rengeteg baráti javaslat és pótlás nem tesz jót művének, de ekkor még beiktatja a *Levelek*be a javasolt változtatásokat.

...Megadám neki magamat, s neki és neked azt mondom, amit a Magy. Példabeszéd tart: Ha magadat betegnek nem érzed is, ha mindenenek azt mondják hogy beteg vagy, fekdj ágyba és szedj orvosságokat

– írja Döbrenteinek éppen az *Erdélyi Levelekre* javaslatokat tevő Fekete Ferencről.²²

Mind az előzetes tervek, mind az utazást követő, különböző méretű változtatások okai között említhetjük tehát, hogy a 19. század elején Kazinczy és erdélyi barátai úgy látták, a mű olyan hiánypótló alkotás lesz, amely irodalmi igényű munkaként elsőként fogja bemutatni az erdélyi területeket Magyarországnak.

²⁰ MEZEI Márta, i. m., 232.

²¹ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Tanulmányfejek = Klasszikus-magyar-irodalom-történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2003 (Tiszatáj könyvek), 33–73., i. h.: 54.

²² *KazLev*, XV, 3486. lev., 306. Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1817. szept. 5.

Kazinczy maga is úgy gondolja, Magyarország tudatában kulturális vaktérképként van jelen Erdély, így ahhoz, hogy a társadalmi és kulturális érzékelés számára értelmezhetővé váljon, szükség van egy olyan műre, amely az általa képviselt ízlés szemszögéből a megfelelő módon, mentálisan létrehozza, konstituálja azt.²³ Ehhez a konstitúcióhoz, Erdély értékekkel való feltöltéséhez és ennek megjelenítéséhez azonban különböző tudati narratívák kapcsolódtak. Máshogy képzelte el Döbrentei Erdély megjelenítését, mint Kazinczy, különböző szövegszervező stratégiákat óhajtottak működtetni, így Kazinczy értékteremtő és továbbörökítő aktusát Döbrentei és mások is saját értékrendszerük szerint próbálták befolyásolni az átdolgozások évei alatt.

Így válik egy gazdag kulturális hagyományokkal rendelkező országrész ebben a történetben egyfelől „csupán” Kazinczy utazásának színhelyévé, olyan értékeket őrző régióvá, melyet „kulturális és társadalmi értékhangsúlyokkal” kell ellátni, másfelől pedig egy Kazinczy által „megszentelt” területté. A tét Kazinczy és az erdélyi Kazinczy-sejt számára nemcsak az, hogy a magyarországi utazók „*ne csak nyugatnak vegyék útjukat,*”²⁴ hanem az is, hogy *miként* ismerjék meg ezt a kulturális értékeket hordozó közeget. Ezt fogalmazza meg 1822-ben gr. Gyulay Lajosnak:

Gondoljátok meg, melly kincs lesz az két három század múlva Erdélynek. És mit adnánk érte, ha illy leveleket az elmúlt századoknak mindenikéből bírnánk. Farkas már is azt ítélé, hogy sok Erdélyi ember ezekből a levelekből ismeri Erdélyt. A ti segedelmetekkel a munka igen jóvá tehet.²⁵

A közel húszéves változtatás alatt az *Erdélyi Levelek* az értékteremtő struktúrák, elképzelések harcának színterévé válik, amelyben Kazinczy hol elfogadja mások reprezentációs stratégiáit és Döbrentei vagy egyik-másik erdélyi barátja nézete szerint alakít-

²³ Vö.: T. SZABÓ Levente, „*Nátunk még nem halt ki a női szemérem s a férfi hűség*”, *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén*, Konferencia-előadás. Elhangzott: Vetésforgó, Szeged, 2004. Kézirat.

²⁴ KAZINCZY Ferenc művei..., i. m., 607.

²⁵ *KazLev*, XVIII, 4098. lev., 113. Kazinczy Ferenc Gyulay Lajosnak, 1822. július 27.

ja a szöveget, hol saját nézetei szerint formálja azt, vagy formál-
tatja művét barátaival.

Az érdekek összeférhetetlensége, a megörökíteni kívánt anyag kiválasztásáról szóló polémiák a mű keletkezését kísérő levelezésben artikulálódnak. Az, hogy mi jelenjen meg értékesként-értéktelenként, hangsúlyosként és mellékesként, évekig tartó vitába torkollik Kazinczy és bírálói között. A szembenálló nézetek mást-mást validizálnak Erdélyből, mindenki a saját értékrend-szerét próbálja érvényre juttatni, hiszen a preferált erényekkel bíró személyeken, tájakon, eseményeken keresztül ismerheti meg az olvasó Erdélyt. Így az utazásról a hangsúly áttevődik az országrész kulturális és társadalmi értékekkel történő reprezentációjára.

A vállalkozás jelentőségével tisztában levő Kazinczy számára már az út előkészítésében is hangsúlyos szerepet kapnak azok a személyek és tájak, akikkel és amelyekkel a későbbiek folyamán, a valóságos utazása során találkozni fog, így Erdély térképe már az utazás előtt egy adott értékek alapján megrajzolódott, fiktív geográfiajű helyként körvonalazódik.

Az út megírását már az indulás előtt mind Kazinczy, mind Döbrentei tudatosan tervezi. Az elvárásrendszer, amelyet Döbrentei az *Erdélyi Levelekkel* kapcsolatban egyre erősebben fogalmaz meg, már az elutazás előtt artikulálódik. Sőt maga az ötlet is mintha Döbrenteitől származna. Így szól az 1816. március 13-i levelében Kazinczyhoz:

Onnan N. Enyed, a' nagy hírű rest Kollegyiom, mellynek aluvó Professzorait kívánnám, hogy útat leírásában jól meggerebeneznéd.²⁶

A megszülető útiplánoknak és a tényleges útvonalaknak az egymásra vetítéséből az látszik, a körülmények, adottságok, emberi, földrajzi, sőt időjárásbeli tényezők átrajzolnak minden korábbi elképzelést, és visszamenőlegesen akár értelmetlenné is teszik a

²⁶ *KazLev*, XIV, 3155. lev., 43. Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1816. márc. 13. A helyzet hasonló a *Pályám emlékeztető*hez, amikor Kazinczy Szemeréék biztatására kezdi megírni művét.

polémiákat. A vaktérképre felrajzolt pontok rendre odébb csúsznak, és nem is mindig a terv szerinti irányban kapcsolódnak össze. Az *Erdélyi Levelek* fogalmazványait tekintve azonban úgy tűnik, Kazinczynál mégsem az *út* maga, hanem az előzetes *terv* és szándék szervezi a szöveget. Ez a koncepció vált ki legalábbis meglepetést azután azoknak az erdélyi vendéglátóknak a körében, akik egy-egy eseményre *emlékeznek*. A megírás körüli viták lényegében ebből az eltérésből fakadnak, és lényegében az út egyik célját, a megerősítendő baráti kapcsolatokat rombolják le. Ahogy a szöveg épül, úgy romlanak ezek a kapcsolatok. Döbrentei kemény szigorral bíraskodik Kazinczy műve felett:

Sőt solemniter, barátságunk fennmaradására emlékeztetve kívánom meg, hogy semmi, semmi is jegyzeteim ellen ne tétessék..., minden egyéb, még egyszer, kérek, úgy, mint én kívánom, kitöröltessék. Azért töprengek pedig e felett annyira, mert közlék már veled veled kihagyásra valókat, s mégis te meghagyád leveleid sorában. Töröld, töröld a miket kijegyzék...²⁷

Saját irodalmi akaratának érvényesítése érdekében Kazinczynak szembe kellett szállnia Döbrenteiék elképzeléseivel, ezt pedig annak a felismerésnek a jegyében tudta megtenni, hogy a készülő mű elsősorban *irodalmi szöveg*, s csak másodsorban referenciális jellegű útleírás.

1825-ben már keserűen emlékezik vissza az „*idegen kéz és szem*” igazításaira, a pótlásokra, ezért a változtatásokkal terhelt első variánsokat elégette.

...oda az a szabad, az a meleg öntevény, mellyel a legelső dolgozás magát némelyeknél megkedveltette volt. A helyett tördelt darabokat adok, tartalékkal, bár híven, hibás és sokszori forrasztásokban. Engednem kelle a parancsoló kéréseknek, s első dolgozásaim tűzbe löktem.²⁸

²⁷ *KazLev*, XVI, 3648. lev., 192. Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Maros-németi, 1818. október 16.

²⁸ KAZINCZY Ferenc *Eredeti munkái...*, i. m., 114.

A Döbrentei-féle legitimáló közösségtől való elfordulásnak, túl az erdélyi barátokkal, levelekben folytatott polémiákon, több jele is van.

A mű későbbi változatainak megírása során Kazinczy egészen elszakad ettől a közösségtől, 1828-ban Goethe *Aus meinem Leben* című önéletrajzi műve alapján dolgozza át a leveleket, és a szöveget Szemere tanácsára nem küldi vissza Erdélybe, hanem Pestre viszi, és ottani baráti körének mutatja be. Döbrenteiék bírálatára nem kíváncsi, Toldynak ezt írja: „*Ha majd ti négyen adjátok ítéleteteket, megigazítom s kiadom.*”²⁹

Az *Erdélyi Levelek*ben a konstrukció – mégpedig a többszörös – központi tényként artikulálódik. Az előzetes fikció rányomja bélyegét a valóságos utazásra, a valóságos út pedig részben Kazinczy, részben mások emlékei és ismeretei által visszahatnak az előzetes fikcióra, melynek végül a keletkező szövegekben kellene leképződnie. A variánsok sokaságában azonban utólag is számos alkalommal ismétlődnek, módosulnak e történetek, az írásos változat számtalan alkalommal felülírja az eredeti-előzetes fikciót is. E körköröségben a terv, az élmény és a születő mű egyre távolabb kerül egymástól, míg nem végleg elszakadnak, és nem marad más, mint változatokban széttöredező, eltűnő emlékezet.

²⁹ VÁCZY János, *i. m.*, 44.

Czifra Mariann

KAZINCZY IDEÁLIS VALLÁSA

A valláskritikai szövegek háttéré az 1810-es években

„Kálvinista ember vagyok, még pedig a' mint tudod, igen buzgó [...]”¹ – írja a valóban református vallású Kazinczy Ferenc az 1810-es években, néha egyenesen úgy fogalmaz: „irtóztató orthodox Kálvinista vagyok”.² Ugyanakkor a következő önreflexív sorok is ez idő tájt keletkezett leveleiből származnak: „Én buzgó Kálvinista nem vagyok, 's elmondhatom Schillerrel, hogy épen azért van igen erős religióm, mert semmi religióm nincs”³, vagy máskor így nyilatkozik: „Ő [Tóth Ferenc] nagyon Protestáns, én pedig az nem vagyok igen nagyon”⁴, megint máskor közli: „Azért vagyunk vallástalanok, [...] mert a' Vallás nem Vallás.”⁵ Miközben 1814-től az újhelyi református gyülekezet főfelügyelői feladatait látja el, vagyis felelős pozíciót vállal a református egyházigazgatásban, barátainak és ismerőseinek örömmel híreszteli magáról, hogy a közvélemény szerint ő protestáns „Pierre Bayle protestánságának értelmében, a' ki csak annyiban vala az, a' mennyiben ő minden vallás ellen általában protestált”⁶, az is előfordul,

¹ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXIII., szerk., VÁCZY János, HARSÁNYI István, BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1890–1960. (A továbbiakban csak a kötetszámra hivatkozom.) Gr. Dessewffy Józsefnek, 1811. július 6., IX., 2.

² Helmezy Mihálynak, Széphalom, 1814. április 10., XI. 337.

³ Szabó Jánosnak, Széphalom, 1815. november 9., XIII. 281.

⁴ Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, 1813. november 23., XI. 141.

⁵ Kis Jánosnak, Széphalom, 1816. március 6., XIV. 23.

⁶ Bölöni Farkas Sándornak, 1815. október 22., XIII. 242–243.; I. még: Romy Károly Györgynek, 1815. október, 22., XIII. 238.; Sipos Pálnak, Széphalom, 1815. október 22., XIII. 235.; Kis Jánosnak, Széphalom, 1815. október 22., XIII. 231. stb.

hogy „kikiáltott vallástalanságú” jelzővel illeti magát,⁷ vagy hogy azt írja, egyesek szemében ő „rettenetes Anticatholicus”⁸, olykor „vallástalan”, „Indifferentista”, „Papista-barát Kalvinista”, vagy „szörnyű Kálvinista [...] a’ ki hidegen is melegen is lehell”⁹. Ezeknek a szélsőségektől sem mentes – nyilvánvalóan beszédszituáció által is erősen motivált – önmegjelöléseknek és más szájától idézett, mégis önként magára vonatkoztatott megbélyegző leírásoknak a háttérében nagyrészt egy, a tízes években fellángoló, igen szenvedélyes vallás felé fordulás és valláskritikai irányultság áll.¹⁰

Mezei Márta későbbi szövegekre¹¹ hivatkozva említi, hogy Kazinczy „[...] elméleti és történeti belátásai alapján egy »Catholicismus által megnevesített Protestantismust« tartana ideálisnak, olyan vallást, amelyben »Ész és Revelatio« összhangban van.”¹² Am Kazinczy tízes évekbeli vallási tárgyú, tüzes hangvételű okfejtéseiben elmerülve¹³ – melyek fő témái Napóleon vallási intézkedései, az akkori keresztény egyházak, történeti elődjek és a reformáció pozitívumainak és negatívumainak ütköztetése, a felekezetek egyesítését célzó vallási unió terve körül csoportosulnak –, álláspontjai(!) vizsgálva látható, hogy nem célravezető vallási preferenciájának tárgyát a 19. század eleji vallások egyikeben sem kutatni. Kazinczy elvárásainak egyik korabeli vallási felekezet sem felel meg tökéletesen. A Mezei által is idézettekhez hasonló megnyilatkozásaiból megállapítható, hogy a létező val-

⁷ Gr. Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1815. október 30., XIII. 250.; Vö: Romy Károly Györgynek, 1815. október 22., XIII. 238.

⁸ Bilkey Pap Ferencznek, 1819. Széphalom, február 28., XVI. 313.

⁹ Kis Jánosnak, Széphalom, 1819. március 16., XVI. 332.

¹⁰ A tünetjelenséget Mezei Márta egy világnézeti, vallásfilozófia tisztázódás esetleges és különleges körülményeként írja le, amelyen Kazinczy is, Kölcsey is átmegy az 1810-es években. MEZEI Márta, *Vallásváltoztatások és megítélésük a 19. század elején = A magyar művelődés és a kereszténység, La civiltà ungherese e il cristianesimo III.*, Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998, 1206. (A továbbiakban: MEZEI 1998.)

¹¹ Guzmics Izidornak, Széphalom, 1825. március 25., XIX. 87.; Somosy Jánosnak, 1830. szeptember 30., XXI. 382–383.

¹² MEZEI 1998, 1210.

¹³ Elemzésem tárgya Kazinczy levelezésének nyolc kötete – a IX-től a XVI-ig –, amely az 1811-től 1820-ig tartó időszakot öleli fel.

lások milyen tulajdonságukkal vívják ki Kazinczy kritikáját vagy méltatását, de belőlük egyben arra is fény derül, hogy Kazinczy gondolatainak szövevényében felbukkan egy idealizált vallás képe, mely kritikájának alapjául szolgál. Kísérletet is tesz ennek ismertetésére – már a tízes években is –, ám szisztematikusságra nem törekszik álláspontja kifejtésében. A dolgozat célja az 1810-es évek leveleiben megfogalmazott valláskritika rendezetlenné látszó elemei közötti eligazodási kísérlet által egy olyan vallásfogalom körülménye, amely Kazinczy vallásokról tett megnyilatkozásainak háttérében igen ritkán explicit, gyakrabban implicit módon mutatkozik meg. A vallásokat, vallásoktatást, vallási uniót, reformációt, liturgiát bíráló és méltató megjegyzéseket absztrahálva egy ideális vallás körvonalai sejlenek elő eredményként, amely magyarázattal szolgál a Kazinczy valláskritikai megnyilvánulásai között feszülő látszólagos ellentmondásokhoz, és segít ezek feloldásában.¹⁴

Vallás és ráció

Nem véletlen, hogy Kazinczy hevesen tiltakozik az értelem túlzott térnyerése ellen kora protestantizmusában, amely legélesebben a református teológiaoktatással való szembehelyezkedésében nyilvánul meg. Ellenszenvének emocionális mozgatórugója abban a több esztendőn át tartó haszontalannak mondott¹⁵ teológiai képzésben található, amelyben volt szerencséje részt venni iskolai éve alatt. Racionális megfontolásokat figyelembe véve is el kell

¹⁴ Terjedelmi okokból az említett ellentmondások kizárólag már feloldott, vagy épp a felé haladó állapotukban, az ideális vallás tulajdonságainak ismertetése közben, s a teljesség igénye nélkül kerülnek bemutatásra.

¹⁵ „S igen sokszor azért fakadok ki, nagy tűzzel ellenek [például Sáros vármegye is], mert emlékezem, hogy iskoláimban 5 egész esztendőt kelle arra a' tudomány megtanulására fordítanom, mellynek se ezen a' világon nem veszem hasznát, sem a' másikon bizonyosan nem, 's elképzelem, hogy annyi idő alatt mit tanulhaték vala!”, Cserey Miklósnak, Széphalom, 1811. szeptember 12., IX. 78–80., Gr. Dessewffy Józsefnek, 1815. szept. 26., XIII. 194.

utasítania a túlzottan észelvű, teológiával terhelt vallást, s ennek oka filozófiai tájékozottságában rejlik. Gyapay László írja Kölcsy-tanulmányában,¹⁶ hogy Kazinczy, Fichte filozófiájával megismerkedve és hatása alá kerülve vélekedik úgy, hogy a vallás központi fogalmairól – Isten, szabadság, halhatatlanság – emberi tudás nem lehetséges, azok a hit hatáskörébe tartoznak,¹⁷ hogy „[...] a’ kritika ezt [Gottheit, Freiheit, Unsterblichkeit] kitörle a’ tudományok sorából, de nem a’ szívből, a’ lelkiismeretből”.¹⁸ Abban az esetben, ha a vallás célja a vallást gyakorlók *vallásos léte*, valóságosságuk – a „Religiöser Sinn”¹⁹ – biztosítása, és nem a világ dolgai között, különösen nem a transzcendens entitások között való tájékozódás, a transzcendentálfilozófia fordulata nem válik kárára a vallásoknak. Ezt a célt fölösleges és egyben ártalmas is veszélyeztetni vallási tanítások hiábavaló boncolgatásával. Egy ideális vallásban az egyén „megtanulja Catechismussát, mint a’ görög mythologiaját, ’s nem feszeget semmit, nem vesztegeti idejét olly dolgokra a’ mellyeket nem tudni nem kár, tudni pedig nem lehet [...]”²⁰ – ahogyan az ókori görög vallásban, vagy a korabeli

¹⁶ GYAPAY László, „A’ tisztább ízlésnek regulájival”: Kölcsy kritikusi pályakezdése, Bp., Universitas, 2001, 161–162.

¹⁷ Mezei Márta szerint Kazinczy a tudás határvonalait a kanti filozófia hatására húzza meg úgy, hogy azon az említett fogalmak kívül kerülnek (MEZEI Márta, *Kazinczy világnézeti problémái*, ITK, 1987–88, 263–270.). Gergye László is Kant filozófiájának dominanciáját ismeri fel Kazinczy gondolkodásában (GERGYE László, *Kanti és fichte nyomok Kazinczy Ferenc egy episztolájában*, Magyar Filozófiai Szemle, 1993, 444.), míg S. Varga Pál – Szauder József megjegyzésére hivatkozva (SZAUDER József, *A romantika útján* = Sz. J., *A romantika útján: Tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1961.) – Fichte hatásában keresi Kazinczy episztemológiai nézeteinek eredetét. (S. VARGA Pál, „...az ember véges állat...” [A kultúranropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsy], Fehérgyarmat, Kölcsy Társaság, 1998, 55.) A fichtei tanok Kazinczyra gyakorolt hatásáról és az azt közvetítő személyekről l. még S. VARGA Pál, *Ész és hit = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECSKI Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 429–483.

¹⁸ Sipos Pálnak, Széphalom, 1814. január 31., XI. 203.

¹⁹ Sipos Pálnak, Széphalom, 1813. november 2., XI. 113.; Sipos Pálnak, Széphalom, 1813. november 23., XI. 145–146.

²⁰ Sipos Pálnak, Széphalom, 1813. november 2., XI. 112.; vö.: Sipos Pálnak, Széphalom, 1813. november 23., XI. 145.

katolicizmusban gyakorlat – vallja Kazinczy. Nagy károk okozója a reformáció, s a károk sora igen hosszú és közülük csak az egyik tétel az, hogy megakasztotta fejlődésében a kereszténységet, amely a reformátorok közbeavatkozása nélkül „azzá vált volna, a’ mi a’ Görög szép religio volt: Szívnek és imaginationnak szép religioja, ’s nemesítő religioja.”²¹ A tökéletes vallás kifejlődése helyébe több száz évig tartó felesleges vallási perlekedést szült, melynek következtében kiváló elmék a teológia oltárán áldozták fel idejüket, vallási csatározásokban pazarolták el energiájukat és tehetségüket ahelyett, hogy az emberiség számára hasznos tevékenységeket végeztek volna, tudományos munka vagy művészetek formájában.²² A reformáció közbeavatkozása nélkül a keresztény vallás ideállissá válhatott volna Kazinczy korára.

Vallás és művészetek

Mivel az értelem hatóköre korlátozott, az érzelmekre és a fantáziára támaszkodva fejti ki hatását Kazinczy szerint a jó vallás, s ebben rokon a művészetekkel. „Be igaz, hogy a’ poesis és vallás testvérek”²³, és nem csupán azért, mert mindkettő befogadásához hasonló emberi képesség szükségeltetik, hanem mert mindkettő hasonló hatással járul hozzá az ember életéhez. Ezért a közös jótékony befolyásért hasznos és kívánatos, ha a vallás szövetségre lép a művészetekkel,²⁴ mert mindkettő a hétköznapiaságból kiragadva nemesebbé teszi a befogadóját, s emellett fejlesztő hatással bír az erkölcsiségre is.²⁵ Kazinczy keményen bírálja a kor-

²¹ *Uo.*, vö., Kölcsy Ferencnek, Széphalom, 1813. szeptember 28., XI. 72.

²² *Uo.*, l. még: Szentgyörgyi Józsefnek, 1813. november 23., XI. 141.

²³ Sipos Pálnak, Széphalom, 1813. november 2., XI. 115.

²⁴ „az érzékekre hatást a’ Cultusban nagyon szeretem ’s tisztetem.”, Kis Jánosnak, Széphalom, 1815. június 17., XII. 543.

²⁵ „lelkekre kötém a’ Vallás felől szólván, hogy a’ szép’ érzését, mellynek nagy befolyása van az erkölcsiségre is, ne hagyják gond nélkül, s ne vesztlegessenek sok időt a’ dogmák és Mysteriumok’ nem szükséges magyarázatjára, ’s tanulására [...]”, Kis Jánosnak, Széphalom, 1816. március 6., XIV. 22–23.

szak református vallását, mert nem alkalmazza a művészetek jótékony hatását sem a liturgiában, sem templomai építészeti, képzőművészeti megformáltságában, elítéli, hogy a felekezet tagjai nem látnak festést, nem hallanak zenét,²⁶ az épületei mezeten falúak, olykor egyenesen így fogalmaz: ez a vallás „ellensége a’ szépnek”.²⁷ Ugyanezek a kritériumok teszik értékesebbé viszont a katolikus vallást előtte. A katolicizmus a liturgiában egyházi zenével, a templomban elhelyezett képzőművészeti alkotások sokaságának látványával is hozzájárul ahhoz, hogy a templomlátogatás komplex érzelmi-esztétikai, fantáziát megmozgató élményt nyújtson. Kazinczy 1812-ben élvezettel számol be bécsi utazásának élményeiről, melyek közül kiemelkednek templomlátogatásai: „Ha számot kellene adnom, mit nyertem ez idei utazásom alatt, azt mondanám, hogy legfőbb örömeim nekem a’ Festések és Festők látása, a’ theatrum, és a’ Predikáziók ’s az Udvari Templom Miséje volt. Ide egyedül azért mentem, hogy az itt álló Prof. Maurer Hubert’ szent Katalinját ’s a’ Fügér Keresztelő Jánosát lássam; ’s azon felül hogy ezt a’ két oltárt közel egygy óráig láthatám, az alatt fületem az Udvari Capella Musikája bájolta-el. Soha nem felejttem-el ez óra gyönyörjeit –”.²⁸ A katolicizmus érdemét ezen túl az is növeli, hogy „az embernemesítő Mesterségeket fenn tartotta”,²⁹ s ez olyasvalaki szájából, aki saját bevallása szerint fő gyönyörűségét a szépmesterségekben leli,³⁰ nagy méltatásnak tekinthető. A kifejtett okokból a katolikus felekezet nyeri el a pálmát művészetpártoló múltjával és jelenével, érzékekre ható liturgiájával. Mikor Kazinczy 1814-ben elvállalja az újhelyi református gyülekezet főkuratori címét, tesz erőfeszítést annak érdekében, hogy saját felekezetében is kiaknázza a művészetek nyújtotta lehetőségeket, s már első közszereplése alkalmá-

²⁶ Kis Jánosnak, Széphalom, 1816. március 6., XIV. 22.

²⁷ Kis Jánosnak, Széphalom, 1816. március 6., XIV. 23.

²⁸ Kis Jánosnak, Széphalom, 1812. november 15., X. 170–171.

²⁹ Nagy Gábornak, 1812. április 24., IX. 410.; I. még: Rummy Károly Györgynek, 1812. április 28., IX. 422–423.

³⁰ Sipos Pálnak, Széphalom, 1813. november 2., XI. 112.; Sipos Pálnak, Széphalom, 1813. november 23., XI. 116.

val, köszöntő beszédében egy orgona beszerzésére (!) tesz javaslatot, „melly által az éktelen éneklés megszeliđíttessék.”³¹

Vallás és oktatás

Egy ideális vallás emocionális, kiaknázza az emberi fantáziát és a művészetekkel együttműködve éri el hatását. Mindezek alapján úgy tűnhet, hogy Kazinczy vallása nem mértékkel racionális – ahogy fentebb tűnt –, hanem egyenesen irracionálitást és misztikus színezetet tűz ki célul maga elé, rációtól élesen elkülönül.

Ezt a következtetést elkerülendő Kazinczy gondolkodásának másik oldalát is szükséges megvilágítani. Ha emberi értelem és a tudományok kizárólagos ellentétben állnak a vallással, ha mindegyikük egyedüli igazságként ismerné el saját nézeteit, ill. hittételeit – ahogyan a század eleji ortodox protestáns teológia hirdette³² –, egyiküket menthetetlenül ignorálni volna szükséges: egy ilyen végletes lépést elkerülendő harmóniát kell találni tudományok és vallás között. „Szörnyű dolog – fejt ki Kazinczy több alkalommal –, hogy némelly ember azt hiszi, hogy az Ész ellenkezik a' Religióval. A' kettőnek együtt kell járni,”³³ mivel az ész „az igazság' szava értésére”³⁴ vezető eszköz, „Istentől mellénk adott Vezér,”³⁵ származását tekintve ugyanúgy isteni eredetű, mint a Szentírás például, nem állhat ellentétben a vallással. Az összefonódásnak, melynek vallás és tudományok – s kiváltképpen a filozófia – között kell megmutatkoznia, elsődleges területe a vallási oktatás. Kazinczy nézeteit a témakörben nem nehéz re-

³¹ *Kazinczy az újhelyi ref. Eccl. Gyülekezethez*, 1814. febr. 6., XI. 213.

³² L.: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Vallás és felvilágosodás = Egyház és művelődés... i. m.*,

³³ Cserey Miklósnak, Széphalom, 1818. március 2., XV. 501., vö.: Kis Józsefnek, Széphalom, 1818. március 29., XV. 547.; Szabó Jánosnak, Széphalom, 1819. május 7., XVI. 377.

³⁴ Cserey Miklósnak, Széphalom, 1811. szeptember 12, IX. 79.

³⁵ *Kazinczy Ferenc beszéde a s.-a.-újhelyi ref. gyülekezethez*, 1814. szeptember 4-én, XII. 64.

konstruálni, mert kurátori tisztségének felvétele alkalmából elmondott köszöntő beszédében megfogalmazza oktatási-nevelési programját, melyen belül a vallás kívánatos oktatására is kitér.³⁶ Nem kicsi a tétje a vallás „tisztá és eszes” tanításának, mely az iskolai oktatás részét kell képezze, mert ezen múlik, hogy a gyermek vallási szélsőségektől mentes felnőtté váljék, és hogy hasznos, erkölcsös hazafivá, vallási tekintetben toleráns kereszténnyé fejlődjék. Ennek elérése érdekében Kazinczy arra bátorítja a tanítókat, hogy folyamodjanak a filozófiához, mert ez segíthet morális kérdésekben jó döntést hozni akkor, amikor a vallás nem nyújthat egyértelmű iránymutatást: „nem hűségtelenkedés 's nem tiszteletlenség a' Vallás' szent tanításai eránt, ha a' Philosophiától is kölcsönöznünk okokat a' jót szeretni, 's a' jót elkövetni.”³⁷ Kazinczy lényegében a maihoz nagyon hasonló hittan vagy vallástan képét festi le³⁸, melynek célja, hogy vallásosságra szoktassa a gyermeket, de nem célja a vallás fogalmainak tudományos vizsgálata, nem fedheti le a filozófiatudomány és ismeretelmélet tematikáját: „Isten, lélek, szabadság, halhatatlanság nagy tárgyak, 's méltó, hogy igen jól taníttassanak a' meggyőződésig; [...] Ez pedig nem theol.[ógiai] hanem philos.[ófiai] tárgy. Socrates és Pláto tanították”³⁹ – írja máshelyt. A helyes vallásoktatás funkciója, hogy vallásosságra neveljen, s ez nem követel meg tudományos pontosságot, amelyet egyébiránt is csak mímel a protestáns vallásoktatás. Kazinczy keserűen jegyzi meg ezzel kapcsolatban: „Barátom, belé csömörlöttem annyi nem igazat látván igaz képében árulttatni, 's sajnálom az emberiséget hogy olly sokat kell tanulnia ok nélkül. Még jobban sajnálom, hogy a' haszontalanságok tanulása elvonja azoknak tanulásától, a' melyek hasznosak.

³⁶ A vallásoktatásnak csak az ideális vallás rekonstrukciója szempontjából fontos tételein vesszük sorra. *Kazinczy beszéde a s.-a.-újhelyi ref. gyülekezethez*, 1814. szeptember 4-én, XII. 61–67.

³⁷ *Kazinczy beszéde a s.-a.-újhelyi ref. gyülekezethez*, 1814. szeptember 4., XII. 63–64.; l. még: Ponori Thewrek Józsefnek, 1814. szeptember 6., XII. 75.; Sipos Pálnak, Széphalom, 1814. szeptember 6., XII. 77.

³⁸ Ezt a vallástant a görög-római vallástanításhoz hasonlónak mondja. L. Sipos Pálnak, Széphalom, 1813. november 2., XI. 113.; vö.: Sipos Pálnak, Széphalom, 1813. november 23., XI. 145–146.

³⁹ *Uo.*

Legjobban sajnálom, hogy ezek az észet annyira eltompítják, hogy a' legjobbak sem menekedhetnek-meg a' legnevettségesebb superstitiótól.⁴⁰ A vallásoktatásnak tekintettel kell lennie a diák intellektuális képességeire,⁴¹ s csak olyat kell taníttatni, ami bizonyosan befogadható és hasznos a gyermek számára, ésszerű keretek közé kell szorítani a vallásra szánt időt,⁴² és figyelembe kell vennie, hogy nem minden diák lesz hivatott élete során a vallásosság életérzésénél, vallásos létnél többre, vagyis értelme segítségével, a rögzesebb úton eljutni a transzcendenciához; ez csak egyes kiválasztottak számára adatik meg.

Popularitás és vallás

„A' Szentebb Igazság csak kevésnek való! De így lévén, a' hamisat nem kell serio, [komolyan] hanem csak mint most Fr[anczia] Országban tanítani: az az úgy, hogy a' ki nem praedestináltatott láthatni, bírjon valamit, a' mibe csimbálkozhasson: a' ki pedig láthatni praedestináltatott, a' pókhálót könnyen széljeltéphesse.”⁴³ Egy ideális vallásoktatás vallásossá teszi a személyt, de lehetőséget ad arra is, hogy az arra elhivatottak a religio burkán túl láthassanak, nem akadályozza tagjait vizsgálódásaiban. Világosan következik ebből, hogy Kazinczy szerint a vallás csupán

⁴⁰ Sipos Pálnak, Széphalom, 1812. február 5., IX. 271. Például: a Biblia nincsen összhangban a református kátéval: „a' Genézis első szavainak írója is Hylozoita volt, 's Epicurhoz közelebb járt mint a' Káténkhoz, mellynek második kérdése ez: Miből? Felclet: Scmmiből. –” Sipos Pálnak, Széphalom, 1812. február 5., IX. 271.

⁴¹ „vigyáznunk kell, hogy a' tiszteletlenségnek út ne nyitassék, arról is ítélni vakmerően a' mit a' gyermeki esztendőök felérni nem engednek, vigyáznunk, hogy gyermekeinknek fejeik [!] tele ne tömetsessék szíveiknek kárával [...]” Kazinczy beszéde a s.-a.-új helyi ref. gyülekezethez, 1814. szeptember 4., XII. 66.

⁴² „Csak arra fogok vigyázni, hogy a' Vallás' tanulása [a gyermekeinek – Cz. M.] sok idejeket el ne lopja, el ne ölje [...]” Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1812. április 2., IX. 372.

⁴³ Kis Jánosnak, 1811. október 18., IX. 117.

fontos társadalmi funkcióval rendelkező eszköz, amelynek hiánya kárára válna az emberi nemnek, s nem több ennél: a moralitás hordozója.⁴⁴ „A’ Religio a’ bolond (az az elmélkedni nem tudó vagy nem akaró) embernél substitutumum [helyettesítője] a’ józan észnek.”⁴⁵ – idézi Napóleont,⁴⁶ s itt élesen elkülönülni látszik gondolkodásában két embercsoport, melyek megkülönböztetésének alapja az intellektuális képességekben, műveltségükben rejlik. Az ideális vallás eddig felsorolt tulajdonságai nagyrészt az intellektuális értelemben vett köznép számára hasznosak inkább, hiszen az intellektuális értelemben vett arisztokrácia tagja széttepheti a vallás „pókhálóját”, filozófiai vizsgálódások útján is elérheti nemes célját: „Socrates tele volt a’ legnevettségesebb superstícióval, Spinoza incredulus [hitetlen] volt, ’s Pantheista, ’s mind Spinoza mind Socrates örök ideáljai a’ legszentebb Moralitásnak. Hány Philosophus van a’ ki Istenség ideája nélkül is tiszteletre méltó Philosophus. Ő lássa ha tévedésben van, mint jut-ki a’ setéből.”⁴⁷ Mindkét kaszt tagja számára nemesítő a művészetek és a vallási liturgia általi élményben részesülni, de az intellektuális értelemben vett köznép számára nincs is más járható út a transzcendenciával való közösséghez, vagy a moralitáshoz, s ezért is járt el helyesen Napoleon, amikor a köznép igényeit vette figyelembe vallási reformjával: s „[...] a’ Pompát ’s Aestheticai ’s Erzékekreható Vallást tette a’ Nemzet’ Vallásává, ’s nem a’ Protestánst, melly közelebb jár ugyan a’ Philosophiához, de nem népnek való.”⁴⁸

A populáris vallást azonban az intellektuális arisztokratának is tisztelettel kell öveznie. „Az én hitem, vagy nem is tudom minek

⁴⁴ „A’ világ ismerni kezdi azt a’ tagadhatatlan igazságot, hogy a’ vallástalanság és immoralitas elválaszthatatlan társak, és többé nincs az a’ bolond, a’ mi a’ Francia Revolutióban megtörtént, hogy egy csoport Pap a’ Nationális Convent előtt declarálja, hogy a’ Philosophia olly előmenetelt teve, hogy többet a’ religio vázára nincs semmi szükség.” Gr. Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1815. március 30., XII. 473–474.

⁴⁵ Cserey Miklósnak, 1811. szeptember 12., IX. 79.

⁴⁶ L. még: Sipos Pálnak, Széphalom, 1814. szeptember 6., XII. 76. (A szakaszban nyilvánvalóan elírás található.) Ponori Thewrek Józsefnek, 1814. szeptember 6., XII. 74.

⁴⁷ Sárközy Istvánnak, Széphalom, 1812. január 29., IX. 257.

⁴⁸ Cserey Miklósnak, Széphalom, 1811. július 21., IX. 25.

nevezzem, hogy a' szó zavarba ne hozza megértésemet ebben áll: Popularis religio nélkül nem élhetünk, a' fenntebb való nem okosság osztályrésze. Socrates, és Cicero tisztelték a' közönséges vallást, pedig nem hitték; Horatz világosan kaczagta, 's mégis tisztelte. Éppen így bánik a' pápista, 's mi kár benne? [...] Elmondják a Misét szíves tisztelettel, mert ez szent az őket hallgatók szemeiben.”⁴⁹ Cicero *De natura deorum*-ában a filozófiában jártas Cotta sztoikus-panteista vitapartnerének érveit sorra megcáfolja, a hagyományos vallást mégis tiszteli, elfogadja és alkalmazza – hisz pontifex maximus, a legmagasabb egyházi méltóság hordozója –, nem tartja szükségét érvekkel alátámasztani, s filozófiai eszközökkel való átértelmezését is elveti. Kazinczy szerint nem csupán közösségromboló hatása miatt nem vezet jóra, ha az intellektuális arisztokrácia tagjai nyíltan megvetnék a hagyományos vallásokat; számukra sem elegendő a pusztán észvagyakat kielégítő filozófia okoskodása: „Mit mond ez [a filozófia] p. o. ha a' fiam, leányom, feleségem, barátom etc. meghal? – Azt hogy nem illik eszes emberhez sírni, mert hiszen tudhattam hogy nem él örökké, 's a' sírás nem használ. – Elég e ez? Embernek való érzés és gondolkodás e ez? [...] Mi lesz a juramenti sancti [szent eskü] moráljából? Mi a' házasság nyoszolyájából? a' philosophus a' csődörre provocal, 's tulajdon anyját 's leányát fogja etc. etc. Kell tehát Vallás.”⁵⁰ Ezért általános érvényű, mindkét embercsoportra érvényes igazság Kazinczy sóhaja „(Jaj annak, [...] a' ki religiositásban nem neveltetik)”,⁵¹ mert vallás nélkül még az intellektuális arisztokrata is elesik a transzcendenciával való közösség legfontosabb eszközétől, érzelmei kielégítetlenül maradnak, erkölcsi csupán esendő okosságán múlnak.

Tiszteletadás kötelezi őket azért is, hogy példával járjanak a köznép előtt a liturgia és a vallási hagyományok tiszteletében és vallási toleranciában. „Nem gondolod e, hogy idvességes dolog volt tudatni némelly Kalvinista emberrel, hogy a' Bécsi Reform. Predikátor az Ecclesia tudtával sőt megegyezésével vett Pápista

⁴⁹ Sipos Pálnak, Széphalom, 1814. jan. 31., XI. 203–204. L. még: Kis Jánosnak, Széphalom, 1811. október 18., IX. 117.

⁵⁰ Nagy Gábornak, Széphalom, 1812. augusztus 30., X. 90–91.

⁵¹ Cserey Miklósnak, Széphalom, 1811. szeptember 12., IX. 78.

feleséget? Bohó egy nemzet az ember, édes barátom. Ész által kellene igazgattatnia 's példa által igazgattatik! De csudálkozhatunk e rajta, midőn azt látjuk, hogy az eszes ember is bátrabbá tétetik az ész' sugallatinak teljesítésére, ha maga előtt példát lát?'⁵² – írja 1807-ben Kazinczy Cserey Farkasnak. Évekkel később is, ha Cleynmann bécsi prédikátorról ír, felhívja levelezőpartnerei figyelmét arra, hogy a református prédikátor felesége épp úgy katolikus, ahogyan az övé is. Családja vallási megoszlása állandó példaként szolgál leveleiben arra, hogy mások előtt jár vallási toleranciában. Kazinczy Eugénia 1814. szeptember 14-én katolikus szertartás keretei között veszi fel a Sophia Francisca nevet, s református édesapja karján vonul a bérmláló püspök elé. Való igaz, törvényi keretek határozzák meg, hogy vegyes házasságban a születendő leánygyermek anyjuk, fiúgyermek apjuk vallását vigyék tovább, s így kötelező is, hogy a Kazinczy-lányok katolikusok legyenek. Ez a gesztus azonban messze túlmegegy a törvény teljesítésén, s az is, hogy az 1814 szeptemberét követő három hónapban Kazinczy tizenegy levelében számol be nagy részletességgel lánya bérmláltatásának menetéről és motivációjáról.⁵³ „[...] templomba menénk – írja –, 's mikor illet, magam vittem a' gyermeket a' Circulusig. Ott magam elmaradtam, 's egy szép Asszony a' Püspök elébe vitte. Számot veték magammal, hogy ezt nem teszem e viszketegből, hogy csudáltassam mint szokatlan tettet tevő; nem e mellék szándékból, hogy valakinél magamat ajánljam. 'S minekutána tisztának leltem magamat, megtettem a' mit akarék. Consequenter bántam, mert tettem azt bizonyította, hogy én senki hűtét nem tekintem, 's az idegen hűtét

⁵² Cserey Farkasnak, Széphalom, 1807. június 22., V. 53.

⁵³ Tatay Jánosnak, Széphalom, 1814. szeptember 17., XII. 87., Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. szeptember 21., XII. 99., Sárközy Istvánnak, 1814. szeptember 21., XII. 104., Pápay Sámuelnek, Széphalom, 1814. szeptember 21., XII. 93–94., Helmezy Mihálynak, Széphalom, 1814. szeptember 22., XII. 107–108., Romy Károly Györgynek, Széphalom, 1814. szeptember 22., XII. 110–111., Sipos Pálnak, Széphalom, 1814. szeptember 23., XII. 113–114., Kis Jánosnak, Széphalom, 1814. október 23., XII. 140., Cserey Miklósnak, Széphalom, 1814. november 11., XII. 171–172., Nagy Gábornak, Széphalom, 1814. október 23., XIII. 1–2., Vida Lászlónak, Széphalom, 1815. január 7., XII. 308–309.

még a' lyányomban 's feleségemben is eltűröm. Ez pedig leczke, 's fájdalom! nem szükségtelen [...]."⁵⁴

Vallás és intimitás

Amikor Kazinczy büszkén, a történetet élvezettel színezgetve festi le leveleiben az előbbi esetet, vegyes házasságával, barátai vallási hovatartozásával kérkedik, vagy gyermekei vallásáról adomázik, és arról számol be, hogy más felekezethez tartozó személyek és vallási liturgiájuk tisztelete milyen tettekben nyilvánulhat meg és kívánatos, hogy megnyilvánuljon,⁵⁵ gondolkodásából egy olyan vallás képe tűnik elő, amely teljességében a magánszférához tartozik, intim, felekezeten átívelő, tagja lehet bárki, attól függetlenül, hogy melyik egyházhoz tartozik születésétől fogva.

Egy ilyen vallás megvalósulásához politikai lépésekkel és közigazgatási intézkedésekkel közbeavatkozva a világi hatalomnak kell megteremtienie a törvényi kereteket, hogy a felekezetek békés együttélése biztosítva legyen. A napóleoni intézkedésekben Kazinczy dicséretre méltónak mondja, hogy a katolikus és a protestáns vallású személyeket egyenlő polgári jogok illetik meg,⁵⁶

⁵⁴ Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. szeptember 21., XII. 99.

⁵⁵ Például: „Süveget venni Szent Jánosnak, mikor olyanokkal megyünk a' kik neki süveget vesznek, nagyon humanus cselekedet, nem a' hőflich, hanem a' menschlich értelemben. Jobb volt volna e süveget nem venni, 's ott lenni tiszteltlennek, a' hol társaim tisztelnék valamit? A' Pápista, midőn Protestans Cultuson jelen-meg, ne szedje e rendbe magát midőn ezt hallja: A' mi segedelmünk etc. Én a' süvegvevőt nagyon vad embernek nevezném, ha süveget nem vett volna, 's ha Szepcsi Püspök Brigidót (kit kell ismerned) megint hallanám hogy a' Lőcse' úczáján Lőcsei Plebánus korában Urnapi predikációt mond, a' sok Pápista hallgatók közt bizonyosan megint térdre buknám. Ujhelyen azt nem tenném, sőt oda sem mennék, hogy vagy térdre ne kelljen buknom, vagy scandalumot ne tegyek azoknak a' kiket bizonyos értelemben, mint Fő Curátorok repraesentálom[!]: de minden más helytt térdcelni, kereszthányás nélkül, 's nem hypocrisisből.” Horváth Ádámnak, Széphalom, 1818. október 17., XVI. 195–196.

⁵⁶ Cserey Miklósnak, 1811. július 21., IX. 25.

így hatalom biztosítja, hogy a felekezetek és tagjaik között ne legyen világi természetű ellentét, s azt, hogy a vallás megmaradjon a maga tisztaságában, sem előny, sem hátrány ne érhesse a személyeket belőle származóan. Kazinczynak erre vonatkozó kíváncsi erősen magánéleti indíttatású és nyilván aktuálpolitikai háttérrel is rendelkezik. „Én annak hogy Kálvin’ tanítványa vagyok, sok kárát vallottam – a’ kárt a’ világ értelmében vévén [...]”⁵⁷ – írja, s ezzel arra is utal, hogy 1791-ben iskolafelügyelői állásától esik el reformátussága miatt. Közigazgatási beavatkozással elérhető az az állapot, amelyben aztán az individuum vallása a magánszféra része lehet és amelyben „[...] a’ köz fal melly bennünket egymástól elrekesztett, le van ontva; [...] a’ hitért kárhozatni senkit nem lehet, mert ahhoz hogy ez vagy amaz így és nem úgy hiszen, csak Istennek és néki magának van köze [...]”⁵⁸ Ilyen körülmények között a vallások külső különbségeitől el lehet tekinteni, a felekezetek közötti eltérések – amelyek főleg külsőségekben nyilvánulnak meg – elhomályosulnak, s a gondolat szabadsága, amely nem vonható korlátok közé,⁵⁹ egy virtuális egyházzá kapcsolja össze a különböző vallási felekezetek tagjait. Megvalósulhat, hogy a hagyományos vallások ugyanahhoz a közös célhoz elvezető különböző eszközök legyenek,⁶⁰ és csupán külsőségeikben térjenek el, ízlés dolga legyen dönteni felőlük, mint a színek vagy az ételek felől („az egyikünk egygy színt és

⁵⁷ Sipos Pálnak, Széphalom, 1812. február 5., IX. 269. l. még: „Azon szabadságot hogy pénteken és szombaton húst ehetem, vasárnap misére nem kell járnom, ’s megbetegedvén, nem vagyok kénytelen Papot hívadni, igen drágán vásárlom-meg; ez életben zárva előttem az út előmennni, a’ más világ’ ajtaján pedig Szent Péter be nem bocsát.” Bölöni Farkas Sándornak, Széphalom, 1815. október 22., XIII. 243.

⁵⁸ *Kazinczy beszéde a s.-a.-új helyi ref. gyülekezethez*, 1814. szeptember 4-én, XII. 61–67.

⁵⁹ „[...] az ész’ jussai inpracsribilisek, ’s ez mindent jóvá tesz, ’s minden ne-meit a’ vallásoknak egymás felé vonzza.”, Sipos Pálnak, Széphalom 1813. november 2., XI. 114.; Sipos Pálnak, Széphalom, 1813. november 23., XI. 146.

⁶⁰ „Az ő [Horváth Ádám] religiositása vagy inreligiositása engemet nem afficiál. [...] Mi közöm nekem ahhoz, hogy valaki az Igazságot más oldalról tekinti mint a’ mellyről én tekintem?” Sárközy Istvánnak, Széphalom, 1812. jan. 29., IX. 256–257.

eggy étket szeret, a' másikunk egyg másikat 's harmadikat"),⁶¹ olyanok legyenek, mint az öltözet, vagy a különböző nyelvek („a jók s bölcsek fellelik egymást különböző feleken [itt Kazinczy vallási és nemzeti felekre céloz] is. Jaj annak a nyomorultnak, kinek szemei felakadnak a ruhán és a hangzaton!”).⁶²

A vallási unió 1810-es években is szárnyra kelő gondolatára⁶³ Kazinczy élénken reflektál, és a reformáció történetének ismerete alapján, a vallási civakodásokba némileg belelátva eleve kivitelezhetetlennek tartja a gondolatot, nem hiszi, hogy a felekezetek ebben a tekintetben valaha is egyezsége jutnának,⁶⁴ de elvi megfontolásokból sem állhat az uniót szorgalmazók táborába: „Nem kell nekem Unio – írja –. [...] Légyen szabad hinnem, vallanom a' mit akarok, az az, ne kérde senki mit hiszek, 's ne legyen bántásom azért, hogy nem vizet öntenek fejemre, hanem praeputionomat vágják-el, 's holmi effélék, 's én meg leszek elégedve.”⁶⁵ Kazinczy minden felekezet fölött álló, virtuális vallása eltörli egy utópisztikus – különben is kevesek által támogatott – vallási unió szükségességét, mert az arra kiválasztott fejekben egyházigazgatási intézkedésekkel létrehozott és fúzió nélkül is egység van.⁶⁶

Kazinczynak a vizsgált időszakon belül néhányszor szembe-sülnie kell azzal, hogy némelyek lecserélik vallási öltözetüket és

⁶¹ Péchy Sándornénak és Fazekas Istvánnak, Széphalom, 1815. június 26., XII. 549.

⁶² Musiczky Luciánnak, Széphalom, 1812. február 5., IX. 276–277.

⁶³ Erről és a következő évek törekvéseiről l.: KERTÉSZ Botond, *Protestáns uniókísérllet Magyarországon az 1840-es években = Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*, szerk. HEGEDŰS András, BARDOS István, Esztergom, Esztergom-Budapesti Érsekség, Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, 1999, 35–45.

⁶⁴ Például: „Az Unió, mellyet olly sokan kívánnak nálunk, előttem haszontalan és gondolatlan kívánság. Az soha sem lehet meg; mert a' Kalv[ini]sta) majd azt kívánná, a' mit Szathmáry György Pataky Fő Curátor monda az Egri Püspöknek: Excellentziátok álljanak el a' Transsubstantiatiótól, mi pedig bevesszük az Orgonát. [...]” Kis Jánosnak, Széphalom, 1811. október 18., IX. 117.

⁶⁵ Cserey Miklósnak, 1811. szeptember 12., IX. 80.

⁶⁶ „Die Union ist ja zwischen den guten Köpfen da.” Romy Károly Györgynek, 1815. október 22., XIII. 239.

vallást váltanak,⁶⁷ viszont ez csak ritkán vált ki belőle egyértelmű helyeslést, holott a fentiek alapján logikusan következne, hogy nem ellenzi a vallásváltoztatást: „a’ kitérés mindenikből [felekezeti] szabados. Azt vallja kiki a’ mit tetszik, ’s mit hiszen, senki sem kérdi. Ez az igazán bölcs igazgatás.”⁶⁸ Kazinczy teljes joggal figyelembe veszi a valláscserélés okát is, s azt is, ki az a személy, aki megváltoztatja a vallását. Támogatja a valláscserélést, ha mögötte személyes meggyőződést talál,⁶⁹ ekkor az egzisztenciális indokot is elfogadja. És ha a vallást cserélő történetesen valamelyik barátja, még a haszonért való vallásváltoztatást sem veti el, abban az esetben, ha az magasrendű értéket szül, társadalmi rangot, alkotómunkát eredményez,⁷⁰ vagy a létmegtartás motiválja.⁷¹ De fenntartását fejezi ki mindezek ellenére minden vallásváltással szemben, „kedvetlennek” nevezi az aktust több ízben is,⁷² bár elismeri, lehetséges, hogy a valláscsere nem rút, és a becsület csorbulása nélkül is véghezvihető.⁷³ Az unitárius Bölöni Farkas Sándor, mikor panaszkodik, hogy vallása miatt nem jut álláshoz, óva inti a valláscseréléstől, mert az „gyanúba hoz bennünket, barátinkat, rokoninkat elidegeníti, velünk azt vallatja a’ mit tagad a’ belső érzés, az pedig magát-becsülő emberhez nem igen illik [...]”⁷⁴. A közösség megvetésével érvel tehát a vallásvál-

⁶⁷ Bölöni Farkas Sándor, Ungvárnémeti Tóth László vallást cserél és Horváth Ádám segíti egy ismeretlen vallásváltoztatását.

⁶⁸ Cserey Miklósnak, 1811. július 21., IX. 25.

⁶⁹ „Gyönyörű! Igen gyönyörű a’ mit a’ Zsidóból pápistává lett emberrel tévél. Nagy örömmel hallám azt.” Horváth Ádámnak, 1814. október 27., XII. 147. Horváth ismerőscénc a katolikus vallást javasolta, mikor az panaszkodott magára, megszervezte keresztlőjét, segítette a felkészülését, s ezután az illető jó állásba került.

⁷⁰ Hyen Ungvárnémeti Tóth László esete, aki reformátusból katolikussá lett, s ennek következtében Egerben professzori álláshoz jutott és Kazinczy által jónak mondott versei nyomtatását is sikerült elérnie.

⁷¹ Vö.: MEZEI 1998, 1208–1210.

⁷² Sárközy Istvánnak, Széphalom, 1816. december 10., XIV. 467., Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1816. november 14., XIV. 436.

⁷³ Döbrentei Gábornak, 1816. november 14., XIV. 436., Döbrentei Gábornak, 1816. november 14., XIV. 436., Bölöni Farkas Sándornak, Széphalom, 1815. október 22., XIII. 242., Patay Istvánnak, 1813. január 9., X. 219.

⁷⁴ Bölöni Farkas Sándornak, 1815. okt. 22., XIII. 242.

toztatás ellen, és bár nem állítja, hogy jogos volna ez a társadalmi reakció, de hangsúlyozza, hogy számolni kell vele, ahogyan azzal is, hogy ha nem erős belső motiváció vezérli a tettet, a változtató nem csak környezetével, hanem saját magával is ellenkezésbe kerülhet. Ugyanakkor személy szerint nem ítéli el a vallásváltoztatást, annak lehetőségét mások előtt szabadon hagyja,⁷⁵ s elmondja, a rendkívüli ember abban is különbözik a közönségestől, hogy ilyen tetteket hajthat véghez.⁷⁶ Érzelmi okokra hivatkozva írja, hogy egyszer sem gondolt még vallása megváltoztatására,⁷⁷ bár néhányszor említi, hogy kora katolicizmusa inkább közelebb áll az ideális valláshoz, mint a protestáns.

Kazinczy ideális vallása által állított követelményeknek bármelyik korabeli felekezet megfelelhet, ugyanakkor némelyikük helyzeti előnyben van a másikkal szemben, ahogyan a katolikus vallás a művészetek és a vallási liturgia ötvözése, a művészetek továbbhagyományozása miatt, vagy a protestantizmus – nem a 19. század eleji állapotában, hanem a reformáció eredeti célkitűzése szerint. Kazinczy ideális vallása egy filozófiától, erkölcsantól megtámogatott, a *Religiöser Sinn*t céljául kitűző hittanoktatás alapjain nyugszik, tagjai a hagyományos keresztény felekezetek tagjai közül származhatnak. Benne igényeik kielégítését remélhetik a különböző kulturális körülmények közül származó, eltérő intellektuális képességekkel rendelkező személyek. Kazinczy vallása társadalmi szempontból kiemelkedő fontosságú célt valósít meg, tagjai esztétikum által érzelmeikben megnevelített erkölcsös emberek, akik toleranciával fordulnak a többi történelmi valláshoz tartozókhoz, s velük ugyanakkor egy közösség tagjának tekintik magukat.

⁷⁵ Péchy Sándornénak és Fazekas Istvánnak, Széphalom, 1815. június 26., XII. 549–550.

⁷⁶ Bölöni Farkas Sándornak, 1815. október 22., XIII. 243.

⁷⁷ Berzsényi Dánielnek, Széphalom, 1812. július 2., X. 22., Helmeczy Mihálynak, Széphalom, 1812. július 2., X. 26., Sipos Pálnak, Széphalom 1813. november 2., XI. 112., Sipos Pálnak, Széphalom 1813. november 23., XI. 144., Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27., XII. 141., Bölöni Farkas Sándornak, Széphalom, 1815. október 22., XIII. 242., Péchy Sándronénak és Fazekas Istvánnak, Széphalom, 1815. június 26., XII. 550., Péchy Sándronénak és Fazekas Istvánnak, Széphalom, 1815. június 26., XII. 549–550.

Németh Zoltán

KAZINCZY ÉS BÁRÓCZI
KAPCSOLATFELVÉTELE
A *PÁLYÁM EMLÉKEZETE* ÉS
MÁS FORRÁSOK ALAPJÁN

Lelkesedés vagy érdektelenség?
Az 1780-as évek első fele

Kazinczy első számú példaképének Báróczi Sándort tekintette. A testőrírót különösen a *Pályám emlékezetében*, de más írásaiban is kitüntette ezzel a címmel. Arra a kérdésre pedig, hogy mi és mikor idézhette elő ezt a megbecsülést, látszólag egyszerű választ találni az önéletírásból. Eszerint Kazinczyban a bécsi mester Marmontel-fordításainak olvastán igen korán kialakult ez a tisztelet (ennek többek közt a *Bácsmegyei* ajánlásában hangot is ad), és azonnal hatalmába kerítette a példa után törekvés óhaja. Az ebből kialakult határozott szándék ráadásul – ugyancsak az önéletírás szerint – a személyes találkozás eltökélt óhajtasával párosult. Arról viszont, hogy az 1777-es olvasásélményt követő években mi valósult meg ebből, hallgat a *Pályám emlékezete*. Vajon mi ennek a magyarázata?

A nagy „példány” – mint említettük – fordításaival váltott ki érdeklődést. Ennek oka a magyar szépírói stílus megújítása: grammatikai megoldások idegen nyelvekből – különösen a franciából – való átvétele útján. Az efféle újítások azonban nem mindenkinél arattak sikert: maga Kazinczy panaszkodik a *Pályám emlékezetében*, hogy könyvtáros ismerőse érthetetlennek tartja Báróczi „Erkölcsei Meséi”-t. Nem okozott viszont ilyen problémát a testőríró műve az azt éppen az említett könyvtárostól megszerző Kazinczynak. Éppen ellenkezőleg: az önéletírás szerint Báróczi pontosan e fordítása által érdemelte ki a 18 éves ifjú megbecsülését. Kazinczy életének szóban forgó epizódja az 1777-es bécsi út

után történt. A *Pályám emlékezetében* érzékelteti, hogy a stílus megújításának szükségességét már ekkor felismerte, és talán Báróczi fordítása indította az írói pálya felé. Az önéletírás kései változatában így emlékezik: „még ismerem a helyeket, hol [Báróczi] édes szólása csudálgatásiban fel-felsikoltozám. Visszavágytam Bécsbe, hogy őt láthassam, hogy lelke átszállhasson rám fél mértékkal.” Kinyilvánítja: „koszorúja után fogok törekedni.”¹ E szavak tehát elemi erejű hatást jeleznek: azt, hogy az élmény még fél évszázad múltán is elevenen él az íróban. Az is kiderül az emlékiratból, hogy az 1777-ben olvasott mű által okozott felismerés akkor, az 1770-es évek végén azonnali cselekvésre (személyes találkozás megszervezésére) inspirálta. De vajon mikor történik meg ez a találkozás, hogyan kapcsolódik írói indulása a bécsi mesterhez (annak pártfogásához), és hogyan számolnak be erről a később született emlékiratok?

A fent említett írói törekvés nemcsak a *Pályám emlékezete* idézett szakában fogalmazódik meg, hanem később is, amikor az önéletírás Czirjék Mihály 1784-es látogatásáról szól. Ez a vizit alkalmat ad Kazinczynak arra, hogy Czirjéknek, az ugyancsak Bécsben élő testőrironak beszámoljon írói indulásáról és fordítói szárnypróbálgatásairól. Kazinczy ekkor ugyanis Gessner Idilljét ültette át magyarra, s munkáját több példányban le is másolta – nyilván abból a célból, hogy irodalmunk általa elismert személyiségeinek véleményét kikérje. A munkát Czirjéknek mutatja meg 1784 februárjában, annak nála tett látogatása alkalmával, személyesen adva át a kézirat egy részletét. Mint azt a *Pályám emlékezetéből* megtudhatjuk, ez a találkozás fontos információval szolgál Czirjék számára, hiszen Kazinczy itt nyilvánítja ki, hogy Báróczi nyomdokain szeretne haladni: „Nekem az minden óhaj-tásom, mondám, hogy rajtam valaha ki lehessen ismerni a Báróczy tanítványát.”² A Kazinczy-levelezés megerősíti, hogy Czirjék valóban átvette a kéziratot, hiszen mindjárt Báróczinak továbbított-

¹ KAZINCZY Ferenc *művei I.*, vál. és szerk. SZAUDER Mária, Bp.–Bratislava, Szépirodalmi–Madách, 1979, 239.

² *Uo.*, 286.

ta.³ A rendelkezésre álló források alapján tehát valószínű, hogy ebben az időben, az 1770-es évek végén, a '80-as évek elején Kazinczy sem levélben, sem személyesen nem keresi fel Báróczit, így feltehető, hogy az önéletírásban emlegetett „Bécsbe vágyás”-t ekkor semmilyen konkrét tett nem követi. Kazinczy készülődésének híre ekképp Báróczihoz csak az imént említett közvetítéssel jut el – noha éppen a példakép testőríró fordításai inspirálták őt erre a pályára (és a „példány” nyomdokaiba) törekedni. További érdekesség, hogy sem a *Pályám emlékezetéből*, sem a levelezésből nem derül ki, az 1784-es találkozás alkalmával Kazinczy megkéri-e Czirjéket a munka Báróczihoz történő továbbítására. Az önéletírás is csak annyit mond: „Czirjék elbeszélé Báróczinak, mely csudákat látta ő Tokaj mellett...”⁴ Nem világos az sem, hogy az ifjú Gessner-fordító kinyilvánítja-e szándékát a kapcsolatfelvételre, azaz üzen-e valamit Báróczinak, mielőtt Czirjéket útjára engedi. Szintén nem hagyható figyelmen kívül, hogy ez az esetleges kezdeményezés csak igen későn esik meg. A kapcsolatfelvétel elindítására ugyanis legkorábban csak több mint fél évtizeddel (hét esztendővel) a meghatározóként jellemzett, 1777-es olvasásélmény után kerül sor! Talányos, hogy miért ez a késlekedés és a sok kérdőjel, ha valóban olyan elemi erővel hatott Báróczi Marmontel-fordítása Kazinczyra, ahogy azt a *Pályám emlékezetében* előadja. Ha ugyanis 1784-ben vagy előtte történtek Kazinczy részéről próbálkozások kettejük kapcsolatfelvétele érdekében, akkor érthetetlen, miért nem ír erről az életrajzi műben, ha viszont nem volt ilyen kezdeményezés, miért nem volt. Mielőtt azonban erre bővebben kitérünk, nézzük meg, mi történik a későbbiekben, és erről hogyan számol be az önéletírás!

³ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXIII., szerk., VÁCZY János, HARSÁNYI István, BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1890–1960, [a továbbiakban: *KazLev*], I, 62.

⁴ KAZINCZY Ferenc *művei...* i. m., 286.

Az intenzívebb kapcsolat kezdete: az 1780-as évek második fele

A következő évből (1785-ből) több válaszlevelet találunk Bárócztól, s ezek bizonyítják, hogy Kazinczy kezdeményezőként lép fel ket-tejük levelezésében. Sőt: Váczy szerint Báróczi reagálásából ki-következtethető, hogy Kazinczy 1785 tavaszán – elveszett leve-leiben – sürgetően kéri a bécsi mester véleményét az idillekkel kapcsolatban.⁵ Az 1785 nyarán írt válaszlevelekben Báróczi di-cséri Kazinczy tehetségét – a Gessner-idillek kapcsán.⁶ Az idillek lefordítása és megjelenése között egyébként két alkalommal nyílt módjuk személyesen találkozni.⁷ Ezen együttlétek egyikén, 1786-ban talán az idillekről is szót váltottak, ám erre vonatkozóan sem a *Pályám emlékezete*, sem a levelezés nem szolgál információval. Az önéletírás kiadásra tervezett változatában az 1786-os esemé-nyek leírásakor, a bécsi látogatás kapcsán Báróczit illetően csak egy rövid megjegyzést tesz: „Báróczy felől máshelyt, hogy róla egy végtében szólhassak.”⁸ (Ilyen jelzést az önéletírás többi kései kéziratoss változatában nem találtam. Az *én életemben*, az 1823-ban keletkezett *Autobiographiában* nem idézheti fel az eseményt [mivel időben nem jut el odáig], a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent *Pályám emlékezete*-változatban pedig 1786-os és 1788-as bécsi útjai kapcsán nem említi Báróczit.) A *Pályám emlékezete* minden, 1828 után született változatában szintén az 1786-os események ismertetésekor ejt szót – látszólag az állásával kapcsola-tos összefüggés miatt – Czirjék 1784-es, fent említett látogató-sáról is. Utóbbi azt jelzi, hogy Kazinczy talán összefüggést létesít az események – tehát Báróczinál 1786-ban Bécsben tett látoga-tása és az 1784-es Czirjék általi vizit – között. Ha pedig így van,

⁵ VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*, Bp., MTA, 1915, 140.

⁶ *KazLev*, I, 76–77.

⁷ KAZINCZY Ferenc, *Báróczy Sándor élete = Magyar pantheon; életrajzok és életrajzi jegyzetek*, kiadja [és a bev. írta] ABAFI Lajos, Bp., Aigner [1910], (Nemzeti Könyvtár, 36), (Kazinczy Ferenc összes munkái, 5), 85.

⁸ KAZINCZY Ferenc *művei... i. m.*, 283

akkor ez utalhat arra, hogy a Gessner-fordítás 1786-ban téma lehetett Kazinczy és Báróczi között. Érdekes, hogy miért maradt homályban ez a – pályakezdés szempontjából nagyon is fontos – adat. Ha megtörtént a találkozás és az eszmecsere, miért nem számol be róla? Ha pedig első személyes együttlétükkor nem beszéltek a Gessner-fordításról – aminek egyébként kicsi a valószínűsége –, annak mi lehet az oka? A második (1788-as) találkozás esetében ez utóbbi inkább valószínű, mivel Báróczi panaszkodik, hogy csupán „egy minútányit” töltött nála. Váczy szerint a Gessner-fordítást illetően „aggodalmas gondja... még akkor sem könnyebbül, midőn Báróczy és Ráday javallását hallja. Talán Ráday javításai teszik bizalmatlanná önmaga iránt.” Még kétszeri megjelentetés után is folyton javíttatja a munkát.⁹

A Gessner-idillek Kazinczy általi lefordítása (1782–83)¹⁰ és a kiadás megvalósulása (1788) között fél évtized telt el. Ugyancsak hosszú időbe került, amíg a fordító visszajelzést kért Báróczitól, hiszen ez csak az 1782-es indulást követően mintegy két és fél évvel következett be. Ennek következtében későn – bő három évvel a munka megkezdése után – kaphatta meg Báróczi első értékeléseit. És ne feledjük: a Bodrog-parti „fel-felsikoltozás” örömei anélkül múltak el, hogy hét-nyolc éven belül bármilyen kontaktust létesített volna a bécsi mesterrel. Hiszen több mint valószínű, hogy a kapcsolatfelvétel szándékának kinyilvánítása 1784-ig nem történt meg (ha ekkor egyáltalán megvalósult), és akkor is csupán közvetítőn keresztül, majd egy év múlva levélben. A legfurcsább, hogy az első személyes találkozásra csak 1786-ban (közel tíz esztendővel a *felfedezés* után) került sor, és erről semmilyen forrásunk nincs. Érdekes mindez annak tükrében is, hogy Kazinczy egyébként mindenkit igen korán (haladéktalanul, illetve rövid időn belül) felkeresett, aki ekkor fontos volt számára. Így volt ez Bessenyeivel, id. Ráday Gedeonnal és Baróti Szabó Dáviddal is. Bessenyeivel már 1776 decemberében felveszi a kapcsolatot – levélben. Baróti Szabóval pedig 1777-től állandóan levelez – az

⁹ VÁCZY, i. m., 207., további információk: 208–12.

¹⁰ A fordítás megindulására vonatkozóan l. Kazinczy leveleit Millernek, 1782. márc. 18., *KazLev*, XXII, 9. és Szánthó Jánosnak, 1782. július 4. (*KazLev*, XXII, 11.) Ezekből kiderül: március előtt kezd hozzá.

ő versei jelentik másik ifjúkori irodalmi élményét. Az is szembe-tűnő, hogy a *Pályám emlékezetében* nem ismerteti az 1786-os (tehát az első személyes érintkezés) és 1788-as találkozás történetét.

Harmónia – a fogság utáni időszak eseményei és a Kazinczy által kialakított Báróczi-kép

Az irodalmi vonatkozások mellett Báróczi számos hétköznapi – Kazinczy szavaival: az *emberi* érintő – jellemvonása megragadta az ifjú pályatárs figyelmét. 1806-ban Döbrentei Gábornak írt levelében elmesél egy történetet, mely 1803-as találkozásuk idejéből való, és amely Báróczi „szívének jóságát, ’s barátja öröméért való gondosságát nyilván mutatja.” Mielőtt azonban ezt teszi, előrebocsátja: „Kétes dolog előttem és mindég az is marad, [Báróczi] édesbb Író é vagy jobb ember? Nem új igazság, és Rousseau nélkül is fognánk tudni, hogy a karakter inkább festi magát kis dolgokban mint a nagyokban.”¹¹ A „kis dolgok” azonban – akár Kazinczyt, akár kortársait érintik – többnyire kimaradtak a *Pályám emlékezetéből*, legalábbis kiadásra szánt változataiból. Így nem szerepel benne ez az – egyébként Báróczira nézve pozitív – 1803-as esemény sem, noha ennek az esztendőnek, illetve az ekkor vele történt találkozásnak kiemelt teret szentel. Az írók az önéletírásban ugyanis elsősorban mint literátorok kapnak helyet, mint emberek kevésbé jelennek meg. A *Pályám emlékezete* ugyan korrajz – bemutatja többek között egy változó korszak viselkedési, öltözködési szokásait is –, leginkább azonban mégis a *pálya* emlékezete. Amikor megalkotja élete és munkálkodása időszakának rajzát, nemcsak saját maga, hanem a pályatársak tekintetében is az alkotói, irodalmi vonatkozásokra koncentrál. Ezt látjuk Verseghynél, és ezt – ellenkező előjellel – Báróczinál is. Így nem szerepelhet a műben a nagy példakép életének egy olyan momen-

¹¹ *KazLev*, IV, 188.

tuma, amelyet Kazinczy a levelekben többször jelenít meg: ez az alkímia.¹²

Talán a kimaradtaknál is érdekesebbek azok a gondolatok, amelyek szerepelnek az önéletírásban – mégpedig éppen az említett, 1803-as látogatás kapcsán.¹³ Itt magyarázza azt, amit már jóval előbb, 1803-ban, Báróczival találkozáskor, továbbá kicsit később, 1808-ban neki írt levelében megokolt: tudniillik, hogy miért is látta szükségét újból lefordítani azt a művet, amelyet előtte Báróczi már átültetett magyarra. Nagyon érdekes ez az utóbb említett levél: mintha Kazinczy talán érezné – nem tudván, lesz-e még alkalmja találkozni az idős mesterrel –, feltétlenül meg kell osztania vele még egyszer (nem először) ezeket a gondolatokat: „Gyermeki korom óta Te valál példányom, mellyet követni igyekeztem. Munkád örök társam volt, s elkísért a Tyrolisi szirttetőre is.” Leírja, miért kezdte fordítani fogságában a Báróczi által korábban már lefordított munkákat. (A levél megjelent az *Élet és Literatura* 1829. évf. 194–6. oldalain, számos változtatással – éppen amikor a *Pályám emlékezetén* dolgozott.)¹⁴ Különös ugyanakkor az is, hogy a fogságból kiszabadulva évek telnek el, mire 1803-ban felkeresi Báróczit. Noha a Kazinczy által csak remélni tudott találkozás 1808 szeptember-októberében létrejött,¹⁵ az utóbb a történetekre a pályarajzban is magyarázatot adni igyekvő emlékiró még 1815-ben is szükségesnek látja fordítói tette igazolását. A Szabó Jánosnak írt levél éppen abban az időben született, amikor a Kazinczy-féle Marmontel-fordítás másodszor (1808 után 1815-ben is) megjelent: „Csak a kiholt nyelv nem szenved változást, az élő nyelvnek még a közember’ ajakán is változni kell, ’s az én nyelvem ’s az én társaimé nem a’ Báróczié, ’a ki 42 esztendővel ezelőtt írt, valamint a’ Báróczié nem a’ Pázmányé és a’ Zrínyié, ’s ezeké nem a’ Latiatuc-feleimé.”¹⁶

Amikor ezt a levelet megfogalmazza, már túl van első önéletírói próbálkozásán. Ezt annak kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a

¹² *KazLev*, VII, 212.

¹³ KAZINCZY Ferenc *művei*... i. m. 397–400.

¹⁴ L. például *KazLev*, V, 311–312.

¹⁵ *KazLev*, VI, 249–53.

¹⁶ *KazLev*, XIII, 69.

Báróczi-kapcsolat kiemelt jelentősége valószínűleg csak az önéletírói tevékenység megindulásakor válik kiemelést érdemlő momentummá Kazinczy számára. Báróczival folytatott levelezését és kapcsolatát, valamint az önéletírást konkrétan is összefüggésbe hozza egy, az idézetnél két évvel korábban keletkezett levelében. 1813 kora őszén ugyanis azt írja Kis Jánosnak: „Szemere arra akara bírni, hogy Biographiámat írjam-meg.”¹⁷ Ehelyett – fogalmazza meg ugyanott – inkább a levelezés kiadásába fog: Báróczi és levelei nagy hangsúlyhoz jutnának a levelezés összeválogatásakor. A szűkebb körnek szánt önéletrajz megírásával párhuzamosan folyik a levelezés összegyűjtése, és készül a Báróczi-életrajz is.¹⁸ Utóbbi nem lehet véletlen egybeesés: az, hogy 1813 decemberében a *Báróczi-életrajzon* dolgozik, és szinte egyidejűleg belefog családja számára írt élettörténete megírásába, beszédes jel. Hiszen miközben nem meri – nyilván a szerénységség vádjától való félelemből sem – saját élettörténetét *kiadás céljából* megfogalmazni, literatúránk nagyjai (így Báróczi) emlékezetének megalkotására vonatkozó ígéretét megtartja.

Megállapíthatjuk tehát: a Báróczival való kapcsolatfelvétel eleinte lassan haladt. A szemlélődő e mögött óhatatlanul a pályakezdő kellő érdeklődésének hiányát véli érezni. A fent említett összes tényt értékelve felvetődhet a megállapítás: Kazinczy valószínűleg csak később fedezi fel magának Báróczit, mintsem az első olvasásnál. Ez természetesen nem zárja ki, hogy a bécsi testőríró tolla hegyén keletkezett munka szépsége már ekkor, 1777-ben feltűnt Kazinczynak. Nem véletlenül használjuk a „szépség” kifejezést: hiszen maga Báróczi is az „ékesen szollás” követelményét említi elsődlegesként, mint ahogy ezt Horváth János felismeri, amikor megállapítja, hogy „Báróczy az első, ki a nyelv újjáalkotásában a szépet hangoztatja főkellékül.”¹⁹ Kazinczy első bizonyítható, tetten érhető megnyilvánulásait a Báróczi-követésre vonatkozóan azonban csak 1788–89-ben, a Gessner-idillek és a *Bácsmegyei* ajánlásában találjuk. Utóbbi tartalmaz utalást az első Báróczi-olvasás élményére, említi a „könnyek hullatását”,

¹⁷ *KazLev*, XI, 163.

¹⁸ *KazLev*, XI, 163.

¹⁹ HORVÁTH János, *Báróczi Sándor*, Bp., Franklin, 1901, 34.

hozzátéve: a könnyek a „példának”, Báróczinak hullottak. Bizony nyal elfogadhatjuk, hogy már első olvasásra megragadta a Marmontel-fordítás, Báróczi újtó, a franciából bátran merítő stílusa miatt. Az emlékiró azonban – a műfaj jellegéből is adódóan – felnagyítja ennek az élménynek a jelentőségét. Későbbi, határozott meggyőződését – „az én példaképem Báróczi!” – vetíti vissza erre az eseményre, melytől az nagyobb hangsúlyt, meghatározó szerepet nyer az önéletírásban. Azt a meggyőződést, amelynek a 80-as évek elején még nincs bizonyítható nyoma, de az olvasásélmény után tíz esztendővel már kétségkívül létezett, s amely a későbbiek folyamán válhatott határozottá. Így lehetséges az, hogy a *Pályám emlékezete* nem emeli ki a határozott érdeklődés hiányának tényét Kazinczy első lépéseivel kapcsolatosan.

Az író alkotói módszerének ismeretében nem csodálkozhatunk a fentiekben, mint ahogy a többszöri átíráson sem. Levonhatjuk viszont azt a következtetést, hogy az emlékiró valóban célja szerint válogatta meg, mit és hogyan jelenít meg a *Pályám emlékezetében*. Itt nem csupán az a kérdés, életének mely eseményei érdemesek arra, hogy bekerüljenek az önéletírásba. Sokkal inkább az, kik azok, akik teret kapnak, és hogy ezek a szereplők, valamint a felidézett események, jelenségek milyen megközelítést nyernek az önéletíró tolla nyomán. A pályakezdés, illetve a példaképpel való kapcsolatfelvétel elhúzódásának, késlekedésének hangsúlyozása talán nem illene az irodalmi vezér korábban kialakított és a *Pályám emlékezetében* őrzött képéhez. Tényként kell elismerni azt is, hogy az emlékiró nem teljesen hagyja ki művéből az említettet: hiszen az önéletírásból is kikövetkeztethetők bizonyos momentumok (magunk is részben ez alapján rekonstruáltuk az eseményeket), így nem beszélhetünk e tények teljes elhallgatásáról, mellőzéséről. A *hangsúly* azonban mégis a Báróczi után törekvésé, amelyet utólag, a pályakezdés éveinek megkonstruálásakor állapít meg az önéletíró Kazinczy, s amely a korabeli (1780-as évek első feléből való) levelekben nem érhető tetten. Az emlékiró ugyanis valójában konstruál, amikor életét és korát ábrázolja: az így keletkezett – emlékképeket megörökíteni hivatott – tabló-

részletek már magukon viselik az elmúlt évtizedek nyomát, hiszen az önéletíró nyilván nem képes elvonatkoztatni az azóta eltelt időszak történéseitől (mint ahogy ez nem is várható el tőle). Ellenkezőleg: az ifjúkoráról, pályakezdésének éveiről író Kazinczy a későbbi időkre már kialakult koncepciója/elképzelése alapján alakítja ki azt a képet, amelyet a *Pályám emlékezetében* láthatunk. Ennek megfelelően átrendeződhetnek a hangsúlyok, fontos szerephez juthatnak olyan momentumok, amelyeket megtörténtük idejében nem tekintett lényegesnek, s amelyek az ő szemében csak később, különösen a pálya végéről visszatekintő önéletíró szemében nyerik el jelentőségüket. Olyan emlékképek és hozzájuk kapcsolódó megállapítások ezek, amelyek a korabeli levelekben nem érhetők tetten. Fentiekre utal az is, hogy az 1816–17-ben keletkezett *Az én életemben* – noha „elragadtatását” hangsúlyozza – még nem említi a Bécsbe vágást.

A levelek közül mindössze a Gessner-fordításokhoz 1788-ban írt, Rádayhoz címzett ajánlásban említi „Báróczy dicső példáját”, de csak egyik (voltaképp másodlagos) ösztönző tényezőként.²⁰ Leveleiben ugyanis csak később – 1803-ban – hangsúlyozza Báróczi inspiráló szerepét:

„A’ Marmontel meséjinek első könyve előtt ezek a’ szók fognak állani:

BÁRÓCZINAK.

Példányomnak.

Mesteremnek.

A’ pályáág képébe.

NB. Báróczi 1775-ben fordította Marmontelt; szépen, de nem úgy, hogy újra ne lehessen valamit e’ pályában. Az ő példája ingerlett engem írásra. Édesen emlékezem az ő általa fakasztgatott sírásaimra!”²¹

²⁰ KAZINCZY Ferenc *művei... i. m.*, 145–146. A *KazLev*-ben található, Rádaynak 1788-ban írt levél (*KazLev*, I, 180.) szerint Kazinczy „Báróczy Tisztelőihez tett ajánlás”-a kimaradt a Gessner-fordítás kiadásából, de pótolta azt az elő helyezett, Rádaynak szóló levél, melyben Báróczi dicső példáját említi.

²¹ *KazLev*, III, 30–31.

Az események egyik mozgatója: az 1780-as évek vitái

A fentiek kapcsán a legfontosabb, legérdekesebb kérdés, hogy Báróczi később – az 1780-as évek végén, de különösképp a fogság után – miért válik fontossá Kazinczy számára. Az erre adható választ a későbbi tollcsatákban, mindenekelőtt a kibontakozó nyelvújítási küzdelem kezdeti szakaszában kell keresni. Báróczinak ugyanis – noha Kazinczy már ekkor felveszi vele a kapcsolatot – az 1880-as évtized jelentős részében még nincs kiemelt szerepe a pályakezdő író elképzelésében. Úgy tűnik, az 1780-as évek vége előtt nincs szüksége arra, hogy látványosan maga mellé állítson tekintélyes személyiségeket: Kazinczynak ekkor még nincs is igazi ellenfele. Ez a helyzet azonban megváltozik a '80-as évek végén. Az írói, lapszerkesztői indulással együtt járó, Batsányival lezajlott konfliktus az egyik olyan sarokpont, amely koncepcionális eltéréseket mutat kettejük között, és világosan utal arra, hogy Kazinczy miben látta az irodalmi nyelv, a magyar nyelv ügyének lényegét. A kassai *Magyar Museum*hoz Kazinczy által írt *Előbeszéd* és Batsányi *Bé-vezetése* közötti különbségek ugyanis határozott eltéréseket mutatnak a két szemlélet között. Ezek elsősorban a nyelv és az irodalmi művek kapcsolatának megítélésére vonatkoznak. Kazinczy szerint az egyik legfontosabb kulcsszó a „tökéletesség”, méghozzá abban az összefüggésben, hogy a magyar nyelv „tökéletesedése” a „szép Tudományok elterjedése által” zajlik le. A nyelv ezek szerint Kazinczy gondolkodásmódjában nem eszköz, hanem *cél*, mivel a „szép Tudományok”, az irodalom nem *cél*, hanem eszköz, a nyelv tökéletesítése szolgálatában – mondja ekkor, 1787-ben. A másik konfliktus két évvel később, 1789 folyamán, az *Orpheus* indulásához kapcsolódóan zajlott le, a kor egyik nyelvi-irodalmi tekintélyével, Péczeli Józseffel. Ez sem volt vita a szó szoros értelmében, de az *Orpheus* első három közleménye, valamint a levelezés erre vonatkozó utalásai egyértelművé teszik: Kazinczy és Péczeli gondolkodásmódja között különbség feszül. Ez a magyar nyelvet fenyegető veszélyekkel és

ennek megítélésével függ össze. Kazinczy ugyanis, noha fontosnak tartja a magyar nyelv tökéletesítésének célját, Péczelivel ellentétben nem érezte veszélyben a magyar nyelvet. A harmadik ellentét Bessenyeivel kapcsolatos: Kazinczy – Bessenyeitől eltérően – nem ismeri el a nemzethez tartozás kritériumaként csupán a magyarul beszélés tényét. A kérdés az ő nézőpontjából az: ki *hogyan* bírja a nyelvet? – és e tekintetben hierarchiát állít fel a magyar nyelvet birtoklók körét illetően. E hierarchia felső rétegéből senki nincs kizárva rendi alapon, hiszen ide *nyelvi minőségi szempontok* figyelembevételével lehet bekerülni.²² Elég ehhez megemlíteni a jobbágyszármazású Virág Benedeket, valamint Kis Jánost, Dayka Gábort – Kazinczy mindegyikük nyelvi-irodalmi teljesítményét nagy becsben tartotta.

Az imént ismertetett, a '80-as évek második felében kialakuló konfliktusok már felvetik Kazinczyban a támogató megtalálásának szükségességét. Még ezek sem jelenthettek olyan kibékíthetetlen ellentéteket, amelyek igényelnék tábor megszervezését. Azt viszont már ekkor, 1787–89 táján is érezhette, hogy szüksége lesz vagy lehet valakire, aki a heves vitákban hivatkozási alapként szolgálhat – Báróciban találta meg ezt a támogatót. Akinek segítségével bizonyíthatja: íme, van olyan elismert tollforgató, aki az én oldalamon áll. Ezt jelzi, hogy éppen ekkor, a fent említett *Báicsmegyei*-előszóban, 1789-ben példaképeként említi Báróczit. Utóbbi alapján világos, hogy az 1780-as évek végén kezdődik el Kazinczyban annak a törekvésnek a kialakulása, amely majd a fogság után nyer igazán értelmet: ez a törekvés a tekintélyes irodalmi személyiségek maga mellé állítására és igazolásként való felmutatására irányul.

²² BÍRÓ Ferenc, *A kialakulás ideje (a fiatal Kazinczy és a nyelvhérdés)* – az ItK-ban sajtó alatt lévő tanulmány.

Az események utólagos mozgatója: Kazinczy és Debrecen viszonya

A Báróczi-példa e kiemelt szerepe azonban valószínűleg csak később, a fogságból kiszabaduló Kazinczy szemében kristályosodik ki, illetve nyer gyakorlati értelmet. Ekkor ugyanis egy olyan vita alakul ki, amely esetében már érzi igényét ennek, hiszen e helyzetben már nem tud, nem hajlandó kompromisszumot kötni. A *Debreceni Grammatikával* olyan ellenfél jelenik meg, amelynek van grammatikai koncepciója. Kazinczy a munkát már a fogság alatt elolvassa, és ily módon már ekkor megindítja a küzdelmet a kötetet megalkotó debreceni társaság nyelvszemlélete, elvei ellen. Benne egy olyan koncepciót lát ugyanis, amellyel nem tud alkudni, nem képes a megegyezésre. S ebben a helyzetben nem nélkülözhető a támogatók toborzása. Lényegében innen, ekkor indul a nagy irodalomszervező Kazinczy központi figurává válásának folyamata, és ez az a pillanat, amikor Báróczit és a személyében megtestesülő tekintélyt már határozottan szeretné maga mellett látni. Ezért – mint látható – lépéseket is tesz, és a folyamatokra (a két évtizeddel korábbiakra is) később, a pályarajzban ennek fényében emlékszik vissza.²³

Alapvetően nem a *Grammatika* nyelvészeti megállapításai váltják ki Kazinczy ellenkezését, sokkal inkább az, hogy – mint Gyapay László fogalmaz – „a meghonosítani szándékozott irodalmi eszményét látja általa veszélyeztetve.”²⁴ A hangsúly tehát a szemléleten van: főként az újításokkal szemben az élő nyelvszokást mint kizárólagos nyelvalkító normát megfogalmazó (s ezáltal a neologizmus törekvései elé áthatolhatatlan akadályt állító) deb-

²³ A legfontosabb ellenfél tehát Debrecen, illetve a debreceniség. Mint azt Gyapay László megállapítja, a debreceniséggel való ellentéte már jóval a *Grammatika* megjelenése előtt megkezdődött. A református egyház mereven ellenezte azt, amit Kazinczy iskola felügyelőként szívégyének tekintett: a közös iskolák létrehozását, és ez ellen a debreceni Domokos Lajos vezetésével készítettek II. Józsefhez intézett feliratot 1788-ban. (GYAPAY László, „A tisztább ízlésnek regulájival.” *Kölcsey kritikusai pályakezdése*, Budapest, Universitas, 2001, 145.)

²⁴ GYAPAY, i. m., 145.

receni alapvetésen. Ezzel csak úgy vitatkozhat, hogy széles és határozott frontot nyit ellene. Kazinczy nem hajthatatlan: elismeri a szokás szerepét, főként mint a neologizmus újító munkáját kontrolláló szempontot. Az élő nyelv szokás követése melletti indokok közül a közérthetőségre hivatkozót viszont már nem tudja elfogadni.²⁵ Érveit összefoglalja Báróczi életéről született munkájában is: „a nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: *hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez.*”²⁶

A debreceniek nyelvi hitvallása az éppen fogságban ülő író már *korábban kialakított* alaptételeivel és írói céljaival ellenkezik. Az alapvető írói célok ugyanis a Gessner-fordítás elé fűzött, Rádayhoz címzett levélben is megtalálhatóak. Báróczit mint példaképet ez is megemlíti: „Így folyt jó ideig csak gyönyörködtetésemre elkezdett munkám, midőn – egy részről ugyan a BÁRÓCZY dicső példája – de más részről annak a nagy seregnek dühösségén támadott bosszankodásom, amely a megrészegült Bacchánsok módjára vette körül a Magyar Helicont, felébresztette bennem azt a kívánságot, hogy eddig való mulatságomat haszonra is fordítsam.”²⁷ Látható, hogy Báróczi szerepe itt részleges, sőt a megfogalmazásból és a mondatfűzésből ítélhetően másodlagos. A fontosabb szempont így nem a pozitív készítő erő, hanem a sajátosan, homályosan körülírt irodalmi ellenfél jelenléte. A „bosszankodás”, amely az irodalmi folyamatokat illetően támadt benne, megindítja a tudatos íróvá válás útján. Mintha azt mondaná: Báróczi példája is fontos, de csak az egyik tényező, amely önmagában nem váltotta volna ki belőle ezt a küldetéstudattal átszőtt cselekvési vágyat. Ehhez tehát nem elég a pozitív példa, ellenpélda (negatív tapasztalás) is kell. A kedvtelést – ami eddig, nagyjából az 1780-as évek első felében saját vallomása szerint alakította írói működését, próbálkozásait – felváltja egy minőségileg más élmény, amikor egy idő után megjelenik a határozott szándék, és ez tudatos programmá emelkedik benne, elhatározássá, misszióvá. Kazinczy azonban az általa nemkívánatosnak

²⁵ *KazLev*, III, 309–310.

²⁶ KAZINCZY Ferenc *művei*... i. m., 790

²⁷ *Uo.*, 145.

minősített irodalmi alkotások elvetését itt valószínűleg még nem tudatosan, illetve nem közvetlenül kapcsolja össze a Báróczi-példával. Ez majd a későbbiek folyamán következik, be, amikor a *Debreceni Grammatika*ban tudatos támadást, az ellentábor határozott megjelenését érzékeli, de még inkább a '10-es évek közepén, amikor élettörténete megírásába fog.

A tudatos írói munka már a *Grammatika* megjelenése előtt is megkezdődik. Az 1790-es években – felszabadulván a hivatali munka kötelezettsége alól – rengeteg idejét szenteli a fordításnak, és számos művet ültet át magyarra. Ezzel a Báróczi-féle programot kezdi el tudatosan megvalósítani. A nyelvalkítás és -gazdagítás ugyanis Kazinczy szerint – ellentétben a debreceniek felfogásával – nem a tudós, hanem a szépíró feladata. Az ő szemében a debreceniséget a mindennapi és a poétai nyelvet tökéletesen elkülöníteni képtelen szerzők munkái testesítik meg. Szerinte az igényes kánon szerint a nép nyelvét (a hétköznapi nyelvet) el kell határolni a költői (magasabb stílusréteghez tartozó) nyelvhasználattól. Mátyási, Gyöngyösi alkalmi jellegű költészetét a *Grammatika* nyelvszemlélete irodalmi megnyilvánulásaként tekintette, szembeállítva a másik vonulattal, melynek képviselői a külföldi mintákból inkább merítő verselők (Kisfaludy Sándor, Kis János, Virág Benedek, Dayka Gábor), illetve a fordító Báróczi és saját maga.²⁸ Kazinczy erre vonatkozóan Csokonainál is talál negatív példákat: ilyen a szerinte konyhanyelvi *babér* szó használata.²⁹

A nyelv fejlődésének záloga Kazinczy szemében tehát az igényes irodalmi nyelv, amelyet elsődlegesen szépírói művek átültetésével – és nem a népnyelvi fordulatok felhasználásával – vél megvalósíthatónak. Az újítás igénye cáfolhatatlanul él szemléletében, és ezt Báróczi nyomdokain haladva gondolja el.

²⁸ GYAPAY, *i. m.*, 158–159. és *KazLev*, III, 304., 310., 386–387.

²⁹ *KazLev*, IV, 137.

Porkoláb Tibor

LITERÁTORI IMÁZSFORMÁLÁS KAZINCZY FERENC ÉS VIRÁG BENEDEK LEVELEZÉSÉBEN*

Bár Virág Benedek bölcséleti, nyelvszemléleti tájékozódásának, poétikai, prozódiai, grammatikai, sőt ortográfiai nézeteinek szisztematikus vizsgálatával (az oly sokszor emlegetett Horatius-hatás jórészt forráskritikai irányultságú áttekintését leszámítva) máig adós irodalomtörténet-írásunk, annyi mégis bizonyosan állítható, hogy álláspontja számos, meghatározó jelentőségű kérdésben eltér Kazinczy álláspontjától. Nézetkülönbségeikre már Csetri Lajos felhívta a figyelmet, ám tézisszerű megfogalmazásainak részletesebb kifejtésére nem vállalkozott.¹ Úgy tűnik fel, hogy az a hagyományos, Kazinczy-centrikus álláspont, amely problémátlan egységben látja összeforrni Kazinczyt (a szellemi vezért) és Virágot (a hű követőt és harcostársat) alapos átgondolást, de legalábbis árnyalást igényel. Virágot nem csupán a Kazinczy-szakirodalom számottevő része pozicionálja Kazinczy törekvéseinek elkötelezett támogatójaként. Ez a – többnyire Kazinczy elhíresült kánonképző kijelentéseire² alapozó – elgondolás a Virág-szakirodalomban is felismerhető: „Kazinczy minden sorából

* A tanulmány elkészítését a *Kultusz, identitás, imázs – A kultuszok társadalmi működőképességének elméleti és történeti aspektusai* című OTKA-program támogatta (T047362).

¹ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., 1990 (Irodalomtudomány és Kritika), 216–217.

² Nyilatkozataiban Kazinczy nem csupán irodalmi kánonjának egyik mintaköltőjeként hivatkozik Virágra (például: „Te vagy és Dayka 's Kis és Berzsenyi, kiket valamint barátimnak, úgy Magyar Poetáinknak is számokban, rendekben, legfelül ültetek” = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXIII., szerk., VÁCZY János, HARSÁNYI István, BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1890–1960, [a továbbiakban: *KazLev*], VIII, 138.), de barátját neológijának híveként is fel kívánja léptet-

a szerető lélek vonzódása s Virágéból a félénk tisztelet sugárzik felénk”; „ez a szép viszony a két nemes férfiú között 40 évig tartott, melynek Virág irodalmi munkássága nagyon sokat köszönhet”;³ „közösek voltak irodalmi célkitűzéseik [...] Kazinczy nagyarányú lelkesítő munkáját a zárkózottabb kedélyű, szűkebb körben mozgó Virág irodalmi tevékenysége egészítette ki”.⁴ Ez a homogenizáló szemléletmód szükségszerűen homályosítja el a szellemi autonómiájához, gondosan kimunkált, magas presztízssű poétai szerepéhez⁵ már-már rigorózusan ragaszkodó Virág törekvéseinek, látásmódjának sajátosságait. Előadásomban mégsem ezeket a szemléleti különbségeket kívánom elősorolni (ahogy említettem, ehhez hiányoznak a szükséges előtanulmányok). Arra kívánom a figyelmet felhívni, hogy Kazinczy és Virág az irodalomtörténet-írás által az irodalmi barátság szép példájaként emlegetett és jórészt a levelezésük alapján elbeszélte kapcsolata nem a nézetek feltétlen azonosságán, hanem inkább a vállalt, képviselt, sőt propagált literátor-imágó – időben behatárolható – közösségén alapszik. E tétel igazolása érdekében levelezésüket az énképformálás retorikai stratégiái felől kívánom szemügyre venni.

A Kazinczy–Virág-levelezés hősei egy olyan közösség tagjaiként tekintenek egymásra, amely „a’ szebb lelkek”, a „rokon lelkek”⁶ gyülekezeteként tételeződik. E közösséghez való tartozás kinyilvánítását szolgálják a literátori önreprezentáció szokványos kellékeinek tekinthető magasztaló formulák: Virág Kazinczyt például „a’ Szépség Baráttya”-ként, „Halhatatlanság fia!”-ként, „Hazánk literatora”-ként magasztalja; Kazinczy Virágot: „nagy

ni: „Én tehát neológus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell. Az én felem Báróczi, Bessenyei, Virág Benedeket, Kis Jánost, Himfyt mutat a maga írói közt; azok a tordai Leoninust s Mátyási Józsefet mutatják.” (*KazLev*, III, 303–304.)

³ SZALAY Gyula, *Virág Benedek élete és művei*, Figyelő, XXV–XXVI (1888/1889.), 112 és 114.

⁴ KISBÁN Emil, *Virág Benedek (1754–1830)*, Bp., [k. n.], 1937, 17–18.

⁵ Erről lásd BÍRÓ Ferenc tanulmányát: *A szent öreg. Virág Benedek, 1754–1830*, Új Írás, 1991/11. (= *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998, 371–380.)

⁶ *KazLev*, V, 65.

érdemű Férjfi"-nek; „széplelkű Férjfiú!"-nak titulálja.⁷ Az identifikáció látványos eszköze az irodalmi allúziókra, névcserés figurákra épülő beszédmód is: közismert, hogy Virág – horatiusi mintára – Lámianak nevezi Kazinczyt, hogy Verseggy „budai Anacreon"-ként, Batsányi „Bécsi Pindarus"-ként bukkan fel levelezésükben.⁸ Annak a „szótárnak", amelyet a Kazinczy–Virág-levelezés használ, a „Szent" az egyik legfontosabb szava. A „szótárba" feltehetően Virág A' *Szent* című ódájából⁹ kerül, és a különleges jelentőségű, nagy nyomatékot igénylő, az életvezetési elveket és a poétai szerepvállalást kinyilatkoztató, olykor maximális szöveghelyeken válik a haza, illetve a nemzet szavak helyettesítőjévé. „Te, csak Te lelkesíthetsz engemet. Ez okból sokkal tartozom barátságodnak. Légyen örömödre, ha más jutalmat nem adhat az a' Szent, a kinek élsz!" – írja Virág Kazinczynak 1802. április 10-én.¹⁰ 1813. július 21-én pedig arról tudósítja Kazinczyt, hogy közös barátjuk, Csehy József főhadnagy „A' lengyel szentért áldozta fel életét."¹¹ (Talán érdemes megemlíteni, hogy a *Gyka Emmanuel Constantinnak Csehi József haláláról, mely 1812. Septemb. 29-dikén történt* című Virág-óda laudációja is erre az argumentumra épül: „Ő Szentnek fia" volt.¹²) Kazinczy – egy 1807. július 2-án kelt levelében – ugyancsak e szónak a repetíciójával tudja az áldozatos, szakrális szférába helyezett literátori tevékenység méltóságfokát a kellő retorikai hatásossággal kinyilvánítani: „Míg Te szobádba zárkozva Hazánknak állapotját forgatod, 's papirosra öntöd szent érzéseidet, hogy a' jobb maradék gyúladjon lángodra 's szeresse azt a' mit Te olly [!] szerettél, – én feleségem karjai közzül el el loposkodom, 's elmondogatván imád-

⁷ *KazLev*, III, 58., III, 103. (lásd még: IX, 132.), VIII, 419., V, 67., IX, 426.

⁸ Például: *KazLev*, II, 439.; III, 142.; V, 65. Lásd még: V, 116.

⁹ VIRÁG Benedek' *Poétai Munkái*, Pesten, 1799 (Magyar Minerva, 3) – a továbbiakban: VIRÁG 1799 –, 162. Az ódát Virág „magasztos ihletű kiadatlan vallásos költemény"-ként adja közre *Virág Benedek mint egyházi író és vallásos költő emlékezete* c. cikkében BREZNAY Béla, *Religio*, 1880, II:23. (szept. 18.), 178–179.

¹⁰ *KazLev*, II, 506.

¹¹ *KazLev*, X, 495.

¹² VIRÁG Benedek, *Poétai Munkák. Két Könyv*, Pesten, 1822 (a továbbiakban: VIRÁG 1822), 127.

ságodat a' Te Szentedhez, majd a' Baranyai Gábor életét írom meg a' Hazai Tudósítások számára, majd Boldogrétinek felelek [...], majd hazánknak régiségeit dúlom, 's Codexeit vonom napfényre, vagy abroszairól teszek emlékezetet. A szolgálat kicsiny: de szentünknek van nyújtva [...] Szeressük mind azokat, a' kik a' Szentet szeretik. A' sorban lesznek elsők, lesznek utolsók: de mindnyájan a' Szentnek hívei vagyunk!"¹³ Talán nem véletlen, hogy Kazinczy – Virág haláláról értesülve – éppen egykori levelezésük kulcsszavának felidézésével emlékezik az elhunyt pályatársra: „'S halálig az ügynek élt, mindég szerette a' Szentet.”¹⁴ Ez a literátori szerepfelfogás (valamint e szerepfelfogás által megkívánt poéta-imágó) Virág 1799-ben megjelent *Poétai munkájában* bontakozik ki a maga rendszerszerű teljességében. Szembetűnő, hogy Virággal folytatott levelezésében Kazinczy milyen előzékenységgel veszi át ennek az antik és humanista közhelyeket aktualizáló, a poézisnek monumentumfunkciót, a poétának a csoportemlékezet őrzője tisztet tulajdonító, a literátori önreprezentáció toposzait variáló beszédmódnak az egyes elemeit.

E képzetkörben tehát rendkívül szoros összefüggés tételeződik a literatúra áldozatos művelése és a haza szolgálata között: lényegében minden literátori munka a hazának hozott *áldozatként* (vagy *adóként*, *ajándékként*) tartandó számon. Egy honfoglalási eposz éppúgy a „Nemzetünk ditsőségért” írt munkaként jelenik meg (lásd a *Magyar Hexameterek*hez fűzött Virág-kommentárt),¹⁵ mint egy tervezett Curtius-fordítás: „Holnap mégyen az emberem Debreczenbe 's írok, hogy *Curtiust* szerezzék meg számodra. Örvendek rajta, hogy vélem parancsoltál, 's köszönöm, hogy egy kis részt engedsz nekem azon áldozat tételben, mellyet ennek kiadásával a' Nemzetnek nyújtasz.”¹⁶ A literátornak Virág senecai

¹³ *KazLev*, V, 65.

¹⁴ Kazinczy – Szalay Lászlónak (1830. jan. 31.) = *KazLev*, XXI, 198. Itt jegyzem meg, hogy Kazinczy – saját arcképe alá szánt – háromsorosának („Szentül szeretni azt a' mi Szent, 's felétől, / Bár veszni kelljen, el nem tántorodni, / 'S a' Szentnek ezt mondhatni: Hív valék!” = *KazLev*, XVI, 505.) értelmezéséhez is érdemes lenne figyelembe venni a „Szent”-nek a Kazinczy–Virág-levelezésben rögzült jelentését.

¹⁵ Virág – Kazinczynak (1802. dec. 23.) = *KazLev*, II, 537.

¹⁶ Kazinczy – Virágnak (1804. márc. 12.) = *KazLev*, III, 186.

imperativusa, az „Élni siess!” jegyében kell munkálkodnia.¹⁷ E jelmondat értelmezésének szinte tételes kifejtése a *Heimer Mihályhoz Új Esztendőkor* című Virág-episztola.¹⁸ (A költemény fontosságát jelzi, hogy a *Poétai munkák* 1822. évi, *ultima edition*nak szánt kiadásában – *Új Esztendőkor* címen – a második kötet élére kerül.¹⁹) A senecai jelmondat egyébként több Virág-költeményben is feltűnik,²⁰ és mottóként áll a Virág-kötetek, így a *Poétai munkák* élén. A Kazinczy–Virág-levelezésben többnyire a Virág-levelek szokványos záróformulája, ám egyszer – játékos kifordításként – Kazinczy is él vele, mégpedig akkor, amikor a képiró Donát által elnyerhető halhatatlanság elmulasztásának veszélyére figyelmezteti barátját: „Élni siess! [...] Képzeld-el, édes barátom, melly veszteség volna az a' Jóknak, ha ők *Tégedet* képben nem ismernének. Mert az a' halhatatlanság melly immár örökre tiéd, csak nevedé érdemedé, nem napjaidé, 's a' Jók egy két tízed mulva *Tégedet* lelni nem fognak.”²¹ E levelezés hősei tehát egymást serkentik a „Szentnek” hozandó áldozatokra. Virág például Oszsián fordítására buzdítja Kazinczyt (majd pedig lelkesen üdvözlöli a „Karrik-Thúra” megérkezését),²² és sürgeti barátja Anakreon-fordításainak kiadását is: „Te sokat fordítottál Anakreonból, vagy talán minden verseit. Szedd össze kérlek, és add ajándéknál nemzetednek.”²³ Kazinczy Horatius-fordítására²⁴ és poétai munkáinak

¹⁷ Lásd: *KazLev*, V, 292.; IX, 303.; IX, 523.; XI, 206. A senecai szöveghely: „Ideo propera, Lucili mi, propera vivere, et singulos dies singulas vitas puta.” (SENECA, *Epist.*, 101, 10.)

¹⁸ VIRÁG 1799, 118.

¹⁹ VIRÁG 1822, 113.

²⁰ Lásd például: *Mészáros Józsefnek Válba* (VIRÁG 1822, 89.); *Benyói Benyóvszky Péternek 1814. Jan. 17d* (VIRÁG 1822, 133.). Lásd még Vörösmarty *Virág Benedekhez* című költeményének (1822) negyedik sorát: „Ifjat, üdöst egyiránt munkás életre sietelsz” (VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények*, I, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., 1960 (V. M. Összes Művei, 1) – a továbbiakban: VÖRÖSMARTY 1960 –, 211.

²¹ *KazLev*, XI, 166–167.

²² „Kérlek, és barátságosan intelek is, hogy fordítsd le Oszsiánt. Hadd olvassa a' magyar is ezt az érzékeny poétát!” (*KazLev*, IX, 131.) és *KazLev*, II, 506 és 535–536.

²³ *KazLev*, V, 114.

²⁴ *KazLev*, II, 467.

újabb – természetesen korrigált – gyűjteményes kiadására biztatja Virágot.²⁵ Kazinczy oly mértékben respektálja a horatiusi „Musa vetat mori”-elv jegyében fogant, a bárdköltészeti tradíciót átörökítő (és egyben megújító) poétai szerepfelfogását, hogy nem csupán Csehy – fent idézett – ódai megdicsőítését várja tőle,²⁶ nem csupán „a’ Zsibói nagy megholt” (azaz id. báró Wesselényi Miklós) emlékezetét örököltetné meg vele,²⁷ de saját „halhatatlanítását” is szívesen bízna rá: „Óhajtanám hogy [...] felmelegedve boromtól, nekem írj valamit versben, de ne magasztaló, hanem *meleg baráti* hangban, melly semmit ne mondjon egyebet [...], mint hogy szerettél. Mondtad azt már: de arra nem ismér minden: én pedig a’ te szeretetedet ki szeretném az egész Mardéknak trombitálni.”²⁸ E felkérés 1812. ápr. 29-én kelt. Feltűnő, hogy Virág, aki *Poétai munkájának* 1799-ben megjelent gyűjteményében (sőt még az új század első éveiben is) oly gyakran emeli magasztos költői tárgygyá a Kazinczyhoz fűződő barátság érzését, most mégis elhárító választ ad: „A bor igen jó. Még egyszer köszönöm. De mikor énekelek neked? Mikor énekelem azt, hogy azon egy üdőben, a’ hazának, erőnkhez képest éltünk? Eljő majd csendessége lelkemnek, és felébredek e’ nemes tárgyra: Mert most egész philosophiám rendetlen, a melly nélkül versus inopes rerum nugaeque canorae: Élni siess!”²⁹

Kazinczy és Virág – jórészt a levelezésre korlátozódó – kapcsolatát (legalábbis az 1810-es évek közepéig) az *amicitia*, a „Ciceró *Laelius*a nyomán az egyik legmagasabb rendű értéknek

²⁵ *KazLev*, VI, 346. (Lásd Virág ezirányú szándékát: *KazLev*, VII, 460.; VIII, 112.; VIII, 303.) Kazinczy a kiadás technikai részletei iránt is élesen érdeklődik: „Nagyon éleszt engem az a’ reménység, hogy Verseid újra kijőnek. [...] Verseid kinyomtatása eránt ne tégy semmi lépést hírem nélkül. Diszesen kell kijönnick, s képedet a’ Publicumnak bírni kell, még pedig a’ Kacrgling rajzolása után; mert ez a’ Kiningeré sem jó, hát még a’ Stunderé!” (*KazLev*, VIII, 138–139.)

²⁶ *KazLev*, X, 482.

²⁷ *KazLev*, VII, 370. Figyelmet érdemel, hogy Kazinczy a Wesselényit méltó módon megénekelni képes poéták listáján Virág nevét szerepelteti első helyen: *KazLev*, VII, 332.

²⁸ *KazLev*, IX, 427.

²⁹ *KazLev*, IX, 523.

felfogott barátság³⁰ ideája is jelentős mértékben alakíthatja. Virág – ahogy erről egy nagy valószínűséggel 1802. május 16-án kelt, de a *Kazinczy Ferencz levelezésében* az 1803. évek között található levelében beszámol – „professzorsága” idején (tehát még székesfehérvári évei alatt) fordítja le „*Léliust de Amititia*”.³¹ A munka 1802 őszén jelenik meg *Lélius vagy M. T. Cicerónak beszélgetése a’ barátságról* címmel, és a kis kötetet Virág e sorok kíséretében küldi meg Kazinczynak: „Íme, Léliust [!], és ha tetsszik, öleld meg benne Virágot, a’ ki tehetsége szerint igyekszik örömeire lenni Kazinczynak: Érezd: *longoque defessum exilio latus depone sub lauru mea. Te halhatatlanság gyermeke!*”³² (E levél minden bizonnyal 1802 októberében kelt, bár a *Kazinczy Ferencz levelezése* az 1811-ben írottak közé sorolja be.) A cicerói mintát követő, a másokban felismert erények közösségén alapuló irodalmi barátság Virág által képviselt eszménye persze sokkal könnyebben hozható összhangba mondjuk a *res publica litteraria*, mint a *szimpozion*-képzetekkel.³³ Ez azonnal ki is derül, amikor Kazinczy leplezetlenül próbálja aktuális ízlésformáló és kánonképző törekvéseinek igazolására felhasználni a Virág név biztosította auktoritást. Virág ugyanis – 1806. szept. 22-én kelt levelében – egyértelműen elhatárolódik attól a polemikus előszótól, amelyet Kazinczy a közösen előkészített és neki ajánlott Sylvester-kiadáshoz³⁴ csatol: „Hallom azért vitetted volna vissza Szilvesztert, hogy grammatikus *vitához valóval* megtoldhasd. Mint előbb a’ poéták, úgy most a’ grammatikus pápista papok [...] kotzódnak. Ha ezekhez társul akarsz állani, kérlek szépen, hogy a’ mit Szilveszterben Virágról írtál, hagyd ki azt. Ne legyen ott nevem, se emlékezetem, hol a’ békesség fiának nem lehet helye.”³⁵

³⁰ BENE Sándor, *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999 (Csokonai Könyvtár, 19), 61–62.

³¹ *KazLev*, III, 58. A datálás bizonytalanságára Váczy János is felhívja a figyelmet: „A levél minden valószínűség szerint még az előbbi évben kelt.” (*KazLev*, III, 512.)

³² *KazLev*, IX, 132.

³³ Kazinczy szimpozioneszményéről lásd: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár, 21), 67–74.

³⁴ *Magyar régiségek és ritkaságok*, I, kiad. KAZINCZY Ferencz, Pesten, 1808.

³⁵ Virág – Kazinczynak (1806. szept. 22.) = *KazLev*, IV, 315.

Virág – bár többnyire nagyon is határozott véleménye van a literatúra, sőt a politika fontosabb ügyeit illetően – következetesen kerüli a „szebb lelkeket” megosztó polémákat, és a nyomtatott nyilvánosságban legfeljebb prozódiai-grammatikai-ortográfiai (részlet)kérdésekben fejt ki álláspontját. A Virág által kimunkált (és Kazinczy által is respektált) szerepfelfogás, a „nemzeti költő” imázsa egyébként is feltételezi a részérdekek fölé emelkedés képességét, a hazaért való közös, áldozatos munkálkodást – ennek elvontan moralizáló, intő-feddő-serkentő retorikájával együtt. E kiegyenlítő szemléletmódból is következik, hogy Virág „orthografiai” paktumot ajánl Kazinczynak: „Egy gondolatom jött. Jó volna nekünk – egy nagy tanúja lenne barátságunk a’ maradéknál is – meg egyeznünk az orthografiában. Szép neved vagy, és híred már. Ebben sokaknak hasznot tehetnénk. A’ szebb lelkek, úgy vélem, velünk tartanának. [...] Nagy jele annak valaha, hogy Kazinczy, Virág egyet értettek abban, a’ miben mások között leg nagyobb meg hasonlós volt.”³⁶ Virág határozottan szót emel minden olyan jelenség ellen, amelyben a felekezeti elfogultság, a *superstitio*, a *theologicus furor* megnyilvánulását látja. 1804. július 30-án kelt levelében például így fakad ki a *protestáns* Kazinczynak: „Mind nálunk, mind nálatok megmarad örökre a’ *theologicus furor*, – Oh soká rokon véren hízott szörnyeteg! – ha tsak a’ *humaniora studia*, a’ mint nevezetnek, és igazán! Meg nem szelidítnek bennünket!”³⁷ 1808. június 15-én ugyancsak „a’ tudatlanság és *superstitio* által megromlott hazá”-ról elmélkedik.³⁸ (A *Mindennapiját* író Horvát István Virág nagy, tacitusi indíttatású történetírói vállalkozásáról, a *Magyar Századokról* elmélkedve is azt hangsúlyozza, hogy „úgy írtja a’ *Superstitiot*.”³⁹) Virág Baróti Szabó *Költeményes munkái* megjobbított kiadásáról (Komárom, 1802) szólva ugyancsak szüükségesnek tartja megjegyezni: „A’ rend benne nem jó: a’ *superstitiós* darabokat nem hagyhatta el. [...] Jó ember Szabó, jó Hazafi, (ha Jé-

³⁶ Virág – Kazinczynak (1803. dec. 31.) = *KazLev*, III, 144.

³⁷ *KazLev*, III, 208.

³⁸ *KazLev*, V, 502.

³⁹ *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója*, szerk. TEMESI Alfréd, SZAU-
DER Józsefné, Bp., 1967 (a továbbiakban: HORVÁT 1967), 123.

susúnta jó hazafi lehet) de igen a' régi üdökre való.⁴⁰ Néhány hónappal később pedig megismétli véleményét: „azt sem szeretem benne, hogy igen superstitió s Lojola.”⁴¹ A *superstitio* közösségi bűnként való elítélésének tétele felől nézve kaphat jelentőséget Virág 1803. szeptember 12-én kelt levelének demonstratív, imázsképző aláírása: „A' magyar Pap!!!”⁴²

A nemzeti lélek ébresztője (Virágnak ez a kedvelt önleíró formulája kerül a *Tudományos Gyűjtemény*ben 1818-ban közölt Johann Passini-féle arckép alá; Vörösmarty is beilleszti *Virág Benedek*hez című költeményébe;⁴³ Toldy Ferenc Virág irodalomtörténeti helyét kijelölő „arcképének” címébe emeli;⁴⁴ és ez a toposszá váló titulus olvasható a Tabánban 1880-ban leleplezett Virág-emléktáblán is⁴⁵), tehát a nemzeti lélek tüzes ébresztője nem csupán a nemzeti egységet megbontó jelenségek ellen lép fel, de a poétai *lugubritas* ellen is: „Ha valamely szép lelkű ifjúval vagy isméretes, ösztönözd, hogy írjon elméjéhez, 's ehhez a' nagy nemzethez illendő dolgokról. A' sok szomorú fájdalmas fantáziái a' gondolom-szerelemnek mire valók?” – írja Kazinczynak 1803 szeptemberében.⁴⁶ Az ifjú Szemere Pált is ennek az elvnek megfelelően kívánja serkenteni: „Szemere Pált nem ismerem. Ha vele lehetek, éleszteni fogom tüzét, tehetségemhez képest; 's főként igyekszem kivenni fejéből ha mi *lugubritás* volna benne.”⁴⁷ (Figyelmet érdemel, hogy a *Primóczi Szent-Miklóssinak Egerbe* című

⁴⁰ Virág – Kazinczynak (1802. nov. 19.) = *KazLev*, II, 504.

⁴¹ Virág – Kazinczynak (1803. febr. 9.) = *KazLev*, III, 5–6.

⁴² *KazLev*, III, 103.

⁴³ Lásd a költemény harmadik sorát: „És tüzesen keltvén a' nyugvó nemzeti lelket” (VÖRÖSMARTY 1960, 211.)

⁴⁴ *Virág Benedek*, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”, *Pesti Napló*, 1853. dec. 31. Az „arckép” – kis módosításokkal – többször is megjelent: TOLDY Ferenc *Irodalmi arcképei s újabb beszédei*, Pesten, 1856.; VIRÁG Benedek *Magyar századai*, I–II, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1862. [előszóként].; *Irodalmi arcképek és szakaszok*, Bp., 1873 (T. F. Összegyűjtött Munkái, 7).

⁴⁵ Az egykori márványtáblára Tárkányi Béla költeményét vésték: „Nemzeti léleknek tüzes ébresztője lakott itt : Zengve dalát s írván nemzete 'Százada-it' : Itt élt, halt – nem halt – mert halva is él, aki úgy élt : Mint a magyar nemzet disze: Virág Benedek.”

⁴⁶ *KazLev*, III, 112.

⁴⁷ Virág – Kazinczynak (1807. aug. 15.) = *KazLev*, V, 116.

episztolája is e norma jegyében ítéli meg a pályatárs költeményeit: „Édesen és könnyen foly versed. [...] / Még sem hagyhatom én azt helyben egészen, az okból, / Hogy szomorú, panaszos 's búsong nagy része.”⁴⁸) Amikor pedig arról értesül, hogy Szalárdi Jakkó László főhadnagy „a' Magyar Huszároknak oktatásokra egynehány könnyű, szép tüzes tábori dalokat szed össze, és nem sokára ki fogja adni”, azonnal a magasztos ügy mellé áll, és Kazinczyt is mozgósítja – immár a *lugubritas*-ellenességet megalapozó történeti érvkészletet is kifejtve: „Ez szent, igen szent gondolat. [...] Kérlek, édes barátom, tedd meg, a' mit megtehetsz. Sekentsd a' Patakiakat, mennél előbb serkentsd. [...] Ha csak magunk nem hozzuk vissza a' régi bátor lelket, ki fujja azt belénk? A' kiket megszólítandasz, intsd meg, hogy lugubritas ne legyen az énekben, mellynek a' mint mondám könnyűnek, tüzesnek, hazai szeretettel tellyesnek kell lenni. Én nem hiszem hogy a' magyarnak nótája, tánca szomorgó volt kezdetétől: ennek a' katona, bátor, harczra termett nemzetnek víg Characterűnek kellett lenni, az is volt: a' szomorúságot rá hozta a' sok nyomorúság dobse Lászlótól fogva.”⁴⁹

Virág az ifjak buzdítását – a „Szent” szolgálata jegyében – a legmagasztosabb literátori feladatnak tekinti. Ódái már-már sémászerűen futtatják ki az ifjúság nevelését, serkentését célzó szentenciákat az *imperativusszal* társított *apostrophéra*. Az 1799-ben megjelent *Poétai munkájának* záróverse az *Ifjainkhoz* címet viseli, s ez a kulcsvers az 1822. évi kötetben is megőrzi kiemelt helyét. Virág a Kazinczyval folytatott levelezésben is vissza-visszatér e témára. Dugonics Józsefet például azért dicséri, mert egyedül ő neveli nemzeti szellemben az egyetemi ifjúságot: „Ha ezt nem adta volna a' Gondviselés Universitásunknak, oda lett volna a' magyar ifjúság; pedig tsak ugyan vannak jó eszű ifjaink, és olyanok, a' kikben még meg nem kortsosodott a' vér. Ha ezek magyar nyelven hallhatnák a' tudományokat, a' szép mesterségeket, boldog Isten! Melly sokra mennének tsak egy esztendő alatt is. Segítsük őket, a' mint lehet!”⁵⁰ Máskor azzal a javaslattal áll

⁴⁸ VIRÁG 1822, 153.

⁴⁹ Virág – Kazinczynak (1812. márc. 29.) = *KazLev*, IX, 370.

⁵⁰ Virág – Kazinczynak (1803. febr. 9.) = *KazLev*, III, 6.

elő, hogy „Jó volna kikémlélni, melyik gyerekekben – de tsak magyar nevű gyerekekben, van jele a’ nagy észnek, vagy a’ Rajzolatra, muzsikára kész indulat: Festőre, Muzsikus Compositorra nagy szükségünk vagyon. Az illetén nagy reménységű magyar ifjúnak gondgyát kellene viselni”.⁵¹ Kazinczytól azt kéri, hogy „a’ Neven-dekeket buzdítgassad arra a’ szent kötelességre, mellytől minden igaz magyarnak fennléte függ”, a diákságtól pedig elvárja, hogy „Tartsák szemeik előtt a’ példákat, és igyekezzenek rajtok nemesen győződelmeskedni is!”, hiszen „Itt az ideje, hogy ez a’ vitéz Nemzet felemelje fejét”.⁵² A nemzeti lélek ébresztését szolgálja a „magyar régiségek” összegyűjtése, kiadása is. Kazinczy – Virág buzdítására – többek között Sylvester *Grammaticáját* teszi közzé a fogságból való szabadulása után megjelent első könyvében, a *Magyar régiségek és ritkaságokban*. Virág Telegdi Miklós prédikációit jelenteti meg. A Telegdi-kiadás előszava programszerűen foglalja össze a teendőket: „Int az üdö, hogy a tisztelendő régiségeket keresve keressük [...] A ki maga nem érkezik valamit közhaszonra fordítani, közöllye mással: tegye ajándékát a haza oltárára, mellyet itt Pesten Ó Exc. Gróf Széchényi Ferentz hazafiúsága és bőkezűsége épített. Int az üdö. Ez a békességnek ideje int, hogy a multakra emlékezve a jövőndökre kinézzünk.”⁵³ A „régiségek” sikeres összegyűjtése érdekében Virág még Kazinczy személyes vonzerejét is számításba veszi: „Nem ismerted e Mihalczit? [...] Bizonyos embertől hallottam, hogy özvegyénél igen derék monumentumok vannak, mellyek hazánkat illetik; de a’ mellyeket az Asszony kints gyanánt tart; – Te az asszonyokkal, főképp’ a’ szebbekkel örömet társalkodol, a’ haza kedvéért tégy Próbát.”⁵⁴ E széles körű gyűjtőmunka részeként értelmezhető az az elgondolás, amely „a’ Magyar szokások” összeírására irányul („Ez által is sokan felébrednének a’ hazai dolgokra. Az idegen szokásokat tanulljuk; a’ haza bélieket el felejtjük, illetlen dolog.

⁵¹ Virág – Kazinczynak (1803. febr. 17.) = *KazLev*, III, 10.

⁵² Virág – Kazinczynak (1803. ápr. 6.) = *KazLev*, III, 49. Lásd még: „a’ köz jónak tanullyanak élni. Erre világosban kellene tanítani az ifjúságot”. (*KazLev*, III, 306.)

⁵³ Idézi: *KazLev*, III, 517–518.

⁵⁴ Virág – Kazinczynak (1803. szept. 10.) = *KazLev*, III, 101.

Efőle gyűjtemény sokra hasznos volna” – fejtegeti Virág egy 1804. július 30-án kelt levelében⁵⁵), valamint a „paraszt dalok” összegyűjtésének szándéka is.⁵⁶ Feltehetően e távlatos és a poétai szerepvállaláshoz tökéletesen illeszkedő koncepció keretében érdemes a *Magyar Századokat* is vizsgálni.⁵⁷ Amikor Kazinczy – Horvát Istvánhoz és Vitkovics Mihályhoz hasonlóan⁵⁸ – nehezményezi az ódaköltő elhallgatását (Virág literátori státusát, tekintélyét egyértelműen az ódaköltészetre vezetve vissza), Virág nem is igen érti a kifogásokat: „Te csak versificatióra készletsz engem. Miért nem inkább a’ Századokra? Én úgy vélem, hogy ezek a’ nemzetnek nagyobb hasznára vannak, mint akármely poéma.”⁵⁹

Ebben a magasztos, ám szigorú normák által határolt világban tehát csakis a „Szent” szolgálata igazolhat bármilyen literátori tevékenységet. Innen nézve csekély jelentősége van annak, hogy a „szebb lelkek” a kommemorációs funkciónak alárendelt ódaköltészetet művelik, a klasszikus auktorok hazai nyelven való megszólaltatására törekednek, a „magyar régiségek” összegyűjtését

⁵⁵ *KazLev*, III, 208.

⁵⁶ *KazLev*, II, 560.; III, 5.; III, 112.

⁵⁷ „A’ Századokban inkább szeretek dolgozni. Mely nagy teátrum ez! Mely nagy bűnc a’ nemzetnek, hogy előbb nem kezdte a’ maga nyelvén tanulni, ismerni magát, történeteit!” (Virág – Kazinczynak, 1810. máj. 18. = *KazLev*, VII, 460.)

⁵⁸ A tanítványi kör mindent elkövet azért, hogy a mestert letérítse a törtéírást (tév)útjáról, és rávegye magasztos poétai küldetésének folytatására. Vitkovics *Virág Benedekhez* című költeménye például – az ifjak szándéka szerint – „igen érzékenyen kéri a’ nagy lelkű Hazafi Poétát, hogy ne hagygya el egészen a’ menyeyei lantolást” (HORVÁT 1967, 74.); „a nagy férfi” ugyanis „igen nagyot botlott, hogy a poézistól, melynek oly igen szerencsés beavatottja volt, előlván, törtéírást vetemdedt” (VITKOVICS Mihály *Munkái*, kiad. SZVORÉNYI József, Bp., Aigner János, 1879, II:90.).

⁵⁹ Virág – Kazinczynak (1811. febr. 7.) = *KazLev*, VIII, 304. Lásd még: *KazLev*, VIII, 27. Kazinczy azért mégiscsak hajlandó elismerni a *Magyar Századok* jelentőségét: „Századjaidat senki nem olvashatja áhítatosabban mint én. Együtt érztem veled mind azt, a’ mit mondasz benne, ’s értelek ott is a’ hol nem mondd mind a’ mit értetni akarsz, ’s keseregtem azt a’ felsőges Nemzetet, melyet a’ gonoszság soha nem engedett arra a’ tetőre fellépni, melyre teremtetve van.” (Kazinczy – Virágnak, 1809. ápr. 21. = *KazLev*, VI, 344–345.) Lásd még: *KazLev*, IX, 344.; XI, 166.

és kiadását végzik, a nemzetet saját múltjával megismertetni szándékozó történetírói munkára vállalkoznak, vagy éppen – az erények útján járva, az „Élni siess!-*imperativus*nak engedelmeskedve – másként munkálkodnak a közösség érdekében. A Kazinczy–Virág-levelezés által felkínált, oly nagyra növelt és magasztossá formált literátor-imágó persze csak időlegesen takarhatja el azokat a nézetkülönbségeket és érdekütközéseket, amelyek a 1810-es évek közepére alapvető módon rendezik át Virág és Kazinczy kapcsolatát. Levelezésük elapadása mintha éppen ezt a fordulatot jelezné.

BESSENYEI GYÖRGY

Jászberényi József
NEM ODA BUDA, AVAGY AMIKOR
A SZÖVEG MÁST IS BESZÉL,
MINT AMIT MOND...¹

Bessenyei György: *Buda trágédiája*

Úgy tennék, mint valami képmutogató – jobb példa nem jut eszembe –, és járnám Amerikát, ezt az Amerikát keresztbe-kasul, épületes beszédekkel, megvilágosodást és kultúrát hordván szét a hallgatóknak. Az ilyen históriás képmutogatókat, akik voltak, a pergő mozi meg a tévé meg a rádió szorította ki, és az a gyanúm, hogy a változás nem szolgálta mindenki hasznát. Talán gyorsította is, szélesítette is az országos tudatfolyamot, de a medre egyre töltődik. Nem is marad meg benne, a partjait egyre rágja, tarolja. Képmutogatónak ha volnék, nem is vágnék új medreket én, inkább a régieket kotornám, tisztítanám belőlük az agyonhangoztatott gondolatok hordalékát. Hogy „mi újság?“, az ugyan örök agytágító kérdés, ha azonban a kérdés örökké ez, divat és semmitmondás a válasz rá, a holnap iszapja. Én azzal állnék elő: „Mi a legjobb?” Mert inkább a meder mélyének tart, mint a széltenék, és gátolja a homokzátonyok lerakódását. Vannak, igen, az emberi történelem folyásában olyan szakaszok, ahol a gondolat mély gübbenőket vágott és egy helyben örvénylett. Semmi újság nem történt, a „legjobb” felől hittételek döntöttek. De mi azokon túl vagyunk. Tudatunk közös sodra ma kilép elsekélyesedett medréből, és ezerfelé árad a lapályok iránt. Nem akarja már sem meghódítani, sem körülölelni a magaslatokat, csupán rohan szanaszét, mert rohannak előtte, nyomulnak utána. Hiányzik a kotrás.

(Robert M. Pirsig)

Míg a szöveget a jellel való viszonyában közelítjük meg és éljük át, addig a mű egy jelőltre záródik. [...] A Szöveg a jelölt vég nélküli elhalasztódását végzi: a Szöveg késlel-

¹ A tanulmány első változata 2004 őszén megbeszélésre került a Szegedi Egyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszékén. A szerző ezúton mond köszönetet értékes javaslataiért Baranyai Zsoltnak, Gaborják Ádámnak, Gere Zsoltnak, Labádi Gergelynek és Zentai Máriának.

tető; tere a jelölő. A jelölőt nem szabad „a jelentés első pillanatának”, a jelentés előszobájának tekinteni, hanem inkább annak utóhatásának. Ugyanígy, a jelölő vég nélkülisége sem valamilyen kimondhatatlanságra utal (egy megnevezhetetlen jelöltre), hanem a játékra. Az örökös jelölő létrehozása a szöveg mezejében nem valamiféle organikus érési folyamattal vagy az elmélyülés hermeneutikai folyamatával azonosítható, hanem inkább az elmozdulások, átfedések és variációk sorozat-mozgásával.

(Roland Barthes)

Bessenyei György ezen tragédiája kapcsán nem különösebben alapos, figyelmes olvasás után a barthes-i terminológiával szólva azt mondhatjuk, hogy több mint száz oldalon át nem egy „szöveg”-et, hanem egy „mű”-vet forgattunk. Úgy látszik, hogy a tragédia számos drámatörténeti hagyományt is megidézve gondosan egyben tartja szegmenseit, ellenáll a sokféle értelmezésnek, egy-egy jól meghatározható gondolattal a szöveg poétikai-retorikai felépítettségéből megképezhető metafizikai és politikai világa leírható, megfejthető.² Dolgozatomban először ezt a konstrukciót hozom létre, hogy aztán bemutathassam: ez a szövegépület miként bontható meg, hol lehetnek azok a „tégla”, amelyek megmozgatása, *horribile dictu*: kivétele, ha nem is a teljes épület lebomlását eredményezi, de legalábbis átrendezi annak szerkezetét, az építési metaforikával szólva szellősebbé, s egyben talán lakhatóbbá is tesz a szilárd épületet. Az első mottó idézte képi világ jegyében ugyanez úgy is mondható, hogy dolgozatomban egy mederkotrásra törekszem. A dráma mai olvasója – ahogy azt szemináriumi tapasztalataim is mutatják – az irodalomtörténeti hagyomány által meghatározva hozza létre nagyjából ugyanezt a klasszikusnak vagy hagyományosnak is mondható értelmezést, amely egybevág több nagy irodalomtörténészünk véleményével is. Dolgozatom nem ezen értelmezés cáfolatára törekszik, annál is inkább, mert az értelmezést tarthatónak gondolom, s nem hi-

² Barthes „mű” és „szöveg” fogalmait l. Roland BARTHES, *A műtől a szöveg felé* = R. B., *A szöveg öröme*, Bp., Osiris, 1996, 67–74., ford. KOVÁCS Sándor. Megjegyzendő, hogy a barthes-i esszében használt hermeneutika-fogalomtól eltérő sorok írójának véleménye.

szem azt sem, hogy történeti irodalomértésünk alakulása a természettudományos modelleket követve cáfolatok és új modellek sorozata volna. Szövegemben sokkal inkább bővítésre, további lehetőségek felmutatására törekszem, tudván azt is, hogy a szöveg íróját az eddigi értelmezések nem csak elgondolkodtatják, hanem szavait döntően meg is határozzák, így értelmetlen volna cáfolni azt, amely révén is gondolkodunk egy tárgyról.

1. A konstrukció

A klasszikus értelmezés összefoglalására a szüzsén keresztüli bemutatás kínálkozik logikus és követhető megoldásnak. Ennek során nem pusztán egy mechanikus cselekményismertetésre törekszem, hanem a lineáris történetelbeszélés során folyamatosan utalok azon hangsúlyos elemekre, amelyeket a fejezet végén majd összefoglalok, megalkotván a hagyományos értelmezés konklúzióit.

A történet késő klasszicista, leginkább a voltaire-i dramaturgiát követő ötfelvonásos tragédia, amely végig egy helyszínen, Buda Várában játszódik, nagyjából két nap alatt. A darab kezdetén Buda, a nagy hun uralkodó, Attila testvére boldogan, az isteneknek hálát adva ünnepli, hogy jegyesével, a királynő testvérével, Eméziával nemsokára összeházasodnak. Kedvese azonban lehúti jókedvét, s elmondja, hogy érzése szerint a gögös, önféjű uralkodó titkon testvére életére tör. Buda megnyugtatta szerelmét, szerinte sem az istenek nem engedik ezt, sem Attila nem fog saját vére ellen harcolni. Az első felvonás második jelenésében azonban azonnal kiderül: Buda rosszul gondolkodott, a házassági ceremóniára készülő fiatalokhoz és az őket segítő királynéhez, Mikoldhoz berohan az ifjú vitéz, Kadika, aki kifejti, hogy Attila valóban titkos pártütéssel vádolja testvérét, s azt javasolja, keressék meg őt, s beszéljék le a bosszúról. Buda azt kéri, hogy ne menjenek Attilához, bízzák az istenekre az uralkodó megvilágosítását,

Mikold azonban elvállalja a követséget, s ebbe Buda is beleegyezik.

A harmadik jelenés meg is világítja a konfliktus okát: Attila fiával, Tsabával beszélgetvén elmondja, hogy legutolsó harci akciója előtt meghagyta testvérének: Sikámbriát, a fővárost neveztesse Attiléának, s amikor hazatért, megdöbbenve látta, hogy a nép mindenütt Buda Várát mond. Ebben a gesztusban Attila azt látja, hogy testvére királyként viselkedik, titkon a hatalmára tör, ellenfelének tekinti magát, s ezért el kell pusztulnia. Tsaba, a király fia kiáll Budáért: józan erkölcsűnek, szelídnek, engedelmesnek, bölcsnek mondja, s kéri apját, hogy hallgassák meg Budát, „tanuljuk ki előbb Buda szándékát”. Attila ezen nemcsak felháborodik, hanem megtiltja fiának a Budával való kommunikációt, sőt az is kiderül, hogy Attila Eméziát Tsabának szánta. Tsaba ezen felháborodva elmondja, hogy Emézia szíve Budáé, mire Attila saját gyermekét árulással vádolja: „Rettegéssel teljes előttem beszéded, / Talám egy Budával titkos egyezésed” – szól a király, s az apai tiszteletre hivatkozva mondja el fiának tervét, miszerint vagy Tsaba ölje meg Budát, vagy ő maga teszi meg ezt. Tsaba ezt az érvelést elfogadva fejet hajt apja előtt, de hangsúlyozza, hogy ez szándéka ellen való: „Attila készleti reszkető kezemet”.

Bessenyei korai drámáit ismerve nem meglepő, azonban a darab logikáját követve váratlan fordulat történik az első felvonás negyedik színében: Attila, feleségére, Mikoldra hallgat, elgyengülvén annak női bájától kegyelmet ad Budának. Mindazonáltal a figyelmes olvasó számára már itt látszik, hogy ez a kegyes gesztus nem lesz hosszú életű: egyrészt azért, mert a szerelmes jelenet közepén Attila egy pillanatra a szerzői utasítás szerint „magát felejtve” az „Ah, gonosz angyalok!” mondatot mondja, mintegy visszazökkenvén korábbi szerepébe, másrészt pedig még ebben a jelenetben Kadikát is megrója azért, mert elmondta a rábízott titkot a királynénak. Az első játék mindenestre ezzel az örömteli helyzettel ér véget: előbb a két szerelmes, utóbb már Mikolddal kiegészülve hárman örvendenek Attila döntésén, s elindulnak együtt a házasságkötésre, amelynek bekövetkeztéről nem szól a történet, de későbbi apróbb utalásokból úgy érthetjük, hogy ez meg is történt a színpalak mögött.

A második fordulat a második játék első felvonásában történik meg. A színen először megjelenő aljas tanácsadó, Alus Buda hamis arcát festi királya elé. Szerinte Buda, Tsaba, Emézia és Mikold titkon összefogtak, s arra törekszenek, hogy letaszítsák Attilát a trónról. Alus még azt is hazudja, hogy Tsaba azért ment bele ebbe a szövetségbe, mert valójában Juliáért epekedik, s nem szereti Eméziát. Alus hangsúlyozza: „A Király’ méltóság addig kémélte-tik, / Míg emelt hatalmát írigyi félhetik”, azaz kemény fellépésre kéri az uralkodót. Attila ekkor azonnal el is indul Buda megkeresésére, azaz azonnali bosszút tervez. Ezt a hírt Julia, a szolgáló hozza Budáéknak s a menekülést javasolja. Buda pontosan ennek ellenkezőjét választja, s elhatározza, hogy ha Attila megjelenik, megverekszik vele, ugyanis ha „benne a természet viszájára fordúlt”, akkor nem király többé, méltán megölhető. Nem hallgat Emézia javaslataira: elveti azt az aggályt, hogy törvényes király ellen nem lehet fegyverrel menni, elveti Mikold közvetítő szerepének felvetését, s nem fogadja el azt az érvet sem, hogy a nép fel fog kelni ellene, ha megöli Attilát. Ugyanígy viselkedik a kétszínű Alus megjelenésekor a következő jelenetben (II. játék, IV. jelenés). Alus a király iránti hűségére hivatkozva mondja azt, hogy teljesíti Attila parancsát, azaz mentegeti magát azért, hogy elfogni jön Budát. Buda Emézia csitító szavaira sem hallgatva utasítja el Attila parancsát, s kiemeli, hogy az alacsony származású Alus nem is vethetné őt fogságba. A jelenet azzal zárul, hogy Buda a kérést megismétlő Alusra rohan, aki elmenekül a színről.

A következő jelenetben Mikold és Emézia megegyezik abban, hogy valahogyan módot találnak majd Attila szívének meglágyítására, erre azonban már nem lesz alkalom. A felvonás hatodik jelenésében Attila megjelenik, s Alus tájékoztatja királyát a történetekről. Attila ezt hallván előbb fiát kéri fel arra, hogy tizenkét vitézzel ölesse meg Budát, mire azonban fia azzal reagál, hogy a vitézek tisztelik Budát, s nem lennének gyilkosai, sőt: még a nép is ellenük támadhatna egy gyilkosság esetén. Erre Attila azt a döntést hozza, hogy saját maga öli meg Budát, s ismét kimondja, hogy az özvegyet átadja majd Tsabának. Ezzel a jelenettel vilá-

gossá válik az olvasónak, hogy a konfrontáció a két főszereplő között elkerülhetetlen, rövid idő kérdése a párbaj.

A szöveg azonban elhalasztja a túl korai megütközést. A következő jelenetben Tsaba és Kadika ugyanis ráveszi Budát arra, hogy ne álljon ki Attila ellen, megígérik, hogy majd ők mindent megtesznek azért, hogy Attila észre térjen. Közben Tsaba megvallja Budának és Eméziának Emézia iránt érzett szerelmét, amelyért Buda még inkább tiszteli, hiszen érzései ellenére is mellé állt.

Tsaba ebben a jelenetben az egész darabra nézvést fontos gondolatokat mond ki, például akkor, amikor a következőképpen szól: „Melly édesen érez mellyünkben a' szívünk, / Ha józan törvényét tészí természetünk”. E szavaival, illetve a jelenet más részében alkalmazott természetfogalommal Tsaba arra hívja fel a figyelmet, hogy az emberben ott van a természet szava, amely józan és bölcs, s mutatja az embernek a helyes lelkiállapotot a nagy viszályok és harcok idején is.

Ezzel ér véget tehát a második felvonás: Buda számára a két szereplő újabb reményt ad arra, hogy elkerüli a halálos ütközetet.

A harmadik felvonás első két jelenetének Alus a főszereplője. Párbeszéde Mikolddal hangsúlyozza kétszínűségét, amelyet a királyné szerint alacsony származása indokol (ez a téma bővebben előkerül majd a dolgozat második fejezetében), a második jelenetben pedig megtudjuk, hogy egy fiát is elveszítette a csatatéren, meglehetősen ellentmondásos körülmények között, hiszen nem segített megszúrt gyermekének. E két jelenettel az olvasó számára még inkább hangsúlyozódik a bajkeverő negatív alakja.

A harmadik felvonás harmadik jelenetében Tsaba nemcsak ismét a támogatásáról biztosítja Budát, hanem elmondja tervét: meg fogja ölni a bajkeverőt, így apja jobban fog rá hallgatni, hiszen megszűnik az ellensúly, amely rendszeresen eltéríti apját a helyes útról. Erről azonban a következő jelenetben Mikold lebeszéli, amikor tájékoztatja Budáékat az Alussal folytatott beszélgetéséről. Felmerül a kérdés: mi a funkciója azoknak a részeknek, amelyekben Alusra kerül a hangsúly? Mi az oka annak, hogy ilyen hosszan gondolkodnak a szereplők Alus haláláról, s végül a to-

vábbi gondolkodás mellett döntenek? Azt hiszem, ezzel a szöveg hangsúlyozza számunkra azt, hogy míg Attila heves természetére hallgatva azonnal meghozza döntéseit, és semmit sem mérlegel, addig a másik oldal még egy nyilvánvaló bűnös esetében is jóval óvatosabb, megfontoltabb. Ezzel tehát még inkább kiemelődik Attila emberi gyengesége és a másik oldal morális fölénye.

Ugyanígy a gyöngeség, de annak másik arculata mutatkozik meg a III. felvonás ötödik jelenetében, amikor Kadikával találkozáskor Attila Kadikát kéri meg Buda kivégzésére. Kadika ügyes érveléssel hárítja el Attila kérését: „Budán olly méltóság vagyon, Király tudod, / Mellyel te is köztünk néped igazgatod. / Azokat öldösní jobbagyid’ ne szoktasd.” A jelenetből világos: Attila megrettent tettétől, saját testvére megölésének gondolatától, s megpróbálja áttestálni másra ezt a súlyt. Attila tehát nemcsak heves természetűnek és gőgösnek látszik a darabban, hanem gonosznak is, aki saját bűnös ötletét másokkal akarja elvégeztetni.

Kadika szavai kételyt támasztanak Attilában, amelyet Alus jötte a felvonás utolsó jelenetében eloszlat. Ő megerősíti a gyilkosság legitim voltát, hangsúlyozván a korábbi érvet: Attila nem élhet szabadon, ha ez az ellenfele életben van.

Amíg tehát a második felvonás azzal ért véget, hogy talán remény látszik arra, hogy a két szereplő mégsem tűz össze fegyveresen egymással, addig a harmadik felvonás végére világossá válik: ez elkerülhetetlen. A negyedik felvonásban a gyilkosság be is következik: az ezt megelőző jelenetek voltaképpen felvezetései ennek. Mikold és Kadika beszélgetése újra hangsúlyozza, hogy az uralkodó rossz származású tanácsosra hallgatva hibát követett el, s a szöveg a két szereplő morális nagyságát is kiemeli egy új téma felvetésével. Azzal, hogy Buda megmentése érdekében még azt is vállalnák, hogy ráveszik Eméziát: hazudjon szerelmet Tsabának, aki majd könyörögni fog Attilának a gyilkos tett feleslegessége miatt. A második jelenés, amelyben Attila Alussal beszélget, ismét felmutatja Attila eltökéltségét, a harmadik jelenés pedig fontos titkokat tár fel: itt derül ki ugyanis, hogy Attila téved akkor, amikor testvérére fogta a névváltoztatást, az Attiléa helyett a Buda Vára elnevezés bevezetését. Buda hangsúlyozza: „Én ezt tselekedtem: A’ Nép Budát kiált”, azaz a nép keresztelte el Buda

iránti tisztelete miatt a fővárost ezzel a szóval. Szintén ebben a felvonásban jelenik meg az a metafizikai vélekedés, amely a hagyományos értelmezés számára központi jelentőségű. Buda itt mondja ki először, hogy az istenek nem az életben segítik a Vitézt, hanem ha megfelelően élt, akkor a túlvilágon várja őt az Elysium, ahol társalkodhat a hozzá hasonló dicső lelkekkel. Ennek megfelelően is Budában ekkor már felerősödik a haláltudat, utolsó olyan jelenetében, amikor még élőként szólal meg, már érzi halálát, szinte elbúcsúzik Eméziától.

A gyilkosság be is következik, a klasszicista dráma szabályainak megfelelően azonban ezt nem a színpadon látjuk, hanem majd a hetedik jelenésben Kadika érzékletes leírásából tudjuk meg, hogy Attila saját kezével ölte meg testvérét és dobta testét a Dunába. Eddigre azonban már Julia, a szolga inkább elköszönt szeretteitől és elhagyta Buda Várát, mert félt attól, hogy Attila benne is ellenséget fog látni, s Buda bosszúállást kérő szelleme megjelenik előbb Emézia, majd Emézia és Tsaba előtt (utóbbi azt hiszi, hogy ez Alus lelke).

A szellem megjelenésére tett reakciókban ismét a két „tábor” morális különbségét emelhetjük ki. Tsabáék a negyedik felvonás végén úgy döntenek, hogy elmennek a papokhoz és kérik a helyes magyarázatot a szellem megjelenésére, illetve a gyilkosok sorsára vonatkozóan, s ezt, amikor megkapják, el is fogadják, s habár például Tsaba a büntetést erősnek gondolja, mégis pontosan az istenek szavai szerint cselekednek. Attila és Alus – miután immár az ötödik felvonás harmadik jelenésében előttük is megjelent a szellem – ugyanezt teszik, azaz kérik a papok szavait, de végül nem fogadják el Ores főpap érvelését, s kemény dorbézolásba fognak. Ennek eredménye lesz Attila halála, amelyet a hatodik jelenésben Mikold érzékletes szavaiból ismerünk meg.

Tsaba táborának morális nagyságát emellett egy másik tényező is erősíti. Nem akarják Eméziát halálba dönteni azzal, hogy elmondják neki Buda vesztét, hanem kíváncsiak rá, egészen a darab legvégéig – egészen addig, amíg erről már hallgatni lehetetlen, nem szólnak tehát férje vesztéről.

Így jutunk el a darab zárójelenetéig, amelyben mindenki találkozik a színpadon, aki fontos szereplője volt a darabnak, s még

életben van. Ores főpap elmondja a világos ítéletet: Attila vétkéért az istenek az egész hun közösséget megbüntetik és szétszórják a világban, s majd csak sokára lesz egy vitéz, aki visszaköltözteti őket, s egy nagy birodalmat hoz létre. Ezzel együtt azt is kimondja, hogy Alusnak vesznie kell, amelyet Tsaba azonnal be is teljesít, hiszen ledöfi az aljas tanácsost.

Összegezvén az elmondottakat: a darab hagyományos olvasatából a következő metafizikus felfogás bontakozik ki: az istenek az embert egy olyan világba helyezték, ahol a lelke természetére hallgatva tudhatja, hogy mi a helyes és mi a helytelen. Ha ez valamiért akadályokba ütközik, léteznek a titkok tudói, a papok, akik megmondják az igazságot, a helyes utat. Az ember, ha életét helyesen éli, azaz nyugalomra törekszik és békés, csendes szándékok vezetik, szíve érzékeny és nemes, élete után a túlvilágra jut, ahol az istenek kegyelmükkel ajándékozzák meg.³ Másképpen ezt úgy fogalmazhatnám meg, hogy a hagyományos gondviselés-hit helyett a darab a gondviselést az élet utáni fázisba helyezi át, s az istenek kezét leveszi a halál előtti fázisról. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a világ törvényeit csak az emberek irányítják, sőt. A világ törvényeit az istenek megadták, ennek megfelelően, ennek medrében zajlik minden esemény. Ez az a keret, amely végül mindig érvényesül, tegyen bármit is a teremtet világ szereplője.⁴ Az érvényesülés azonban sohasem igényli a konkrét beavatkozást.

³ „[Budával] nem a jutalmazásra váró s törekvő érdem bukik el, hanem a nyugalomra vágyó, békés szándék”, „Bessenyei a szívek, az érzékeny nemesi szívek találkozásában véli megtalálni a transzparencia lehetőségét”. BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976, 102, 105.

⁴ Ezt a hagyományos olvasatot követi MERÉNYI Oszkár *Bessenyei György* című tanulmányának *Bessenyei embereszménye* című fejezetében, amikor hangsúlyozza: „Oresnek, a főpapnak minden jövődőlése beteljesedik és Isten bosszút áll Buda gyilkosain” (Nyíregyháza, 1943, 22.). Szintén ezen, hagyományos olvasattal jellemezhetjük GALOS Rezső munkáját is, aki *Bessenyei György életrajza* című 1951-es könyvében a következőképpen fogalmaz: Bessenyeinek „most van először alkalma megbotránkozását, szörnyűlködését, elrettenését érzéseihez illően kifejezésre juttatni, és hirdetni azt, hogy „Attila Mártól koszorút győzelmeiért nem nyerhetett”, és hogy az ilyen kegyetlen, vérengző zsarnokoknak el kell pusztulniuk, vérbe kell fulladniuk.” (Bp., Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951, 87.)

Amennyire világos a darab metafizikus horizontja a hagyományos olvasat szerint, olyannyira világos a politikai is. A szöveg azt „üzeni” a mindenkori uralkodónak, hogy ne a rossz és gonosz tanácsadókra hallgasson, hanem azokra, akik csendesesen és bölcsen a higgadt és megfontolt megoldásokat javasolják – a mindenkori alattvalónak pedig azt „üzeni”, hogy tegyen meg mindent azért, hogy teljesítse a jó király parancsait, de tegyen meg mindent azért, hogy az uralkodó visszatérjen a helyes ösvényre, ha eltért az igaz döntésektől.⁵

Ezt a világos és kerek konstrukciót próbálja valamelyest megbontani dolgozatom második fejezete. Azt gondolom, hogy a darabnak több olyan pontja van, amelyet ez az értelmezés elfed, ellényegtelenít, s létezik olyan is, amelyet eliminál azért, hogy a kristálytiszta összegzés megszülethessen. Dolgozatom második felében előbb az elsikkadó elemekről szólok, amelyek említése már megmozgathatja a stabilnak látszó épületet, majd ezután arról a tényezőről szólok, amely bonyolítja a darab összefoglalását és lehetővé teszi más olvasatok megszületését is – természetesen továbbra is elfogadva a hagyományos olvasat dominanciáját.

2. A konstrukció átépítése

A hagyományos olvasatban elsikkadó elemek közül elsőként a *királyi hatalom determináló jellegéről* szóló gondolatot emelem ki. Bessenyei az Orczy Lőrinchez írott előszavában kiemeli a következőket: „A’ Testvérjét Buda megölte, de tudja Nagyságod, hogy

⁵ E gondolat megjelenésének tipikus példáját l. SZAUDER József, *Bessenyei*, Bp., Művelt Nép, 1953, 28. Szauder további gondolatmenetében kifejti, hogy Bessenyei „nem a feudális jellegű abszolutizmust bélyegezte meg általában, hanem csak a hozzá tartozó tanácsosi rendszert, erre hárítván mindazt a bűnt, kegyetlenséget, elnyomó törekvést, ami tulajdonképpen az egész feudális abszolutizmusból következett” (29.) A tanácsadók okozta problémák centrális jellege Bíró Ferenc idézett művébe is átöröklődik, ő Attilában rossz személyiségjegyei miatt alkalmas alanyt lát a gonosz tanácsadó számára. Mindazonáltal ő sem beszél a királyság személyiségmeghatározó szerepéről. (BÍRÓ, i. m., 103.)

a' Királyi hatalom illy bünt, mind ő előtte, mind ő utánna tett". Bessenyei ezen sorairól azt gondolom, hogy minimum kétértelműek. Egyrészt mentegetik Attilát, deklarálván, hogy nem ő az egyetlen, sok olyan király volt már a világtörténelemben, akit a hatalom megrészegített. Másrészt viszont Bessenyei sorai értelmezhetők úgy is, hogy a *királyszerp determinálja az uralkodót arra, hogy megtisztítsa a terepet, azaz hatalma védelmében a gyanús elemeket elpusztítsa*. Amennyiben ezt az értelmezést elfogadjuk, úgy a darab minden olyan kitételét, amelyben Attila panaszkodik az uralkodás terhes mivoltáról, szintén idekapcsolhatjuk, s elmondhatjuk, hogy a történeteket nemcsak Attila indulatosságai okozzák, hanem az a szerep is, amely ennek az indulatosságnak a hátterében húzódik – tudatosan vagy öntudatlanul.

Ha már az előszóról van szó, következzen innen a második olyan elem, amely szintén elsikkad a hagyományos olvasatban. „A' melly koszorújára Mársnak Parnassusról Minerva arany vizet nem öntött, a' mind el-hervadott” – mondja Bessenyei. Ezzel az írás, mint emlékezetfenntartó funkció fontosságát deklarálja, s emeli fel olyannyira, hogy a történeti emlékezet egyetlen fenntartójának tekinti azt. Ez a korban nagyon gyakran megfogalmazott tézis, amely például Csokonai *A méla Tempefőjében* éppen a főszereplő Fegyverneki báró előtt megszólaló érvében kerül elő, a hagyományos olvasat szempontjából azért lehet fontos, mert ezzel Bessenyei azt is hangsúlyozza, hogy nem szabad elvesznie ennek a történetnek. Nem szabad elvesznie, hiszen mind pozitív, mind negatív szegmensei tanulságosak lehetnek az utókor számára még akkor is, ha az átok hatása alól már felmentettek vagyunk, hiszen az Ores főpap szerint véget ért a hunok visszatelepedésével. E visszatelepedés pontosabban nincsen jellemezve a dráma világában.

A hagyományos olvasat szinte teljesen elfeledkezik a műben megjelenő *szerelemfilozófiáról*. Pedig már az első felvonásban kiderül, hogy a szerelem nem pusztán egy erős érzelemként tételződik a darabban, hanem olyan létmódként, amelyben egymást lelki fogságban tartja a két ember azzal, hogy ösztönvilágukat megosztják egymással. „Gerjeszd régi tüzem, mellyet élesztettél, / 'S szeléd erköltsöddel magadhoz rendeltél. / Kedves fogságodba

vezérelt életem', / Mint már hívségedre bízott természetem" – mondja Buda Eméziának. Ezt a modern szerelemfogalmat utasítja el Attila akkor, amikor Tsabát így oktatja: „Egy asszony' szeret? Nem, tsak rabja kedvünknek, / Kéntelen szerzője gyönyörűségünknek, / Számunkra rendelte őket a' természet, / Tsak szükségből vagyon náluk házasság élet". Attila e gondolata azonban zátonyra fut a praxison: egy jelenettel később azonnal kiderül, hogy nem ura önmagának felesége, Mikold jelenlétében. Ezt ki is mondja a jelenet során többször is: „Tsak ő parantsolhat Vitézi mívemnek, / Magyarázd magadat. [...] Mikold! Angyali kép, ne kételkedj bennem / Te törvényid nélkül, lehetetlen élnem / Kérd birodalmamat fél Európával, / Kezedbe ereszttem népével, javával", sőt már előre megígéri, hogy Mikold kérésének eleget tesz.⁶ Ezt a furcsa fordulatot Bessenyei a dráma kéziratos változatában magyarázza is: „közönséges szokás csak nem Vitézi Férfiainknál, hogy Magánosságokba Asszonyink ellen ollyá álhatatos vad tűzzel vagynak, melly gyengék és erőtelenek osztán, ha szép Tárgyukkal szembe jönnek. Ezenkívül nem volt soha olyan Pogány Vezér, kit az Asszonyi nem gyakran Vitézi hivatalárul némelly nyájas időkhöz el ne felejtkeztetett volna, ahhoz képest, ha Férfiát akarunk festeni ki az Asszonyi nem ellen is minden időbe dühös légyen, tagadjuk meg először valami Emberi képbe a' Természetet, mellyet a Fene vadak s' barmoknál is sokkal alább való sorsba helyeztessünk; mivel ezek a' Természetet nőténékhez hizelkedve érzik." Ebből a gondolatmenetből különösen az utolsó gondolat lehet fontos: a Természetet még a fenevadak is a nőtényekhez hizelkedve érzik meg, nem szólván az emberről, akit ez a gondolat a hierarchiában magasabbra helyez.

Felmerülhet a kérdés: Bessenyei drámájának értelmezésekor eddig csak férfiak voltak a szerelmi rabság példái, így milyen joggal általánosítjuk ezt a gondolatot az egész emberi nemre? Erre a válasz Emézia kesergéseiben található, amelynek szélső pontja az utolsó felvonás első jelenete, amikor az ájulásig viszi Buda

⁶ Attila érdekes ellentmondását egyedül Gálos Rezső emeli ki a szakirodalomból, de ő sem elemzi végig a szerelemfilozófia következményeit. (GÁLOS, *i. m.*, 83.)

iránti szerelmét. De már ezt megelőzően is kiemelhető a darab két pontja.

A harmadik felvonás ötödik jelenésében Emézia teljesen irracionálisan érvel, bizonyítván a szerelem érzelmi kapcsolatokon túli, az ösztönvilág mélyebb rétegeiből származó jellegét. Amikor mind Julia, mind ő pontosan tudják, hogy Buda élete védelmében próbál beszélni Mikolddal, Emézia a következőket mondja: „Ah nehéz Julia nékem várakozni, / 'S kétségeim között szívemmel habozni. / Végtére megunja Buda az életem. / A' kinek létemmel már terhére lettem. / Halálát rettegven felejtí szerelmét, / Helyettem óhajtja már tsak segedelmét. / Mit tegyek Istenek illy kínos sorsomban! / Mellynek változása leszsz csak halálomban!” Emézia szavaiból látható, hogy Budáról úgy érzi, elhanyagolja őt, s a menekülés keresése közben fél elpártolásától. Ez a teljesen irracionális félelem már önmagában mutathatja azt, hogy a női nem ebben a drámai világban legalább annyira megvert/megáldott a szerelem determináló karakterétől, mint a férfi. Ugyanez jelenik meg a közös halál felvállalásában, amikor Emézia szájából a következő mondatok hangzanak el: „Ha olly tűz hevíti testedben véredet, / Mint bennem, 's mint én, úgy érzed szerelmedet; / Nálam nélkül nyugtod nem leszsz Világunkban, / Ah Buda, kövessük egymást halálunkban!”

A példákból már látható lehet, a szerelemfilozófia nagyon fontos eleme a *Buda trágédiájának*. Mindazonáltal ez még fontosabb tényezővé emelhető akkor, ha végiggondoljuk: Attila a darab folyamán Buda felmentése után legközelebb csak akkor találkozik Mikolddal, amikor részegen beront hozzá, s a darab első változata szerint erőszakoskodni akar vele, a darab nyomtatott változata szerint csak mellette akar aludni. Ebből könnyen levonható a következtetés: Attila nem mert szerelmével találkozni, mert érezte, hogy ha meglátja Mikoldot, meg fog enyhülni Buda iránt. Ennek megfelelően a hagyományos olvasat ismét kiegészíthető: Attila bűne nemcsak abban áll, hogy erkölcstelen uralkodóként, nem hallgatván az isteni törvényekre, ártatlan testvérét saját kezével megölte, hanem abban is, hogy tudatosan kerülte a szerelmesével való találkozást, holott a szerelem érzetét az istenek azért helyezték az emberbe, hogy a két ember kapcsolatában a

két ösztönvilág egyesülvén a külön-külön létező szenvedélyek egymásban csillapodjanak.⁷

A hagyományos olvasatban elsikkadt témák közül utolsó előtiként az *előérzet* szerepét szeretném kiemelni. Már a *Hunyadi László trágédiájában* megfigyelhető volt, hogy Szilágyi Erzsébet előre megérezte az eseményeket, s ezeket nemcsak sejtéssel, azaz feltételes módú nyelvtani kifejezésekkel mondta ki, hanem kijelentő mondatokkal. Ezek a kijelentések mind be is következtek a darab során. A *Buda trágédiájában* ugyanez a helyzet.

Már az első felvonás első jelenetében Emézia a következőt mondja: „Értsd-meg hát most tőlem, Buda! veszedelmed”, s elmondja, hogy érzi, Attila Buda életére tör. E mondat nem feltételes módban íródik, hanem kijelentőben, s amit jósol, be is következik. Ugyanez a helyzet Mikolddal, aki a második jelenetben anélkül deklarálja „gyötrelmes titok”-nak Kadika szavait, hogy tudná, azok tényleg azok. Buda, hallván Kadika szavait „Elhagyom életem”-mel reagál, amely szintén bekövetkezik a történet végén. A darab végén, a negyedik felvonásban újra előkerül a megérzés, amikor Buda és Emézia beszélgetésébe beront Julia azzal a hírral, hogy Budát hívhatja Mikold. Emézia anélkül, hogy tudná, mi a hír, már a következőket jelenti ki: „Ah halálos posta! végső veszedelem!” És igaza lesz úgy is, hogy betű szerinti értelemben téved, hiszen tényleg csak egy ártatlan meghívást tolmácsol Julia, mindazonáltal Buda tényleg akkor hal meg, amikor Mikoldhoz megy látogatóba.

⁷ Itt említendő meg, hogy a szerelem e determináló jellege az *Ágis trágédiájában* is domináns téma, nemcsak akkor, amikor a mű elején Ágis és Klombrotos segítséget kérnek a feleségeiktől, hanem akkor is, amikor Ágis a darab végén, a negyedik felvonás ötödik jelenésében hosszabb időn keresztül azért nem akarja a halált felvállalni, mert akkor el kell szakadnia szerelmétől. Ki is mondja a szerelem ugyanolyan determinista felfogását, mint amilyen a *Buda trágédiájában* van: „Semmi nints szabadon: szeret minden állat; / E tűz, Világunkból soha ki nem halhat. / Az Égen és földön mindenütt szeretnek: / A' szívnek áldoznak Istenek, emberek. / Plútót, 's tengereinknek ostoba tsudáját / Lásd-meg; mind isméri őt Vénus' hámjait. Úgy van; mert a' Világ örökös szeretem, / Mindent kínozhatsz ez édes veszedelem. / Tanátskoznak vele a' Menyeyei Lelkek: / Alatta kell nyögni Vitéznek és szentnek”.

A megérzések kijelentő módú alkalmazása kapcsán elmondható, hogy ez egy gyakori drámaírói eszköz. Ezzel előre lehet vetíteni az eseményeket, amelyek így már nem lesznek teljesen váratlanok az olvasó/néző számára akkor, amikor bekövetkeznek. Én mégis azt gondolom, hogy itt többről is szó van. A megérzések kijelentő módú formái megtörténnek, megvalósulnak a darabban, azaz azt is mondhatjuk, hogy az emberek saját maguk determinálják szavaikkal a történéseket abba az irányba, amelytől félnek. Ennek megfelelően azt is mondhatjuk, hogy Attila nemcsak azért lesz Buda gyilkosa, mert félreérti azt, hogy a nép a várost Buda dicsőségére nevezi el, vagy mert a rossz tanácsadóra hallgatva rosszat tesz, vagy azért, mert Buda kedvesét fia számára nézte ki, vagy azért, mert a királyi szerepből következően mindenkit el kell takarítani útjából, avagy a szerelemfilozófia negligálása miatt, hanem azért is, mert felette is van még egy hatalom: a kimondott szó, amely tetté válik.

A hagyományos olvasatban az utolsó elem, amely gyakran elsikkad, a *paraszi származás* kérdése. Ez szinte kizárólag Alussal kapcsolatban fordul elő, ezt megelőzően csak egyszer találkozunk a kérdéssel, akkor, amikor a második felvonás harmadik jelenésében Buda azt mondja, hogy akik elhiszik azt, hogy bármelyik király szabadon onthatja alattvalói véré, azok „vakok, együgyűek, [...] félelmes szívéek”, és nincs jó származásuk sem. Ez a gondolat mintegy „megágyaz” az összes továbbiaknak, nem túlzás azt mondani, hogy ennek jegyében kerül elő minden további esetben ez a kérdés. Mindjárt először a második felvonás negyedik jelenésében, amikor Buda a következőkkel utasítja el az őt fogolyként Attila elé vinni akaró Alus felszólító szavait: „Egy alacsony jobbágy vigyen fogságomba? / Egyedül ilyenekkel menjek rabságomba?” Ugyanez a megvetés látszik Mikold szavaiban is, amikor a következő jelenetben Alust „veszett fajzás”-nak nevezi. A származás kérdései azonban lehangsúlyosabban a darab közepén, a harmadik felvonás első jelenésében jelennek meg, amikor Alust Mikold erős indulatában „paraszt zavar véred átkozott fajzatjának” és „átkozott fajzása paraszti vérednek” nevezi. A parasztok erős kritikáját ellensúlyozandó Bessenyei drámája első változatába egy magyarázó/enyhítő jegyzetet helyezett, amely a

következőképpen szól: „Alusba azt akarom csak mutogatni, hogy egy rossz ’s gonosz paraszt vér, mennyire viheti alacsonyságát, ha nagy rangra megyen. Nem tzelom minden parasztról így gondolkozni, tsak az el fajultakról szólok, mellyek leg vesztettebb teremtéseké lehetnek azok közt, kiket egy, dühösödött természet kevergő gyomrának leg keserűbb sárjából ki verhet. Eggy régi nemből való nemes Férő ha el vetemedik is, nemesebb gonoszsa- ga a’ paraszt vesztettségénél, és eggy régi igaz vér, soha meg nem romolhat úgy hogy igazságon kívül való tévelygésébe is gyakran nemes hibákat, ’s jó dolgokat néha ne tselekedjék; de eggy gonosz Ur paraszt ostoba bűnét szüntelen gorombább vétkekkel fedezi ’s meg nem térhet hamar, hogy el veszthessék”. Mindebből világos a törekvés: Bessenyei úgy akarta megírni művét, hogy látszódjék, nem minden parasztról szól elítélően, csak azokról, akik elfajzot- tak, gonoszok. Mégis elmondható: ez a mentegetés legalább any- nyira hierarchikus szociális gondolkodású, mintha az egész pa- raszti világról szólna elítélően, hiszen megmarad az alapvető különbségtétel: a paraszt, ha gonosz vérű, sokkal gonoszabb, mint a gonosz vérű nemes, aki még legrosszabb esetben is képes jó dolgok tevésére.⁸ Természetesen ezzel a gondolattal e sorok író- jának nem az a törekvése, hogy a 21. század embereként kritikát gyakoroljon a paraszti emancipációt politikai programként éppen csak legfelső társadalmi rétegeiben felvető 18. század végi magyar világ egy embere felett. Ez történetietlen volna és esztétikai szempontból pedig teljesen értelmetlen törekvés lenne. Sokkal fontosabbnak látszik a paraszti világ szövegbéli értékelésének pontos leírása, ugyanis ez véleményem szerint a darab egész ér- telmezésére nézve árnyaló jelentőségű, a hagyományos olvasatot kiegészítheti, pontosíthatja. Éppen ezért, ha Bessenyei beszúrása után tovább figyeljük azt a kérdést, hogy a darab hogyan véleke- dik a parasztokról, elmondható, hogy továbbra is ez a hang a domináns, sőt voltaképpen nem is ez a bizonytalankodó, a réteget

⁸ Hogy ez még a legnegatívabban megítélhető nemesi származású szereplő esetében is mennyire igaz, arra legjobban Attila lehet a példa. Bár Alus mel- lett ő a leggonoszabb szereplő, több esetben, nemesi származásának is meg- felelve cselekszik, például akkor, amikor – igaz, csak rövid időre – visszavon- ja Buda megbüntetésének gondolatát.

két részre, jóra és rosszra osztó, hanem az ennél is keményebb. A negyedik felvonás első játékában, Kadika és Mikold párbeszédében Kadika például a következőt mondja: „Ebben a' szerentse mint paraszt fiában / Ostobán hibázott ráköltött javában”, majd nemsokára azzal folytatja, hogy „Ez a gonosz paraszt ostoba volt mindég, / Új szerentséjénél érdemetlen vendég, / Nintsen születése, 's soha paraszt véri / A' nemes dolgokat észszel fel nem-éri”. Ezek után valamelyest enyhítve általános kritikáját, a következőt mondja: „Egy rossz paraszt vérnek sok száz esztendő kell, / Míg a nemes érdem erébe helyet lel”. E szavakra Mikold is válaszol, a következőképpen: „Egy fel-mentt paraszt vér törvényt szab Hazámnak, / Közel szolgálja lett Király koronánkknak. / Hogy szenyvedhet többet egy nemes méltóság, / Mint ha rabbá teszi Uri parasztság? [...] Nints több segedelem, már mind oda vagyunk, / Kadika, vedd-fel; rossz paraszt vérre bírtunk / Alus gonoszságát semmi nem előzi, / Mesterségeinket, és Attilát győző. / Egy fényes póltzra jött ravaszúltt parasztnak, / Kit vak szerentséje választott Urnak, / Kitsoda bízhatná titkos mesterségét?” E dialógusból sokkal inkább az látszik, hogy a nemesi szereplők, bár törekednek arra, hogy differenciáltan fogalmazzanak a paraszti világról, azért összességében ez a világ tőlük idegen, félelmetes, s indulatait és törekvéseit alacsonyabb rendűnek látják.⁹ Mindebből könnyen levonható az a következtetés is, hogy a darab voltaképpen a nemesi világ drámája, a szöveg őket tekinti igazán fontos szereplőknek. Ez a gondolat igaz Bessenyei összes korai tragédiájára is, azaz elmondható, hogy igazából majd csak a később írott *Laisban* és a *Filozófusban* tágul a horizont a differenciáltabb társadalmi ábrázolások felé, de azokban sem jellemző az erre a tárgyra vonatkozó komolyabban megérteni akaró gondolkodás.

Ha ezt a gondolatot elfogadjuk, akkor a *Buda tragédiája* sem metafizikai horizontjában, sem politikai horizontjában nem arról

⁹ Ennek alapján tehát nem értek egyet Bíró Ferenc azon gondolatával, miszerint Bessenyei voltaképpen társadalmi helyzetűl függetlenül értené a „nemes” és a „paraszt” fogalmait (BÍRÓ, *i. m.*, 104.) Sokkal inkább igaz a van Gálos Rezsőnek, miszerint „Osztályöntudatához nem férhet szó” (GÁLOS, *i. m.*, 86.), habár itt minden bizonnyal egyáltalán nem a Gálos által használt marxista osztálykategóriáról van szó, egyszerűen csak egy nemesi horizontról.

szól, hogy az ember világát milyen metafizika veszi körül, s arról, hogy az ember milyen politikai szerepet játsszon, hanem arról, hogy a nemes miben higgyen, s milyen politikai viselkedést kövessen uralkodóként vagy alattvalóként.

Az elsikkadt részek után következik az a problematika, amely véleményem szerint már nem árnyalja a hagyományos értelmezést, hanem sokkal inkább bővíti, megnyitja a teret egészen más értelmezések számára is. A dolgozatban már alkalmazott építészeti metaforikával mondva: itt most egy fal dől be az épületből, hogy a frissebb levegőben és a nap fényében a benti tárgyak új fényben látszódhassanak, másnak is mutatkozzanak, mint amilyenek egyébként. Ez a problematika a darab rendkívül összetett metafizikus horizontja, amely véleményem szerint nagyon kevés hangsúlyt kap a hagyományos olvasatban, amely gyanútlanul elfogadja a darab zárlatának megoldását. A hagyományos olvasat számára egy teológiai világgép győzedelmeskedik a zárlat során, amely – mint azt korábban kiemeltem – arról szól, hogy az istenek hagyják az embereket a világban tevékenykedni, azaz a beléjük helyezett természet szerint, vagy attól eltérve élni, de a halál után azok jutnak az üdvre, akik a természetükkel egyezve, csendesen, higgadtan, lázongások és viaskodások nélkül éltek. Ez a gondolat természetesen azzal is jár, hogy a hagyományos, gondviselő isten képzetével még ez az olvasat is leszámol, azaz érzékeli, hogy az élete során az embert segítő isten képzeje nem áll meg ebben a drámában.

Dolgozatom zárlatában a mű metafizikáját, pontosabban annak alakulását veszem tehát górcső alá, nagy részletességgel, lineárisan haladván a történetben. (A részletességnek nyilvánvalóan az az oka, hogy a minden bizonnyal meglepő konklúziót igyekszem minél hathatósabban alátámasztani.)

Ehhez azonban először egy nagyon fontos kitérőt kell tennem, hogy további okfejtésem világosabb és pontosabb is legyen. Bessenyei összes drámájára jellemző az a klasszicista hagyomány, hogy az istenvilágban többféle vallás nézetei és szereplői keverednek. Bessenyeinél ez általában a keresztény és keresztyén, illetve valamilyen pogány vallási diskurzus, amelyben világosan kimondható, hogy a pogány diskurzus keresztény/keresztyén tartalmakat

kap, egyszerűen mondván: Jupiter válik az Atyává, s az istenek az Istenné. A *Buda trágédiájánál* a helyzet még bonyolultabb, hiszen itt a hun mitológia is megjelenik. Ez az összetettség lesz az oka annak, hogy egy-egy szereplő teológiai nézetei fejtegetésénél a *leginkább ahhoz közeli teológiai gondolkodástípus megnevezésével* jellemzem az elhangzott gondolatot, természetesen tudván és itt hangsúlyozván is azt, hogy ezek a fogalmak nem teljesen pontosak, hiszen minden esetben más vallási diskurzusokkal történik keveredés.

Az első felvonás első jelenésében Buda a hagyományos, passzív gondviselési hit jegyében azt mondja, hogy „kegyelmes istenünk, kik sorsunk vigyázzák, / Reményemet, végre látom koronázzák”, azaz bizonyos abban, hogy az istenek megsegítették, frigye beteljesül. Emézia megérzésére, amely arra vonatkozik, hogy Attila csapdába fogja ejteni Budát, szintén ennek jegyében válaszol megnyugtatóan: „Emézia! ne véld, hogy a nagy Istenek, / Attila’ mérgének mindent engedjenek. / Ők látják szívemben csak igazságomat, / Védelmezni fogják ártatlanságomat.” E ponton máris kiemelhető Emézia kételye. Emézia azt feltételezi, hogy az istenek mindent megengednek Attilának, hiszen őt használják büntető eszközül („A’ nagy Istenségnek emésztő haragja, Mennyi-követ Attila kezeiből szórja. / Mindent elkövetthet ez a’ meg-veszett vad, / Kit olly régen hízlal a’ vérrel buzgó had”). Azaz: a darab második oldalán már megjelenik a kétely a gondviselési hit intaktságát illetően, s ez csak fokozódik a továbbiakban.

A második jelenetben kiderül, hogy Attila pártütéssel vádolja testvérét. Ekkor Kadika azt javasolja, hogy Mikoldék menjenek Attilához és beszéljenek vele. Erre válaszul Buda újra a hagyományos gondviselési hit passzív formáját választva így felel: „Tsak az Istenekre hagyjuk itt ügyünket, / Nints más segedelem, mi tartsa éltünket”, ezzel együtt viszont elfogadja azt, hogy Mikold beszéljen a királlyal, azaz tegyen a sorsuk javításáért, sőt a jelenet zárlatában azt is mondja, hogy „Lássuk-meg hát, miként tették az Istenek, / Erejét, sorsunkon nagy végezéseknek.” Ebből már egy metafizikai elmozdulás látszik: Buda a passzív gondviselési hit helyett annak aktív változatát választja, elfogadja, hogy az embernek tennie kell sorsa javításáért, s akkor az istenek is megse-

gítik, avagy magában a tettben nyilatkozik meg az isteni segítség.

Ezen jelenet után a következőben Attila áll előttünk, aki hangsúlyozza, hogy ő az istenek ostoraként tevékenykedik, így tetteiben tévedhetetlen. Ezt fogja vallani egészen a mű legvégéig, amikor a szellemmel találkozáva először megijed, és az istenek büntetését látja a robbanásos zajokban és a csodajelenetben, majd annak szüntével és a papi magyarázat meghallgatásával odáig merészkedik, hogy az istenek világtól való teljes elfordulását és a neki történt teljes metafizikai hatalomátadást deklarálja, avagy szövegszerűen szintén ugyanezzel a résszel alátámasztható értelmezéssel mondván az istenek létét is megkérdőjelezi Alussal zajló beszélgetésében („Mibelőlünk szólnak Alus az Istenek, / Nyelvünkkel közlötték titkokat az Egek”).¹⁰ Attila istenekről alkotott képe tehát a mű végére változik meg, Buda csoportjának ezen gondolatai azonban már hamarabb is sokkal dinamikusabban alakulnak, így erre figyelünk a továbbiakban.

Amikor az ötödik jelenésben Buda értesül arról, hogy Attila megbékélt, ezt egyértelműen az istenek segítségének tudja be, azaz aktív gondviselési hite kiteljesedik: „Mit tsak egy dühösség szül hirtelenséggel; / Azt rontják Istenink hamar serénységgel;”. Ez a stabil gondviselési hit azonban jelentősen megbomlik akkor, amikor Attila fordulatáról értesül a főhős a második felvonás harmadik jelenésében. Ekkor a következőt mondja: „Szerentsétlen Buda, kegyetlen istenek! / El-felejtitek-é védelmét éltemnek? / Ez a veszett fajzat mindent elkövethet, / Felgyúllad tüzemnek ellent egy sem vethet”. Buda tehát meglepetten tapasztalja, hogy az istenek nem segítenek, s kéri őket, hogy lépjenek be a történetbe:

¹⁰ E rész kapcsán Szauder József az antiklerikalizmus megjelenését emeli ki, hangsúlyozván, hogy Bessenyei szerint a papok tulajdonképpen „a nép boldondítására, rabságban tartására használják a hitet” (SZAUDER, *i. m.*, 31.) Ezzel kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy ezt egy olyan szereplő mondja, akinek véleménye a darab hagyományos értelmezésű zárlatával ellentétben áll, hiszen a hagyományos olvasat szerint a papok horizontja a domináns. A dekonstruktív olvasat végkicsengéseit a dolgozat végéről ide emelve elmondható, hogy Szauder jól tapint rá arra, hogy a zárlat ellenére más gondolatok is dominánssá tehetők az egyértelmű és tiszta metafizikus megoldás gondolatával szemben.

„Aluvó Istenek! hol van igazságatok?” Nagyon érdekes, hogy Emézia Attila fordulatáról értesülve a darab első jelenetével megegyezően ismét radikálisabb az istenvilágot illetően, mint férje. Ő már arról beszél, hogy az istenek nem tudnak semmit a világról, illetve következő mondatában ennek is ellentmondva kifejezetten azt mondja, hogy az istenek bosszút állnak az embereken (az okot nem nevezi meg): „Részeg történetek! / Mellyekről nem tudnak semmit az Istenek. / Meddig dühösködtek emberi él'tünkön, / Hogy Attila hízzon, ki-omlott vérünkön?” Talán ennek hatására is történik az, hogy Buda levonván a konzekvenciákat a következőt jelenti ki: „Már az Istenektől nintsen segedelem, / Nékem itt engedni tsúfos veszedelem. / Tsak két' karjaimra ereszttem magamat, / Ezek védelmezzék ártatlanságomat.” Azaz: mivel az istenek a világgal nem foglalkoznak, úgy dönt, hogy saját magát védi meg, ha kell, az istenek ellenében is. Itt tehát egy deisztikus istenkép jelenik meg, amelynek hatására Buda nem veszíti el aktivitását, azaz hite dinamikája megmarad, még ha iránya változik is. Ebben az állapotban azonban Buda nem tart ki, sőt a darab ezen részétől kezdve hite nagy változásokon megy át, ahogy környezetéé is. Még ebben a jelenetben kifejti, hogy „Mitsoda királynak engedte Istenünk, / Hogy szabadon, ontsa-ki ártatlan vérünk'?” azaz itt mintha visszatérne az aktív gondviselési hit, amelynek ő maga lehet az eszköze. Ugyanez jelenik meg a következő jelenetben, amikor Eméziát arra kéri, hogy „Kérjed az Egeket, hogy győzhessen szablyám”. Erre válaszul Emézia ismét radikálisabb: „Kiket kérjek Buda? a' bús Isteneket? / Kik olly nagyra vitték kegyetlenségeket”. Ebben a válaszban a korábban Emézia második gondolataként emlegetett „bús” istenképzet jelenik meg, amely szerint az istenek a büntetést mérik az emberre, ismét ki nem mondott okból. Talán ennek hatására is, Buda ismét vált, s szomorúan azt mondja: „Egink sem büntetik már a' szentség-törést, / Tsendesen nézhetik közöttünk az ölést”, azaz ismét visszazuhan abba a gondolatba, hogy az istenek nem foglalkoznak aktívan az emberrel, nem szólnak bele életünkbe.

Emézia erre a gondolatra ismét tételt vált, s megfogalmaz egy másik hagyományos teóriát, a barokk „atleta Christi” gondolat antikizáló változatát, miszerint: „Ártatlanul halni mindenkor’

dotsőség, / Nagy Isteninkkel-is örök egyesség”, azaz hangsúlyozza Budának, hogy ha életét áldozza a jó ügyért, akkor elnyeri az istenek kegyét. Erre válaszul Buda ismét egy új hangot szólaltat meg: „A’ nagy Olympusnak hatalma, már el-múlt, / Attila dörög most, ’s Jupiter meg-némult”, azaz megkérdőjelezi az istenek hatalmát, úgy véli, Attila már azok fölé nőtt. Erre válaszul Emézia megismétli az előbb említett áldozat-teóriát, s hangsúlyozza, hogy a hős neve fennmarad. Buda erre azt válaszolja, hogy „semmi el-nem törli emberséges nevem”, azaz ha megöli Alust és Attilát, neve akkor is fennmarad.

Ezt az amúgy is bonyolult helyzetet bonyolítja tovább a mű a többi szereplő istenvilágról alkotott vélekedéseinek bevonásával. Mikold a helyzetet látva például a következő jelenetben kifejti: „Oh, gaz Istenek! El-hogy nézhetitek / Az illy gonosztságot, ’s miért nem büntetitek”, azaz megjelenik benne a kétely a gondviselés kapcsán, s felmerül benne, hogy az istenek gonoszok. Erre válaszul Emézia nem az eddig tőle hallott gondolatokkal válaszol, hanem az istenek némaságára hivatkozik, s arra, hogy vége van már annak a világnak, amikor segítettek az istenek. Az okot viszont nem nevezi meg. Erre válaszul Mikold először az Egek segítségével reménykedik, majd megfogalmazza, hogy „A’ nagy Olympusra nem juthat kérésünk”, ennek részleteit azonban nem mondja el, bár esetleg a „hová verettünk-le?” kérdés megfogalmazása arra utalhat, hogy szerinte az istenek büntetésből helyezték ebbe az állapotba az embereket. A jelenet további részeiben újabb, istenvilágra vonatkozó gondolatok bukkannak fel. Emézia megfogalmazza azt, hogy ő már nem akar ebben a világban élni, hiszen az istenek „Végső haragjokban mindent emésztenek”, majd néhány sorral lejjebb már arról beszél, hogy „Jupiter el-nézi, hogy roppant Világát / Egy vad, elpusztítja; ’s nem állhat bosszúját, / Markában alusznak verő menny-kövei / A’ bünt tsendességgel nézhetik Egei”, azaz a hallgató istenek teóriáját fogalmazza meg, amelyet már ebben a jelenetben egyszer elmondott. Mikold ennek hatására megint kéri az isteneket, pontosabban Jupitert, hogy csapjon le a világra.

Az istenvilágra vonatkozó teóriák újabb megjelenésére két jelenettel később, a második felvonás hetedik jelenésében kerül

megint sor. Buda itt visszatér a gondviseléshíthez, és arra kéri az isteneket, hogy segítsenek rajta és a világon: „Istenek rontsátok az olly vágyakodást, / Melly vérünkön akar gyilkos uralkodást. / Tegyen Attilára lántzot igazságtok, / Eméssze-meg él'tét felső haragotok.” Ez a hit azonban nem stabil, tele van kételyekkel, hiszen a következőket is mondja: „Jupiter, ha verhetsz, ne szenyvedd eztet el! [...] Ah ti halhatatlan erejű Istenek! Felső igazságtok mi okból engednek / Egy dög halandónak illy szörnyű hatalmat”. Erre válaszul egy, az istenvilágra vonatkozó kérdések tekintetében új szereplő jelenik meg. Kadika, aki reménykedésre ösztönzi Budát: „Hidd-el, hogy Jupiter minddég, nem halgathat, / Minden roszt éltünkben jóra változtathat”, s megígéri segítségét, azaz az aktív gondviseléshit szólal meg itt. Ezt fogadja el Buda, de a felvonás zárásakor ismét a kétely jelenik meg szavaiban: „Természet rendibe vezett történetek! / Veletek mennyire vernek az Istenek!”, amire válaszul Emézia, aki ezt a hittípust korábban többször is elutasította, könyörög az istennek: „Kéméljétek Egek, könyörülj Jupiter!”

A harmadik felvonás első jelenetében Mikold királyné istenekkel kapcsolatos gondolatait láthatjuk. Folytatván azt a transzcendens gondolatot, amelyhez korábban eljutott, Alust fenyegeti az istenek bosszújával: „Ugyan azon Egek veszti-el éltedet, / Mellyek, meg-útálják már tsalárd Lelkedet. [...] Az Egek előtt még reszkess te kegyetlen! [...] Van Jupiternek-is Világához szava. [...] Jupiter, én, Tsaba, egyik sem kegyelmez”, s ez különösen felerősödik akkor, amikor Alus az isteneket kéri, hogy ha gonoszt tett, akkor verjék őt meg. Ekkor Mikold maga akarja megölni, de aztán inkább elviharzik, s erre a tanácsos rémült ijedtségében az istenek kegyelmét kéri.

A harmadik felvonás harmadik jelenésében ismét egy teológiai sokszínűséggel találkozunk az olvasó. Tsaba közli Budával, hogy reménykedjen, mert az istenek vigyáznak ártatlanságára, amelyre Buda azt feleli, hogy ez nincs így, úgy érzi, törekvései hasztalanok. Tsaba ekkor szintén egy régi hagyományú istenképzetet elevenít meg, amikor azt mondja, hogy: „Nagy embereink még minddég üldöztettek, / Noha az Egektől ők védelmeztettek. [...] Az Egektől mindent békével el-vegyünk”, azaz felveti azt a klasz-

szikus gondolatot, hogy az istenek azt kedvelik, akire terheket rónak, hogy ezzel is próbára tegyék az illetőt, s aztán – ha sikerrel vette az akadályokat – még nagyobb jutalmat kapjon. Buda elfogadja ezt a gondolatot, de hangsúlyozza, hogy keservesen erős ez a próba. Olyannyira egyetért Tsaba szavaival, hogy elfogadja azt is: Tsaba álljon bosszút Aluson, sőt: egyetértően hallgat, amikor Tsaba megismétli, hogy „Jupiter kínod, veled el-hagyatja”.

A harmadik felvonás ötödik jelenésében ismét egy új szereplő, Julia hitét látjuk. Ő a Budát nyugtató Tsabához hasonlóan arra inti Eméziát, hogy higgyen az istenekben: „Az Istenek nyújtják, tudom, még védelmed”, ezzel együtt arra is kéri őt, hogy küldjön valakit Attilához, aki meggyőzi. Erre válaszul Emézia azt mondja, hogy itt nincs már mit tenni, hiába menne bárki az uralkodóhoz, csak az istenekben lehet bízni, azaz felveszi Julia álláspontját, de annak azon passzív gondviselésíthű formájában, amelyet Buda vallott a darab kezdetén. Ennek hatására Julia is bíráltni kezdi az isteneket, hogy késnek segítségükkel.

A következő, istenvilágra vonatkozó gondolatok a negyedik játék első jelenésében fogalmazódnak meg. Mikold látván, hogy Attila Alusra hallgat, korábbi nézeteivel egybevágóan kéri az isteneket, hogy tegyenek rendet: „Igazítsátok-meg, hatalmas Istenek, / Bolond egyvelgésit a’ történeteknek!”, s ugyanebben bízik Kadika is, aki azt mondja: „Az Istenek talám jót hoznak ki dolgunkból”.

A negyedik játék harmadik jelenésétől kezdődően az istenvilágra vonatkozó gondolatok még az eddigieknél is jobban felszaporodnak. A jelenet elején Buda kifejti Tsabának, hogy az istenek kegyetlenek, létét nem engedik, de az okot nem mondja el. Tsaba erre ismét reménykedésre inti: „Ne tökéld-el magad’ kínos halálodra, / Az Istenek néznek ártatlanságodra.” Ezek a szavak most Budát nem nyugtatják meg, s hagsúlyozza: „Mindent elkövettem; de a’ nagy Istenek, / Sorsom ellen, látom, mindég kegyetlenek.” Tsaba erre válaszul ismét azt mondja, hogy hinni, reménykedni kell, mire Buda egy teljesen új gondolattal áll elő, amely eddig még nem szerepelt a teológiai horizontban. Ez azért fontos gondolat, mert a hagyományos olvasat elsősorban erre alapozza

magát. Buda a következőket mondja: „Az Istenek, tudod, halálát engedik / Az igazaknak-is, kik őket tisztelik. / Nem bánja Jupiter kínos halálomat, / Egén jutalmazza ártatlanságomat. / Istenink a jót engedik szenyvedni, / Egy ölyvnek lehet gerlitzét üldözni. / Az Istenek minket csak úgy oltalmaznak, / Ha halálunk után végre jutalmaznak. / Jupiter a' jóért az Elysiummal / Fizet, és a gonoszt bünteti poklokkal. / Így néz halálunkkor sorsunkba ő belé, / Most pedig engedi, hogy mi minden felé, / Hányattassunk széjjel a' történetektül, / 'S próbáltassék Lelkünk az hitetlenektül. / Ha halálunk után végre jutalmazott, / Jupiter azt mondja jól meg-óltalmazott. / Nem bánja az igaz, itt akár hogy szenyved, / Mert tudja, hogy néki ez jutalmat enged. [...] Aki ártatlan holt, az nem veszhett el, / Társalkodása leszsz a' ditső Lelkekkel”

A hosszan idézett gondolatmenetből talán magyarázat nélkül is világos: Buda hisz abban, hogy a túlvilágon elnyeri jutalmát, s rájön, hogy az istenek az életben nem segítenek. Azaz: Buda a passzív gondviselésihittől eljutott a deisztikus istenhithez, amely egy sem nem aktív, sem nem passzív karakterű programmal nem bír, az aktivitás és passzivitás alkalmazását a lélek természetére, pontosabban az ennek hatására kialakított döntésekre bízta. Ennek a hitnek a tartalmát maga Bessenyei is kifejti a darab kéziratának e részéhez fűzött lábjegyzetében, s egyben azt is hangsúlyozza, hogy „az illy okoskodás a pogányoknál meg volt”.

Mindazonáltal ezen a ponton nem állhatunk meg, ugyanis mind Buda, mind „tábora” esetében további teológiai gondolatokkal találkozhatunk a darabban lineárisan előrehaladván. A negyedik felvonás negyedik jelenésében azonnal maga Buda beszél másként, amikor Eméziának a következőket mondja: „Nagy Isten! Védelmezz most szenyvedésemben, / Légy segítségemre, szörnyű inségemben”, azaz az előbbi teóriájával ellentétben az istenekhez fohászkodik, majd nemsokára a „haragos egek”-gondolatot veszi elő, s a kegyetlen isteneket emlegeti. Emézia erre új teóriát fogalmaz meg, az „irigy istenek”-gondolatot, azaz az istenek irigyelték boldogságát Budával, és ezért akarják őket egymástól elválasztani. Buda ezen mondatok hatására ismét hangsúlyozza a „kegyetlen istenek”-gondolatot, majd váratlanul egészen újszerű filozófiát fogalmaz meg: „Mit tesznek hamvaim minden érzés

nélkül, / Ha testem veled mély sírjába bé-dül? / Ha nem érezhetem létedet mellettem; / Mi örömöm benne, hogy születtem, 's éltem? / Nintsen gyönyörűség soha koporsóban, / Nyájasságot senki nem lelt még a' sírban.” Ez a gondolat nyilvánvalóan azt tételezi, hogy a halál után nincsen semmi, csak a test elporladása.¹¹

Az istenvilágról alkotott vélemény léte, sőt annak váltásai Buda kapcsán, bár közel vagyunk halálához, itt még mindig nem érnek véget. Miután a felvonás ötödik jelenésében veszi Mikold üzenetét, így búcsúzik el szerelmétől: „Ne félj, az Istenek talám védelmeket / Jelentik Mikoldban új segedelmeket”, azaz ismét bízik az istenek földi aktivitásában.

Buda eltávozása után először Emézia gyötrelmei kerülnek színre. Juliától búcsúzván úgy köszön el, hogy bízik abban, hogy ha velük az istenek kegyetlenek is, Julia életét megtartják majd, majd magányában a rátámadó isteneket emlegeti, akik „felfegyverkeztek” ellene. Így találkozik Buda szellemével, aki a bosszúállást kéri tőle. A találkozás alatt Tsaba is megérkezik, aki a szellemet Jupiter üzeneteként értelmezi és kéri, hogy fejtse ki, mit kíván az isten. A bosszúállás szót hallván úgy dönt, a vitézekkel együtt, hogy megkérdezik a papokat, erre azonban még nem kerül sor. Kiemelendő, hogy miközben a vitézek meghozzák döntésüket a papok felkereséséről, Mikold egy tőle szokatlan gondolatot mond: „Istenink boszszúlják ártatlanságunkat”, azaz nem az istenek segítségével hisz már, hanem a gonosz istenek gondolatát fogalmazza meg. Hasonlóan változik Emézia is, aki az

¹¹ Bíró Ferenc elemzésében ezt teszi centrális gondolatnak a darab metafizikáját elemezve: „Az isteneket ugyanis minduntalan emlegetik ezzel a világgal, az ember földi sorsával kapcsolatban – a halál után viszont csak a »setét sír«, »hidegség«, »koporsó«, »semmiség« várja a hősöket.” (BÍRÓ, *i. m.*, 107.) Úgy vélem, hogy ez a vélemény a darab összetett metafizikai horizontjából önkényesen emel ki egy vélekedést, amelyet a továbbiakban maga a kimondó szereplő is többször cáfol. Amennyiben ez a gondolat többször és fontos helyeken hangzott volna el, lehetne centrálisnak tételezni. Különösen érdekes, hogy az ebből a bírói tételből következő okfejtés mégis fontos kérdésekre mutat rá. Bíró azt állítja, hogy a Teremtővel szembeni vádemelés helyzete Bessenyeinél a tragédia szereplőinek szájába adva jelenik meg. Ezzel dolgozatom zárását megelőlegezve kimondható: egyet lehet érteni, pontosabban: így is lehet olvasni a drámát.

istenektől immár a csendes halált kéri, ha Buda meghalt, ha viszont él még, akkor kegyelmet kér neki.

Eméziát ezen lelki gyötrelmei közepette látogatja meg a hitét vesztett Tsaba, aki a szeretett asszonyt látva a kegyetlen istenekről beszél, akik haragjukban tönkretették Eméziát is. Tsaba látván Eméziát már nem hisz abban, hogy az istenek segítenek, sőt Jupitert kegyetlennek látja saját sorsával kapcsolatban. Ezt látván elmondható, hogy immár csak egyetlen olyan szereplő van a darabban, Kadika, aki nem váltott az istenek vonatkozásában teóriát. Azonban ez a változás sem várat sokat magára. Az ötödik jelenésben Kadika hite is meginog, látván Buda halálát és Emézia állapotát, s azt, hogy ennek okozói az istenek nem büntetik meg, a következőt mondja: „A jót is büntetik. / Illy nagy keménységgel Jupiter hogy bánthat?”

Így jutunk el a hagyományos olvasat szerint az igazság pillanatáig: az istenek kinyilatkoztatják Tsabának, hogy Attila és Alus halálát kívánják, s megbüntetik a szkíta nemzetséget. Tsaba ezt erősnek érzi, s kifejti: „Atyáink tettekért így vernek Istenink, / Az ő kezek gyilkos, 's nekünk folynak vérink.” Mindennek ellenére elfogadja az istenek szavát, s előbb megszervezi azt az alkalmat, amikor a pap minden életben maradt szereplő előtt ismertetheti az istenek álláspontját, majd Alus ledőfésével maga is hozzájárul ezek beteljesedéséhez.

Látszólag tehát a darab teológiai rendje helyreáll. Kiderül, hogy az istenek nem szólnak bele az emberi világba, engedik, hogy az emberek tegyék, amit természetük vagy természetük elleni fordulásuk diktál. Ha az ember természetével összhangban éli életét, akkor üdvre számíthat, s ha nem bizonyos abban, hogy mit kell tennie, megkérdozheti az istenek földi helytartóit, a papokat. E szép konstrukciót látva, de immár ismerve a darab állandó, istenvilágot illető váltásait, az emberben azonban kétely ébredhet. A sok oldalon át taglalt metafizikus váltásokat figyelve az olvasó e zárlatot nem érzi igazi zárlatnak. Úgy látja, hogy a sok váltás elgyengítette a hitelét a lezáró és összefoglaló befejezésnek, amelyben minden elrendeződik. Úgy látja, hogy a darabban sokkal inkább az istenvilágra vonatkozóan a nyitottság figurálódik, még ha a deklaráció ennek ellenében is beszél. Így áll elő az a helyzet,

hogy a szöveg mást is beszél, mint amit mond, azaz bár a hagyományos olvasat mindenképpen fenntartható, szükséges hozzátenni, hogy a darab folyamatos teológiai váltásai egy ettől eltérő típusú olvasásnak is teret engedhetnek: Bessenyei szövegében a mindent uralni akaró metafizikai teória apollóni bölcsessége mellé tehát kiírhatatlanul hozzáférődött egy dionüszoszi hang, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a lét végső kérdéseire nincsenek megnyugtató válaszaink. Ezzel a hanggal és a dolgozatban említett több másik, polifonitást biztosító megoldással lesz a *Buda trágédiája* korszerű művé, pontosabban, a barthes-i szóhasználatlaltal: szöveggé.¹²

¹² A darab zárata kapcsán Nagy Imre azt hangsúlyozza, hogy ebben a drámában is fellép egy konstrukciós hiba, amely abban áll, hogy „a konfliktus befejező etapja váratlanul transzcendens sikra terelődik, ami eltéríti korábbi medréből a dramaturgiai folyamat, jöllehet ezáltal a szerző feltételezhetően eredeti közlési szándékának megfelelően nyomatékosan kifejezésre juttatta, hogy a politikai bűn a metafizikai rossz szélesebb és még fenyegetőbb kontextusába ágyazódik” (NAGY Imre, „*Mitsoda a' szerellem?*” = N. I., *Ágistól Bánkig, A dramaturgia nyelve és a nyelv dramaturgiája*, [Pécs], Pro Pannónia, 2001 [Pannónia Könyvek], 68.) E gondolat számomra azért fontos, mert szintén kiemeli a zárlat szervetlenségét, azaz megnevezés nélkül rámutat a deklarálás és a figurálás különbségére.

Hász-Fehér Katalin
A SZERZŐ ÉS A SZERKESZTŐ
BESSENYEI

(Az első magyar irodalmi antológia narratívái)

A felvilágosodás kori irodalom újabb kiadóiként sem mondunk le arról a gyakorlatról, hogy a szerzői opust műfajokra osztva, időrendi sorrendbe állítva, a peremszövegektől, előszavaktól, ajánlásoktól, mottóktól, jegyzetektől megtisztítva, írásmódjában modernizálva, a mai olvasó feltételezett érdeklődése szerint szelektálva rendezzük sajtó alá. Tudományeszményünket a múlt század óta a kronológia által szervezett kritikai kiadás uralja, melynek létjogosultságát és fontosságát természetesen nem célok itt megkérdőjelezni. Tekintetbe véve ugyanakkor, hogy voltak, vannak olyan időszakai a hazai és világirodalom történetének, melyekben az életművek és kötetek más publikációs ideál mentén szerveződnek, talán időszerű lenne a *tudományos kiadás* fogalmát újragondolni, kiterjeszteni az eredeti szerzői kompozíció és kiadás teljes reprodukciójára.

Számos érv áll rendelkezésünkre amellett, hogy a szerző által eredetileg kötetbe szerkesztett művek a paratextusokkal együtt zárt, autorizált teret hoznak létre, melyben a kötet és a kompozíció metanarratívája uralja az egyes szövegek jelentésterét.¹ Az európai szövegfilológiában és kiadáselméletben az 1960-as évek végén figyelhető meg az a fordulat, mely a szerkesztőt és kiadót szerzői minőségben definiálja, s ezt a szemléletet, pontosabban

¹ A kifejezést Gérard GENETTE *Paratexte* c. munkája nyomán használom, a német fordítás szerint: *Paratexte: das Buch vom Beiwerk des Buches*, Frankfurt am Main–Paris, Campus–Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme, 1989.

olvasási stratégiát integrálja majd Jauss a recepcióelmélet, illetve Gérard Genette a narratológia keretei között.²

A hazai irodalomtörténetben voltak kísérletek a szerzői kiadások és ún. ciklusok kompozicionális olvasatára, mégsem állítható, hogy e kezdeményezések gyökeresen átformálták volna a korszak lírájáról való gondolkodást.³ A lírakutatásból szinte teljesen kimaradt a korabeli kiadások és kiadástípusok vizsgálata, a szöveggánont gyakorlatilag a kései válogatások, oktatási, egyetemi szöveggyűjtemények, jobb esetben kritikai kiadások rögzítették. Közrejátszott ebben természetesen az előíró jellegű ideologizmus és esztéticizmus, amely az ún. értékmérő olvasási stratégiát engedélyezte a korszak szövegeivel kapcsolatban. Mindennek köszönhetően Báróczi, Rájnisi, Révai, Baróti Szabó, Orczy, Barcsay, Kreskay Imre, Virág Benedek, Fekete János, Aranka György és sok más „kisebb” szerző (mondja irodalomtörténetünk) ma sem rendelkezik teljes vagy *akármilyen* kiadással, az pedig csak távoli álom lehet, hogy eredeti köteteik hasonmás példányát egyszer kézbe vehessük.⁴ Olybá tűnik így az egész korszak, mintha az

² *Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation*, hrsg. Gunter MARTENS–Hans ZELLER, München, Beck, 1971, különösen: Klaus BRIEGLEB, *Der Editor als Autor. Fünf Thesen zur Auswahlphilologie*, 91–116.; Gérard GENETTE, *Introduction à l'architexte*. Paris, Seuil, 1979; Hans Robert JAUSS, *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, FaM, 1984.

³ Elsősorban Csokonai Lilla-ciklusának, újabban Berzsenyi Dániel 1816-os kötetének kompozicionális értelmezéseire lehet itt utalni, és az 1990-es évek közepén Bíró Ferenc monográfiájára, melynek egyes fejezeteiben foglalkozik a 18. század végi verseskötetek lehetséges olvasataival (Orczy Lőrinc, Virág Benedek sub.). Vö.: BARÓTI Dezső, *Lilla, vagy egy poétai román* = B. D., *Árnyékban éles fény*, Bp., 1980; ZENTAI Mária, „Erzékeny dalok” vagy „poétai román”? *Acta Historiae Litterarum Hungaricum*, Szeged, 1988; CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla*. A ciklus teljes, gondozott szövege, szerk. DEBRECZENI Attila, Bp., Ikon, 1996 (Matúra Klasszikusok, 24); BERZSENYI Dániel, *Versék*. Teljes, gondozott szövegek. 1816, szerk. ONDER Csaba, Bp., 1998. (Matúra Klasszikusok, 26); BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1994.

⁴ A Szegedi Egyetem Bölcsészettudományi Karán a Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék oktatói, doktoranduszai, hallgatói önkéntesen arra vállalkoztak, hogy a korabeli köteteket, amennyire technikai felszerelésük, készségük és könyvtári lehetőségeik engedik, képi feldolgozásban a hálózaton elérhetővé teszik. L. a www.kiad.hu oldalon a *Bibliotheca* menüpontot.

1770–1820 közötti ötven évet szövegmenyiség tekintetében a nyomorúság jellemezné, s csak könyvészeti adatok alapján lehet sejteni a jelzett időszak irodalmi munkáinak, irányzatainak, kísérleteinek gazdagságát.

Fontos vizsgálatokat végzett a kiadástörténet terén Mezei Márta,⁵ és áttörést jelenthetett volna Onder Csaba doktori értekezése, melyben Gérard Genette munkáinak magyarul megjelent részleteire is hivatkozva, de elsősorban a hermeneutika felől, Jauss Baudelaire-elemzései köré építkezve vizsgálta a felvilágosodás kori verseskötetek peritextusait. Talán a hermeneutikai és narratológiai perspektívák aránytalansága, a genette-i rendszer részleges alkalmazása, a peremszövegeknek az előszavakra való korlátozása és a választott köteteknek csupán áttekintő jellegű vizsgálata miatt történt, hogy Onder munkája inkább figyelemfelhívó javaslat maradt, melyben a történeti dimenzió a hermeneutikának esett áldozatul.⁶ Legtermékenyebb vonulata kötetének a kompozíció narratívaként való értelmezése, nem mellőzhető azonban a tény, hogy a narrativitás-vizsgálat minden esetben történeti és antropológiai látószöveget implicál, a *szerzői intenció* sokat vitatott fogalmának újragondolásával együtt.⁷ A narra-

⁵ MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma. Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Könyvtár, 15).

⁶ ONDER Csaba, *A klasszika virágai (anthológia – praetexta – narrativa)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003 (Csokonai Könyvtár, 28).

⁷ Nem adódik tér a kérdéskört részletezni. A szerző és a szerzői intenció fogalmának megkérdőjelezése az európai és amerikai irodalomtudományban két irányból történik meg: angolszász területen a 20. század közepén William K. Wimsatt és Monroe C. Beardsley névéhez kötődnek az „intencional fallacy” (az intencionalitás téveszméje) néven közismertté vált tézisek, W. K. Wimsatt és Beardsley 1940-es évekbeli tanulmánya, majd WIMSATT későbbi munkája nyomán: *The Intencional Fallacy = The Verbal Icon. Studies in the Meaning of Poetry*, Lexington, University of Kentucky Press, 1954, 3–18. A francia diskurzus a kérdéskörrel a „la mort de l’auteur” jegyében, mint ismeretes, Roland Barthes és Foucault tanulmánya alapján alakult ki. A „hozzáértett (implicit) szerző” fogalmának a bevezetését a későbbiekben a szerzőség és intencionalitás kiiktathatatlanságának felismerése tette szükségessé (Wayne C. Booth, Gérard Genette), Gary ISEMINGER nagyhatású munkája pedig egyenesen az intencionalitásra épülő interpretáció hagyományának szakadatlan folytonosságát mutatja fel (*Intention and Interpretation*,

tívaképzés ugyanis, mint *intencionált tevékenység*, éppen Genette paratextuális elmélete alapján a kötet minden, verbális és nem verbális (méret, betűtípus, szedéstükör, papírmínőség, illusztráció, díszítés stb.) szintjén elképzelhető, s ezek, a verbális elemekkel (vagy azok *hiányával*) együtt akár több párhuzamos történetet is formálhatnak a kötetben.

A szerzői kiadás intencionáltságának (f)elismerése és annak az olvasási stratégiába való beépítése a felvilágosodás kori kötetek esetében a kiadástörténet és a kiadástipológia szempontjából is szükségszerű. Gyűjteményes irodalmi munka ebben az időszakban többnyire a szerző saját tervezésében került sajtó alá,⁸ a peremszövegek (előszavak, mottók, ajánlások) tartalma és műfaji jegyei pedig a korszak szerzőinél az intencionálás lehetőségében, jogosultságában való erős hitet is felmutatják. A magyar felvilágosodás idején problematizálódó, tematizálódó szerzői státus ugyanis természetes módon járt együtt a szándéknak, a szerzői önreflexiónak, a szerzővé válás történetének, az olvasási javaslatoknak az előrebecsátásával, nem véletlenül virágzik éppen ebben

Philadelphia, Temple University Press, 1992). A német irodalomtudományban az utóbbi években elsősorban Fotis Jannidis és szerzőtársai, köztük Lutz Danneberg érvel több tanulmányban és kötetben amellett, hogy a szerző és intenció tagadása olyan dogmává vált, melyet poétikailag, módszertanilag, ismeretelméletileg nem lehet fenntartani, különösen olyan irodalomtörténeti korszakok esetében, melyek irodalomszemléletének szerves részét, központi elemét képezték a szerzőről és a szerzői szándékról való különböző elgondolások. Számunkra fontos tanulmányok e tekintetben a következő kötetekben olvashatók: *Texte zur Theorie der Autorschaft*, hrsg. Fotis JANNIDIS–Gerhard LAUER–Matias MARTINEZ–Simone WINKO, Stuttgart, Philipp Reclam jun., 2000. Bevezető tanulmány: *Autor und Interpretation*, 7–34.; *Rückkehr des Autors. Zur Erneuerung eines umstrittenen Begriffs*, hrsg. Fotis JANNIDIS–Gerhard LAUER–Matias MARTINEZ–Simone WINKO, Tübingen, Niemeyer, 1999. Ebben különösen: Lutz DANNEBERG, *Zum Autorkonstrukt und zu einem methodologischen Konzept der Autorintention*, 77–105. Fontos érveket tartalmaz mellettünk ugyanezen szerzőnek a következő tanulmánya is: Lutz DANNEBERG–Hans Harald MÜLLER: *Der „intentionale Fehlschluß“ – ein Dogma? Systematischer Forschungsbericht zur Kontroverse um eine intentionalistische Konzeption in den Textwissenschaften* = *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie*, 14 (1983), 103–137, 376–411.

⁸ Még Orczy Lőrinc is saját összeállításában adja át Révainak a verseskötetét. Vö. MEZEI Márta, *i. m.* 58–59. A 19. és 20. században is számos példát lehet említeni a szerzői kötet-, de legalábbis szerkesztetervezésre.

az időszakban az előszó, előljáró beszéd, ajánlás műfaja. Nem állítható természetesen, hogy a kései olvasó feladata kizárólag ezen intencióknak az empirikus szerzőre visszavezetett rekonstruálása lenne, de tény, hogy történeti perspektívából olvasva, ezekben a szövegekben nem kerülhető el a szövegszerűen vagy ikonikusan felmutatott intencionálási szándék értelmezése. A felvilágosodás kori líra kötetközpontú, szerzői akarat mentén történő újraolvasása irodalom- és kiadásszemléletünket, vagy akár filológiai és textológiai gyakorlatunkat is felszabadíthatja az esztétikai, kronológiai elv, illetve a „tudományos kiadás” Toldy Ferenc óta érvényes normái alól.

Párhuzamos elbeszélések *A' Besenyei György Társaságában*

Amennyiben feltételezzük, hogy egy szerzői szerkesztésű kötet narratíváinak némelyike szándékolt narratíva, úgy fel kell ismer-nünk és fel kell mutatnunk azokat a kódokat, melyek a struktúrában a szerzői intenció jól látható hordozóiként jelennek meg, függetlenül attól, hogy hogyan fogjuk értelmezni ezeket. A „jól látható kód” bizonytalannak tűnő terminus, különösen, ha a kódolás lehetséges eszközeinek, stratégiáinak, módszereinek, szintjeinek sokféleségét tekintjük a különböző gyűjteményes munkákban. Felismerésükben olykor a szoros vagy kontextuális olvasatnak, a motivikus elemzésnek, esetleg a biográfikus, pályatörténeti, műfaj- vagy poétikatörténeti ismeretanyagának kell aktiválódnia. A szerzői szándékot a kötet peremszövegei, epitextusai (a műről való beszéd külső helyszínei, mint a naplók, levelek stb.), esetleg architextusai (műfaji jelölései) explicit módon nyilváníthatják ki. Ugyancsak közvetlen jelölői lehetnek a preformált narratívának a tartalmi mozzanatok, motívumismétlődések, -kapcsolódások, előre- és visszautalások, vagy adott esetben a logikátlan illeszkedések. Fontos lehet a kötet belső tagolódása, a tipog-

ráfiai jegyek jelentéshordozó szerepe, szokásostól eltérő alkalmazása, és lényegében minden olyan elem, amely legalább még egy másik elemmel szándékoltnak tűnő kapcsolatot tud felmutatni. A narratívák egy része az intencionált jelentés mentén fog megképződni, egy preegzisztenciával rendelkező szerző instanciái alapján. Más részük az olvasó által értelmezett (empirikus) vagy megformált (implicit) szerzőképhez fog hozzárendelődni, miközben a szerzőfigurák a maguk képlékeny és aktuális létmódjukkal ezáltal szintén az értelmezés szerves részévé válnak, egyesek az empirikus szerző önleírásaként, mások pedig az aktuális interpretáció eredményeként. A kettő közötti határvonal meghúzása nem mindig lehetséges, de nem is szükséges, mert egyazon értelmezés különböző aspektusait jelenítik meg csupán.

A' Besenyei György Társasága a felvilágosodás kori kötetekhez képest is különleges gyűjtemény, mert egyszerre többféle intenció és önleírás érvényesül benne oly módon, hogy a narratívák egy csoportja köteten kívüli kontextusra vonatkozóan formálódik meg, az elbeszélések más csoportját pedig a kontextuális ismeretek és a kötetbeli történetek *eltérései* hozzák létre. Szokatlannak tűnik az is, hogy kötet szerkesztői, kiadói státusához Besenyei itt nem rendeli hozzá a szokásos paratextuális elemeket. Míg más munkáiban (*A' Filozófusban* vagy a *Tariménes utazásában* például) intencióit és a lehetséges olvasatokat előljáró beszédben explicit módon is megfogalmazza, *A' Besenyei György Társaságában* hiányzik ez a típusú peremszöveg, és a jelentésképzést a szövegek belső, illetve külső kapcsolódásaira, kölcsönhatásaira bízza. Eljárása mégsem tekinthető szerzői, szerkesztői kivonulásnak, háttérbe húzódásnak, vagy az értelmezés felszabadításának, mert a szövegekben, a szerkezetben elhelyezett kódok nagyon is szembeűnők. Ha ezek közül az előszó *hiányát* például szándékos elhagyásként értelmezzük és az olvasási javaslat, meggyőzés, valorizáció, hitelesítés, keletkezéstörténet stb. elmaradását jelentéssel eljárásnak tekintjük,⁹ abban az esetben olyan narratívákat is feltételeznünk kell a kötetben, melyeket egy, a kötet célját, keletkezési körülményeit taglaló előljáró beszéd sem kiemelni,

⁹ Az előszó műfajának lehetséges funkcióihoz l. GENETTE, *Paratexte...*, i. m., 157–280.

sem elfedni nem szándékozott volna. Ez az egyszerre elrejtett és felfedett elbeszélés képezi az antológia narratíváinak újabb vonulatát, Bessenyei György személyes elmagányosodásának, majd visszavonulásának történetét.

Irodalmi narratívák

Az első magyar alkotói-baráti kör: Bessenyei György, Barcsay Ábrahám, Orczy Lőrinc, Ányos Pál, Kreskay Imre¹⁰ stb. kiterjedt verses levelezése (Egyed Emese kifejezésével: verslevelezése¹¹), melynek kezdetét az irodalomtörténeti hagyomány az 1771–72-es évre teszi, 1777, vagyis *A' Bessenyei György Társasága* című gyűjtemény megjelenése előtt nem is volt annyira kiterjedt, s Bessenyei is jóval kevesebb szöveggel vett részt benne, mint azt az általa szerkesztett antológia sugallja. Az Egyed Emese által összeállított verskronológia-rekonstrukció alapján – bár Bessenyeitől csak azokat a szövegeket ismerjük, melyek a válogatásban megjelentek – a jelzett időszakban a társaság tagjai között csupán a Barcsay–Orczy-levélváltás tűnik intenzívebbnek. 1772 és 1777 között Barcsay összesen öt szöveget címez Bessenyeinek, ezzel szemben 34 levél szól Orczynak, 10 verses üzenet pedig Radvánszkyéknak.¹² 1777 után egyetlen Bessenyeinek szóló levelet sem találunk tőle. Orczy Lőrincről az antológián kívül mindössze egy datálatlan verses válaszról tudunk: *Bessenyei Györgynek, midőn jó barátja vissza küldené a' vallás iránt habozó írásait*.¹³ Motívumai-
ban nagyon hasonlít a vers az antológia nyitó darabjához (*Besse-*

¹⁰ Ányos Pál és Kreskay Imre az antológia megjelenése idején csatlakozik hozzájuk, ők tehát nem szerepelnek a kötetben.

¹¹ EGYED Emese, *Levelek fejéről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1998 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 224.)

¹² *Uo.*, 49–53.

¹³ *Két nagyságos elmének költeményes születményei. A' költeményes gyűjtemény' öregbedésére a' Nagyságos Szerzőknek egyező akaratjokból közre bocsátotta Révai Miklós. Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel. 1789, 239–245.*

neyi Györgynek), melyben a túlhajszolt vizsgálódás káros hatásairól elmélkedik, azonban Bíró Ferenc tartalmi jegyek alapján az 1770-es évek második felében keletkezett, akkor kéziratban maradt Bessenyei-munkához, a *Törvények útjához* köti a szöveget.¹⁴

Az 1777-es antológiában ehhez képest Bessenyei központi szerepet tulajdonít magának, még akkor is, ha számszerűleg – akár csak kint, itt, a kötet terében is a Barcsay–Orczy-levélváltás dominál. Beválogatott leveleik, részleteik ugyanakkor Bessenyei kezdeményező szerepéről, hívó félként való fellépéséről szólnak. Ő keresi fel Orczy Lőrincet, ő ír először Szluha Demeternek, a névtelen professzornak, és ő idézi meg a társaság számára Báróczi Sándort. Bessenyei hívó levelei a szerkezeti-dramaturgiai felépítés szerint tehát szöveg-, társaság- és végső soron kötetgeneráló tényezőként működnek, neve ily módon a tagok egymás közti levelezéséhez szintén szerzői (kauzális) minőségben kapcsolódik.

A beidézett szövegek Bessenyei szerzőségét, tágabb értelemben pedig költői, írói érdemeit másodlagosan, intertextuális kapcsolódások révén is kiemelik. Barcsay egyik levelében említi, hogy Báróczitól jutott kezéhez Bessenyei három kinyomtatott munkája, a *Hunyadi László*, az *Eszterházi vigasságok* és az *Ágis tragédiája*.¹⁵ Az említett kötetek közül a *Hunyadi László Toldalékának* versei olyan szövegeket tartalmaznak, melyek közvetlenül is összefüggésben állnak az antológiával. Itt közli Bessenyei *A máriavölgyi tisztelendő paulinus atyáknak* (Pozsony, 1771. Karácson havának 12dik napján) szóló verset, mely az 1777-es gyűjteménybe majd Szluha Demeter latin átdolgozásában kerül be az ugyancsak latin nyelvű, Bessenyei költői tehetségét dicsérő válaszverssel együtt. A levélváltás teljes történetét Bessenyei mindkét kötetben megírja, de másképpen szerkeszti a szövegeket. A *Hunyadi László Toldalékában* Szluha dicsérő válaszát szerénységből nem hozza, helyette a következő prózaszöveg áll: „Erre választ nyertem, mely nekem inkább hízelkedett, mintsem azt

¹⁴ BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és tróbarátai*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 168–169.

¹⁵ A' *Bessenyei György Társasága*. Bétsben, 1777, 30.

úgy ide tehetném; hogy haszontalanságom belőle ne gondoltatnék. Melyre nézve, csak az arra ismét küldött verseimből ítéltessek meg, mely méltó mentséget tettem érdemetlen dicséretemre.” A magyarázat után következik saját verses válasza Szluha Demeter levelére. 1777-ben ezzel szemben nem közli saját magyar nyelvű versét és verses válaszát, de beszerkeszti Szluha Demeter latin nyelvű fordítását és laudációját.

Az antológiában a szerzői érdemek dicséretének szerénykedő elhárítása eltűnik, Bessenyei önleírásai között az irodalmár identitás vezértémává lép elő, és valamennyi levelezőtársától kerülnek be született tehetségére utaló részletek. Bessenyei poétai státusának a költőtársak általi tematizál(tat)ása egyben az irodalom kérdéseiről való diskurzust emeli előtérbe a kötetben.

A költészet nyilvánosságáról szóló párbeszéd és Orczy Lőrinc története

A' *Bessenyei György Társasága* két nagy egységből áll. A második rész *Futó darabok* címmel kizárólag a saját szövegeit tartalmazza, míg az első részben azokból a levelekből, versekből és verslevelekből válogat Bessenyei, melyeket az 1770-es évek elejétől Orczy Lőrincel, Barcsay Ábrahámval és Szluha Demeterrel váltanak. Az antológia így, mint arra Onder Csaba is utal, egy szellemi, baráti, alkotói kör létrejöttének, működésének dokumentációjaként és reprezentációjaként jelenne meg, és kézenfekvő lenne a magyarázat, hogy a szövegrészek pontos datálása a dokumentatív jelleget szolgálja. Azonban éppen a hitelesítési szándék tereli a figyelmet egyes szövegek, s így a kompozíció fikcionalitására: a levélrészletek nem alkotnak kronologikus sort, némelyikük datálatlan, és időben nem is helyezhető el az antológia megjelenése előtti időszakban. Az időrend hiánya a tartalmi összefüggések fontosságára utal, a keltezetlen, s később majd valóban álmisszilisnek bizonyuló darabok pedig a referenciális olvasat elsődlegességét kérdőjelezi meg.

A narratív építkezés szándékát a gyűjtemény nyitánya, az in medias res kezdet is megerősíti. A kötet elejéről ugyanis nemcsak az előszó és az ajánlás, hanem a hívólevél is hiányzik. A nyitó darab, Orczy Lőrinc levele *válaszvers* (Pest 10. January 1772.), melyben Bessenyei megszólítására, a kötetből hiányzó magánlevélére, illetve versére reagál. A személyes választ követi ugyancsak Orczytól egy prózai levélrészlet egy évvel későbbi keltezéssel, mely már egy működő irodalmi körnek szól (Eörsrül 25. Apr. 1773).

A két Orczy-levéltre kétféle válasz, két egymáshoz szorosan kapcsolódó párvers indul Bessenyeitől: az egyik a magánlevélre (Béts 1. May 1773.), a másik, keltezetlen szöveg a társasághoz szóló részletre reflektál. A két vers kétféle beszédmódban készült. A magánlevélre adott válasz címe: *B. Gy. G. B. Orczy Ó Nagyságának, N. Abaúj vármegye főispánjának*. Noha Orczy az előző versben tegező viszonyt kezdeményez, Bessenyei a főúri, közéleti méltóság megszólításának szabályait követi: „Generális Orczy mit cselekszik velem? Lehet-e önéki barátjává lennem?”; „Ifjúságot vigasztalja titkon Nagysád, ki nem mászkál e világnál vakon”. A társasághoz szóló prózalevéltre ezzel szemben a közéleti rangot és életkori különbséget mellőző, alkotótársnak szóló, római módra tegező, de *datálatlan* verssel reflektál. A cím óvatos, nem Orczy személyére, hanem csupán árnyékára vonatkozik: *B. Gy. a B. O. árnyékának, mely körülte lebeg és amelytől sugároltatik*.

A kezdeti levélpárosok után lép be a történetbe Barcsay Ábrahám (15. Febr. 1772.), akihez Bessenyei később majd a következőket írja Orczy Lőrincről: „*Két kis levelét, mely nagy szívének legkisebb próbája, kiadtam, mint láthatod.*”¹⁶ Ez alatt a levél alatt nincs dátum, de a tartalomból a keltezés elvégezhető, és ez nem más, mint a kötet kiadásának időpontja, vagyis ennek a küldeménynek maga az antológia a kézbesítője. Feltehető, hogy a dátum nélküli álmisszilis visszakapcsolja a történetet az Orczyhoz írt, ugyancsak keltezetlen, talán szintén csak az antológia által elküldött vershez (*B. Gy. a B. O. árnyékának*), s a két szöveg így együttesen kettejük társadalmi rangtól, életkortól független,

¹⁶ *Uo.*, 17.

immár a nyilvánosság előtt is felmutatott, felvállalt irodalmi-alkotói közösségét reprezentálja.

A datálatlan próza egyben az antológia másik narratíváját, Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám „kicszelezésének” történetét is láthatóvá teszi. Orczy a kötet élén álló versében azt írja, nem öhajtja munkáit közreadni, s lényegében Barcsay is hasonló módon idegenkedik a nyomtatástól, míg Bessenyei irodalomszemléletéhez és művelődési programjához szorosan hozzátartozik a publikáció s ezáltal az irodalmi nyilvánosság és intézményrendszer kiépítése. Az antológia egyik vállalkozása ennek fényében az alkotótársak közönség elé kényszerítése lenne. A témát Bessenyei nemcsak a fiktív levéllel emeli ki a kötetben, hanem egy 1773-ra datált prózai levél beválogatása által is, melyben Barcsay az 1772-ben kijött és Báróczin keresztül kézhez kapott Bessenyei-köteteket köszöni meg. A fiktív szöveg, a nyilvános publikáció személyes példáját tükröző 1773-as levélrészlet, végül maga a megjelent gyűjtemény a szerzőség fogalmának nyugati irodalmakhoz hasonló átértelmezését, nyomtatott és nyilvános médiumokhoz való hozzákapcsolását szorgalmazza.

A nyilvánosság tematikája társul Bessenyei azon törekvéséhez, hogy az alakulóban lévő alkotói körön belül a levelezőtársak identitásai közül a költői kerüljön fölénybe a közéleti, társadalmi, hivatásbeli identitással szemben. Orczy kötetkezdő darabja ugyan üdvözlő és Bessenyeit költővé avató vers, a szerzőség „hivatásos” felvállalását tekintve ugyanakkor elutasítás. Orczy a világi hívságoktól, de a tudományos és filozófiai vizsgálódásként felfogott költészettől is egyformán távol, a bölcsesség és az etika talaján, a *szabadidős* és *kézírtos* alkotásmód mentén jelöli ki a maga pozícióját. A természeti és gazdálkodó életmód részben az ismeretelméleti kételyektől való menedékként szolgál számára, részben akadálya is a szellemi életforma kizárólagosságának: „Hólnap mégyek gulyát, ménest, nyáját számlálni s a’ tsikóssal perelni, mért veszett el a’ sok csikó?” (Eörsről 25. Apr. 1773.) Barcsay hadi pályája hasonló módon gátolja az alkotói identitás kiteljesedését: „Ha néha hadi foglalatosságaimtól szabadúlhatok is, és magamat a’ fegyver zörgés közzül el-lopván Músák kebelében pihenhetek, akkor is tsak abban határozom minden ebbéli gyönyörűségemet,

hogy jó Barátim munkájit olvasgassam, és azokkal társalkodjam” (Bán-Kesze, 7. Martii 1773.). Az antológiában történő közlés által Bessenyei maga végzi el az identitások hierarchiájának átrendezését, majd *expressis verbis* leírja, a *jó polgár* fogalma alatt már nem elsősorban a gondos gazdát, a hű és edzett katonát, hanem a hazai műveltség szolgálatába álló értelmiségit érti. Orczynek szánt üzenete Barcsayhoz is szól: „Mond-meg az írónak, hogy ha érdemeivel Hazája Magyarainak ki-nyomtatott munkáiban nem szólgál, 's ekként a' Párnássus alatt annak szüzeinek nem áldoz tehát ki-töröljük nevét a jó polgárok és Poéták társaságából.” A gyűjtemény által Bessenyei olyan költőkként lépteti fel a társaság tagjait, akik képesek az uralkodó irodalomfogalom leváltására, megújítására is azok ellenében, akik „Markalfot, álmos könyvet mázolnak”, és „nyomtatva kóborolnak Hazánkban”. Minthogy ezt a részletet szintén a datálatlan, fiktív misszilis tartalmazza, feltehető, hogy a 17–19. oldalra illesztett szöveg a kötet szerkesztő Bessenyei intencióinak foglalata, és lényegében egy rejtett előszó funkcióját tölti be.

A fiktív(?) Báróczi-episztola

A gyűjtemény első részének utolsó előtti darabja egy Báróczinak tulajdonított vers, értelmezéséhez azonban vissza kell térnünk Bessenyei költői önreprezentációjának narratívájához. A Bessenyei György nevű *szerző* fellépése és beavatása a kötetben megtervezett dramaturgiai építkezéssel történik. Orczy kötetkezdő szövegei révén a költővé avatás már lejátszódott, amikor Bessenyei személyesen is színre lép, és a társadalmi pozíciója, irodalmi múltja, életkora révén is kultikus rangú személlyel, Orczyval való kapcsolatában mutatja meg önmagát. A rá következő Barcsay-levélben megismétlődik, egyben variálódik a jelenet. Barcsay egy *létező* alkotói és baráti közösség nevében, többes szám első személyben szólítja és koszorúzza meg Bessenyeit: „borostyánágot törünk a fejedre, s a murányi várba idézünk”. A történet itt mint-

ha nem arról szólna, hogy Bessenyei hívja meg Orczyt és Barcsayt egy alakuló társaságba, hanem éppen ellenkezőleg, ő az, aki egy közösség tagjává fogadtatik. A borostyánág és a „murányi vár” (Gyöngyösi) motívuma ugyanakkor mintha nemcsak a beavatás jelzése, hanem egyben Bessenyei lehetséges centrumszerepének a kijelölése és elismerése lenne. Az Orczy elleni „konspiráció”, illetve a levélrészlet, melyben Bessenyei és Barcsay Orczyról mint „harmadik személyről” szólnak („Meddig kel[!] még, barátom, Generális Báró Orczi után loposkodnunk, hogy el rejtett munkáját kezéből ki-lophassuk, 's nyomtatás alá adhassuk?”),¹⁷ némiképp más mintázatot mutatnak fel a társaságon belül. Középpontja mintha itt helyeződne át Tarnaörsről Bécsbe. Az átrendeződés előfeltétele Bessenyei költői egyenrangúsítása, indokoltta pedig a privátszférán túllépő irodalmi hivatástudat és egy kulturális nemzeti közösség iránt elköteleződő művelődési program teszi, melynek nyilvános felvállalása itt Orczy költői és közéleti érdemeinél is időszerűbbnek, fontosabbnak látszik. A következő levélben mindenesetre már Bessenyei lesz az, aki többes számban, Barcsayt is maga mellé számolva üzen Orczynak: „kitöröljük nevét a jó polgárok és poéták társaságából.”

Egy ilyen történet mentén Báróczi Sándor kulcsfontosságú szereplője a kötetnek, mert ő az, aki az erős vonulatú Barcsay–Orczy-tengelyt Bécs, Bessenyei és a nyilvános, publikált irodalom javára ellensúlyozhatja. A Báróczitól beszerkesztett, *Barátimhoz* című vers szerzőségét a későbbi szövegkritika megkérdőjelezte, majd Egyed Emese kézirat és epitextus (levélrészlet) által is valószínűsítette, hogy Barcsay műve. A társaság korabeli tagjai között is ismeretes lehetett a szerző kiléte, mert a szöveg, kisebb eltérésekkel szerepel a Révai által kiadott Orczy–Barcsay-kötetben, igaz, hogy Báróczit megidéző címmel: *A' Magyar Marmontel hová kívánczik temetkezni*.¹⁸ Egyetlen lehetőség van arra, hogy

¹⁷ Uo., 17.

¹⁸ A szöveg megjelent az 1789-es Orczy–Barcsay-kiadásban: *Két nagyságos elmenek költeményes szüleményei. A' költeményes gyűjtemény' öregbédésére a' Nagyságos Szerzőknek egyező akaratjokból közre bocsátotta Révai Miklós. Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel. 1789. 77–78. A verset Szira Béla 1933-as Barcsay-kiadásában Baros Gyula érvelése alapján (Barcsay és Báróczi, 1905.) [*Testamentum*] címmel Barcsaynak tulajdonítja. Ezt fogadja el 1983-ban*

a nyilvánvaló Barcsay-bizonyíték mellett Báróczi is a szöveg szerzőjeként legyen említhető. Egyed Emese, könyvének 87. oldalán, az azt megelőző textológiai levezetést mintegy elbizonytalanítva állítja, hogy Barcsay hol eredeti munkájának, hol fordításnak mondja a verset. Ha valóban németről való átültetés, akkor nem kizárt, hogy ugyanazt a szöveget Báróczi is fordította, és a Magyar Marmontelre utaló cím mellett ez tévesztette meg Besse-
nyeit.

Az antológia intencionált narratíváját tekintve azonban nem igazán a szerzőség kérdése lényeges, hanem az, hogy Bessenyei szükségesnek érzi – Bíró Ferenc fogalmazásában – „a kor irodalmi életéből furcsán félreálló”¹⁹ Báróczit is megjeleníteni a kötetben, noha ismeretes, ő nem igazán tartozott a verslevelezők törzstagjai közé. A megidézés ráadásul többszörösen kiemelt módon történik. Előkészíti azt Báróczi nevének említése a 27. oldalon, Barcsay 1773. március 7-i levelében, ahol azt írja, Bessenyei kinyomtatott munkáit Báróczitól kapta meg. Báróczi személye és állítólagos verse ehhez képest csak a 67. oldalon kerül elő ismét, hosszú lábjegyzettel együtt, melyben Bessenyei a többiek-től eltérően *bemutatja* őt, felsorolja megjelent munkáit, és róla egyedül a kötetben azt írja, fordításainak „nyelvünkbe való kiadatásával magyarságát halhatatlanná tette”. Báróczi olyan alkotótársként jelenik itt meg, aki nemcsak ír, hanem publikál is, vagyis Bessenyeiéhez hasonló irodalmi, művelődési nézeteket képvisel. A nevéhez kötött munka műfaját és tartalmát tekintve beilleszthető az episztolás gyűjteménybe, de a felvezetés és a lábjegyzet kívülállóságát, távolságát hangsúlyozza a kötet egymás közt levelező szereplőitől. Az idézett szövegrészek ugyanakkor Bessenyei és Báróczi közeli, szoros kapcsolatára utalnak, egy *másik* társaságra, melynek célkitűzései a hivatásos, intézményes irodalom keretei közé tartoznak.

MEZEI Márta, a címmel együtt (*Magyar költők 18. század*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 849.). BÍRÓ Ferenc 1976-ban Báróczi-szövegként beszél róla (*A fiatal Bessenyei...*, i. m., 140–141.). Végül Egyed Emese kutatásai során került elő egy autográf kézirat és az a levél, melyben Barcsay saját versének vallja a szöveget, említvén, hogy egy barátjának igen tetszett az. (EGYED, *Levelek...*, i. m. 49., 54–55.)

¹⁹ BÍRÓ, i. m., 94.

Monológga szűkülő polilógus: a szerzőket olvasó szerkesztő

Amennyiben nem sajtóhibáról van szó, úgy értelmeznünk kell, miért áll a kötet címlapján a *Bessenyei* név rövid s-sel, míg a kötetben belül mindenütt hosszú mássalhangzóval. Ha a két névváltozat szándékolt, akkor hasonló áldialogikus identitáskettőzésről kell beszélnünk, mint a *Holmiban* a *Bessenyei György és a lelke*, vagy az antológiában a *Bessenyei György magához és a Futó gondolatok között* a *Bessenyei a' Szívével* című szövegek esetében. A címlapon szereplő *Bessenyei* így nemcsak szerkesztője, hanem – Onder Csabáéhoz hasonló értelmezésben – olvasója, értelmezője is a kötet hőseinek, köztük a Bessenyei nevű poétának, miközben a gyűjtemény szereplői is folyamatosan olvassák, interpretálják egymás kéziratos és nyomtatott műveit. Ebben a polilógusban és többirányú interpretációs folyamatban azonban felerősödik és egyre hangsúlyosabbá válik az, ahogyan a levelek tartalma alapján a szerkesztő *Bessenyei* látja főhősének változó helyét a társaságban belül.

Jelentéstani összefüggéseit vizsgálva a polilógust, a hívólevél-válaszlevél-szerkezet, úgy tűnik, csak formailag szervezi a kötetet, miközben tartalmi szinten több tekintetben a szólongatás–csend, vagy a kérdés–elutasítás jellemzi az induló és érkező küldeményeket. Újra és újra megismételt ösztönzésként hangzik el például Bessenyei részéről a publikálásra való felhívás, miközben Orczy is, Barcsay is inkább a megjelent művek *olvasói* tisztességét hajlandók felvállalni. Ez a történet tehát, legalábbis egyelőre,²⁰ kudarccal zárul Bessenyei számára.

²⁰ Orczy Lőrinc, mint ismeretes, élete utolsó éveiben engedélyezte Révai Miklós számára verseinek, Barcsayval folytatott levelezésének – anonim – kiadását: *Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől. A' költeményes gyűjtemény öregbedésére a' Nagyságos Szerzőnek különös engedelmével közre bocsátotta Révai Miklós. Pozsonbann, Locwe Antal betűivel, 1787. Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. A' költeményes gyűjtemény' a' Nagyságos Szerzőknek egyező akaratjokból közre bocsátotta Révai Miklós. Pozsonbann, Locwe Antal betűivel. 1789.*

Hasonló kísérletsorozat figyelhető meg a legelső, sőt azt megelőző (publikálatlan) szöveggel kezdődően egy bölcséleti/bölcselkedő diskurzus kialakítására, s ezáltal Bessenyei személyessé szublimálódott filozófiai kételyeinek, kérdéseinek tematizálására. Az Orczy Lőrincnek elküldött, a gyűjteményben nem közölt hívó verse (talán a *Hunyadi László Toldalékának* valamelyik darabja) is hasonló kérdések sorozata lehetett. Orczy kötetnyitó válasza Bessenyei vallási, filozófiai kételyeire, kéteskedéseire vonatkozóan is elutasító jellegű. Felsorolja azokat a szempontokat és veszélyeket, melyek a végletekig menő kérdésfeltevessel járnak. Beszél az emberi megismerés határainak tudatosításáról és az ebből eredő pesszimizmus etikai megközelítésének lehetőségéről. Az illúziókról való lemondás („Mire mehet egy kis ember tudománya?”), a tudás fogalmának relativizálása („Völt olyan vaksága emberi elmének / A' Crocodylustis tartották Istennek”), a határok felismeréséből eredő megnyugvás („Bóldog, ki ösméri tehetetlenségét”), a makacsság fizikai ártalmaira való kitérés („Aristotelesnek testit örvény lepte / Mikor dagadását tengernek szemlélte”), a metafizikai érvek („Isten úgy akarta, hogy ember dolgozva / Tselekedne inkább, mint sem gondolkozva”) a hosszú esszévers egy-egy strófájában kapnak helyet. Véggkövetkeztetése, hogy nem a megismerési korlátok áttörésének vágya, hanem az etika, az erkölcs, a bölcsesség és az érzelmek ápolása lehet az emberi élet egyetlen értelmes célja.

Barcsay Ábrahám más megközelítésből ad tanácsot a folyton kérdező Bessenyeinek. A Diogenész- és Nagy Sándor-metaphora szembeállításával a világhoz való viszonyulás két szélsőséges pontját jelöli meg: az egyik úgy próbálta legyőzni a világot, hogy megvetette, a másik pedig úgy, hogy meghódította. Barcsay a harmadik utat kínálja fel, a kivonulás és felülemelkedés helyett a benne-létet, a határok, s ezzel együtt az életörömök elfogadását: „Jó néha Lorentzó társaival lenni, / Jó olykor szép szűzzel lenni, s tántzba menni...”²¹ Más levelében Barcsay ugyanezt a választ a költészetszemlélettel is összeköti. Hasznos költészetet, amely a nemzeti lét minőségének megváltoztatására, az erkölcs, a gondol-

²¹ A' *Bessenyei György Társasága*. Bétsben, 1777, 16.

kodásmód átformálására törekszik, nem lehetséges a kéteskedő filozófus pozíciójából művelni: „Eleven koporsót tsinálnál magadból, / Mint tapasztalhattuk a’ szomorú *Yungból*. / Kár volna Barátom, így el-temetkezni / S’ Hazádnak hasznáról úgy el felejtkezni.”²²

A levelezőtársak gondolkodása alapjaiban tér el Bessenyei filozófusi nyugtalanságától: míg ő a kérdések megválaszolására, azok a kérdésekhez való helyes viszonyulás kialakítására törekednek. Az elutasítás és a meg nem értés a kötet ezen narratívájában a szükségszerű elmagányosodáshoz vezet. A fokozatos távolodást egy idő után a levélkapcsolat akadozása jelzi. 1774. Sz. György Havának utolsó napján Barcsay serkenti Bessenyeit a megszólalásra: „Ugyan György mit mivelsz, mibe töröd fejed, / Hogy Barátodat így el-felejtheted?” A kérdésre Bessenyei egy 1776-os kétsorost illeszt be kivonulásáról és elnémulásáról: „Barátom, kérdezed, mondjam-meg mint vagyok: / Mozgok a világban, nézek és halgatok”. A valódi választ egy később beszerkesztett, de ugyancsak 1774-es, Orczynak szóló levél tartalmazza, miszerint ekkor Bessenyei éppen betegen fekszik, mintha csak a kötetnyitó vers jóslata vált volna be rajta, amikor azt írja Orczy, a mértéktelen tudásvágy Arisztotelésznél is fizikai ártalmakat okozott. Az Orczyhoz utolsóként írott, 1774-re datált darab, mely a tegező megszólítás elhagyásával a távolodást jelzi („Jöjjön fel, Nagyságod, a jövő farsangba”), a levélkapcsolatot is elégtelennek tartja. Mintha abban bízna, a személyes találkozás alkalmasabb lenne kételeyeinek kibeszélésére és megnyugtatóására, Bécsbe invitálja Orczyt: „Hol van? jöjjön Nagysád, Ninusig mennyünk-fel / S’ tart-sunk tanácsokat minden nemzetekkel, [...] Keressük ha lehet azt a nyugodalmat / Mely el-fedezhetne annyi sok fájdalmat”.²³ A Bessenyei magányáról, betegségéről és invitációiról szóló levelekre sem válasz, sem reflexió nem található a kötetben, Orczyhoz és Barcsayhoz mintha el sem jutottak volna e szövegek.

²² *Uo.*, 40.

²³ *Uo.*, 33.

A felismerést és a fordulópontot a közvetlenül ez után jövő datálatlan szöveg, a *Bessenyei György magához* című költemény jelenti, mely a (látszat)polilógust éles váltással formailag is monológgá szűkíti be. A személyes, közvetlen kapcsolat Orczyval és Barcsayval itt le is zárul. A kötet végén álló Barcsay-vers (*A' Békességhez*) már nem episztola, mint ahogy a rá következő szöveg is Barcsaynak Orczyhoz szóló verslevele (*midőn a' vizek folyásának egyengetésére rendeltetett volt*).²⁴

A filozófus-poéta Bessenyei e fordulat után még új személyekkel új dialógusokat kezdeményez. *Egy professorhoz* küldi el kérdéseit, aki nem válaszol, ide szerkeszti be a legkorábbi írásait a szerzetes Szluha Demeterhez, akivel szintén az első levélváltás után megszakad a kapcsolat, és ide idézi be Báróczit. A Báróczinak tulajdonított szöveg egyben *testamentum*, műfajilag, tematikailag a magány, a búcsúzás, a távozás képzetköréhez tartozik, s erre erősít rá az első rész utolsó szövege, mely időben is a legkésőbbi, 1777. június 25-i keltezésű. A meg nem nevezett Barátnak szóló zárlat a filozófus Bessenyei szellemi társkeresésének kudarcáról, szimbolikus haláláról szól: „Barátom! [...] Képzeld magadnak valamely embert az oceánus tenger közepén egy hajóban kőszálak közt hanyattatva örökké küszködni, evezni, szüntelen egy helyben forogni s végre kezeit az egekre nyujtván nagy sóhajtások közt elsüllyedni”.²⁵ Annak a folyamatnak a végpontjához ért a történet, melyet Orczy és Barcsay kezdettől fogva előre jeleztek, s amelyet a *Bessenyei György magához* című vers motivikusan is magában foglalt: „[...] sok oly kő-szálakat / Kerülök, hol mások lelték halálokat [...] Így az Ég, föld között szüntelen hanykodva / Nyögök, s' majd nevetek élven sohajtozva.” Az antológia e narratívája végzetdráma, a zárlat maga pedig egy jóslat beteljesüléseként értelmezhető.

A kötet második része egyszerűs szerzős sorozat, és *Futó darabok* címmel kizárólag Bessenyei esszészövegeit tartalmazza. Mégsem szatellit-funkcióval rendelkezik csupán, ahogyan Onder Csaba fogalmaz, hanem szervesen kapcsolódik az elmagányosodás,

²⁴ *Uo.*, 60–67.

²⁵ *Uo.*, 69.

egyszólamúsodás narratívájához. Az egybetartozás tényét a kötet szerkesztő Bessenyei szoros szövegkapcsolattal jelzi. Az első szöveg címe (*Az elmének hánykódásairól*) és kezdete közvetlenül utal vissza az előző rész vezér- és záró motívumaira: „A' habos tengernek magába küszködő térségére nézni; vagy az emberi okoskodásoknak egymást dülő lármáját hallani, egyenlő tsudállatosságú tapasztalások. A' tengert habok nélkül, és az emberi nemet nyugodalomban ki látta valaha?”²⁶

A *Futó darabok* formájuk szerint monológok, tartalmukat tekintve pedig a várt és hiányolt reflexiók a poéta Bessenyei György kérdéseire a meglett barát, az értő szellemi társ, az antológiászerkesztő Bessenyei György részéről, aki immár szereplőként és egyetlen dialóguspartnerként lép be a fikció kiüresedett terébe.

Epilógus

A kudarccal végződő filozófiai diskurzus története lehetséges magyarázatként szolgál arra nézve, miért szakad meg 1777 után Bessenyei levelező kapcsolata Barcsayval és Orczyval, majd 1779-ben Ányos Pállal, ám a kortárs olvasókra kétségtelenül nagyobb hatással volt az antológia irodalmi narratívája és szerkezeti modellje. Kreskay Imre 1778 első felében küldi meg Ányos Pálnak a kötetet, a következő verslevél kíséretében: „Küldöm Bessenyei Györgynek Társaságát, / Hazánk fiaival tudós nyájasságát. / Vedd jó néven. Látsz itt több magyar írókat, / S hazanyelvünket szebb napfényre hozókat. / Mely szerencsés! ki-ki ily szép társaságra / Szeret tehát, hív, tudós, nemes barátságra”.²⁷ Ányos a Bessenyei-kötet többszerzős felépítését és narratíváit utánozva még ebben az évben összeállítja a maga „társaságát”, az ún. Esztergári kódexet, majd 1782 augusztusa után hasonló szerkezettel az Aka-

²⁶ *Uo.*, 73.

²⁷ *Ányos Pál 1756–1784*, szerk. Szajbély Mihály, Vár ucca tizenhét, 1994/2, 18.

démiai kódexet.²⁸ Orczy és Barcsay levelezése 1789-ben szintén ilyen felépítéssel jelenik meg, és részben követi a modellt Révai Miklós, aki 1787-ben *Elegyes versei* függelékében Kreskay Imre, Tóth Farkas, Horváth Mihály, Benkő József, Mártonfi József, Bolla Márton, Horváth Ádám és Baróti Szabó Dávid hozzá írott darabjait közli.²⁹ Bessenyei többnarratívás kompozícióját azonban úgy tűnik, csak Ányos Pál tudta a maga két, nyomtatásban soha meg nem jelent kéziratot kötetében hasonló szintezéssel újrateremteni.

²⁸ Az Esztergári kódex címlapja: *Ányos Pálnak, Első Remete Sz. Pál Rendén Lévő Szerzetesnek Őszve szedett Írásai* MDCCLXXVIII.; az Akadémiai kódex: *Ányos Pálnak Első Remete Sz. Pál rendén lévő Szerzetesnek Írásai*. Ismeretes, hogy az előzőt az Országos Levéltár, a másodikat az MTA Kézirattára őrzi.

²⁹ *Révai Miklós elegyes versei, és néhány apróbb kötetlen írásai*. Függelékül hozzájuk adatnak másoknak is némelyly hozzá írott darabjaik, végre néhány régiségek is. Pozsonyban, Locwe Antal betűivel, 1787.

Labádi Gergely

A' BESENYEI GYÖRGY TÁRSASÁGA ÉS AZ 1770-ES ÉVEK IRODALMA

A felvilágosodás kori episztola-műfaj magyarországi történetének nullpontját keresve hamar egyértelművé válik az érdeklődő olvasó számára, hogy ott *A' Besenyei György Társasága* áll. E kiadvány a szakirodalom szerint ugyanis megmutatja a műfaj valódi természetét, kijelöli eredetét, bizonyítja magyarországi történetének 1771 „utolsó hónapjaitól” datálódó történetét.¹ Az utókor számára belső határpontot is jelöl: a kötet megjelenése után (1777) az episztolák első írónemzedéke elhallgat.² A kötetre vonatkozó részletesebb megállapításokat Onder Csaba imént hivatkozott tanulmánya alapján a következő néhány pontban gondolom összefoglalhatónak:

1. A kötet az 1770-es évek megváltozott irodalmi diskurzusának reprezentatív kiadványa.

2. E diskurzust műfajilag és tematikailag heterogén szövegek alkotják, melyek médiuma a magánlevelezés.

3. E diskurzus fölött nincs olyan integratív pont, amelyből be lehetne látni a résztvevők polilógusát.

4. A kiadványból, bár a szerkesztő egyidejűleg működtet narratív és dialogikus szövegszervező eljárásokat, nem ismerhető meg a társaság egésze és teljes története.

5. Besenyei a választott retrospektív nézőpontból egyszerre szerzője, szerkesztő-narrátora és hőse e kiadványnak, és így e diskurzusnak is.

¹ BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Besenyei és íróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976, 20.

² ONDER Csaba, *A klasszika virágai (anthológia – praetexta – narrativa)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 174.

6. Bessenyei a kiadvánnyal nem az egyes műveket, hanem magát a diskurzust emelte irodalmi rangra.

Az állításokat két csoportba lehet sorolni: az első három pont az 1770-es évek eleje valósnak gondolt eseményeit, jellegzetességeit veszi számba, az utolsó három pedig arra vonatkozik, hogy *A' Besenyei György Társasága* című kiadvány miként viszonyul e valós eseményekhez. Nem tisztázott azonban, és ezért szükséges szembenézni a kötet kapcsán a szakirodalom megállapításaival, hogy e kiadvány mennyiben határozza meg a hetvenes évek diskurzusáról rendelkezésünkre álló tudást; mennyiben Bessenyeinek e diskurzusban játszott szerepéről alkotott képünket; végül milyen következményei vannak, ha vannak egyáltalán, az episztola műfaj történetére és elméletére nézve.

1771 utolsó hónapjai és *A' Besenyei György Társasága*

Az előző kérdések megválaszolásakor sajátos ellentmondásba ütközünk, amelyet a szakirodalom nem tett megfelelően reflektálttá: Onder Csaba szerint Bíró Ferenc feltételezését, mely szerint Bessenyei és Orczy 1771 végén meginduló levélváltása áll az episztola felvilágosodás kori magyar irodalmi karrierjének kezdetén, azt a gyűjtemény indítása azonnal igazolja.³ Nem számol azonban azzal, hogy mind a feltételezés, mind az igazolás magából a kiadványból veszi az alapot. A háttérben persze ott munkálhat Kazinczy visszaemlékezése – „az új társ felkeresése a régiekkel s a régiek kiterjesztett karral jövőnek az új elébe; leveleinkben tézénk egymást, mint a rómaiak, hogy a külvilág nyűgétől megszabadulhassunk”⁴ –, amely a kéziratos leveleknek a felvilá-

³ *Uo.*, 170–171.

⁴ KAZINCZY Ferenc *művei*, I–II, s. a. r. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979, I, 297–298. (*Pályám emlékezete*).

gosodás kori magyar irodalomban betöltött fontos szerepére hívja fel a figyelmet. De hiába vág egybe Kazinczy megállapítása az 1770-es évek nemzedékének műveiben található barátságkultusz önleírásaival, egy önleírás sem ártatlan... A 18. század végének irodalmi érdekű levelezéséről adott leírások tudatossága ugyanis az adatok (vagy inkább: mítoszok) helyi értékére irányítja a figyelmet: az egyik esetben az újszerű ideológiai és kulturális program legitimációs aktusára (Bessenyei írásaiban 1777 táján kezd előtérbe kerülni ez a problémakör), utóbbiban pedig az irodalmi vezér szerepét megőrizni kívánó Kazinczy polémiaiára.

Egyébként is hogyan lehetne filológiaiilag hiteles forrásként elfogadni azt a kötetet, amely egyik jegyzetében például azt állítja, hogy a „Barátim! ha egyszer az én óráim el-jön” kezdetű vers Báróczi Sándoré.⁵

Mindezen meggondolásokon túl a kötetben olvasható műveknek a feltehetően valóban elküldött misszilisekkel történő azonosítása és az e műfaji paktumban rögzített alapvető sajátságok (összintesség, igazság stb.) alapján való értelmezése a kötet szoros olvasása során előkerülő anomáliák miatt finomítandó.

Melyek ezek az anomáliák?

A legnyilvánvalóbb a kelet nélkül Barcsay Ábrahámot megszólító, „Meddig kel még, barátom, Generális Báró Orczy után lopóskodnunk...” kezdetű levél. Az ebben olvasható mondat („*Két his Levelét, melj nagy szívének lag-kisseb’ probája, kiadtam, mint láthatod...*”) bizonyítja, hogy az olvasható szöveg aligha lehet ebben a formájában ténylegesen elküldött misszilis, csak a kötet léte ad értelmet e kijelentésnek.⁶ Ugyanígy ellentmond a műfaj szabályainak, hogy Bessenyei első levele (a kötetben a harmadik

⁵ A' Bessenyei György társasága, Betsben, 1777, 67. (<http://www.kiad.hu>) – Barcsay levelei ugyan egyértelműek, de a teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy a *Két nagyságos elmének...*-ben a cím nyilván Báróczyra utal: A' Magyar Marmontel hová kívánczik temetkezni. ([BARCSAY ÁBRAHÁM, ORCZY LŐRINC], *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, [...] közre bocsátotta RÉVAL Miklós, Pozsonbann, 1789, 77–78.)

⁶ BESENYEI, i. m., 18. (Kiem. tölem. L. G.) Erre egyébként már Horváth János felhívta a figyelmet (HORVÁTH János, *Orczy Lőrinc = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 661.).

darab), amelyik tematikus érvek alapján Orczynak a kiadvány élén álló episztolájára válaszol, bő egy évvel későbbi, 1773. május elsejei kelettel jelenik meg a kötetben. Barcsay Orczyhoz írott korai leveleinek sűrűsége alapján Bessenyei és Orczy feltételezhető viszonylatában ez túlságosan nagy időköz egy válaszevének. Az egyes darabok dátumozása egyéb tekintetben is problematikus, különösen a kötet elején található Bessenyei-episztolák esetében. A kötetben is jelzett hiányok és a tematikus, valamint a grammatikai-retorikai különbségek több, különböző időpontban született szöveg egymás mellé illesztését valószínűsítik. Az időrend felforgatásával együtt jár az is, hogy az adott tartalom pillanathoz kötése ütközik a kötetből kirajzolódó kapcsolatok időbeli dinamikájával.

A *Bessenyei György Társaság*ban olvasható darabok mindezek miatt aligha azonosíthatók az elküldött misszilisekkel; ebből következőleg legfeljebb korlátozott érvénnyel vonhatók le belőlük következtetések az 1770-es évek elején lezajlott műfaji fordulatra. A kötet szerkezetéből, a szövegek peritextusából megalkotható jellegzetességek viszont igen élesen rajzolják ki az e diskurzusról felkinált szerkesztői képet. Ennek legfontosabb eleme, amint arra Onder Csaba is felhívja a figyelmet, Bessenyei György középpontba állítása. Az új szereplők előbb mindig őt szólítják meg, s ő csak ezután válaszol nekik, tehát egyszer sem lép föl kezdeményezőként; két leíró vers kivételével minden szöveg valamilyen formában kapcsolódik hozzá: címzettként, szerzőként, vagy mint a *Barátim*hoz esetében, szerkesztőként. Vezető szerepének igazolását ráadásul egyéb, e kötet epitextusaként működtethető szövegek is alátámasztják, mindenekelőtt az alig két évvel később az ő kezdeményezésére és gyakorlati vezetésével létrejött Hazafiúi Magyar Társaság. A nyomtatott kötet pedig már Toldy esetében is uralja az értelmezéseket;⁷ a felkinált kép újragondolását a kortárs olvasatok megismerése segítheti.

⁷ „Als Dichter war er [Orczy] nur aus Bessenyei's Társaság bekannt"; „Als Dichter trat er | Barcsay | zuerst 1777 in Bessenyei's Társaság auf, und erfrucht sich bereits einer besondern Aufmerksamkeit des Publicums, als seine Poesien, meist Episteln, 1789 Révai sammelte, und [...] zu Pressburg herausgab." – *Handbuch der ungrischen Poesie*, I–II, hg. Julius FENYÉRY, Franz TOLDY, Pesth, Wien, 1827–1828, I, 145, 155.

Az episztolázásról a kötet által kialakított kép másik fontos eleme a többi tag kiválasztása. Bessenyein kívül azonosíthatóan négyen szerepelnek a kötetben: Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám, Szluha Demeter, valamint a megszólalás pozícióját tekintve különleges helyzetű (és az elemzésbe éppen ezért nem bevonható) Báróczi Sándor. Ebben a névsorban az az igazán érdekes, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján Bessenyei nagyjából egy időben, valamikor 1771 legvégén kereste fel leveleivel a kötetben később szereplő társait. Magából a kiadványból vett érv Orczy és Szluha szövegének dátuma; a kötettől független adatok időben korábbiak: Barcsay-misszilisé,⁸ illetve a *Hunyadi László Trágédiájának* toldalékában korábban közölt levelek.⁹ Amennyire a nyomokból a megírás szituációjára következtetni lehet, az derül ki, hogy Bessenyei személyesen már ismerte a címzetteket; Orczyt, Barcsayt és Szluhát külön-külön kereste fel; továbbá valószínűsíthető, hogy partnerei eleinte nem tudtak a másiktól írt levelekről. Az 1771 végén létrejövő írásos kapcsolatoknak e kötetben történő megőrzése kivételes jelentőségűvé avatja őket – és azok is maradnak, mivel nem tudjuk, ez idő tájt tájékozódott-e másfelé is. A kötet a szereplők kiválasztásával az 1771 végi esemény radikalitásának állít emléket.

Nem azért hiányos tehát a kötet, mert nem szerepel benne például Ányos Pál, ekkor még nem is ismerik egymást, hanem azért, mert e levelezőtársak aligha teljes reprezentációi Bessenyei György 1770-es évekbeli levelezésének. S nemcsak a korabeli tudóslevelezések ismeretében szűk körű a válogatás, feltűnő hiány például Bessenyei Sándor kimaradása. A válogatás gesztusa tehát már maga is jelzi az 1771 végi események radikalitását: a megszólítottak Bessenyei számára az irodalmi élet teljes területét lefedik. A három szereplő a műveit nyomtatásban publikálni ké-

⁸ „Nékemis irdogál olykor Gyuri” – *Menyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrínchez (1771–1789)*, s. a. r., bev. és jegyz. EGYED Emese, Kolozsvár, EME, 2001, 47.

⁹ BESSENYEI György *összes művei. Költemények*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Akadémiai, 1991, 93–98. (*A' Mária völgyi tisztelendő paulinus atyáknak.*) Az első levélre ekkor szerénységből nem közölt válasz feltehetően *A' Besenyei György Társaságában* kiadott Szluha-episztola.

szülő író számára tájékoztató pontot jelenthettek, az első mint vitathatatlan irodalmi tekintély, a másik kettő pedig mint a kortárs, nemzedéki kulturális törekvések két lehetséges irányának, a világinak és az egyháznak a képviselői. A radikális jelző használatát a levelezőpartnerek válaszai is indokolhatják: nem értik (Szluha), vagy ha értik is, nem helyeslik (Orczy, Barcsay) az irodalmi hagyomány filozófiai (érzékenység-konceptió) és/vagy strukturális (nyomtatás) felforgatását (Barcsay).

A' *Bessenyei György Társasága* harmadik fő sajátága, hogy a kötetben olvasható szövegek nagy része, huszonnégyből tizenhat, a misszilis többféle műfajjegyet mutatja (pl. címzés címként szerepeltetése, keltezés, aláírás), s a többi is tartalmaz legalább néhányat. Ez megerősíti a kötet címébe emelt birtokos viszony által definiált olvasói szerződést, a szövegek valóságra vonatkozathatóságát növeli: a szerkesztő-kiadó azonos az egyes szövegek címetteként, vagy szerzőjeként megnevezett személlyel. Efelől olvasva lehet ugyan anomáliaként értelmezni a szövegek belső és kikövetkeztethető referenciális ellentmondásait – mint tettem e fejezetben korábban –, de jelen esetben fontosabb az azonosság következménye, tudniillik, hogy a szövegekből kiolvasható műfaji, ideológiai, irodalomszociológiai sajátosságok a megjelenő személyek gondolataiként, viszonyaik tükröként tételeződnek. A narratív szál és a szövegek keltezése közti ellentmondás így új értelmet nyer, mivel homogenizálja a kötet által felölelt közel hat esztendő: az időpillanat bármely pontjához bármely szöveg köthető. Orczy leveleinek első helyre emelése tehát nemcsak fontosságának elismerését, és Bessenyei szerepének kiemelését szolgálja – hasonlóképpen Fekete kötetéhez¹⁰ –, hanem a benne foglaltaknak A' *Bessenyei György Társasága* egészére történő kiterjesztését is. A dátumok jelölte időpontok tetszőlegesek, a kötet elején

¹⁰ „Egy Levelét ezen érdemes Hazafinak [Orczy Lőrincnek] munkáim között fogják találni Olvasóim: de azt csak azért iktattam bé, hogy egy részint láss[ék] milyen kegyességgel bátorított légyen; más részről pedig azon buzgó tiszteletemet, a'mellyel életemben hozzá viseltettem, ezen örök emlékezetű Hazafi Hamvaihoz is bizonyíthassam.” – Néhai Galántai Gróf Fekete János *Magyar Munkái*, I–II. rész, é. n., 6r. (MTAKK, K 684.)

megütött hang, a felvett tematika, a belépő személyek közti viszonyrendszer végig egynemű.¹¹

A kötet sugallta műfajfelfogás tehát mindenekelőtt az episztoláknak a misszilisekhez való kötődését emeli ki. Ez meghatározza a formát, versre verssel illik válaszolni, tehát a versek misszilisekbeli megjelenése nem tételezhető problémaként, jöllehet *A' Besenyei György Társasága* tizennyolc szövegében (a *Futó darabokat* nem számítva) mindössze négyben van prózai és verses rész egyaránt; a típust (barátságos levél) és az ezzel járó kötetlen tematikát; a személyközi viszonyoktól (egyenlőség) függő hangnemet. De hogy ez a kép mennyiben függ a megjelenés formájától, azaz a nyomtatástól, és emiatt módosulhatnak-e a „kezdetről” szóló leírások, arra csak a következő rész végén lehet válaszolni.

A' Besenyei György Társasága korabeli olvasatai

A' Besenyei György Társasága jelentésének és esetleges jelentőségének megalkotásakor a szakirodalom előfeltevéseinek már említett vakfoltjait élesebben világít(hat)ja meg a korabeli olvasatok vizsgálata.

A nem túl nagyszámú kortárs források két dologban egybehangzóak: egységesen a „magyar irok” reprezentációjaként tekintenek a kötetre, Besenyei szerepét pedig jó ideig nem tartják jelentősebbnek a többi résztvevőéhez képest. A tematikus értelmezéseket és az írók közti kapcsolat jellegéről írottakat tekintve azonban már találni eltéréseket.

A fennmaradt források időrendjét követve az első adat Ányos 1778-as Esztergári kódexéből származik. A Kreskaynak küldött,

¹¹ Onder Csaba utal az egyetlen, ugyan csak időleges változásra Barcsay és Besenyei kapcsolatában – ONDER, *i. m.*, 173.

1778. július 12-i kelettel ellátott episztola címéhez (*Ugyan Annak*) a következő jegyzetet fűzi az episztola írója:

Ezen levelet írja a' Poeta Kreskainak, midőn el küldötte néki *Bessenyei Társosságát*. Melly könyvetskének olvasásától függ az egész levélnek értelme.¹²

Hogyan olvas Ányos? Mindenekelőtt: a kiadványban szereplők közül ekkor még csak Barcsayval van kapcsolatban, továbbá – s ez egyedivé teszi a vers e változatát (valamint magát a kéziratos kötetet) – Ányos értelemszerűen még nem tudhat a Hazafiúi Magyar Társaságról. Ez utóbbi ugyan banális megállapításnak tetszhet, de a dolgozat szempontjából korántsem érdektelen, mivel ez azt jelenti, nem működhet számára epitextusként – *A' Besenyei György Társasága* többi ismert korabeli olvasatába viszont belejátszik, belejátszhat e rövid életű intézmény.

Mit olvas Ányos? A kiadványból számára a magyarnyelvűség a legfontosabb: a bevezető nyolc sor az efelett érzett megindultságot fejezi ki. Az első sorok ugyan csak e nyelvi szempontot hangsúlyozzák, de már ezekből is kiderül, hogy a kötetet az episztola beszélője a magyar írók reprezentációjának fogja fel („A' Magyar Iroknak gyullaszt sőrénisége”). A Kreskay által küldött kötet részletesebb elemzése viszont a témának köszönhető: mivel Ányos nem hisz érzékeinek, „eszétől” kér bizonyosságot. A kilencedik sortól a huszonhatodikig tart *A' Besenyei György Társasága* tüzetes olvasata. Ányos azonban korántsem a kötet sugallta rend szerint olvas (illetve írja olvasását): nem említi sem Báróczit, sem Szluha Demetert, valamint ebben a versben nem reagál a kiadványban folyamatos számozással közölt *Futó Darabok* szövegeire sem, jöllehet az Esztergári kódex egy másik helyén használja azokat.¹³ Sorrendben: Orczy, Barcsay és Bessenyei nevét írja le.

¹² ÁNYOS Pálnak *Első Remete Sz. Pál Rendén Lévo Szerzetesnek Öszve szedett Írásai*, MDCCLXXVIII, 25–26. (MOL P szekció, Ányos család iratai).

¹³ „Hobé azt állittya hogy 'Természetünktől szüntelen Hadakozásra vagyunk alkotva, nem pedig békességre.' – ÁNYOS, *i. m.*, 34–36. oldalán közöl, Barcsaynak írott (1778. okt. 3.) vers jegyzetében. Vö. *Az elmének hanykodásairól* című Bessenyei-írással: „Hobbés úgy hiszi: emberi nemünk, természeti szerint, szüntelen való háborúra van teremve.” – BESENYEI, *i. m.*, 77.

Nem követi tehát sem a kötet lineáris rendjét (Orczy–Bessenyei–Barcsay–Szluha–Báróczi), sem az időrendet (Szluha–Orczy–Bessenyei–Barcsay–Báróczi). Az Ányos által írtak sokkal inkább fontossági hierarchiának tűnnek.¹⁴ Ebből a szempontból döntő jelentőségűek lehetnek az Orczyról írottak: „Aggott Orczit látom mint a’ sast ifjadni”. A sas-hasonlat ilyen típusú használata a keresztény szimbolikához köthető: a Zsoltárok könyvében (103:5), valamint Ézsajásnál található (40:31) versek szerint a kereszténységben a sas megifjodásáról szóló hagyományhoz kötik a keresztség felvételét, a sas Jézus Krisztus égi aspektusára utal. A képet Ányos még három soron keresztül részletezi további biblikus allúzióval erősítve (Jer 10:13). Amint Jézus Krisztus új korszakot jelent az emberiség történetében (pontosabban: ő maga a történelem), úgy Orczy is a magyar nemzetében.¹⁵

E négy sor után következik a Barcsayról írott, a hármójuk közül leghosszabb rész. A kép („Kapitány Bartsai futva megy Tarnára, / Hogy vegye Ankhisest pántzélos vállara”) tulajdonképpen az Orczyról írottak átfordítása az antik hagyomány nyelvére: a vergiliusi eposzban Anchises jelentős szerepet játszik, s nemcsak mint a honalapító apja, hanem mint a nemzet hivatásának, jövődjének tudója, illetve mint e tudás átadója. Az Ányos-vers értelmezésekor figyelembe kell még azt is venni, hogy a Barcsayról írott sorok egy, *A’ Besenyei György Társaságában* megjelent Barcsay-episztolát parafrázálnak.¹⁶ Anyosnál Barcsay csak egymaga siet Orczyhoz Tarnára, míg az alapjául szolgáló, a nyomtatásban megjelent versben még Bessenyei is ott van oldalán. Mindez már előrevetíti, hogy az episztola írója számára Bessenyei ekkor korántsem olyan jelentős személy, mint a későbbi hagyományban. Ányos harmadikként, utoljára említi (de legalább meg-

¹⁴ Orczy és Bessenyei közti viszony hierarchikusságát e verssel bizonyítja Ballagi (BALLAGI Aladár, *A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére*, Pest, 1872, 51.).

¹⁵ Maga a kép oly szuggesztív, sikeres, hogy Kreskay is átveszi episztolájába, amelyet Bessenyei katolizálásáról írt Révainak (KRESKAY 1779, 79.), majd feltehetően innen került át a *Két nagyságos elmének...* ajánlóversébe (BARCSAY, ORCZY 1789, o. n.).

¹⁶ BESSENYEI, *i. m.*, 26–27. (*Bessenyei Györgynek*, Sz. György Havának utolsó napján. 1774. Bartsay).

említi) Bessenyeit. A róla írottak kimerülnek költői képességei dicséretében. A barátságkultuszt, a műfaji sajátosságokat, valamint a „tudomány”-problematikát Ányos nem tartja kiemelésre méltónak, ezek tehát számára (legalábbis a Kreskaynak írott episztolája alapján) nem fontosak a kötetből.

Milyen következtetést lehet levonni ebből az episztolából? Mindenekelőtt: Ányos referenciálisan olvas, azaz a magyar írók „sőrénységé”-t emlegetve azonosítja a szerzőket a szövegek szereplőivel, elfogadja a levelekkel felkínált olvasói szerződést. A referenciális olvasás azonban azt is jelenti esetében, hogy felülírja a kötet kínálta képet, negligálja a szerkesztő kínálta rendet, nem fogadja el Bessenyei központi szerepét, másokat pedig kizár a „társaságból”.

Ányoséhoz részben hasonló, részben viszont eltérő Kreskay Imre 1778–1780 között született verseiben adott értelmezése *A' Besenyei György Társaságáról. A Barátságos mulatozások verseiben* című kéziratos kötetét szerzője 1779-ben kezdte összeírni. A bevezető versek alapján (*K. Vers szerző lantjához,¹⁷ Örül a' Magyar nyelvnek épülésén*) a kéziratos kódex egyértelműen a magyarnyelvűség programjának szellemében fogant. Míg a korábbiakban csak magányosan, a „lármas világ”-tól elzárkózva latinul írta Kreskay verseit, addig e kötetrel már a „haza” nyelvének „oszlopit” látni és „több Istápi” közt maga is támogatni kívánja. Nemcsak egyéni életútjában következett be fordulat, hanem az egész országében – így a második vers. Ez utóbbit nem köti semmilyen konkrét eseményhez, mindenesetre Ányoséhoz hasonló értelmezést sejtet, hogy a kötet elején található versek közül három is Bessenyei tevékenységét dicséri, köztük *A' Besenyei György Társasága* olvasásáról beszámoló episztolája is. Kreskay hogyan olvassa e kiadványt? Az autográf változatban rendelkezésünkre álló, Szluha Demeternek írott episztola így kezdődik:

Vettem Bessenyei Györgynek Társaságát,
Hazám-Fijaival nemes mulatságát.

¹⁷ A vers korábbi változata egy Ányos Pálnak írott episztola (*Ki Deák verschben...*, 1778. júl. 29.): ÁNYOS, *i. m.*, 28–29. (Kiadatlan.)

Olvastam nevedet, 's mit deák versekben
 Irtál Barátodhoz józan szövétségben.
 Melly szerentsés ki ki érdemes társakra
 's magához illendő juthat barátságra.
 Ládd Barátom melly szép az ilyen Társaság,
 Melly hasznos az egymást szerető nyájasság.
 Midőn ezért több szív egy Lélekben kerül.
 Gyűmöltse hazának mert hasznára derül.¹⁸

A versben ezután hosszasan ecseteli Orczy (8 sor) és Barcsay (20 sor) érdemeit, valamint Báróczi hibáit (44 sor) – érdemei elismerése mellett; Bessenyeiről azonban a bevezető idézett során kívül egy szó sem esik. Az Ányosnak küldött változatban még ennyi sem.¹⁹ Egy ekkortájt keletkezett másik episztolája is csak a *Futó Darabok* Bessenyeiére utal, elítélőleg. Ányostól eltérően Kreskay azonban a bevezető sorokban nemcsak az egyes résztvevőkről ír jót vagy éppen rosszat, hanem a kötet egészére vonatkozó megállapításokat is tesz (persze Bessenyei kihagyása igencsak érdekessé teszi a listát). A kötet cím szabálytalan használatát, valamint az ahhoz fűzött magyarázat Bessenyeit teszi meg a kötet központi szereplőjének, a folytatásban azonban róla Kreskay már semmit sem ír, tehát csakúgy mint Ányosnál, a referenciális olvasat felülírja a kötet általa megnevezett rendjét. A bevezető *A' Besenyei György Társaságát* egy olyan írói kör reprezentációjának tekinti, amely kör a tagok közti barátságon alapul, e baráti kapcsolatok azonban túlmutatnak önmagukon, a haza javát szolgálják.

¹⁸ KRESKAY Imre, *Barátságos mulatozások versekben*, 1779, OSzK, Oct. Hung. 758., 8–10. Töredéke közölve: *Költői levelezések Kreskay Imre hátrahagyott irataiból* [...], s. a. r. HATTYUFFY Dezső, Bp., 1906, 38–39.

¹⁹ *Költői levelezések...*, i. m., 39–42. A Hattyuffy-kiadás alapjául szolgáló Kreskay-kötet sajnos nem sikerült azonosítanom. Az 1791-es összeírás egyes esetekben bizonyosan átdolgozást jelentett: az OSzK, Quart. Hung. 201. sz. irata (39r) tartotta fenn például, hogyan toldott be Kreskay 6 sort egyik Ányosnak írt episztolájába (*Kik előbb versednek...*, *Barátságos...*, i. m., 22–23.), amelyet Hattyuffy a módosított változat alapján közöl: *Költői levelezések...*, i. m., 47–48.

Kreskay még ugyanebben a kötetben, néhány tíz oldallal és legalább egy évvel később a Révainak írt, eddig elsősorban vers-tani szempontból vizsgált episztolájában²⁰ ismét utal *A' Besenyei György Társaságára*. Az ebben vázolt kép néhány vonásában már eltér az előzőtől. A vers megidézi Gyöngyösit mint a magyar írók őseit (a részlet voltaképpen egy Barcsay-episztola imitációja), majd Ányos nyomán Orczy, Barcsay és Bessenyei alkotói portréját rajzolja meg:

Nézzed aggott Orczit mint a Sast ifiadni,
Felhők tartománnyát majd fellül halladni,
Majd ismét Kastalis Forrásnál lankadni,
És szívet ujgító Versekre fakadni.

Nézd, vitéz Bartsait, kit hadi dandárok
Közt-is fényesíttnek Pindusi sugárok,
Kit ugy bé-nem kötnek az atzilos zárok,
Hogy tőle ne nyölgjön a Verseknek árrok.

Olvasd Bessenyei Györgynek Társaságát,
Ama nagy Lelkekkel tudós barátságát,
Az Ember próbáját, Ágis lankadtságát,
Avagy Eszterházy Udvar vigasságát.

Kreskay felsorolása Ányos nyomán halad, ugyanazokat, ugyan-
abban a sorrendben említi meg, és (Orczy esetében) majdnem
ugyanazon szavakkal jellemzi őket, mint rendtársa. A különbség
azonban a *Barátságos mulatozások*... korábbi episztolájában ol-
vasottakhoz képest jelentős. Nemcsak arról van szó, hogy itt
Bessenyeire már kitér, míg Szluhára már nem, hanem arról is,
hogy míg korábban *A' Besenyei György Társaságának* az első
sorban említése a többi nevet mégiscsak az alá rendelte, addig
ebben az episztolában a Bessenyei-kötettől függetlenül jelenik
meg Orczy és Barcsay. Ez egyrészt kidomborítja Bessenyei köz-
ponti szerepét az 1777-es kiadványban (a kapcsolat jellemzéseként
használt „tudós barátság” a korábbi episztoláéhoz hasonló) – az
1779-ben összeállított kötetre nagy hatást gyakorolhatott a pá-

²⁰ *Barátságos...*, i. m., 72–83; közölve *Költői levelezések...*, i. m., 69–75.

losoknál megalakult Hazafiúi Magyar Társaság –, másrészt viszont rögtön kisebbiti is, mivel csak hozzájuk viszonyítva emlegeti, tehát Barcsayt és Orczyt függetleníti a kötettől. Sőt, Kreskay továbbmegy, a szövegszervező narratíva (a magyaros verselés „vitézeinek” enumerációja) alapján e társasághoz tartozónak tekinti már Ányost is („Bátor tedd ezekhez Ányos Pál verseit”). Kreskayhoz hasonlóan néhány évvel később már Révai is azt kéri Orczytól, hogy a második kötetben legalább függelékként Ányos verseit is közölné.²¹

A kötettel közel egy időben született értelmezésektől időben távolodva Batsányi szövegei jelzik, hogy a címszereplő a már Kreskaynál megfigyelhető módon egyre inkább előtérbe kerül. A *Barátságos levélben* Batsányi kizárólag magánlevelezésként olvassa A' Bessenyei György Társaságát („Nem újság már a' mi Hazánkban-is, hogy az Irók, jó baráttyaikkal váltott Leveleiket, nyomtatásban Világ' eleibe bocsássák”) és kiemeli Bessenyeinek a médiaváltásban betöltött kezdeményező szerepét („Szép példát adott ebben Bessenyei”²²). Az életrajzban pedig minden további kommentár nélkül Bessenyei művei közé sorolja e kiadványt.²³ Földinél aztán már a kötet cím áll a költők és műveik helyett.²⁴

Mindez annak az eredménye, hogy Bessenyei Bécsből elkerülve már nem részese az irodalmi élet mindennapjainak, így az őt (és az 1770-es évek irodalmi életét) közvetlenül nem ismerők számára (Batsányi, Földi, Toldy) nem marad más, mint a nyom-

²¹ H. KAKUCSKA Mária, *Révai Miklós ismeretlen levelei Orczy Lőrínchez* = *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*, Bp., 2003, 287. Révai Orczy Lőrincnek, 1788. okt. 24. Pozzáteszem, két évvel korábban még Bessenyei műveivel együtt akarta kiadni Orczy és Barcsay művét – RÉVAI *levelei Paintner Mihályhoz*. kiad. RÉCSEY Viktor, Bp., Athenacum, 1898, 19, 20. (Hogy Györgyről vagy Sándorról beszél-e, az nem derül ki a levélből, de inkább az utóbbi valószínű. A kérdésben Csaplár sem foglal állást: CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, I–IV, Budapest, Aigner Lajos, 1881–1889, II, 273, 286.)

²² BATSÁNYI János *összes művei. II. Prózai művek. Első kötet*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1960, 88.

²³ BATSÁNYI, i. m., 150.

²⁴ FÖLDI János, *A' Verstrásról*, kiadta a Bp.-i Kölcsey Ferenc Gimnázium 1961–62. évi IV/b osztályának munkaközössége, Bp., 1962, 61.

tatott könyv. A nyomtatott könyv pedig arra utal, Bessenyei az irodalmi fordulat központi alakja. Alighanem ezért keveredik forrásaival ellentmondásba Batsányi az *Anyos-életrajzban*, amikor Bessenyeit és Báróczit nevezi meg a fiatal pálos első műveinek ihletőjeként, jóllehet őket (és műveiket) a Batsányi rendelkezésére álló Akadémiai kódex alapján is csak Barcsay ismerteti meg vele.²⁵

A korabeli olvasatok vizsgálatának természetesen nem a „leleplezés” a lényege, az 1770-es éveknek sincs kizárólagos érvényű elbeszélése, az egykorú olvasók előfeltevéseik, személyes meghatározottságuk, a megszólalás szituációja alapján, mint mindig, szükségszerűen más-más nézőpontból láttatják jelenük-közelmúltjuk eseményeit. Érdeme, ha van, sokkal inkább az, hogy az olvasatok különbözősége és az irodalomtörténeti hagyománytól való eltérése igazolja, hogy a könyv második forradalma valóban minőségi változást jelent a kultúra számos területén.²⁶ Az episztola jellegzetesen kéziratos irodalmi műfaja²⁷ (mindenekelőtt az irodalomtörténeti hagyományt meghatározó része) ennek következményeként egy új médiára kerül át, nyomtatott műfajjá alakul. Az értelmezésbeli eltérések teszik igazán láthatóvá a struktúra (jelen esetben a nyomtatás) hatóerejét,²⁸ amely az idők folyamán az eseménnyel (*A' Besenyei György Társasága* megjelenése) egy időben létrejött elemzéseket felülírja.

²⁵ BATSÁNYI, *i. m.*, 120. Császár ugyancsak a kritikát fogalmazza meg (CSÁSZÁR Elemér, *Anyos Pál*, Bp., 1912, 60–62.), hozzátéve, hogy Batsányi az említett magyar szerzők „nyomtatott műve[i]nek tudja be” Anyos költővé válását. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁶ A könyv második forradalmáról l. Frédéric BARBIER, Catherine Bertho LAVENIR, *A média története Diderot-tól az internetig*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2004, 23–132., különösen 23–85.

²⁷ THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Danubia Könyvkiadó, 1931, 139.

²⁸ Az esemény és a struktúra fogalmát itt kosellecki értelemben használom: Reinhardt KOSELLECK, *Ábrázolás, esemény és struktúra*, ford. SEBES Anna = *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*, s. a. r. GLATZ Ferenc, Bp., Gondolat, 1977, 173–185.

BERZSENYI DÁNIEL

Onder Csaba

HORÁTZ AZ ABLAKBAN, A KASKÁBAN ANAKREÓN (avagy a lét, az idő és a biztonságos szex Kemenesalján és Debrecenben)

„Mindenekelőtt, oda, ahova festenem kell, rajzolok egy tetszés szerinti nagyságú, derékszögű négyszöget, amelyet úgy tekintek, mint egy nyitott ablakot, amelyen keresztül szemlélem, amit oda fogok festeni.”
Leon Battista Alberti, *Della pittura*

„A töredék legyen akár egy kis műalkotás: elhatárolódva a környező világtól, önmagában teljes, mint egy sündisznó.”
A. W. Schlegel, 206. sz. *Athenaeum* töredék

„Van keret, de a keret *nem* létezik.”
Jacques Derrida, *Parergon*

„Mi, viktoriánusok.”
Michel Foucault, *A szexualitás története*

„Ut pictura poesis”
Horatius, *De arte poetica*

[...]

Az érdekelne, hogy *mire és hogyan is használja a vers a festészet által kínált kereteket?* Két dologról volna szó röviden: egy önarc képről (ami mégsem az) és egy képkeretről (ami valójában inkább egy ablakkeret). Pontosabban: egy arc mikéntjéről és egy ablakkeret hogyanjáról lenne most szó. Két verset választunk. Csokonai Vitéz Mihály *A' Boldogság*, illetve Berzsenyi Dániel *Horátz* című költeményét. Szeretném, ha olvasásmódunkat egyfajta nézéssé alakítanánk, és úgy olvasnánk, pontosabban szemlélnénk

majd ezt a két verset, ahogyan egy festményt nézhetünk. Ehhez mindenekelőtt kereteket fogunk elhelyezni a szövegeken.

Hipotézisünk legyen az, hogy ahol kép van, ott láthatóan vagy láthatatlanul keretnek is kell lenni. Kérdéseink: hogyan van kép ezekben a szövegekben és mire való egy keret? Pontosabban, hogyan teheti majd a keret festményszerűvé a képet, hogyan válhat így mindez valahogyan a(z ön)-reprezentáció alakzatává? Hogyan befolyásolhatja nézésünket és értelemtulajdonító játékainkat egy ilyen vonás? Foglalkoztat az is, hogyan is érthető a horatiusi *ut pictura poesis*. Arra a kérdésre, hogy gyakorol-e bármiféle hatást a festészet a költészetre, avagy a költemények szerkesztésmódjára, most nem vállalkozunk. Mindenesetre a képelemzések tapasztalatát felhasználhatónak tartjuk a verselemzés folyamatában. Ráadásul olyan versekről van szó, amelyekben a képi megjelenítés a klasszicista poétikai hagyomány elvárása, hiszen mindkét vizsgálandó szöveg a *sententia-pictura* poétika jegyében fogant.¹ Innét nézve talán jogos lehet majd az a kérdés is, hogyan képes kiteljesíteni vagy éppen megbontani ez a két szöveg azokat a klasszicista poézisről szóló gondolati kereteket, amelyek körülveszik és lehatárolják őket.

A keret gondolata mindenekelőtt arra taníthat, hogy észrevehetően vagy észrevehetetlenül minden keretek közé illeszkedik: a keret szükséges *parergon*, van is és nincs is. A keretnek döntő, normatív funkciója van: szabályoz, megszűr, összesűrít, kimetsz, kivet. Azt is mondhatnánk, hogy a keret teszi a képet, hogy keretből a lehető legkevesebb kell, valamilyen keretre azonban mégis szükség van. Nemcsak védi és kiemeli a művet, hanem el is különíti a világtól, amelyet utánoz. A reneszánsz heterotópiái kiemelik a különböző terek elkülönülését. A barokk a heterotópiák az ábrázoló és az ábrázolt, a művészet és a természet terének összekeverésére törekszenek. A klasszicizmus ugyanakkor egy időre körülzárja a képet, szigorúan eltávolítja egymástól a dolgok jelét és a természet művészetét. Ezzel szemben viszont a roman-

¹ Vö. SZAUDER József, *Az iskolás klasszicizmus* = Sz. J., *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonáról*, (s. a. r. SZAUDER Mária), Bp., Akadémiai, 1980, 36–56.

tika elmosssa a határokat: a festmény olyan, mint a világ egy kivágott részlete.²

(A ' *Boldogság*³)

Ha úgy vesszük, Csokonai két dolgot biztosan el akart érni anakreóni dalaival a cifra pompát megvető, a természet pompáját dajkáló „*Debretzennek jó ízlésű Fejér-személyei*”-nél: hogy bátran olvassanak anakreóni dalokat, és hogy minél több jázmint ültessenek kertjeikbe. A *Jegyzések* alapján Anakreón darabjaiban ugyanis nincs „semmi fajtalanság, részegítő és lázzadó indulat, vastag baromi gyönyörködés: hanem csak nyájas enyelgés, rendkívülvaló vidámság, lomhaság nélkül való elérzékenyülés, könnyű és szabad Epicureismus”. Az *Anakreóni dalok* című kötet így leginkább egy *fűvészkönyvvvel kombinált albumhoz* hasonlít, amelynek egyik célja: leszámolni az anakreóni költészettel kapcsolatos előítéletekkel, illetve arról szól, hogyan is olvassunk Anakreónt, hogyan és mit ültessünk kertjeinkbe, és persze azt is megmutatni, hogyan is szerelmeskedjünk jázminos lugasban. Ez utóbbi produkciót Lilla és Vitéz mutatják be. Csokonai ennek érdekében Anakreónt, Lillát és Vitézt bizonyos keretek közé illeszti.

*Ut pictura poesis*⁴ – tehát hogyan van mondjuk kép a szövegben, pontosabban hogyan van és mire való a keret a szövegben lévő kép körül? Tekintsünk most úgy Csokonai Vitéz Mihály A' *Boldogság* című versére, akár egy festményre. Hagyjuk, hogy az igék, a névelők és a határozószók költői (tehát nyelvi) elrendezésére irányuló figyelmet átvegye egy vizuális (tehát képi) tekintet. *Keretezzük be a képet*. A szemlélő mindenképpen be fogja keretez-

² A kerettel kapcsolatban használt szövegek: Jean-Claude LEBENSZTEJN, *A keretből kiindulva*, ford. SIMON Vanda = *Változó művészetfogalom* (szerk., vál. HÁZAS Nikolett), Bp., Kijárat Kiadó, 2001, 179–196. Jacques DERRIDA, *Paergon*, ford. BOROS János és ORBÁN Jolán) = *Változó művészetfogalom*, szerk., vál. HÁZAS Nikolett, Bp., Kijárat Kiadó, 2001. 143–177.

³ *Anakreóni : DALOK* : Cs. Vitéz M. / Által : Bétsben, Pichler Antal Betüivel, 1803. 26–27.

⁴ HORATIUS, *De arte poetica*, Ep. II. 3. 361.

ni a képet, amennyiben ezzel leválasztja azt a környező felülettől, elzárja attól, kijelöli a határait, hogy szemlélni tudja. A kerettel el kívánjuk zárni a picturát, ki akarjuk metszeni a fal síkjából, elzárva más képektől és egyéb tárgyaktól. Először is magát a szöveget kell tehát bekereteznünk a verseskötetben, hogy el tudjunk helyezni majd benne egy másikat, tulajdonképpen azt, amelyről szó lesz. Tegyük rá egy rámat, olyat, amilyenekkel a festményeket szokták keretezni. Zárjuk el imígyen ezt a szöveget az *Anakreoni dalok* többi versétől.

Helyezzünk most el egy keretet ebben a picturában:

Most jázminos lugasban
E' nyári hűvös estvén
LILLÁMMAL ülök egygyütt:
LILLÁM velem danolgat,
És tsókolódva tréfál,
Míg barna szép hajával
Zefir susogva játszik.
Itt egy üveg borotskát
A' zöld gypágyra tettem,
És gyenge rózsaszállal
Száját be is tsináltam.
Amott A n á k r e o n n a k
Kellő danái vannak
Kaskámba friss eperrel.

Egy öszvességgel illy sok
Gyönyörűt, betsest ki látott?
'S ki bódogabb VITÉZNÉL?

Fogjunk tehát egy vonalzót és rajzoljunk az első szakasz köré egy szabályos téglalapot – aki nem kíván belefirkálni a szövegbe, az gondolatban is megteheti ezt, de ne feledje: észrevehetően vagy sem, de minden keretek közé illeszkedik. Ez a keret egyébként már most is ott van, habár mégsem létezik: tulajdonképpen nincs, csak oda helyezhető. A helye látszik, pontosabban látszik egy kép,

egy vászon, amelyet kerettel övezhetünk. Ha nem teszünk rá keretet, keret akkor is lesz. A szemlélő fogja leginkább ezt a nem létező keretet létrehozni, azáltal, hogy így vagy úgy, de a képre fókuszálja majd tekintetét. Poussin azt javasolja, hogy a festő keretezze be a művet, „mivel ez szükséges a szem sugarainak összefogásához, és hogy a képet minden ízében szemlélve a sugarak ne szóródjanak szét kívülre, s hogy a szomszédos tárgyak formái a lefestett dolgokkal összekeveredve ne homályosítsák el a kép tisztaságát”.⁵ A keret tulajdonképpen ezt a fókuszálást könnyíti meg és erősíti fel azzal, hogy egyértelműen körülhatárol, leválaszt, klasszifikál, azaz elválaszt több más tárgytól és képtől.

Akit mindez nem győzne meg, az vessen egy pillantást a szöveg elrendezésében jól látható aránypárra, az első és a második egység közötti *távolságra*. A tipográfiai elrendezés csak felerősíti a szemantikai reflexiót. Ez a távolság lesz a hiányzó keret helye, valami, ami betölti a keret funkcióját. A két rész közt megnövelt távolság okozta fehér és üres mező ez esetben mintegy a kép, a keret és a képaláírás (vagyis a reflexió, a kommentár) allegóriája lesz. A szemlélő által szemlélt kép keretét láthatjuk tehát ebben a távolságban, amellyel a bekeretezett kép leválasztódik a környező felülettől, elzárja magát attól, kijelöli a maga határait, hogy szemlélni lehessen.

Hunyjuk le tehát a szemünk, és nézzünk rá erre a képre. *Milyen képet mutat meg ez a keret?* Mondjuk egy önarcképet, az önmagát szemlélő, hátralépő festővel, és egy idillt is, az idő, a „most” megragadásának kompozícióját?

A két szövegrész közötti távolság – az általunk oda helyezett és láthatóvá tett kerettel megerősítve – az eltávolodásról, a *pictor hátralépéséről* szól. Az ellépés következményei: az én önszemlélete, a másság és az azonosság önreflexiók játéka. A *pictor* önmagát festi meg, majd eltávolodik tárgyl választott önmagától, és azt kérdi: *ki lehet boldogabb Vitéznél*, azaz a kötet szerzőjénél, és a jelenetben résztvevő férfinál. Az ellépéssel (ahogyan a *pictor* eltávolodik a *picturától*) jön létre a kép (egy élő szoborcsoport, a

⁵ POUSSIN, *Levél Chantelou-nak*, 1639. április 28. Idézi: LEBENSZTEJN, i. m. 180.

testek meghitt és idilli alakzata), és létrejön a keret, ami a *pictura* és persze az önszemlélés kerete is. Az eltávolodás perspektivikus elmozdulást (hátralépés) is jelent egyben, de időbeli eltávolodást is az ábrázolt tárgytól (lásd a kettős, egymásra vetülő, egymást követő jelen időket). Ebben az eltávolodásban, a távolság és a keret által a *pictor* egy boldog pillanata válik láthatóvá, amint kedvesével enyeleg. Láthatóvá válik egy festmény is, egy *pictura*, egy műalkotás, amely éppen megörökíti ezt a pillanatot, körülzárva azt a valóságtól és az idő múlékony hatalmától. Ez a „most” valami *után* van és valami *előtt*. Mit nem mutat meg a most? Az ellépés által a kép rögzítődik, kimerevedik, egy keret veszi körül (bekereteződve elválik a természetes világtól, múlttá válik, felerősül a falra, szöveggé válik). A keretben, még a keret létrejötte előtt (tehát „most”) mozgás van. Ez a mozgás éppen véget ért ebben a majdnem mozdulatlan, szinte élő szoborcsoporthban. A második szakasz kérdésével a *pictor* válik láthatóvá, a művével elégedett és boldog szemlélő, aki így a hős, a mester és a befogadó is egy személyben, de akinek önreflexiója éppen eme sokszorozódás idő- és térbeli differenciálódásáról árulkodik. A képtől való ellépéssel, a szakaszok közötti üres mezővel, a keret hiányzó helyével fixálódik a kép, kimerevedik, a megélt jelen pillanat múlttá válva befagy az örök, idilli jelenbe, a boldogság emlékeztének időtlen fotójaként.

A képben akkurátusan minden el van rendezve⁶. Mit rendez el a hős, és miért? Mit rendez el a *pictor*, és miért? Mit rendez el a szemlélő, és hogyan? Mi történt és mi történik az ábrázolt testekkel? A testek elrendezése és a testek körül elrendezett testek utalhatnak-e mindarra, ami most itt nincs, nem látható? Mit sterilizál a nyelv, és mit csendesít el a kép? Mi történik jázminos lugasban, nyári hűvös estén egy fiatal lány és egy férfi közt?

Louis Marin szerint a jelreprezentáció egyik paradigmája az arckép, amely közvetlenül reprezentálja a jel reflexív dimenzióját.⁷

⁶ BÍRÓ Ferenc, *Csokonai Vitéz Mihály: A boldogság = Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*, szerk. MEZEI Márta és KULIN Ferenc, Bp., Gondolat, 1975, 36–44.

⁷ Louis MARIN, *A reprezentáció kerete és néhány alakzata*, ford. Z. VARGA Zoltán = *Változó művészetfogalom*, szerk., vál. HÁZAS Nikolett, Bp., Kijárat Kiadó, 2001. 207–208.

Bármely jel, abban a pillanatban, amikor jelenlévővé tesz egy távollévő vagy halott lényt, megkettőzi, visszaveri és felerősíti a reprezentáció műveletét. E művelet egyrészt mint a reprezentáció alanyának cselekedete, másrészt pedig mint az ezt az alanyt a saját reprezentációjaként azonosító művelet jelentődik be, ami különösen jól látható az arcképeken. A' *Boldogság*ban látható „én” (Vitéz) úgy van megjelenítve, mint aki az őt reprezentáló jelben jelenti be önmagát. Az arckép maga a reprezentáció bejelentésének alakzata. Vajon, kérdezi Marin, ebből a nézőpontból nem lehetne-e az önarcképet, mint olyat, a keret egyfajta alakzatának tekinteni? Poussin önarcképének elemzői tapasztalata (1650, *Önarckép*, Louvre) azt mutatja, hogy a festő nem Poussint az individuumot, az egyedi személyt, az 1650-ben Rómában élő normandot jeleníti meg, hanem a festői munka alanyát, vagyis a munkában lévő, saját eszközeivel és módszereivel dolgozó festőt. Ennek a munkának vannak *attribútumai*, amelyek a képre helyezik át ezt a munkát (mappa, a festmény lelke, disegno, és a gyűrű gyémántja, a prizma, a színek emblémája). A festmény tere önmagára utalóan van megjelenítve, a mű elkészítésének folyamatát és annak különböző állomásait mutató térként. Poussin önarcképe Marin szerint így nem más, mint a festő megejtő szembenézése a festészetbeli reprezentáció kereteivel és határaival. A festmény háttérében ugyanis rámak és keretek vannak. A festő azt mutatja itt, ami nem látszik általában a festett képen, és úgy is mutatja meg, ahogy vannak. A festő festményének felületén, az abban reprezentált képen keresztül, azt festi meg, ami valójában festménye *mögött* és *alatt* van, és aminek saját, képen lévő alakja hátat fordít. Maga a festő használja fel reflexív módon a kereteket és határokat. A keret a festő reprezentációjának bejelentésével elfedi a jelképes reprezentáció azon részét, amelyet maga a reprezentáció, az általunk szemlélt mű teljesít be. A festői munka a szélek között válik láthatóvá (a Csokonai-versben tehát a két egység közötti távolságban), a reprezentációt pedig a festmény és annak bejelentése közötti kapcsolatban látottakból gondoljuk el.

Az arcképpel való lehetséges játékok mellett érdemes egy pillantást vetnünk A' *Boldogság* attribútumaira (jázminos lugas,

rózsa, bor, Anakreón-kötet), amelyek elhelyeződnek ebben a képben. A jázmin: afrodiziákum a test elcsábításához (az eperrel, a borral és a rózsával egyetemben). A versben jázminból egy egész lugast is láthatunk. Hol vannak Debrecenben jázminos lugasok? Anakreón szintén eszköz: a lélek elcsábításáé. Egy kis kaskából egy Anakreón-kötet kandikál ki az eprek közül. Milyen Anakreón-kötet kandikál ki a kaskából? Máris előre bocsáthatjuk, hogy Debrecenben egyikből sincs elegendő és megfelelő. A kérdés tehát az, *hogyan lehet mégis mértéktartóan szerelmeskedni Debrecenben, á la Anakreón–Csokonai, ezen elengedhetetlen, mégis hiányzó dolgok ellenére?*

A jázminnal egyszerű a helyzet (bor és eper pedig bármikor beszerezhető): ültetni kell, mihamarabb. Anakreón problémásabb. A kosárban ugyanis nem lehet sem Édes Gergely, sem pedig Zechenter Antal Anakreón-kötete. Több, teljes és a célnak leginkább megfelelő magyar nyelvű kötet pedig nincs az 1800-as évek elején. Lehetne egy jó külföldi, német, olasz vagy francia kötet is, talán éppen az, amelyet Csokonai a *Jegyzésekben* olyannyira magasztal. Az, amelyben kották és szemet gyönyörködtető metszetek is vannak, amelyben az „*író képzeletei pedig Párisnak máj híres Piktörjai és Metszői által Táblákra vagynak tételve*”. Talán Jean Baptiste Gail *Odes d'Anacreonja* (Párizs, 1799) lenne a kaskában? Aligha, hiszen ez az igen természetes és testes könyv aligha férne el egy kis kaskában, arról nem is szólva, hogy nem magyarul van, mi több, szemet gyönyörködtető metszetek sincsenek benne, úgy ahogyan azt Csokonai előadja, pedig az ő egykori példánya lapul a Kollégium könyvtárában mind a mai napig. A kaskában tehát látszólag egy nem létező kötet lapul. Vagy majd talán éppen az az Anakreón-kötet, amelyet éppen most tart a kezében az olvasó, amit, miután elegendő jázminot ültettek és azok kellően meg is nőttek (bor, eper és rózsa mellett) magával is vihet. Mérete, külleme, formája, versezetei megfelelőek, mi több, a *Jegyzések* megnyugtató használati útmutatóval is szolgálnak, mind a szövegekhez, mind egy szerelmi légyott sikeréhez. A versben attribútumként megmutatkozó Anakreón-kötet értelme tehát: a hölgyek ültessenek jázminos lugast, a férfiak pedig vigyék magukkal Csokonai-Anakreónt, de előbb olvassák el a jelenetet a könyv-

ből, így lehet teljes a boldogság, mindenki számára használható mintaként. A' *Boldogságban* tehát Csokonai Anakreón-kötete van elhelyezve, megfestve, körülzárva és eltávolítva, úgy ahogyan az a klasszicista képek kereteitől elvárható, és úgy, ahogyan az reprezentatív mintaként szemlélhető.

(Horácz⁸)

A *Horácz* című vers első versszakában egy téli táj leírását láthatjuk. Az első versszak tehát egy *pictura*, a szavak fikciója által alkotott tájleírás. Hogyan látható ez? A téli táj egy ablakból látható. Az ablakkeret mintegy bekeretezi, kivágja, a falra függeszti ezt a látványt, mint egy képet. Azt is mondhatnánk akár, hogy egy téli tájképet ábrázoló festmény lóg a falon, amelynek kerete valójában egy ablakkeret, vagyis ablakkeret van keretül festve a festménynek. Mindez így illúzió: olyan, mintha kinéznénk egy ablakon, persze nincs hová kinézni, mert nincs ablak, meg táj, csak egy festmény van. Egy téli tájkép és illúziója. A romantikus képek sajátja (is) az ablak keretként való felhasználása: általában az a fontos, amit valami keretez, és nem az, amit kizár, elzár magától. A megmutatott belső térben elhelyezett ablak kiviszi a tekintetet a szabadba, a messzeségbe. Tipikus romantikus paradoxon: a bekeretezett messzeség, amely elmossa a határokat. Szegélydísszé és töredékké igyekszik válni, a teljességre való utalássá, kívülre vezető nyílássá.⁹ A festmény „nem olyan pontosan körülhatárolt, mint a szoborcsoport; inkább hasonlítható a világ optikai színterének egy kivágott részletéhez. A festő azonban kellőképpen irányítani tudja a tekintetet azzal, hogy beleveszi az előteret is a képbe, a kép közepe felé gyűjti össze a fényt; így a tekintet nem kalandozik el az ábrázoláson kívülre, és nem is siklik el a részletek fölött.”¹⁰

⁸ BERZSENYI Dániel, *Versek*, s. a. r. ONDER Csaba, Bp., RaabeKlett, 1998 (Matúra Klasszikusok, 26), 47.

⁹ LEBENSZTEJN, *i. m.* 185.

¹⁰ August Wilhelm SCHLEGEL, *A drámai művészetéről és irodalomról*, 13. és 25. lecke. = A. W. SCH., *Válogatott esztétikai írások*, ford. BENDI Júlia, Bp., Gondolat, 1980, 627–628. Idézi: LEBENSZTEJN, *i. m.* 185.

Helyezzünk el most egy keretet az első versszak köré:

Zúg immár Boreas' a' Kemenes fölött.
Zordon fergetegek rejtik el a' napot.
Nézd a' Ság tetejét hófuvatok fedik,
 'S minden bús telelésre dőlt.

Halljad Flaccus' arany lantja mit énekel:
Gerjeszd a szenelőt, tölts poharadba bort,
Villogjon fejedén balzsamos kenet
 Mellyet Bengala' napja főz.

Használd a' napokat, 's a' mi jelen vagyon
Forró szívvel öleld, 's a' szerelem' szelíd
Érzésit ki ne zárd, míg fiatal korod'
 Boldog csillaga tündököl.

Holnappal ne törődj, messze ne álmodozz.
Légy víg, légy te okos; míg lehet élj 's örülj.
Míg szólunk, az idő hirtelen elrepül
 Mint a' nyíl 's zuhogó patak.

A vers többek között Horatius *Thaliarchushoz* című versének újraírása. Az első versszakban tehát nem a *Soracte* látható, hanem a *Kemenes* és a *Ság*. Mi történik akkor, ha beazonosítható földrajzi táj látható egy ablakból? Egyrészt ugye ez a hegy valahonnét látható, tehát kell, legyen egy valóságos ablak, ahonnét ez látszik. Másrészt ez a hegy nem a *Soracte*, de hozzá nagyon hasonló. Horatius és hegye ugyan elkerül az ablakból, hogy aztán mégis ott legyen, majd bent a szobában, Flaccusként megidézve. Ennél is érdekesebb, hogy az ábrázolt látványnak határai vannak, amely határokat egy ablakkeret jelöl ki. Az ablakkeret, akár egy kép kerete, nem egyszerűen a kinti és benti világot választja el egymástól, miközben persze éppen az átláthatóság miatt kapcsolatot is teremt köztük, hanem látszólag a reprezentált és a referenciális dolgokat választja el úgy, hogy eközben mégis egymásban ismer-teti fel azokat.

A földrajzi térképen a helységnevek – a referens, a reprezentált és a megnevezett egybeesését felhasználva – arra az ábrázolt helyre vannak írva, amelyet megneveznek. Marin szerint a Holbein fivérek a valóság és a fikció játékanak tudós és ironikus metszetét alkották meg akkor, amikor Morus Tamás *Utópia* című művének címlapján a helyrajzi neveket nem a földrajzi térképre, hanem az azt szegélyező keretre írták. A reprezentáció keretére függesztett rámba írt nevek vizuálisan megelőzik a megnevezett tárgyakat, így az egész képet is, azt mutatva meg, kerülő úton, ami egyébként reprezentálhatatlan.¹¹ Miközben szövegszerűen semmivel sem bizonyítható, hogy a versben maga a költő szólalna meg (én Berzsenyi Dániel azt mondom, hogy), éppen a megnevezéssel tárgyiasult külsőségek vetik fel ennek a nagyon is releváns lehetőségét. Ki az, aki látja a Ságot és a Kemenest? Mit mutat meg ez a két hegy? Ez a két földrajzi tárgy az első versszak picturájában van, egy ablakkeret által bekeretezve, a dolgok szavak által alkotott fikciójaként a képbe írva. Ha ez csupán egy kép, akkor a reprezentáció tárgya megjelenít egy referenst, ha ez egy ablakkeret, akkor nincs szó reprezentációról. Valójában inkább a reprezentáció és reprezentálhatatlanság kettőse látható itt, a referens és a reprezentált megnevezett egybeesése, amelyet csak a nézőpont eldöntése (miképpen is nézzünk egy ablakra, képként vagy ablakként) oldhatna fel, de egyértelműen nem fogja. Az ablakkeret nagyon erős, hiszen képes a valóság és a reprezentáció keretéül, méghozzá kétértelmű keretéül szolgálni, fókuszálva a figyelmet és a tekintetet.

Ahhoz, hogy vitatkozni lehessen Bécsy Ágnes invenciózus értelmezésével, miszerint a *Horácz* című versben Berzsenyi csupán csak stilizálná (még a konkrétan említett Ság és Kemenesalja szavakat is így értve) a Horatiustól átvett tárgyiasságokat, egyfajta „sejtető, evokatív, utaló funkcióval”¹² ruházva fel azokat, el kellene gondolkozni az arckép, arcmás, önarckép ábrázolás lehetőségein. Ebben a tekintetben (arcmás) ugyanis nagyon konkrét, biografikus is igazolható földrajzi utalások tűnnek fel az ab-

¹¹ MARIN, i. m. 206–207.

¹² BÉCSY Ágnes, *Horác*, 51–64. = B. Á., „Halljuk, miket mond a lekötött kalóz”: *Berzsenyi-versek elemzése*, Bp., Korona, 1988.

lakkeretben, az ablakkeret által kimetszett tájban. Tehát éppen azok a földrajzi helyek, ahol Berzsenyi Dániel is élt, amelyek most konkrétan is megjelennek, láthatóvá válnak a szövegben – pontosabban az ablakban, az ablak által keretezett külső világ téli tájaként. Úgy tűnik, hogy az ablakkeret nyújtotta lehetőségek az önarckép reprezentációjának funkcióját fogják betölteni. A beszélő úgy mutatja meg az arcát, hogy az ugyan nem látható, de mivel a táj azonosítható, valóságos, mintegy ezzel helyettesítődik az arc, amely így tekintve mégis csak egy stilizált, reprezentált önarckép lesz: a festő festőalánya.

A beszédsszituáció beszélőinek (én-te-Flaccus) vizsgálata is más helyzetbe kerül így. A beszélő (a festő alánya: egy stilizált Berzsenyi) egy konkrétan megnevezett szerzőre utal (el van helyezve a szövegben egy könyv itt is, ha úgy tetszik, akárcsak Csokonainál az *Anakreón-kötet*), tőle fog idézni. Nos, nyilván ez az idézet lesz az, ami tovább stilizálja a szituációt. A beszélő által idézett Flaccus ugyanis a beszélő hangján, előadásában, és így nyilván az ő értelmező közvetítésében jelenik meg a hallgató számára. A szituáció meglehetősen eruditív: a mester és tanítvány, atya és fiú, idősebb és fiatalabb barát, beszélő-hallgató szituáció meghatározza a beszéd irányát. Aki hallgat, az is részese a beszélgetésnek. A hallgatás nem a beszédre való képtelenséget jelenti, és nem is a dialóguson kívüliséget, hanem éppen az odafigyelést. Hallgatni annyi, mint figyelni a másakra. Az első két sorról ugyanakkor nehéz megmondani, hogy valóban elhangzik-e vagy sem. Inkább arra hajlanék, hogy itt az ablak közvetítette látvánnyal van dolgunk, úgy ahogyan azt a beszélő látja, és nekünk megmutatja (nekünk olvasóknak, nézőknek). A hallgató, nem tudni, mit lát, vagy hogyan is látja mindezt, mindenesetre a harmadik sortól a beszélő bizonyosan megszólítja és ráirányítja a figyelmét valamire, irányítja a tekintetét és értelmezi is számára a látványt. Ezt követően a szövegben egyfajta eltávolodó, ellépő, befelé irányuló mozgás figyelhető meg.

Az első versszak azt mutatta, ami az ablakban, az ablaknál állva, az ablak üvegén keresztül látható. Feltételezhetően ez az ablak zárva van, mivel tél van, de az is lehet, hogy éppen nyitva van akkor, amikor kitekintenek rajta, hiszen a beszélő hamarosan

arra biztatja a hallgatót, hogy gerjessze a szenelőt, fűtsön be. De nyilván itt már másról is szó van. Ez a felszólítás a befogadási szituáció előkészítése is: azaz az ellazulás-koncentráció-relaxáció a befogadási feltételek javítását célozza, a teljes és tökéletes megértés körülményeinek megteremtését. Hogyan lehet valamit megérteni: nem tudni, de az ehhez vezető tárgyi és mentális feltételek körvonalazhatóak. A második versszak tehát roppant érdekes: a beszélgetés résztvevői egyértelműen elfordultak az ablaktól, ekkor válik nyilvánvalóvá egyáltalán, hogy az előbb egy ablaknál álltak, hiszen most, innét válik láthatóvá a belső tér, egy szoba, asztallal, kandallóval, poharakkal, kancsóval és balzsamos tégelyekkel. Persze: a verset lássuk úgy, mint egy festményt, egyben és egészben. A festmény nem fogja ábrázolni ezt a mozgást, amely mozgást éppen az olvasás, a lineáris olvasás szab ki számunkra, és az irányított beszéd. Ezzel együtt is: írjuk le a képet, rajzoljuk meg! Szobabelső, ablakkal, az ablakon túl látható a Kemenes és a Ság, az ablak által keretezett téli táj, bent asztallal, kandallóval, poharakkal. Ki ül az asztalnál? Megfesthető-e ez a kép a vers alapján? Itt hangzik el, az első sorban az, hogy Flaccust fogunk hallgatni, azt, ahogyan az én-beszélő Flaccust érti, de, és ez az érdekes: mielőtt mindez elhangzana, tehát mielőtt jönne a szentencia, a pictura után, rá kell készülni a befogadásra. A második versszak teljesítménye éppen az, hogy már nem pictura, de még nem szentencia, hanem átmenet, amely tehát a befogadási szituációt alapozza meg. Az imént látott kép feldolgozását, a következő sententia értelmének elsajátítását, a kettő egyéni összekapcsolását, a kép sententia általi értelmezését. Azt hiszem, éppen a második versszak miatt, ennek sajátos reflektáltsága miatt nem festhető meg egy az egyben a vers alapján a kép. Hiszen a picturát az ablakkal és a kerettel lehet ábrázolni, az idő és a szerelem allegóriáját is el lehet helyezni a képen. De mi lesz a festővel és a befogadóval? Hol van az arckép? Nos, az előbb azt mondtuk, hogy az (ön)arckép csak a tárgyak általi közvetítettségben, azok attribútumaiként jelenik meg (Ság, Kemenes, Flaccus arany lantja). Azaz a festő/poéta az őt és munkáját jellemző tárgyakat helyez el a képen, ezzel definiálva mintegy önmagát, miközben maga mégsem látható (mert hogyan is volna ez

lehetséges), és mert a tárgyak felidézik a pictort, a poétát, aki éppen *ut pictura poesis*.

A harmadik és a negyedik versszak a sententia klasszikus és kanonikus helye. Ami itt érdekes, az az idő, pontosabban az elhallgatott múlt idő. Az idő klasszikus linearitásából (múlt-jelen-jövő) miért hiányzik ez? A jelen idő a beszédszituáció mostjában és a szentencia elvont jelen idejében egyaránt és egyszerre is megjelenik. A jövő idő, a holnap szintén szerepet kap. Hol van tehát a múlt idő? Nos, a múlt időről szól ez az egész szituáció, az ablakerettel, a tájjal, az ücsörgéssel, a borral, a balzsamos kenettel. Arról, hogy míg szólunk, az idő elrepül, arról tehát, hogy a *múlt idő folyamatosan itt van*, itt lohol a jelen sarkában, hogy minden elvesztegetett jelenidő-percet azonnal felfal. Nem kell róla beszélnünk, hogy tudjuk ezt a múltást. Valójában nincs is jövő idő, csak a jelen és a múlt idő küzdelme van, erről a tapasztalatról van szó, arról, hogy erről beszélni sem kell sokáig, mert a beszéd ideje alatt is falja az idő az életet. Ezért kell gyors és intenzív, irányított és megfelelően előkészített beszédszituáció, hogy ezzel se vesztegesük az időt. A beszélő, és a szöveg vége által *mondott és figurált* csattanó értelme eszerint az, hogy az elmondás és a befogadás egyszeri és megismételhetetlen aktus, vagy megtörténik, vagy nem, vagy jól mondom el, vagy nem, vagy jól értem meg, nyilván a magam számára értelmezve azt, ami ebben a többszörös közvetítésben igazságként eljut hozzám, vagy nem. Flaccus mond valamit, amit maga is hallott, a beszélő elmondja, amit Flaccusnál olvasott, és most elmondja a maga verzióját, hogy aztán én is létrehozhasam majd a magamét. Ez a többszörös közvetítettség differenciálja igazából az egyértelműnek és hagyományozhatónak tűnő szentenciát az életről és az időről. Hiszen a lét és az idő a tárgya ennek a szentenciának, az időbe vetett lét, és ennek tapasztalata, a múlékonyság és megismételhetetlenség. A megismételhetetlenség és egyszeriség miatt hangozhat el csak egyszer és egyértelműen, megfelelően előkészített beszédszituációban a sententia, amely éppen az állandó idézettség és állandó közvetítettség miatt sohasem csupán szavak sorozata, időtlen, kőbe véshető mondat. Az egész előadás ezt mutatja azzal, ahogyan elhangzik, azzal, hogy míg erről beszélünk (lét és idő), és azt

mondjuk amit, máris ellenszegülünk magának a szentencia értelmének. Valójában így éppen a szituáció beszélő általi előkészítettsége lesz ennek a szentenciának az igazi értelmezése: egyszer mondom el, jól figyelj, nem azért, mert annyira bonyolult, hanem azért, mert nem érdemes többször mondani, nem érdemes szavakkal az időt vesztegetni, mert miközben ezt mondom, ezt teszem, már az alatt is múlik az idő, mint *a' nyíl, 's zuhogó patak*.

[...]

Fórizs Gergely
BERZSENYI DÁNIEL BÍRÁLATI ÉS
ELMÉLETI MŰVEI 1818–20-BÓL

1. Filológiai háttér

1. 1. Szöveg hagyományozódás

Az alább közlendő Berzsenyi-szövegek hagyományozódása meglehetősen változatos képet mutat. Az egyetlen – időközben szét-esett – nyolcadrét füzet egymás utáni lapjain gazdasági feljegyzések között fennmaradt fogalmazványokból Merényi Oszkár két részletet jelentetett meg 1938-as monográfiája függelékében *A Kölcsény-vers kritikájának eredeti fogalmazása* és *A Daykáról írt kritika eredeti alakja* címen.¹ Későbbi kiadásai a szövegeket ugyanabban az elrendezésben reprodukálták. Jelen közlés helyreállítja a kéziratnak megfelelő állapotot, s az ottani sorrendben, egyetlen szöveg részeként jeleníti meg a két bírálatot.

A versrecenziókat a sorrendileg rekonstruált kéziratban egy olyan, ez idáig publikálatlan szöveg követi, amely sok vonatkozásban a kritikák végén olvasható költészetelméleti fejtegetés változatának tekinthető, azonban önálló sajátosságai, elmélyültebb gondolatmenete indokolják, hogy külön műként szerepeltessünk. Ezt *Újítás és magasztás* címmel közlöm, központi terminusaira utalva.

A szövegeknek a niklai hagyatékból származó kézírata jelenleg nagyrészt a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonában van,² kivéve a *Jegyváltó* bírálatának egy ugyanitt letétben lévő kéziratfölióját, s még (legalább) egy további lappangó lapját. Az utóbbi szövegét³

¹ MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi Dániel*, Kaposvár, Csurigói Könyvtár, 1938 (Csurigói Könyvtár, 7), 221–225. [MERÉNYI 1938].

² Jelzetei: V. 2871, V. 1184 és V. 1183.

³ A „[figu]ra – az ok helyett okozat”-tól a „világosan mutatják melly”-ig terjedő szövegrészt.

az 1938-as kiadás nyomán⁴ adom, amely betűhívnek tekinthető, de a javításokat, áthúzásokat mellőzi.

További sajátosság, hogy a Dayka-bírálat egésze és a Kölcsey-bírálat első része nem autográf, hanem – amint az a családi levelezéssel való összevetésből kitűnik – Berzsényi fiának, Farkasnak 1818 körüli kézírásával maradt fenn.⁵ A leírás egykorúságát bizonyítja, hogy Farkas kézírását apjáé ugyanazon az oldalon, folytatólagosan váltja fel.

1. 2. A szövegek datálása

A szövegek keletkezési idejének megállapítását életrajzi adatok nem segítik, így kizárólag a bennük foglaltakra hagyatkozhatunk. A megírás lehetséges legkorábbi időpontjának megállapításához három konkrét fogódzó található. Az első az *Újítás és magasztás* egyik, az 1818-as I. *Antirecenzióra* való visszautalásként értelmezhető kitétele, miszerint „minapi Ludmégemben a’ recensiók ellen nagyon is keltem”. Berzsényi említi továbbá Ungvárnémeti Tóth László Pindarosztanulmányát a *Tudományos Gyűjtemény* 1818-as évfolyamából; A *Titkos bú* és a *Jegyváltó* bírálatára pedig egyaránt Szemere Pál *Tárgy és Nyelv a’ költésben* című, ugyanott és ugyanabban az évben megjelent értekezésére reagál. (Magukat a megbírált versszövegeket is innen vette Berzsényi – Kölcseyét nem is igen ismerhette máshonnan, hiszen itt jelent meg először.) Ungvárnémeti Tóth tanulmányának megjelenési idejét figyelembe véve így a szövegek keletkezésének időpontja legkorábban 1818 júniusára tehető.

A terminus ante quemről semmi biztos nem állítható, valószínű azonban, hogy 1820. december 13-a előtt keletkeztek a szövegek, Berzsényi ugyanis ekkor tudósítja Kazinczyt arról, hogy esztétikákat olvas az új antirecenzió megírására készülve.⁶ Már-

⁴ MERÉNYI 1938, 222–223.

⁵ A „sem tizlajait, sem határait”-ig tartó szövegrész.

⁶ Vö.: BERZSENYI Dániel *művei*, kiad. OROSZ László, Bp., Századvég, 1994, 495. [BERZSENYI 1994]

pedig azoknak a költészetelméleti munkáknak az ismerete, amelyekre a II. és a III. *Antirecenzió* hivatkozik (Jean Paul, Luden, Home, Batteux és Bouterwek művei) a most szóban forgó, s hasonló érdekeltségű Berzsenyi-szövegekben még nem kimutatható. Az egyetlen kivétel Schiller *Naiv és szentimentális költészetéről* írt tanulmánya, ám ennek ismerete Berzsenyinél korábbi, az 1818-as *Antirecenzió*ból már egyértelműen kimutatható.

2. Néhány szempont a szövegek értelmezéséhez

2. 1. A versbírálatok

Ha a bírálatokat önmagukban tekintjük, ugyanazt mondhatjuk el róluk, amit Csetri Lajos ugyanennek a két versnek az *Észrevételekben* és a *Kritikai Levelekben* található kritikája kapcsán megjegyzett: „Berzsenyi mint kritikus nagyon is a hagyományos, racionalista klasszicizmus érveivel élő [...] bíráló volt”, aki kéregkritikát művelt, s érvelésében a homályosság és érzelmi túlfeszítettség kritikáján kívül a „nyelvi klasszicizálás hiányának” felrovása játszotta a fő szerepet.⁷ Úgy tűnhet, Berzsenyi az elemzések e korai változataiban is az iskolás klasszicizmus szellemében jár el, amikor elemeikre bontja a műveket, pusztán arra törekedve, hogy pontról pontra kimutassa *A tithos bú* és *A' jegyváltó* egyes kifejezéseinek, sorainak dagályos, ellentmondásos és értelmetlen mivoltát.

Az alábbiakban azt igyekszem megmutatni, hogy ez a látszólag szűkkeblű és távlattalan analitikus eljárás milyen átfogóbb gondolati rendszerbe illeszkedik. E cél érdekében a Dayka- és a Kölcsey-vers bírálatának kontextusait fogom vizsgálni: részben az ezeket a kéziratban közvetlenül követő elméleti fejtegetésekkel

⁷ CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 368.

való összefüggésük érdekel, részben pedig az ezek forrásaként azonosítható teoretikus szövegekkel való kapcsolatuk.

A versbírálatok közvetlen elméleti kontextusát az adja, hogy a *Jegyváltó* kritikáját a vers (Kölcsey fogalmait alkalmazó) költészettipológiai besorolása követi, s hogy mindkét elemzés vitába száll – direkt vagy indirekt módon – Szemere Pál *Tárgy és Nyelv a' költésben* című értekezésével, amely viszont a schilleri költészettipológia magyar anyagon való bemutatásának kísérletét tartalmazza. Elsőként tehát a verselemzések és a két említett költészettipológia érintkezési pontjait kell szemügyre vennünk.

A bírálatok egyik közvetlen forrása, Szemere Pál említett tanulmánya, hat magyar költőnek (Himfy–Dayka, Virág–Berzsenyi, Kazinczy–Kölcsey) egy-egy versét állítja párba, azt bemutatandó, hogy az eltérő karakterű poéták mennyire különböző nyelven adnak elő hasonló tárgyakat. Az értekezés elején Himfy és Dayka egymás mellé állítása ad alkalmat Szemerének a Schiller-féle költészettipológia alkalmazására:

Daykának Musája [...] psychologiai önn ismeretek' és tárgyak' jelentésében bujálkodó nyelvvel; a' Himfyé, mint a' naiv költés' Géniusa, még csak érez, de nem abstrahált, 's a' természetben akar keresni tükröt annak a' mi szívében küszd [...] Daykának tárgyai sentimentalis tárgyak: *Bánat, szenvedés, előre érezés, szív-nyugalom*; Himfynek tárgyai: *ég, víz, nap, hold*: Amaz abstractumokkal-él, mint: *homályos, régi, tündér, elfojtott, titkos* [...] Dayka lélek-ábrázatot (*Seelenphysiognomie*) fest; Himfy pedig egy pompásabb természetet, mint a' millyent a' Prosaisták látnak⁸

A költészeti típusok Szemerénél – akárcsak Schillernél – a poézis egyformán létjogosult formáit leíró kategóriák. Berzsenyi ezzel a relativizáló szemlélettel száll szembe a Dayka-bírálatban, amikor ugyanazt a normát alkalmazza Dayka és Kisfaludy művére – eszerint a költői kifejezés legyen világos és egyértelmű – s ennek alapján azt a Himfy-szakaszt, amelyről Szemere is értekezik,

⁸ SZEMERE Pál, *Tárgy és Nyelv a' költésben*, Tudományos Gyűjtemény, 1818: IV, 80.

jobbnak ítéli, mint a „nyefegő” Dayka versét, sőt az utóbbit „erőtetett” és „zavart” mivoltára hivatkozva egyenesen számúzi a poézis köréből.

A *Jegyváltó* bírálata részben szintén a túlzottan absztrakt kifejezőmódot kifogásolja, ám ugyanakkor a másik végletet, az érzelmek reflektálatlan megnyilatkozását is hibáztatja. Az érvelés háttérében ezúttal is egy költészettipológia, az objektív-szubjektív felosztás áll. Berzsenyi ezzel a típuspárral azt a terminológiát alkalmazza Kölcsey két művére (A *Jegyváltón* kívül A *kedves sírjára* utal), amit ő maga követett a Berzsenyi-recenzióban. Ez eredeti formájában így hangzott:

A' Poeta vagy cselekedetet vagy érzést zeng, 's ez által vagy olly érzelmeket fejt ki szíveinkből, melyeken ő maga felül emelte magát, hogy magasabb néző pontjából annál bizonyosabban munkálódhassék, mint *Homér* és *Göthe*; vagy olly érzetekre ragad el, melyek önn kebelében zajognak, mint *Euripides* és *Schiller*.⁹

Ez a felosztás volt az egyik „tudós bolondság”, amelyről Berzsenyi 1817. szept. 8-i levelében felvilágosítást kért Kazinczytól. A választlevelemben erre vonatkozóan két megállapítás található: Kazinczy néven nem nevezett „német Aesthetikusok” hatásának tudja be Kölcsey tipológiáját, illetve hozzácsolja az „objectiver” és „subjectiver Dichter” terminusokat.¹⁰ Mindezek után Berzsenyi az I. *Antirecenzió*ban egyetlen gondolatmeneten belül, különbségtétel nélkül tárgyalja a naiv-szentimentális és az objektív-szubjektív poézisban gondolkodó tipológiát.¹¹ Már Csetri Lajos fölvetette, hogy mennyire volt jogos Berzsenyi részéről a szubjektív-objektív felosztást a naiv és szentimentális költészet szétvá-

⁹ KÖLCSEY Ferenc, *Berzsenyi Dániel Versei* [1817] = K. F., *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I. 1808–1823*, s. a. r.: GYAPAY László, Bp., Universitas, Bp., 2003, 53. [KÖLCSEY 2003.]

¹⁰ KAZINCZY Ferenc *levélczése*, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1905, XV, 332.

¹¹ Vö.: BERZSENYI Dániel, *Antirecenzió Kölcsey recenziójára* [1818] = BERZSENYI 1994, 188–189.

lasztásával azonosítani. Szerinte Berzsenyi téved ebben a kérdésben, mivel Kölcsey megkülönböztetése „a herderi Homér–Osszián típuspárra emlékeztet leginkább”.¹² Csetri megjegyzése kiegészítésre szorul, hiszen Herder a *Humanitás-levelekben* valóban ismerteti ezt a (gyaníthatóan Hugh Blairtól származó) tipológiát és el is különíti Schillerétől, azonban a herderi mű olyan szövegkörnyezetbe ágyazza a költészettípusok bemutatását, amely megerősítheti Berzsenyinek a kétféle distinkciót összemosó érvelését. Arról van szó, hogy a *Különböző régi és újabb népek költészetének összehasonlításával*¹³ foglalkozó Herder, miközben felsorolja a költészeti fajták tipizálására tett különféle kísérleteket (ilyen lehet a műfajt, az érzés módját, a történetiséget vagy a költői tárgyat figyelembe vevő beosztás), folyamatosan hangoztatja, hogy egyik kategorizálás sem teljesen kielégítő. Távolságtartásának oka nemcsak annak felismerése, hogy egy-egy konkrét költői oeuvre olyan összetett jelenség, amelynek lényege nem fejezhető ki egyetlen szóval, hanem az, hogy sajátos költészetértelmezése eleve kétségbe vonja a poézist történeti vagy másfajta ellentétpárok szerint kategorizáló megközelítésmód értelmét. Szerinte ugyanis „az ember minden korban ugyanaz volt; csak hogy mindig annak az állapotnak a jegyében fejezte ki magát, amelyben élt”.¹⁴ Ily módon a keletiek és nyugatiak vagy a régiek és újak költészete közötti különbséget sem kategoriális eltérés okozta, hanem a társadalmi viszonyok mássága. Mindeközben azonban az antropológiai tényező állandó maradt, s éppen ebből adódik, hogy a poézis fejlődésének határozott iránya van:

A különböző korszakokat összehasonlítva nagyon hihetővé vált a számomra, hogy a költészet szelleme minden kilen-
gésen és szélsőségen át, amelyek eddig nemzetek és korszakok szerint periodikusan jellemezték, arra törekszik, hogy

¹² CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 255. [CSETRI 1990] és CSETRI 1986, 340–41.

¹³ Johann Gottfried HERDER, *Briefe zu Beförderung der Humanität: Achte Sammlung* [1796] = *Herders Sämmtliche Werke*, Hg. Bernhard SUPHAN, Berlin, Weidmann, 1883, 18. Bd., 9. Fragment, 134–140.

¹⁴ *Uo.*, 139.

az érzés durvaságát és minden hamis díszet levessen magáról, s az emberi törekvések középpontját keresse, azaz *az ember valódi, egész erkölcsi természetét, az élet filozófiáját*¹⁵

Feltételezésem szerint Berzsenyi költészettipológiák elleni érvelése az I. *Antirecenzió*ban, illetve a most tárgyalt szövegekben, ebbe a herderi kontextusba illeszkedik. A költészet extrémumainak elvetése, s helyettük a „közép út” dicsőítése önmagában még lehetne klasszicista vonása Berzsenyi bírálatainak, mint ahogyan ebbe az irányba mutat az abszolút érvényű poétikai szabályok kijelölésének igénye is. Éppen csak a végső hivatkozási pont, az „abszolút szép” értelmezése fog gyökeresen eltérni a hagyományos, anorganikus klasszicista szemlélettől és közelíteni a fent idézett herderi költészetfelfogáshoz, amely azért veti el az egyes kategóriákat, mert túl kíván lépni a bennük megjelenülő részleges embermivolton az egészséges emberideál felé. Ez utóbbi volna az a magasabb szempont, amely egyaránt elítélteti Berzsenyivel az egyoldalúan szentimentális Daykát s a hol egyoldalúan szubjektív, hol pedig egyoldalúan objektív Kölcséyt.

E hipotézis a versbírálatokhoz közvetlenül kapcsolódó, ám lételméleti szintre emelkedő *Újítás és magasztás* vizsgálatával igazolható.

2. 2. Az [*Újítás és magasztás*]

Az *Újítás és magasztás* szintén olyan témára fókuszál, amely közvetlen összefüggésben áll a schilleri költészettipológiával, mondhatni annak gyakorlati vetületét jelenti: ez a költészet népszerűsítésének kérdése. Berzsenyi eszmefuttatása főként két szövegre látszik reflektálni, az egyik Kölcsy Csokonai-kritikája, a másik Schillernek az előbbihez sok tekintetben mintául szolgált

¹⁵ *Uo.*, 140.

recenziója Bürger költeményeiről. Lássuk tehát a két tanulmány szempontunkból érdekes főbb tételeit.

A Bürger-recenzió teoretikus kiindulópontja hasonlít a naiv és szentimentális költészetről szóló tanulmányéhoz, amennyiben a régiek (főként a homéroszi görögség) és a mai kor költészete közötti szinte áthidalhatatlan különbséget tételez. E differencia hangsúlyozása azért fontos Schiller számára, mert erre építi Bürger népköltői programja elleni érvelését. Szerinte ugyanis, míg Homérosz vagy a trubadúrok korában a társadalom egységes érzés- és gondolatvilága könnyen lehetővé tette, hogy a költő mindenkire egyformán szóljon, a jelen korban a népköltőnek ellentétes igényeknek kell(ene) eleget tennie, egyszerre szólva a „gyermeki értelmű” néphez és a művelt osztályhoz. Bár Schiller nem véli teljesen kivihetetlennek ezt a feladatot, Bürger költészetét nem tartja alkalmasnak ennek a szerepkörnek a betöltésére, lévén, hogy ő túlságosan hajlamos leereszkedni és a „nép közé vegyülni” ahelyett, hogy azt magasabb műveltségi szintre emelni igyekeznék.¹⁶

Kölcsenynek Csokonai költészete elleni érvelése ugyanúgy a magas és alacsony költészet szétválasztásán nyugszik, mint Schilleré, megkülönböztetése azonban kiélezettebb, hiszen míg a Bürger-recenzió szerint a művészet kivételes esetben egyaránt szólhat az „értőkhöz” és a „gyermeki értelmű néphez”, s a kettő közötti ellentét áthidalása a „zseni legfőbb diadala”¹⁷, addig a Csokonai-recenzió mindvégig külön tartja az alacsony, valamint az esztétikai kívánalmakra ügyelő, tanult poézis fogalmát.

Berzsenyi – szemben e két feltételezhető forrásával – elveti a poézis ilyesfajta klasszifikációját is, és Schillerhez hasonlóan, de nála radikálisabban érvel a költészet popularizálása mellett:

Az a' módi principium hogy a' Poeta ne sokaknak, hanem keveseknek kívánjon tetszeni helytelen. A' Poesis nem egyéb

¹⁶ Friderich SCHILLER, *Über Bürgers Gedichte* [1791] = F. SCH., *Philosophische und vermischte Schriften*, Hg., Ernst JENNY, Basel, Birkhäuser, 1946, 329.

¹⁷ *Uo.*, 326.

mint meleg 's melegítő Erkölti Philosophia, mellynek nem egy két Pedánt a' publicuma, hanem a' nép 's ugyan azért az a' tökéletes Poeta, ki mind a' két Publicum nyelvét olly harmóniába tudja hozni, hogy mindenkinek tetszhetik.

Álláspontja azonban végső soron nem annyira Schillerére, mint inkább az őáltala bíralt Bürgerére emlékeztet, aki a verseihez írt előszóban népköltői programja elméleti magjának megfogalmazását egy Spectator-idézetben leli meg, miszerint

az emberi természet azonos minden gondolkodó lényben; és minden, ami összhangban áll vele, csodálókra fog lelni az olvasók körében, azok tulajdonságaitól és helyzetétől függetlenül¹⁸

E szemlélet jegyében Bürger nép-fogalma nem valamely társadalmi osztályra (s legkevésbé a „csőcselékre”) vonatkozik, hanem valamiféle általános emberire: olyan jegyek összességét jelenti, „amelyekben mindegyik, de legalábbis a jelentékenyebb osztályok megegyeznek”.¹⁹

Ahogy Berzsenyinek a költészet magasításával, úgy az újtással kapcsolatos álláspontja is a Csokonai-recenzióét ellentételezi. Kölcssey egyik fő kifogása itt ugyanis az volt Csokonaival szemben, hogy „a' maga expressiójának 's szavainak ritkán tudta megadni az újság' ingerét”, s ez a hiba „a' köznép' nyelvéhez való ragaszkodásból” fakad.²⁰ Ez az okfejtés egyrészt alapvető követelménnyé teszi a költészet számára az újtást, másrészt annak feltételül szabja a magasítást, a köznép nyelvétől való eltávolodást. Berzsenyi azért nem ért egyet ezzel az elvárással, mert számára a költészet az örök és állandó emberi lényeg kifejezése,

¹⁸ „Human Nature is the same in all reasonable creatures; and whatever falls in with it, will meet with admirers amongst Readers of all Qualities and Conditions.” G. A. BÜRGER, *Vorrede zur zweiten Ausgabe der Gedichte* [1789] = G. A. B., *Bürgers ausgewählte Werke*, Stuttgart, Cotta, 1885, Bd. 1, 40.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ KÖLCSEY Ferenc, *Csokonai Vitéz Mihály' munkájának kritikai megjátszások* [1817] = KÖLCSEY 2003, 45.

ehhez képest pedig bármiféle újítás a poézisban csakis az aktuális kifejezés formájára vonatkozhat, s így alárendelt fontosságú:

A' mesterségeknél 's phisikai Tudományoknak van 's örökre lesz helye a' magasításnak és ujításnak, de a' poesis nem csak mesterseg, hanem egyszersmind leg lelkiebb tudomány is, nem egyéb ez mint maga az ember vagy annak leg eleve-nebb typusa – test és lélek mint az ember. Olly lelki tudomá-ny, mellynek csak a' kérge fog kezét a' mesterségekkel s ugyan azért itt ennek mesterségét csak annyira magasít-hatjuk a' mennyire a tudomány tzíljai kívánják annak tzíljai pedig sem a' czílos okossággal nem ellenkezhetnek sem a' kéreg kedvéért a' lelket meg szorítani nem engedhetik.

A költészetnek ez a fajta lételméleti megalapozása arra a 18. szá-zadi antropológiai nézetre vezethető vissza, amely „középlény-ként” (Mittelding), „szellemi” és „állati lelki szerv” *egyidejű* bir-tokosaként tekintett az emberre.²¹ E felfogás értelmében a szépség érzete egyszerre indítja tevékenységre a lélek állati és szellemi szféráját.²²

Ezzel a koncepcióval ellentétben áll, s Kantéhoz közelít az embernek az a fajta szemlélete, amely Kölcsey, illetve Schiller recenzióinak háttérében felsejlik. Kant ugyanis két különböző antropológiát különít el: míg a „fiziológiai” antropológia az embert természeti meghatározottságában kutatja, addig a „pragmatikus” antropológia szabadon cselekvő, a „könnyen” és „sollen” jegyében saját magát alakító lényként tekint rá.²³ E felosztás költészetel-méleti kivételésének látszanak a Schiller és Kölcsey által használt naiv-szentimentális, objektív-szubjektív, alacsony-magas típus-

²¹ A korban népszerű, sok kiadást megért antropológiai összefoglalásra hivatko-zom: Ernst PLATNER, *Neue Anthropologie für Aerzte und Weltweise: Mit besonderer Rücksicht auf Physiologie, Pathologie, Moralphilosophie und Aesthetik*, Leipzig, Crusius, 1790, I. Bd., 71–74.

²² *Uo.*, 349.

²³ Immanuel KANT, *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* [1798] = I. K., *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie und Pädagogik*, 2. Bd., Hg. Wilhelm WEISCHDEL, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1991, 399.

párok, amennyiben olyan leírást adnak, amely a poézist az ember természeti és lelki determináltságának szétválasztásában ragadja meg.

Az a középút- és közepszer-fogalom, amelyet az *Újítás és magasítás* használ, az ilyesfajta felosztások elvetését fejezi ki, s egy olyan nézetrendszerre utal, amely a költészetet – mindenféle egyoldalúság kizárásával – az egészes, totális emberségben véli felfedezni. Ez a közepszer-értelmezés sokkal átfogóbb, elvontabb, mint a klasszikus aurea mediocritas eszménye. De más jelek is utalnak arra, hogy Berzsenyi nem a hagyományos klasszicizmus keretei között érvel. Ilyen Schiller *Die Braut von Messina* című végzetdrámája elleni (az I. *Antirecenzió*ban más formában már elhangzott) kirohanása az *Újítás és magasítás* első bekezdésében. Azzal, hogy a fátum eszméjének átvételét, illetve a drámai kórus föltámasztását bírálja, Berzsenyi alapjában az „Imitationsklasszizmus” ellen hadakozik, mégpedig, mint Csetri megállapítja, „a lessingi–goethei modern klasszicizmus szellemében, [...] amely nem a görögség formai, hanem lényegi követését ajánlotta”.²⁴

A klasszicista formalizmus elleni ilyenén fellépés az *Újítás és magasítás*ban igen átfogó teoretikus keretek között történik: a szöveg olyan költészetszemléletet nyújt, amely kizárja nemcsak a poézis egyoldalúan formai jellegű értelmezését, hanem egyben bármiféle dichotomikus megközelítést is. A transzcendens poétikai szabályokat itt a holisztikusan testi-lelki, evilágian-örök emberire való hivatkozás váltja fel. A költészet ebből a szemszögből nem ó-klasszikai iskolás regulák eredője, de nem is pusztán történeti képződmény vagy valamely elkülöníthető lélektani jelenség származéka, mint azt bizonyos tipológiák sugallják, hanem mindezen részleges szempontok egyidejű kifejeződése, a kategóriák magasabb szintű összegződése: „maga az ember”.

²⁴ CSETRI 1990, 349.

**[Dayka Titkos bújának és
Kölcsy Jegyváltójának bírálata]**

[...]ban sem illene.

Uj lest hány a' végezet

Helytelen az idea, mert a' Fátum nem madarász, hogy az ember²⁵ utám[!] leselkedne, helytelen a' beszéd, mert lest hányni nem lehet, hanem tört szoktunk hányni. De a' mi több azt kérde, hogy ha a' Poeta maga nem tudja mi bajja[!] van, hogy tudjam én? 's ha nem tudom hogy tudjak véle érezni? Mikor én azt olvasom:

Téged látlak az egeknek
Magas tiszta kékjében

szint úgy látom Domámat,[!] mint Himfi, 's szintugy érzek mint Himfi. De mikor a' Poeta, mint egy gyermek előttem csak nyefeg, 's nem mondja meg miért nyefeg, mit érezhetek akkor egyebet mint boszuságot.

Néma jajgatások 's a' titkos bú elől

Helytelen ellenmondások, mert azt már világosan ki mondta a' Poeta hogy aző[!] buja, nem csak az olvasóra nézve titok, de magára nézve is

Öröm köny.

A' Poetának a' metrum kedvéért a' szavakat eltsufítani, 's a' nyelvet rontani nem szabad, hogy a' két értelmű könyvből könnyet tsináltunk, azt kívánta mind az okosság, mind az ízlés, de hogy azt újra így elrontsuk, sem okosság sem ízlés meg nem engedi.

²⁵ ...hogya az<t> ember...

Melly önn nyugtának gyilkolója lett.

Ismét ellenmondás, mert előbb nem²⁶ tudta a' Poeta mi bajja van, ebből pedig az látszik, hogy igen is tudta.

Keserves károk

Helytelen beszéd, mert a' magyar a' szívnek veszteségeit kárnak nem nevezi.

De ez emésztő bu enyhítsen?

Adj tsak egy köny tseppet méltó bánatimnak

Erőltetett 's zavart 's nem tudhatni hogy a' butul kér-e könytseppet, vagy már a' régen elfelejtett végezéstül, sőt azt sem tudhatni, hogy az[t] kívánja-e hogy őtet sirni engedjék, vagy hogy őtet sirassák, egy szóval az egész mív nem Poesis, nem Vers, hanem tsak olly helytelen öszve szort materiák kavartza,²⁷ melyekből jó Poeta tán tsinálhatna verset, tsak olyan, mint mikor a' Musikus hurait próbálgatja, 's veszük[!] észre, hogy szomorut akar, de még nem tudjuk, hogy az a' Rákotzi nótája lesz-e, vagy Mohátse.

Költsei.

Néked minden orát életemből,
Érted vér özönnel szívemet!
Téged fognak által karjaim?

A' leg szebb figura is rut, mihelyt szokszoroztatik[!] de a' verbum elhagyása én előtttem, kívánt[!] a' Poesisban nem figura, vagy tsak olly gyermeki figura, melly a' beszédnek lelkét elharapja, a' vérözönnnek pedig itt semmi helye, semmi értelme nints.

²⁶ ...mert előbb <...> nem tudta...

²⁷ ...öszve szort materiák<k> <...ja> kavartza...

Ó Te e' keblemnek ideálja

Tsuf beszéd, így jo volna:

E' kebelnek ideálja:

De a' mogy még Prósában is rut volna, a' Poetának pedig
ugy gondolnám szebben kell beszélni mint a' Prosairónak.

Melly gyakran mint nyári est homálya,
Messze lengedt[!] szél fuvalmai

Gyönyörű szép szavak, tsak a' kár, hogy nem értjük, mint
és miért lengett a' nyári estve és az ideál a' szél fuvalma is.
Ha a' szél elfujta volna az ideált, ugy valamivel helyesebb
volna a' beszéd, de így egészen helytelen.

Merre, merre lágoló hevembe?
Honnan, honnan, oh²⁸ nem földi kény?

irtóztató olasz hév! De én ugy gondolnám, hogy az illy
nyavala törő rángatodás, nem poetai tűz.

Mért e' reszkető könnyü szemembe?
Mért ez édes órán uj remény?

Nem tudom a' Görögöktől tanulta-e, vagy a' fínom
Olaszoktól Költsei ezt a' verbumtalan figurát, de azt látom,
hogy szörnyű szerelembe esett vele! 'S valóban ha ezt a' szép
figurát módiba hozhatja, valamint a' Magyar Poetákat már
szerentsésen reducálta, ugy a' magyar verbumokat is ma
holnap ki²⁹ küszöböleti, [!] 's tsak arra kérem, hogy nyelvün-
ket avval a' tsuf könnyüvel ne rontsa, mert mikor a' Poeta a'
szebbítés helyett tsufítja a' nyelvet, nagy iztele[n]séget mu-

²⁸ ...honnan, <nem> oh nem...

²⁹ ...ma holnap <..> ki küszöböleti...

tat, 's egyszersmind nagy tudatlanságot is, mert nem tudja a' Poetai szabadságnak sem tziljait, sem határait.

Bajos artzod százszor boldog álom,
A multban 's jövőben nem találom.

Mi lehet az az új remény és boldog álom, mellynek képe se multba se jövőben nints, én máig se tudhatom. Elsőben úgy okoskodtam,³⁰ hogy az tán az[!] a'³¹ szerelem' leg főbb gyönyörködtető pointja fog leni,[!] de hogyan fogta volna ezt álomnak nevezhetni? – – Itt a' nagy bökkenő! Azonban, jobban meg fontolván a' dolgot abban allapodtam meg, hogy ő már az atyai örömeket 's a' kis átsorgó tsemetéket képze-
li előr[!] magának. Igen³² de ezt hogy mondaná hogy a' jövő miatt? valamelyik bizonyos, mert én az erzemények és képzeletek országában egyebet nem tallok.

Holtan fekszem e lágy karodon,
Vagy merengek bő hullámidon?

Ime, a' költői leg főbb Oestrum! az isteni düh leg magasabb teteje!³³ Nem tudja a' nagy Költő él e hal-e, fekszik e vagy mereng a' bő hullamokon!! A' bő hullám ismét nagy kérdés ugyan, de tsak természetesen kell a' dolgot képzelni, mingyárt meg lehet azt fejteni. Igenis, a' kény leg főbb gyönyörködtető pointja Armida' testi lényét, az erőknek költsönös vissza munkálása által, a' mozgás principiumai szerint természetesen[!] hullamos ellen mozgásba hozta 's ime s ime[!] a bő hullám, nem egyéb mint szép figura – az ok helyett okozat!

Tündér kárpitot vonnak felettünk
Hű szerelmünk nyájas isteni.

³⁰ ...úgy <gondol> okoskodtam...

³¹ ...az[!] <édes ott> a' szerelem'...

³² ...magának. <A kenő> Igen...

³³ ...leg magasabb <teteje> teteje...

Érzem őket hüsen lengeni,
S égi scének tűnnek fel mellettem.

Valóban jól mondta Szemere hogy ez tsupa Dráma! Ime az istenek szépen betakarják a' költőt Armidája mellett, legyez-
zik s körülte égi scenákba enyelegnek!

S myrtus lombjainak enyhelyet
Én, a választott boldog én!
Öszve omlok³⁴ a kény érzésében,
S égek Armidámnak kebelén!

– Nem használ sem a' kárpit sem az Istenek hüs lengése sem
a' myrtuslombok enyhelye, öszve omlik a' boldog választott
s mint a dühült Hercules a Centaurus ruhájában szerentsé-
sen el ég Armidája keblén. Tsupa³⁵ Dráma! a' legidétlenebb
iztelenségnek nevetséges Drámája! De mi lesz így Poesi-
sunkbul, ha mi illy sűtelen semmit mint remekeket fitog-
tatunk? Hogy akki magát Munbo Jumbová alatonítja illyent
ír, azt nem tudálom, de hogy Szemere illyent magasztalni
mer, azt valóban tudálom! Én Költseynek két darabját is-
merem, ezt tudniillik és ama kék szemű ideált (ismerem
ugyan még egy másik versét is de mivel az még kinyomtat-
va nints, róla szólnom nem szabad) s mindenek világosan
mutatják melyly melyly[!] tsuffá teszi a' theorea az az [!] em-
bert, ha a' Természet a' talentomot meg tagadja. Költsey
amott az objectiv itt³⁶ pedig a' subjectiv költésre akart peldat
mutatni 's ime amott[!] annyira föllül³⁷ emeli magát az
érzelmekem[!] hogy idealja kedvese sírján a' vándorral
ditsőségesen meg alkuszik itt³⁸ pedig olly zajgásra gyulad,
mintha³⁹ a' leg hagymázosbb nyaválák symptomait akarná

³⁴ ...ömlök [emend.]...

³⁶ ...Csupa [emend.]...

³⁶ ...az objectiv <föl> itt pedig...

³⁷ ...annyira <eltéved> föllül emeli...

³⁸ ...meg alkuszik <itt pedig hagymázos magasodásba minden értelem és
kapcsolat nélkül való habatolással zajog> itt pedig...

³⁹ ...gyulad, <hogy> mintha...

festeni – ott⁴⁰ lelketlen Cretin, itt részeg Lykophron. S ugyan azért az én tsekély ítéletemmel jobbat nem tehetne, mint ha magát a' magyar Poetakkal és verbumokkal együtt minél előbb reducálná vagy ha a' poetaság Demonátul éppen meg nem szabadulhat, maradna objectiv költő, mert az érzés kinyomása a' Poesisnak teteje oda a' theorea mankója⁴¹ fel nem botorkáz, ott csak a' természet szárnyai tsattognak, ott csak a' Genius' szövetneke világít 's a' tudomány métse csak bodító Laterna magica.

A' magyar Poesis olly uton indult el, melly⁴² a' józan szabadságnak 's józan közép szernek utja vala, mellyen a' Genie szabadon szárnyalhatott, a' nem genie pedig, ha repülhetett is leg alabb sült bolondá[!] nem lett. Ohajtom tehát, hogy Po[el]sisunk azon az uton maradjon, mellyen azt felserkent Geniusunk leg első intése vezette. Nints a' tudományoknak nagyobb veszedelme, mint a' Tudósoknak hiúsága, melly szerint nem használni, hanem tsudáztatni akarnak, melly szerint készek a' leg jobb, leg rövidebb utat a'⁴³ tudományoknak 's az emberiségnek nagy kárával bevagni, hogy mint kezdők és ujitok tsilloghassanak.

Tekintsük meg a' Poesis testverének a' Philosophiának történeteit Pythagorastul fogva a' mi idonkig,[!] mit látunk egyebet mint gombák szerint kelő 's enyésző systemákat 's sophistaságbul, sophistaságba eső bodult böltseket! 'S valljon miért? – Tsudáztatni akarunk nem használni, a' Tudományokat szüntelen magasítjuk és nehezítjük, holott nem magasítani hanem terjeszteni kellene 's hogy terjeszthessük simplificalni!

Tekintsük meg a' Poesist 's látni fogjuk, hogy annak theoreájában a' sophistaságnak egész phraseológiája, már szerentsésen naturalizálva van, látni fogjuk, hogy Német országban Kotzebue és Lafontain, kik Európának gyönyö-

⁴⁰ ...akarná festeni – <s> ott...

⁴¹ ...theorea <bo> mankója...

⁴² ...indult el, <mellyen a' Genie szabadon szárnyalha> melly a' józan...

⁴³ ...utat <be vágni> a' tudományoknak...

rüségére s tanítására születtek, motskoltatnak, a' Játékok jambussal a' Romanok Hexameterrel iratnak, 's azok erköltsi leg belsőbb alkatját, majd Chorus, majd Fatum, majd Cretini holt fagy majd Lykophroni phantastos szörnyek ostromolják; látni fogjuk mondom mindenütt és mindenben hogy az emberiségnek nem azok használnak, kik a' tudományokat nehezítik, hanem a kik simplificálják 's látni fogjuk hogy az ember egyedül a' közép uton diszlik, mellyről akár jobbrra, [!] akár balra tér: szükség képpen teveleg.

Jövő⁴⁴ közelebbi alkalommal⁴⁵ Tudos Toth László Doctor Urnak sós-oldozatos görög Astheticájarul és⁴⁶ költői remek példájirul szandekozunk⁴⁷ görögözni. Áh, áh, ha, huh! Mint fognak a' tudos magyar Poetak fülelni!!?

[Újítás és magasítás]

Látni fogjuk, hogy a' Nemeteknél a' magasítás sophismaji, Matthissont, Kotzebuet, Lafontaint, a'⁴⁸ szépnek leg eleve-nebb festőjit az emberi léleknek leg józanabb tolmatsait gunyolják 's a' Poesist majd objectiv holt faggyal majd phantasmakkal és⁴⁹ bombasztokkal töltik el; látni fogjuk, hogy a' nagy Schiller, ki szüntelen magasít, szüntelen újít szüntelen téveleg és ront: a' Tragoedia' jozan erköltsi alkatja, helyett, a' játék szabad s természetes nyelvét rontó tzíltalan jambust 's a' nevetséges Chorust és Fatumot magasztalja, s a' helyett, hogy mint⁵⁰ Kotzebue a Cretinekből embereket formálna,⁵¹ az emberekből Cretineket akar tsinálni, 's a' helyett hogy mint Kotzebue olvasztana és tanítan[a] tsak mulatni akar, mint a' Gási. Ki nagyobb mint Schiller mig

⁴⁴ ...teveleg. <A'> Jövő...

⁴⁵ ...közelebbi alkal<matosagga>ommal...

⁴⁶ ...Astheticájarul <és remek> és költői...

⁴⁷ ...példájirul, <fog> szandekozunk...

⁴⁸ ...Lafontaint, <...> a' szépnek...

⁴⁹ ...phantasmakkal <tölt> és bombasztokkal...

⁵⁰ ...hogy <...> mint Kotzebue...

⁵¹ ...embereket <akarna ts> formálna...

a' középuton áll 's ki⁵² törpébb⁵³ mint Schiller, mihelyt a' józan középszert el hagyja? –

Az ujtás tsak akkor magasítás, ha azt a tzílos okosságnak 's józan izlesnek világos parantsolatja kívánja. De mivel azok a' józan középszernél egyebet nem parantsolhatnak 's mivel ezt a' középszert az ember hamar meg találja 's hamar meg unja s ugyan azért ujít és téveleg vagy ha meg nem unja is tudva⁵⁴ le tér az egyenes utrul 's önként bolog és bódít, hogy a' kábáktul tsudáltasson. Ez minden tziltalan ujtásoknak 's sophistai bolgásoknak kutfeje.

Lehet e tziltalanabb izzadás, mint egy hitván Románt Iliasi Hexameterekkel írni? 's íme még is a' szép Luise Kazinczynak már igen tetszik! 'S nékem is tetszik, de mikor én illy tziltalan izzadást látok, mindenkor az[t] sugja valami: Cui bono? s mivel ezt a: Cui bonot? minden soran minden tsudálotos német dactiluson írva latom, a' szép Luizzal semmimod szerelembe nem eshetem.

A' mesterségeknél 's phisikai Tudományoknál van 's örökre lesz helye a' magasításnak és ujtásnak, de a' poesis nem tsak mesterseg, hanem egyszersmind leg lelkiebb tudomány is, nem egyéb ez mint maga az ember vagy annak leg elevenebb typusa – test és lélek mint az ember. Olly⁵⁵ lelki tudomány,⁵⁶ mellynek tsak a' kerge fog⁵⁷ kezét a' mesterségekkel s ugyan azért itt ennek mesterségét⁵⁸ tsak annyira magasíthatjuk a' mennyire a⁵⁹ tudomány tzíljai kívánják annak tzíljai pedig sem⁶⁰ a' czílos okossággal⁶¹ nem ellenkezhetnek sem a' kéreg kedvéért a' lelket meg szoríta-

⁵² ...középuton áll 's <...> ki...

⁵³ ...ki <k...> törpébb...

⁵⁴ ...unja is <önken> tudva...

⁵⁵ ...az ember <mesterség 's egyszersmind tudomány mellyeknek egygyütt vagy harmonisálni kell, vagy a' léleknek kell uralkodni a' testen mint az emberben vagy leg> Olly...

⁵⁶ ...lelki<ebb> tudomány...

⁵⁷ ...kerge <hasonló> fog kezét...

⁵⁸ ...ennek <kerge> mesterségét...

⁵⁹ ...a' mennyire <annak> a tudomány...

⁶⁰ ...tzíljai pedig <a' józan okossággal nem ellenkezh> sem...

⁶¹ ...a' czílos <józan> okossággal...

ni nem engedhetik. Ugyan a' melly versnél az embernek[!] azt a' Cui bonot látja, azt bizvást elvetheti mert ez a' józan okosság szav[a] s a hol ez sug, ott mindennek halgatni[!] kell.

Az a' módi principium hogy a' Poeta ne sokaknak, hanem keveseknek kíváncsion tetszeni helytelen. A' Poesis nem egyéb mint meleg 's melegítő Erkölti Philosophia, mellynek nem egy két Pedánt a' publicuma, hanem a' nép 's ugyan azért az a' tökéletes Poeta, ki mind a' két Publicum nyelvét olly harmoniába tudja hozni, hogy mindeniknek tetszhetik. Én leg alább nem hogy a' metrummal bajlódnám egy két Pedant kedvéért, de a' tollamat is restelném meg vakarni.

Vajha a' Philosophiat, ne tsak simplificalnánk,⁶² hanem egészen popularizálhatnánk, mint Lycurgus! Vajha ne firkáló⁶³ Sophistákat nevelnénk mint Athen, hanem gyakorló Boltseket,[!] mint Sparta.

Minapi Ludmégemben a' Recensiok ellen nagyon⁶⁴ is keltem;[!] 's ime mast latom, hogy nints szebb a' világon mint recensealni! mast latom hogy konyebb[!] az egész világot[!] s annak minden poetastereit recensealni mint egy ódat tsinalni 's látom hogy én ma holnap nem tsak a' Poetastereket, de az egész világot recenseálni fogom. Legközelebbi alkalommal Tud.Toth László Doctor Urnak sosoldozatos görög Astheticájárul és Költoi remek Peldájirul szándékozunk görögözni. – ah, ah, ha, 's huh! mint fognak a tudós magyar Poeták fülelni!

⁶² ...simplifical<hat>nánk...

⁶³ ...ne <tsak> firkáló...

⁶⁴ ...ellen <igen> nagyon is...

Vaderna Gábor

TORLÓDÁSOK

Diskurzusok összjátéka Berzsenyi Dániel egyik levelében

Morieris, non quia aegrotas, sed quia vivis
Seneca¹

(szellemtörténet)

„Micsoda feladat hivat verni az eddigi pszichológia és a történelmi világ szemlélete között!” – kiált fel Wilhelm Dilthey 1894-ben, majd arra figyelmeztet, hogy egy ilyen célt csakis fokozatosan lehet megközelíteni. Az individuumot a történelemmel együtt ragadhatjuk meg, oly módon, hogy megkeressük azt a magértelmet, mely összefűzi őket.²

Az 1920-as, '30-as években Berzsenyi Dániel igen népszerű szerző volt a virágzó szellemtörténeti iskola hívei között, illetve azok számára is, akik ugyan megkülönböztették magukat tőlük, mégis valami nagyon hasonlót csináltak. A költői életmű értelmezésekor a legnagyobbjainknak kijáró kultikus tiszteletadás mellett³ igen gyakran a költői élet pszichológizáló olvasataiba

¹ „Nem azért halsz meg, mert beteg vagy, hanem azért, mert élsz.” SENECA, *Erkölcsei levelek*, LXXVIII. levél, *A bölcs és a betegség*, ford. BOLLÓK János, TAKÁCS László = SENECA prózai művei. Első kötet, jegyz. TAKÁCS László, Budapest, Szenczár (S.P.Q.R.), 2002, 340–347. Itt: 342. (Ep, 78,6)

² Wilhelm DILTHEY, *Gondolatok egy létrő és egy taglaló pszichológiáról* [1894] = *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, vál., ford., jegyz. ERDÉLYI Ágnes, Bp., Gondolat, 2004 (Társadalomtudományi Könyvtár, Új Folyam), 167–253. Itt: 253.

³ Széppélda Radnóti Miklós *Nyugat*-beli Berzsenyi-esszéje, melyben a recenzens személyes élete és a költő prófétai karaktere formálja egészé Berzsenyi pszichológiai imágóját: „Feleségem jön haza, arcán a február friss hidegével. Kérdi, mit írok. Dánielről, – felelem s utána rögtön elcsodálkozom. De ő nem csodálkozik. Bólint és halkán járkál a szobán, készíti vacsoránkat. / Dániel... s már nem csodálkozom. Dániel ő ... a név minden nagy erejével s kissé rettenetével is. Messzi és közeli, zordon és szelíd, sértetlen prófeta az oroszlánok között, és testvér az elesettségben. Az oroszlánok között. ? Fölötöm a Bibliát. »Dániel pedig értett mindenféle látomáshoz és álmokhoz is«, – olvasom. To-

ütközünk. Halász Gábor *Berzsenyi lelkivilága* című esszéjében a költő alaptermészetének és elveinek összeütközéséből,⁴ Fejtő Ferenc *A sinlődő álóé* című írásában az önbizalom hiányából vezetile az összeomlást,⁵ Németh László a zsenialitás (az östehetség) és a melankolikus karakter összefüggéseit érinti esszéiben,⁶ és még lehetne sorolni Rónay Márián át, aki a *Pesti Hírlap* hasábjain *A rejtélyes Berzsenyi Dániel a pszichopatológia tükrében* című cikkében a beteges apa, a szorongás és a fukarkodás, illetve idősebb kori antiszemitizmus ismertetőjegyeivel írja körül a költői pálya alakulását,⁷ egészen Szirmay-Pulszky Henriette-ig, aki *Genie und Irnsinn im Ungarischen Geistleben (A zseni és az elmebaj a magyar szellemi életben)* című, Münchenben német nyelven megjelent monográfiájában Berzsenyit a skizoidok közé sorolja be, majd testi és lelki adottságaiból arra következtet, hogy a költő egy melankóliára hajlamos pszichopata erős depresszióval.⁸ Nemegyszer emeltetik ki a halálhoz való vonzódás,⁹ az izolált

váblapozok és a gyűlölet tizenkilenc évére gondolok. És újra olvasom: »S egyedül én, Dániel láttam e látomást, a férfiak, pedig, a kik velem valának, nem látták a látomást.« RADNÓTI Miklós, *Berzsenyi Dánielről*, Nyugat, 1936, I, 232–236. Itt: 236.

⁴ HALÁSZ Gábor, *Berzsenyi lelkivilága*, Symposion, 1926, II, 77–107.

⁵ FEJTŐ Ferenc, *A „sinlődő álóé”. Berzsenyi Dániel halálának századik évfordulójára*, Szép Szó, 1936, I, 9–18.

⁶ NÉMETH László, *Berzsenyi Dániel*, Bp., Franklin-Társulat, é. n. [1939], különösen: 87–129.

⁷ RÓNAY Mária, *A rejtélyes Berzsenyi Dániel – a pszichopatológia tükrében*, Pesti Hírlap, 1936. február 2., 23.

⁸ H. [Henriette] von SZIRMAY-PULSZKY, *Genie und Irnsinn im Ungarischen Geistleben*, München, Verlag von Ernst Reinhardt, 1935, 20–22. A magyar származású pszichológus ezt az ítéletét többször is megismételte: SZIRMAYNÉ PULSZKY Henriette, *Néhány statisztikai adat a zseni-kérdéshez*, Magyar Pszichologiai Szemle, 1934/1–2, 100–107., i. h.: 103. Kései vitába száll vele: MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi Dániel (1776–1836) betegségei és halála*, Comm. Hist. Artis. Med. (Orvostörténeti Közlemények), 87–88 (1979), 243–247, i. h.: 245.

⁹ Például Szabó Dezső esszéjében igen korán, még az első világháború előtt, ahol Szabó a 19. századi magyar irodalom szellemi összetartó erejét a szomorúságban és a gyöttrődő keresésben véli megtalálni. Berzsenyinél mindez a túlságosan személyesen megélt életben érhető tetten. Mint írja: »Aki nagyon él, mindig közel van a halálhoz.« SZABÓ Dezső, *Berzsenyi Dániel*, Nyugat, 1912, I, 113–119., i. h.: 116.

magány,¹⁰ a saját élet pszichológiájának költői megélése.¹¹ Már-már az a benyomásunk támadhat, hogy Berzsényi magának kereste a bajt, mintha csak – akár öntudatlanul is – azért élt volna, hogy saját lelkét marcangolja, hogy munkát adjon a pszichoanalitikusoknak, mintha igaz lenne Puder Sándor 1933-ban tett kijelentése: „*A valódi irodalom analitikus és már az volt akkor is, mikor a psychoanalysisről még szó sem esett.* Az elemző, pszichológizáló irodalomban már annak idején öntudatlanul a lélekelemzés módszerével dolgozott.”¹²

Én ilyen messzire nem mennék el. Ha hívek akarunk maradni a dilthey-i elvárásokhoz, jelesül ahhoz, hogy ne csak meghatározzuk, fragmentekből felépítsük vagy a magértelemből kifejtsük a szubjektum belső összetevőit (pszichológia), hanem definiáljuk azt az átfogó keretet, értelmet (szellemtörténet), amelybe az individualitás illeszkedik,¹³ nem elegendő Berzsényi pszichológiai jellemrajzát adni. És bár egy személyiség pszichológiai magértelmét véleményem szerint nem fogjuk a megfelelő mélységben feltárni, talán nem is tudjuk, ugyanakkor, ódzkodjunk bármennyire is a pszichologizálás mifelénk gyakran elhangzó vádjától, kisértetet fogok tenni Berzsényi betegségének, pontosabban Berzsényi egyik lelki betegségének a rekonstruálására.

(1820 telén)

1820 telén Kis János röviden arról tájékoztatja Kazinczy Ferencet, hogy közös költő barátjuk, Berzsényi Sopronban tartózkodik:

Berzsényi a' költő most télen Sopronyban lakik; már a' mult telet is itt töltötte, minthogy három fija itt jár Oskolába.

¹⁰ Például: „helyesebben ítél az, aki meglátja munkáiban is teljesen izolált magányát.” FÜST Milán, *Berzsényi Dániel*, Nyugat, 1920, 1020–1027., i. h.: 1021.

¹¹ Például: „Berzsényi költészetének tárgya: saját élete.” BARTA János, *Berzsényi*, Válasz, 1935. február, 109–120., i. h.: 109.

¹² PUDER Sándor dr., *Mit köszönhet az irodalom az orvostudománynak? Az orvostudomány és a szépirodalom: Művelődéstörténeti és irodalomtörténeti tanulmány*, Az Orvosi Hetilap Tudományos Közleményei. Különlenyomat, Budapest, Centrum Kiadóvállalat R.-T., 1933, 55.

¹³ DILTHEY, i. m., 243–253.

Tsak ritkán látjuk egymást. Ő, a' mint maga beszéli, ez előtt két esztendővel megbetegedvén rosszul gyógyítatott; úgy hogy a' hypochondriának egyik legnagyobb gráditása lett a' vele rosszulbánásnak következtése, mellyen a' Budai feredő sem segített, hanem tsak a' Füredi feredő vagy inkább savanyu víz. Most tűrhetőképen van, úgy mond, de olvasni nem mer: a' játékszinben 's a' kávéházban mulatja magát; néha egymást tsak ugyan meglátogatjuk.”¹⁴

¹⁴ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXIII., szerk., VÁCZY János, HARSÁNYI István, BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1890–1960, [a továbbiakban: *KazLev*], XVII, 3922. lev. Kis János-tól Kazinczynak, 1820. december 10., Soprony, 299. Kis nem sokkal később ezt a „néhány látogatást” módosítja, pontosítja, Berzsényi nemigen látogatta meg őt: „Ő különös ember: igen jóféle, és betsületes karakterű 's nem tsak tiszteletre, hanem szeretetre is nagymértékben méltó; azt is tudom hogy engem bésül és szeret, valamint ő is tudja, hogy én őtet bésülöm és szeretem; még sem nyerhettem meg tőle, hogy itt tartózkodása alatt kétszernél többször meglátogatott volna.” *KazLev*, XVII, 3996. lev., Kis János Kazinczynak, 1821. június 30., Soprony, 496. Mintegy huszonkét évvel később Kis így emlékezik: „Berzsényi 1820. I-ben néhány heteket beteges állapotban Sopronban töltött, az ott tanuló fiai szállásán elvonultságban élvén, 's csak néha jelenvén-meg az egyik kávéházban. Mihelyt ott létét megtudtam, azonnal látogatására menék, kérdém tőle: miért hagyott látatlanul? talán haragszik reám. Felelete az vala, hogy legkevsebbé sincs eszében reám haragudni; de nincs semmihez kedve. Ekkor körülményesen elbeszélte betegsége történeteit, lefestette melancholiája gyógyításának fonákságát, 's egyszersmind hamar azután Kölcsy recenziója miatt támadott neheztelését is előhozá. Kértem, hogy jöjjön gyakran hozzám, beszélgessünk olly tárgyokról, mellyek nyomasztó gondolatait vagy elfelejtethetik, vagy oszlathatják. Eljött néha, de ritkán. Én gyakran megfordulék nála, 's kitelhetőkép igyekeztem őtet felvidámítani, 's Kölcsy iránt is engesztelni. Az első tekintetben elébe rajzolám szerencsés polgári helyzetét, házi boldogságát, 's gyermekeiből, kik közül kivált a nagyobbik fia Farkas nagyon dicséretesen tanult 's még a' költésszégre is szép talentomot mutatott, élvezhető 's reménylhető örömeit, a' másodikban figyelmeztetém arra 's tiszteletre, mellyet költeményei által érdemlett és nyert. De akár azért, hogy akkori állapotján a' felvidámulás és engesztelődés iránt fogékony nem volt, akár azért, hogy én reá eléggé hatni nem tudtam, igyekezetem siker nélkül marada. Ő tovább is elvonultságát 's szomorúságba merültségét folytatá, 's kevés idő múlva Somogyba visszatért.” KIS János *Superintendens' emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Második közlemény. Irói pályáját tárgyazó emlékezések*. Sopronban, 1846. Özvegy Kulcsárné betűivel, 113–114.

Berzsényi – talán Kis unszolására, talán magától – maga is tollat ragadott, s ekkor írta a Berzsényi-irodalom által mindeddig legtöbbször citált levelét.¹⁵ Ezenkívül ismeretes Kazinczy válasza,¹⁶ barátainak írott kommentárjai (természetesen körbeküldte a levelet),¹⁷ illetve Kölcsynek a levélhez fűzött megjegyzése (Kölcsynek Szemere Pál küldte tovább a levél másolatát három évvel később).¹⁸ Összességében nem sokat tudunk arról, hogy mit keresett Berzsényi Sopronban, betegségeiről sem tudunk semmi közelebbit azon túl, amit ő (és vele egybehangzóan Kis) állít, tudniillik, hogy a *hipochondria* gyötörte. De vajon mit jelent, mit mond ez a „kegyetlen nyavala”? A továbbiakban Berzsényinek az 1820. december 13-án kelt, Kazinczynak írott levelét fogjuk megvizsgálni.

(*levélregénylevél*)

Nem látogatád meg haldokló barátodat – írja Berzsényi Kazinczynak –, íme annak árnyéka meglátogat Téged! Árnyéka, mondom, mert az a' lélek, mellyel Te valaha annyit vesződtél, többé nints. – Igenis, Tisztelt Férjfiú, én még élni kezdek ugyan újra, de lelkem régen megholt, 's annak helyét egy új ismértelen lélek szállotta meg, melly sötét és hideg, mint az éj, 's nyugott, mint a' sír. Azon irtóztató zavarnak, melly egész természetemet fenékkal felforgatta, nem lehetett egyéb következése, mint ez a' félhalál. S mivel ez a' félhalál

¹⁵ *KazLev*, XVII, 3923. lev., Berzsényi Dániel Kazinczynak, 1820. december 13., Soprony, 300–302. Mindvégig ezt a kiadást idézem.

¹⁶ *KazLev*, XVII, 3937. lev., Kazinczy Berzsényi Dánielnek, 1821. január 18., Széphalom, 363–365.

¹⁷ *KazLev*, XVII, 3939. lev., Kazinczy Kis Jánosnak, 1821. január 20., Széphalom, 368–371.; *KazLev*, XVII, 3941. lev., Kazinczy Rumy Károly Györgynek, 1821. január 20., Széphalom, 372–375.; *KazLev*, 3948. lev., Kazinczy Gr. Gyulay Lajosnak, 1821. január 28., Széphalom, 384–385.

¹⁸ Kölcsy Ferenc Szemere Pálhoz, 1823. április 6., Cseke = KÖLCSEY Ferenc *összes művei III.*, s. a. r. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Bp., Szépirodalmi, 1960, 275–281. Szemere 1823. március 26-án kelt levelében továbbította Berzsényi levelét Kazinczy válaszána egyes részleteivel együtt. Köszönöm Szabó G. Zoltánnak, hogy a levélre felhívta a figyelmemet, és a Kölcsy-levélkezés készülő kritikai kiadásának kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

könnyen egészzé válhat, 's mivel főm' zúgása most is gyakran zengeti a' halál' harangját fülembbe, nem akartam úgy elveszni, mint képzelt ellenséged, hanem tudtadra kívántam azt adni, hogy valamit tettem ellened, azt mind a' legmélyebb hypochondriában tettem. Ugyan azért szánj vagy ne vess, a' mint tetszik, de ne gyűlölj, hanem tulajdoníts mindent kegyetlen nyavalámnak, melly engem gyakran félbolonddá 's féldühössé tett.

Mintha csak egy szentimentalista levélregényt olvasnánk. Élet és halál között járunk, egy paradox félhalálban, még ebben a világban, de már a lélek halála után. Meglepő *transmutatio*: a halhatatlan lélek már meghalt, a halandó test még tovább él. A meghalt lélek helyét pedig egy másik veszi át, talán maga a halál, mely körül ott sereglenek metaforái: az árnyék, a sötét, a hideg, az éj, a sír, később a hideg kéz. Akárcsak az érzékeny levélregények hősei, Berzsenyi is eliminálja élet és halál, test és lélek mezsgyéjét. A betegségen keresztül egyfelől az élet ugyanúgy problematikusává válik, mint a halál, illetve a betegségben – másfelől – e korban a testi és a lelki bajok egymást kiegészítve, egymás komplementereként jelennek meg. Nem véletlen, hogy a levél következő sorai a költő testi bajait sorolják, majd egy mondatra rá ismét visszatér lelki problémáihoz. Miként a test a lélek nélkül, azonképpen az egészség sincsen meg betegség nélkül. Mátyus István hatkötetes, monumentális dietetikájának első kötetében, a jó egészség és betegség fogalmait bevezető részben olvashatjuk, hogy a

[...] tökéletes egészséggel bíró ember e' világon igen ritka, és ha valaki egy két oráig e' bődög állapotra fel-léphetett-is, a'ba természetnek tsuda munkája szerint sokáig nem maradhat, hanem az a' jó egész maga el-kezdi magát rontani; úgy hogy, az egészséget bizonyos határookra kellessék ki-terjesztenünk.

A természet szerinti állapot a 18. század óta nem az egészséges állapot, azaz az egészség nem egy körülhatárolható, lezárt egész,

miként azt a fogalom etimológiája sugallja, hanem „vagyon kissebb ’s nagyobb nyavalya-is, de vagyon kissebb ’s nagyobb egésség-is.”¹⁹

A rész-egész viszonyok a narrációt is megbontják, a levélben a metonimikus történetépítés megbomlik, s helyette a metaforikus viszonyok kerülnek előtérbe. Ez ismét a kor levélregényeinek kedvelt módszere – az *exaltált narráció*. Aki Berzsenyi mindig jól szerkesztett, bonyolult leveleivel összeveti ezt a szöveget, azt tapasztalhatja, hogy a metaforikus szövegépítkezés (valamilyen képre és a köré épülő asszociációkra épülő szöveg) itt is megfigyelhető (a halál metaforáival), azonban a gondolatmenet nem egységes, az egymást követő bekezdések csak lazán kapcsolódnak (holott témaváltás nem történik). A megszólítás, illetve a megszólítottra mutató deixisek gyakorisága persze korántsem meglepő, a szentimentalizmus a nyílt érzelmek vállalását, a vissza nem fogott, mélyről feltörő nemes indulatok kimutatását antropológiai jegynek tekintette, s ez egyúttal a szöveg felaprózódását is jelentette. Ahogy Bódi Katalin fogalmaz: „a fragmentumjelleg műfajkonstituáló jellegzetesség [...], mely elsősorban a hiány kiteljesítésének és az önmegteremtés lehetőségeinek [...] irányából érthető meg.”²⁰

Olykor szinte az értelmetlenségig jutunk el. Például ilyen a második és a harmadik bekezdés közti gondolati törés: míg az előbbi leszámol – többek között – Kazinczyval való barátságával, az utóbbi mégis így indul: „És így, Tisztelt Férjfiú, én ismét élek

¹⁹ *Ó és új diactetica az az: az életnek és egésségnek fenn-tartására és gyámlgatására, Istentől adattetott nevezetesebb Természeti Eszközöknek a' szerint való elő-számlálása, a' mint azokra reá kaptak, és eleitől fogva mind ez ideig magok károkra vagy hasznokra vélek éltek az emberek. Mellyben, hat darabokra intézve a' maga elébbi Diaeteticájának Első Darabját bővebben ki-magyarázta; és sok ide tartozó régi Szokásokkal 's egyszer'smind joles történetekkel meg-világosította, 's egyszer'smind a' Természetnek Szentséges helyeire-is maga Feleinek sok helyeken a' jeget megtörte; úgy hogy, ennyi részben c' munka 'Természet' Historiája gyanánt-is szolgálhasson, K. MÁ-TYUS István. M. D. Nemes Küüllő és Maros-Székből egyesült Vármegyének R. Physicusa. Psosonyban, Fűskúti Landerer Mihály' költségével, és betűivel. Első Darab. M. DCC. LXXXVII. 40.*

²⁰ BÓDI Katalin, *Egy műfaj apológiája: A XVIII. századi magyar levélregény és kontextusai*. Kézirat. 2004.

és írok, 's ím legelső betűm Tied! Fogadd el még egyszer hideg kezemet azzal a' nyugott lélekkel, mellyel azt Néked nyujtom!" A gyógyulás lehetetlensége után rögtön, csak egy sortöréssel jelezve a gondolati törést, a feltámadásáról szól: a halál képzete az egész levélben az újrakezdés lehetőségének lebegtetésével változik. A teljes halál azért nem következik be, mert az az önelbeszélés végét is jelentené, s az író és elbeszélő (itt e kettő sajátos módon egy és ugyanaz) ezt nem szeretné, nem szeretné, ha az ő története egy beteg írással, a hipochondriás antirecenzióval végződne, s ezért előbb a hiányzó zárlatot kell megírnia élete regényéhez. Az írás aktusa így ürügy csupán az önteremtésre, vagyis egyfajta fiktív, elképzelt élet és a megélt valóságnak tételezett élet itt egymásba torlódnak.

A levélben a másik felidézése is az *énre* irányítja a figyelmet. A barátság a hiány terepe lesz, a levél nemcsak a személyes találkozás pótlására szolgálhat („És így, Tisztelt Férjfiú, én ismét élek és írok, ím, legelső Betűm Tiéd!"), hanem annak elkerülésére is. A személyes találkozás imitálása ugyanis („Fogadd el még egyszer hideg kezemet azzal a nyugott lélekkel, mellyel azt Néked nyujtom!") egy pillanat alatt átfordul a rezignáció elemzésébe:

Jól tudom, hogy velem, romlott hypochondristával barátkozni semmi okod, semmi kedved nem lehet; de nem is azért jövök, mert hidd el, az én resignatióm is tökéletes mind Tereád, mind az egész világra nézve, s nem kíván, nem ismér szívem egyéb jó, mint ezen resignationak nyugalalmát; csak jobbra fordult állapotomat akarám tudtadra adni, hogy erántam jobb gondolattal légy, s ellenségednek ne tarts, ne gyűlölj.

A rezignáció tehát eltörli a barátság és ellenség fogalmait, ugyanarra a köztes határvidékre hatol be, amely a test és lélek, az élet és halál között húzódik.

Az eddigiekben sorra vettem a Berzsenyi-levél azon sajátosságait, amelyek a narrációs technikát tekintve a kor népszerű levélregényeihez kötik. Ha egyszer számos olvasat hívta fel a figyelmet arra (mondjuk a *Fanni hagyományai* kapcsán), hogy a levélregények öndefiníciói egy referencializált vagy egy szimbolikus

tér rögzítése ellenében dolgoznak, miért ne fordítanánk egyet a dolgon: azaz megnézhetnénk, hogy mi van akkor, ha (mivel szerzőik valóban léteztek) az eddig referencializálhatónak hitt levelek hasonló poétikai eljárásokkal operálnak.

De én az elején azt ígértem, hogy Berzsényi betegségről, lelki bajáról fogunk értekezni. Hagyjuk hát el az esztétika terepét, és lássuk a dietétikát. Beszéljünk egy kicsit a betegségről.

(a betegség)

Az érzékeny utazás mellett, a kor másik kedvelt témája „az idülden el nem utazottnak távollét-szurrogátuma”,²¹ a betegség. A 18. század második fele az orvosi antropológia virágkora, és éppen ez idő tájt a filozófiai antropológiákat is nem kis részt orvosok írják orvosok számára, tehát az antropológiai *nozológiák* és a „klinikai orvoslás születése” révén „az ember reprezentatív módon pácienssé lesz”.²² Talán mi sem illusztrálhatja ezt jobban, mint a 18. század második felében – akár magyar nyelven is megjelent – nagyszámú laikusoknak íródott orvosi kézikönyv.²³

Viszonylag röviden el szokás intézni Berzsényi hipochondriájának kérdését. Pedig a hipochondria ennél érdekesebb. Ha feltesszük azt a kérdést, hogy vajon – legalább körülbelül – mit jelenthetett a hipochondria a 19. század első évtizedeiben, nem fogunk egyértelmű választ kapni. A burjánzó medicina oly sokféle megoldást kínál, oly gazdagon részletezi a különböző tünetleírásokat (gyakran érdekes történetekkel), oly sokféle orvostani elképzelést dolgoz fel, oly nagy számban ad meg holtbiztosnak tűnő recepteket, hogy egy-egy betegség megítélésekor könnyen bajba kerülhetünk. Például Szilágyi Márton Uránia-könyvében megjegyzi, hogy a *Fanni hagyományai* tüzetes betegségeírásainak ellenére, három különböző és egyformán meggyőző magyarázat

²¹ Odo MARQUARD, *A megvádolt és fölmentett ember a XVIII. század filozófiájában* = *Az egyetemes történelem és más mesék*, ford. [majd a fordítását megtagadta] MESTERHÁZI Miklós, Bp., Atlantisz, 2001, 101–128, i. h.: 121.

²² Uo.

²³ Erről I. dr. KAPRONCZAY Katalin, *Orvosi és egészségügyi felvilágosító irodalom a 18. századi Magyarországon*, Bp., Lege Artis Medicinae, 2000, 10 (5), 458–462.

jelölte meg Fanni halálának az okát.²⁴ Mi is valami hasonlót tapasztalhatunk a hipochondriával kapcsolatban is.

Benedek István – a szakirodalomban tudtommal egyedülként – 1982-ben az *Egészségügyi Dolgozó* hasábjain megjelent rövid, Berzsényi búskomorságáról szóló esszéjének egy jelentős részét a hipochondria értelmezési nehézségeinek szentelte.

Ahogy a jövő században nem lesz könnyű a mai skizofrénia tartalma és értelmezései közt eligazodni, olyasféléképp a hajdani hipochondria is egy nagy gyűjtőmedence. Rokon azzal, ami ma a pszichopátia, neuraszténia, pszichaszténia, neurózis és sok ezeknél kevésbé közkeletű kifejezés mögött búvik meg, rokon az apátiával, melankóliával, amenciával, a francia nyelvterületen használatos demenciával. A sok idegen szó helyett könnyebb megközelíteni ilyen együgyű meghatározással: tétlenségbe süppedtő, busongó [sic!] nyavalya.

Nem elmebetegség, nem a külső körülmények reakciója, hanem rejtélyes alkati adottság, istenverése.

Talán az eszelősség e különböző válfajai nem folynak ennyire össze,²⁵ mindenesetre a hipochondria szép „nagy gyűjtőmedence”, s ennek megfelelően a korabeli orvosi irodalomnak is kedvelt témája. Egy német orvostörténész például összeszámolta, hogy a

²⁴ Szilasi László jegyzi meg a *Fanni hagyományairól* szólva, hogy Fanni halálának oka azért határozható meg nehezen, mert az „explicit formában kifejezett halálokok kioltják egymást” (SZILASI László, „Ki zavarta meg tiszta kristályodat?” *Osztás és elosztatlanság a Fanni hagyományaiban = Fanni hagyományai. DEkonFERENCIA II.*, szerk. ODORICS Ferenc, SZILASI László, Szeged, Ictus – József Attila Tudományegyetem, 1995 [deKon Könyvek 2.], 96–109., i. h.: 104.). Ő végül a korabeli orvosi irodalomban kísérli meg megtalálni a „forró hideg” nevű betegséget (uo. 106–109.), Horváth Károly a „galoppirende” nevű betegséggel, Csetri Lajos pedig valamiféle nemi betegséggel azonosította a betegség lefolyását. Minderről: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániaja*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Könyvtár, 16), 390.

²⁵ L. pl. Immanuel Kant világos osztályozását: Immanuel KANT, *Kísérlet a fej betegségeiről*, ford. ÁBRAHÁM Zoltán = *Prekritikai írások. 1754–1781*, szerk., jegyz. ÁBRAHÁM Zoltán, Budapest, 2003, Osiris (Sapientia Humana, Immanuel Kant Művei), 415–431.

kor egyik legismertebb orvosprofesszora, Christoph Wilhelm Hufeland által szerkesztett *Journal der praktischen Arzneykunde und Wundarzneykunst* (Gyakorlati Gyógyyszerészet és Seborvoslás) című jénai periodikában a nozológiai irodalom tíz százaléka a hipochondriáról szól.²⁶ Nagy arányszám, s bár hasonlóan érdekes és pontos adattal nem szolgálhatok a magyar anyagot tekintve, a Magyarországon megjelent – csak a hipochondriát tárgyaló – négy latin nyelvű disszertáció, illetve a közkézen forgó orvosi kézikönyveknek a hipochondriát tárgyaló fejezetei azt mutatják, hogy a hazai orvosi–antropológiai diskurzus is élenként érdeklődött a kérdés iránt.

A hipochondria esetében még a betegség nozológiai helye is csak nehezen jelölhető ki. Nem tekinthetünk el ugyanis attól a tényről, hogy kezdetben a klasszikus humorálpatólógia tipológiai osztályozása nyomán az európai orvos- és kultúrtörténetben nagy karriert befutott melankólia a hipochondriát is magában foglalta. Galenus ugyanis a melankóliát a hypochondriumnak, a has felső részének betegségéből eredezteti, s ez az összefüggés a 18. század elejéig kézenfekvőnek tűnt,²⁷ s például Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis* című nagy hatású orvosi kézikönyvében 1690-ben még „Hypochondriaca Melancholiáról” beszél.²⁸ Minthogy a „klasszi-

²⁶ H. J. SCHWANITZ, *Die Theorie der praktischen Medizin zu Beginn des 19. Jahrhunderts*, Köln, 1979, 27. Idézi: BIRTALAN Győző, *A felvilágosodás mentálhygiénéje külföldön és Magyarországon*, Comm. Hist. Artis. Med. (Orvostörténeti Közlemények), 102–104 (1983), 45–74., i. h.: 49. Hufeland folyóirata a kor legismertebb szaklapja. Vö. *A medicina krónikája*, szerk. Heinz SCHOTT, a magyar kiadást szerk. dr. BILIK István, ford. dr. BIRTALAN Győző et al., Budapest, Officina Nova, é. n., 243.

²⁷ FÖLDÉNYI F. László, *Melankólia*, Pozsony, Kalligram, 2003, 58–59.

²⁸ „E nyavalya *melancholiának* hívatatik, nem mintha csak fekete sártól volna mindenkor, mert néha egyéb nyálas nedvességeknek bőségétől is megesik, hanem azért, hogy mindenkor a lépnek vesztettségével vagyon. *Hypochondriának* pedig azért, mert ebben a terhes fájdalom a gyomor alatt mintegy ugyan általövedzi az embert, mintha valami kő fekünnék ott.” PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax Corporis*, s. a. r., jegyz. SZABLYÁR Ferenc, Budapest, Magvető, 1984 (Magyar Hírlondó), 239–240. Az eredeti kiadás: *Pax Corporis*. Az az: Az emberi Testnek Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről, s' azoknak Orvoslásának Mődgjáról való Tracta. Mellyet mind élő Tudós Tanítóinak szájokból, mind a' Régieknek tudós Írásokból, mind pedig maga sok Betegnek körül való Tapasztalásiból summáson össze-szedett a Házi-Czelédes Gazdáknak és

cizmus korában” a hipochondria fogalmában egyfajta hangsúly-eltolódás fedezhető fel, vagyis „a testi tér dinamikáját az érzékenység erkölestana váltja fel”,²⁹ egyszerre figyelhető meg a hipochondriának és a rokon női bajnak, a hisztériának a behatolása a melankólia és a mánia párosának a helyére, illetve e struktúrák párhuzamos működése, osztódása. Ugyanakkor „a klasszicista kor orvosai megpróbálták felderíteni a hisztéria és a hipochondria sajátos minőségeit. De sohasem sikerült tudatosítaniuk magukban azt a koherenciát, amely kialakította a mánia és melankólia sajátos arcélét.”³⁰ A hipochondria definiálhatatlan, lokalizálhatatlan, nehezen körülírható. Például Immanuel Kant *Kísérlet a fej betegségeiről* (*Versuch über die Krankheiten des Kopfes*) című 1764-es értekezésében ennek megfelelően ezt olvashatjuk: „A hipochonder olyan bajban szenved, amelynek bárhol legyen is székhelye, valószínűleg a test minden részében, bebolyongja az idegrendszert.”³¹ Székhelye lokalizálhatatlan, állandó mozgásban van, s ezért nehezen érhető tetten.

Bízunk inkább Michel Foucault-ra a „hipochondria alakzatainak” osztályozását és aprólékos elemzését,³² és vizsgáljuk meg e betegségnek a páciens életében betöltött funkcióját. A hipochonder a betegsége révén behatol a test és lélek, az élet és halál közötti elrejtett és felfedezhetetlen területre. E betegség először is – s ez nem meglepő Berzsenyi levelének idézett első mondatai után – az életet a halálhoz teszi hasonlatossá. Mátyus István például

Gazdaszszonyoknak, kik Városokban és falukon lánknak, és sok ügye fogyott szegényeknek hasznokra, mennyire lehetett értelmessen, világosan és bővebben Magyar nyelven ki-adott. Pápai Páriz Ferencz. Kolosvárott, 1690. Vö. A kora újkori magyar melankóliáról I. TÓTH Zsombor, *De melancholia transylvana-hungarica. A melankólia képzete* Bethlen Miklós Önéletírásában = *Rodosz-tanulmányok I. Nyelvészet és irodalomtudomány*, szerk. SELYEM Zsuzsa, Bukarest – Kolozsvár, Kriterion, [2001], 69–90., különösen: 77–82.

²⁹ Michel FOUCAULT, *A bolondság története a klasszicizmus korában*, ford. SUJTÓ László, Budapest, Atlantisz, 2004, 398. A hipochondria és a hisztéria „népszerűsége” Foucault monumentális koncepciójában éppen a klasszikus kor (*l'âge classique*) végének egyik jelzése. (Megjegyzem Foucault klasszikus kor alatt éppen az általam vizsgált korszak előtt jár – Racine századában.)

³⁰ *Uo.*, 390.

³¹ KANT, *i. m.*, 426.

³² FOUCAULT, *i. m.*, 386–411.

az élet definiálásának nehézségeit illusztrálja a hipochondriás férfiakkal és a velük rokon hisztériás asszonyokkal gyakorta megcső jelenséggel:

Mi légyen az ÉLET azt jól meg-határozni nem olyan könnyű, mint első tekintettel láttzik. Ugyan-is sokan valósággal régen meg-hóltanak, kiket élni gondolt a' község; éltek ellenben sokan, kiket bizonyosson meg-hóltnak tartott. Példák e're sok *hysterica* Asszonyok és *hypochondriacus* Férfiak, a' kik erőssen elájulván (a' tudatlanok itélete szerint el-rejteztvén) élni alig láttattak, sőt sokszor egészen meg-hóltnak tettztvén bontó kés alá vagy koporsóba tétetek; de kevés idő múlva önként vagy valami külső eszközökkel segitvén mindenek tsudájára ismét meg-elevenedtenek.³³

A tetszhalott és a hipochonder közeli rokonok. Másfelől a hipochondriában a test és lélek szoros kapcsolata is felszínre kerül, e korban talán nem is létezik az értelemnek olyan betegsége, mely független lenne bizonyos testi folyamatoktól. A *hypochondrion* (latinul: *hypochondrium*) – mint már említettem – a has felső része, a hasüregnek a rekeszizom boltozatai által lezárt jobb és bal oldali része, ez volt a testnek az a része, ahová Galenus óta az értelem betegségeit lokalizálták. Ma is általánosan elterjedt vélemény (bár az orvostudomány álláspontját nem ismerem), hogy a különböző gyomorbetegségek, elsősorban a gyomorfekély, vagy a manapság divatos irritábilis bélszindróma a túlhajszolt, stresszes élet következménye. Mátyus István népszerű dietetikai kézikönyveiben (mind a korai 1762-esben, mind a kései, hatkötetes, 1787-ben induló könyvében) a különféle betegségek okait a különböző testnedvek helytelen áramlásában keresi. Márpedig ha a hipochondria egy olyan betegség, mely a lelki életet is érinti, akkor a testnedvek az elméig is eljutnak, azaz a betegség közeli okai

³³ | MÁTYUS István |, *Ó és új diaetetica...*, i. m., 16–17. Persze az, hogy az ember meghal-e vagy sem, nem emberi döntés kérdése: „A' ki valósággal meg-hólt, azt bizony az egy Élő Istenen kívül, a' ki Életnek és Halálnak Ura, senki fel nem támsztja. De maradt-volt mind ezekbe az életnek még valami szikrátskája, mellyből azt újra fel-leheteti gerjesztetni.” *Uo.*, 17.

[...] mindenkinek az ő el gyengült belső részeikben az ő bennük meg-gyült és meg-üledett taknyos etzetes vastag nedvességeknek ösztönözéséből támadó gyakor erős *spasmusok*, vagy ösz-egész testben felettébb rendetlen járá-sokat téssen, és mind a' testben, mind az elmében ezerféle hirtelen változásokat szerez. *Tavulabb való okai* pedig ennek mind azok, mellyek a' Gyomrot el-gyengítik, a' vért meg-taknyosítják, meg-vastagítják és meg-etzetehtik [sic!], és a' belső részeken szabadon fojni nem engedik. A' mellyek közt a' sok öszve görsedve való ülés és hosszas únalmos mélly gondolkodás, holt szénnel való meg-béjégzést érdemel-nek.³⁴

A test belső tere szabadon átjárható, különböző pontokon képződ-nek akadályok, torlaszok, különböző nedvek lassulnak le, és csökkentik az életműködés sebességét, zavarják meg az élet minőségét³⁵ – az érzékeny ember számára a *pax corporis* már elérhetetlen eszmény. Mátyus egyik sokat hivatkozott mesterének, a leideni professzornak, a holland Hermannus Boerhaavénak egyik tanítását imigyen idézi fel a mintegy száz évvel később élt Hufeland: „*Boerhave azt mondja; hogy az a' vér, a' melly az agy-velőre ki-omlik, véres kísérteteket, szívdárványokat láttat az ember-*

³⁴ *Diaetetica*, az az a' jó egészség' meg-tartásának modját fundamentumosan elé-ado könyv, mellyet, betegek körül való foglalatoságtól üres óráim írt és készített K. MÁTYUS István: M. D. és N. Marus széki Törv. Cont Táblának Actualis Adressora. Második darab. Koló'svárat. Nyomt. Páldi István által, 1766. Eszt. 363.

³⁵ Zacharides György a hipochondriáról szóló disszertációjában például ezt ol-vashatjuk: „A harag és a félelem megtámadják az emberi testet, görcsös rángásokat okoznak és a testrészek összerántó erejét természetellenes módon megnövelik; így – a belső részek igen erős igénybevétele és megtámadtatása miatt – a vér és az idegrendszer legfolyékonyabb részei, amelyektől a testré-szek közötti feszültség és erő függ, eltűnnek és megsemmisülnek, olyannyira, hogy végül elkerülhetetlenül bénultság lesz úrrá a testen, különösképpen a legérzékenyebb testrészekben, mint amilyen a has és a belek, amelyeken a lélek ezen szenvedései a hatásukat elsődlegesen kifejtik.” Georgius ZACHA-RIDES: *Dissertatio Inauguralis Medica de Diaeta et Regimine Hypochond-riacorum*, Italiae Magdeburg, 1750. 16. Köszönöm Tamás Ábelnek, hogy se-gített a pontos és szabatos fordításban.

rel [...].”³⁶ Ez azt jelenti, hogy a testi és lelki betegségek szorosan összefüggenek, az orvostant és pszichológiát nem választhatjuk szét egymástól. Ahogy ezt Christian Friedrich Richter a 18. század elején igen plasztikusan megfogalmazta:

Az anyag vagy a test oly mértékben kerül az egyesülés folytán a lélek vonzatába, azzal úgyszólván annyira keveredik, mint ha a lélek hússzerűvé vagy anyagivá, a test viszont lelkivé válna.³⁷

Anyagi és szellemi, e két jó barát, hol szorosabbra fűzte e viszonyt, hol lazított barátságukon – s ők is idővel eltávolodtak egymástól. Így történhetett meg, hogy a hipochondria szép lassan az érzékenység betegségéből a képzelődés betegségévé alakult át, előbbit meghagyva a melankóliának. Például Köteles Sámuel 1839-ben posztumusz kiadott, valamikor a '20-as években íródott *Philosophiai anthropológiájában* e két betegség még egymás után, de már egymástól elválasztva jelenik meg. Mint írja a „rászt”-ról, vagyis a hipochondriáról:

Ezen baj valamely következő határozatlan roszból származható félelem, nyughatatlanság, és elcsüggedés.

A' rásztos tapasztal magában valósággal némelly nyavalyákat, mellyek a testi munkák' rendeletlenségéből származnak, kivált a belekben. Ezen nyavalyák nem olyanok, hogy azokból valamely terhes betegség, vagy éppen halál

³⁶ *Az ember' élete meg-hosszabbításának mestersége.* Írta HUFELAND Kristóf Wilhelm Orvos Doktor, és a' Jénai Fő-Oskolában az Orvosi Tudományok Rendszerént-való Közösnséges Tanítója. A' második kiadás szerint fordította, a' nehezebb helyeken meg-világosította, alkalmatosság szerint a' Magyar Hazára szabta, sok helyeken pedig meg-bővítette Kováts Mihály Orvos Doktor. Első rész. Pesten, Nyomt. Patzko Ferentz betűivel. 1799. 172.

³⁷ D. Christian Friedrich Richters, weyland Med. Pract. in Halle, höchst-nötige Erkenntniß des Menschen, sonderlich nach dem Leibe und natürlichen Leben, oder ein deutlicher Unterricht von der Gesundheit und deren Erhaltung [...]. Leipzig, verlegts Joh. Friedr. Gleditsch, 1741. 80. Idézi: BIRTALAN, *i. m.*, 55. Birtalan is azt, az Országos Széchényi Könyvtárban is fellelhető kiadást forgatta. Christian Friedrich Richter hallei orvos, teológus, költő, e könyvének első kiadása 1712-ben jelent meg. Életről l. Internet: http://www.bautz.de/bbkl/richter_c_fs.html. A letöltés dátuma: 2005. január 22.

következhethetnek, de a rásztos' élénk képzelődése azokat neveli. Innen a rászt sok betegségeknek lészen forrásává.³⁸

A képzelt betegből (Argan még nem hipochonder, hanem *le malade imaginaire*) így lesz hipochonder, a 19. század második felére a képzelt betegség is önálló betegséggé női ki magát: a nozológiai irodalom expanziója előbb a hipochondria felértékeléséhez, majd nemsokára – mivel nem vívhatta ki helyét e rendszer keretein belül – metabetegséggé való devalválódásához vezetett –, mely helyet éppen annak a rendszernek a túlbujánzása hozott létre, melynek létezését köszönhette.³⁹ Míg Hufeland még a hipochondria említése nélkül élcelődhetett Boerhaave egyik tanítványán, aki szó szerint megélte a holland professzor tanításait,⁴⁰ addig a bécsi orvos, Ernst Feuchtersleben báró a hipochondereket már a „medicina önkéntes jelöltjeinek” nevezi, „akik az egész betegségtanba beleásták magukat, akik könyvekből recepteket írnak a maguk számára.”⁴¹ Berzsenyi Dániel az érzékenység diskurzusán

³⁸ *Philosophiai anthropologia*. Írta KÖTELES Sámuel, néhai Philos. Professor, M. Acad. Rendes Tag. Kiadta a' Magyar Tudós Társaság. Budán, a' Magyar Kir. Egyetem' betűivel. M.D.CCC.XXX.IX. (az előszót írta Schedel [Toldy] Ferenc) 216.

³⁹ A hipochondria, a melankólia, a hamarosan tárgyalandó dugulások és torlódások, sőt a gutaütés betegségeit gyakorta kötötték már ekkor bizonyos civilizációs ártalmakhoz, a városi életmódhoz. Erre példa ZAY Sámuel falusiak számára írott orvosi kézikönyve: Falusi orvos pap, vagy oly orvosi útmutatás, mellynél fogva leginkább a' Falukon uralkodni szokott nyavalyák orvoshatnak. Mellyet minden Valláson lévő Pap Uraknak, Seborvosknak, és értelmes Házigazdáknak készített a' KIADÓ Z. S. / T. N. K. V. Ph. és O. Dr. Pozsonyban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel. 1810. Vö. még FOUCAULT, i. m., 391–392.

⁴⁰ „Monró látott egy embert, a' ki Boerhave alatt tanúlt orvosi tudományt, és havassá lett. Valamennyiszer a' Boerhave' letzkéjét hallgatta valami betegségről, mind annyiszor azt képzelte magának, hogy abban a' betegségben van, a' mellyről ő tanított. Ilyen formán ő éllő tanítás volt a' betegségekről, és alig hallgathatta félig ezt a' tudományt, mikor már a' leg-nagyobb mértékben ki-száradt, és nagy nyomortúságba esett, sőt ezt a' tudományt el is kellett néki hagyni.” *Az ember' élete meg-hosszabbításának mestersége...*, i. m., 175.

⁴¹ Ernst Freiherr von FEUCHTERSLEBEN, *Die Dialektik der Seele*, Wien, 1851, 71. Idézi: BIRTALAN, i. m., 53.

belül értelmezhető betegségének valahol ezen ponton veszett homályba a kontextusa.

(*torlódások*)

De talán nem is tűnt el teljesen az a kontextus. A betegségnek és a rokon lelki bajoknak közös vonása, s ez még hosszú időre megmarad, hogy a lelki instabilitás (a fej vagy a szív betegsége, kinél így, kinél úgy) és a hasi (szorulósos) megbetegedések még sokáig összefüggenek. A bölcséleti és orvosdoktor Horvát József 1830-ban Franz Richternek az aranyérről és annak rokon bajairól, többek között a hipochondriáról szóló könyvét fordította magyarra, s itt a harmadik, *Az aranyérnek gerjesztő vagy távolabb okairól* című fejezetben tárgyalja az elmeháborodás hasi következményeit. Szerinte nincs is mit magyarázni a dolgon, annyira egyértelmű:

Minő befolyások legyen az elmeháborodásoknak az egészségre általában, és az altest' életműveinek munkálkodásaira nézve különösen, ezt kiki jobban ismeri, mintsem hogy róla többet kellene szóllanunk.

Horvát–Richter szerint a „haragra és boszorkodásra hajlandó személyek úgyis vagy már altestbeli nyavalyákban sinlődnék, vagy legalább azokra igen hajlók, és azért az aranyérre is többé vagy kevesebbé hajlandók”, míg a rejtettebb lelki bajoknak, az úgynevezett „csüggesztő indulatok”-nak, mint például a gond, a bű, a félelem, kedvetlenség, bátortalanság, tehát a hipochondria, lassabban ugyan, de szintén befolyásolja az altesti folyamatokat, de komoly testi problémákat nem okoznak, csak emésztési zavarokat és „torlódásokat”: „Ezek, a' vér' kerengését gyöngítvén, fölötté ártalmosan hatnak az emésztésre, és kivált a' hasban torlódásokat nemzenek.”⁴²

⁴² *Tanácsadó mindazokra nézve, a' kik az aranyérben kisebb vagy nagyobb mértékben szenvednek.* Azon véd-rendszabások is, miként ovhatja magát kiki c' közönségesen elterjedt nyavalyától, és különös tekintetbe vétetnek a' vele rokon bajok is, úgymint a' rozsz emésztés, has' belrészeinek dugulásai és hypochondria. Dr. RICHTER F. [Franz] szerint németből fordítva Horvát József, a' ss. mm. bölcselkedés és orvostudományak doktora, ts. Honth Vármegye' rendes főorvosa, 's a' t. által. Pesten, 1830. Hartleben K. Adolf könyvárosnál, 43.

A torlódások a szervezet egész voltát, egészségét bontják meg. Például Berzsényi Kazinczynak írott levelében főfájását is említi: „főm’ zugása most is gyakran zengeti a’ halál’ harangját fülembe”. Schedel (Toldy) Ferenc a hallgatói számára készített dietétikai jegyzetében még 1839-ben is összekapcsolja a fejfájást és a bélrendszeri működés zavarait:

Székrekedés szeleket, görcsöket támaszt, ha tovább tart, az altesti vér’ szabad forgását akadályozza, annak egyes részekben meggyülemleszt, fájásokat, név szerint torlódásokat a fej felé: fejfájást [...].⁴³

Az altesti vér szabad folyásának akadályozása görcsöket, szeleket és torlódásokat okoz. Rácz Sámuel 1776-os *Orvosi oktatásában* a szomorúság kapcsolódik ezekhez a testi folyamatokhoz, szintén a hipochondria említése nélkül:

A’ kik a’ gyomor-görtsét gyakran szenvednek, azok komor kedvűek, szomorúk, víg mulatásban lenni nem igen kívánnak, meg-erőtlenednek, örömöst ülnek, meg-sáppodnak, minden mozgásra nehezen lélekzelnek: az has gyakran megszorúl; az emésztet golyóbisokká válik.⁴⁴

Egy kis fejfájás, egy kis szomorúság, a szorulások és dugulások (a torlódások), esetenként a nem várt szelek itt már nem annyira

⁴³ *Dietaica’ elemei. Hallgatói’ számára. Kézirat helyett kiadta D. SCHEDEL. Ferenc, Kir. Egyet. Rendkiv. Prof. Budán, A M. Királyi Egyetem’ betűivel. M. D. CCC. XXX. IX. 56.*

⁴⁴ [RÁTZ.Sámuel], *Orvosi oktatás, mellyben a’ leg Gyakrab és leg közönségesebb nyavalyáknak jelei és orvosságai röviden le-íratnak.* Első rész. Budán, nyomtattatott Landerer Katalin betűivel, 1776. 128. Ugyanő később lefordítja Anton Störck báró *Orvosi praxisát*, ahol a híres bécsi orvos a minél részletesebb felsorolásokkal, vagyis a különböző elméletek vegyítésével igyekszik a rendszert teljes egészé formálni, amikor a melankólia betegségének nyolc lehetséges okát összeszedi (ezek közül az egyik a „hypochondriás dispositio”, egy másik a „has tagjainak meg-dugulása”, de emellett szerepel például a rüh, a szomorúság vagy az agy „cszközi hibái”). *Orvosi praxis.* Ki-adta. Rácz Sámuel, királyi Consiliárius, Medicinae Doctor, és Pesten Psychológiát tanító Professor. Első rész. Budán. A Pesti Királyi Universitas betűivel, M. DCCCL. csztendőben. 469–470.

végzetesek, bár a nozológia itt-ott megváltozott, a rendszeren belüli kapcsolódási pontok és érintkezések ugyanott maradtak.

Véleményem szerint a hipochondria hangsúlyozásával Berzsenyi kulcsot ad Kazinczynak levele olvasásához. Nem – vagy nem csak – valamiféle gyenge magyarázkodás ez, hogy miért is követte el bűnét, hogy megírta az *Antirecensiót*, hanem inkább vagy egyúttal egy olvasási alakzatot kínál fel a szentimentalista levélregényrészletéhez. A betegségben felbomlik az élet és a halál határa, a hipochondria betegségében pedig feloldódik a testi és a lelki baj határa. Nem véletlenül jelennek meg – némileg váratlanul – egymás mellett egyfelől Berzsenyi / az elbeszélő / a hős testi sérülései „[n]yavalámnak okai egy chinával elfojtott epehideg s egy veszedelmes feldűlés, melyben vállforgóm és sóderom letörött, s fejem is nagy contusiót szenvedett, melyek miatt félesztendeig nyomtam az ágyat” és lelki sérülései másfelől (a goromba recenzió, a zavart fő, a dühödt szív és a tanulatlanság). Az ellentétek egymásnak feszülő energiája (élek és meghalok, írok és nem írok, önzetlen barátság és nincsen barátság, tudósság és amatőrség stb.) a hipochondriában vezethető le. Johann Ulrich Bilguer 1767-es értekezését (*Nachrichten an das Publikum in Absicht der Hypochondriei*) értelmezve jut arra a következtetésre Földényi F. László, hogy a „hipochonderek körül összesűrűsödik a létezés, de mint minden örvény esetében, egy ponton túl itt is minden a semmibe fordul át.”⁴⁵ Ha Berzsenyi a levelében valami felé halad, akkor az éppen ez: a rezignáció nyugalma. Az ellentétek tökéletes feloldása, eliminálása.

(barátság)

A levél második bekezdésében a barátság a hipochondria lehetséges ellentételezése. A társas életben feloldódnak a problémák, a magány viszont hiányérzetet kelt, a magányban megbomlik a test

⁴⁵ FÖLDÉNYI, i. m., 215. Az idézett mű: Von Johann Ulrich BILGUER. *Nachrichten an das Publicum in Absicht der Hypochondrie. Oder Sammlung verschiedener, und nicht sowohl für die Aerzte als vielmehr für das ganze Publicum gehörige die Hypochondrie, ihre Ursachen und Folgen betreffende medicinische Schriftstellen*, [...]. Kopenhagen. 1767.

és a lélek egyensúlya. Az áruló barát azonban nemcsak minket büntet, hanem magamagát is. Berzsenyi szerint ugyanis „azoknak, kik a' szánakozásra méltót ily insulturákkal faggatják, sem rhabarbara [!],⁴⁶ sem Füredi víz, sem az én írásom nem fog használni”, azaz a betegség őket is utol fogja érni, az egyik legfőbb lelki erénynek, a barátságnak az elvetése ugyanis a hipochondriás betegség egyik legfőbb tünete (hiszen erről szól a következő bekezdés: hogyan cserélődik Kazinczy barátsága a rezignációra!), s talán nem véletlen, hogy Thaisz Andrásnak, Szemere Pálnak és Vitkovics Mihálynak *éppen* a füredi vizet és a rebarbarát ajánlja. Kölcsey szerint sem véletlen. Ő a Berzsenyi-levélnak e passzusára a legnagyobb sértésként hívja fel Szemere figyelmét:

Hogy ő azt hitte, hogy neki tanulni nem kell, hogy ő már tanul s hipochondriás antirecenzióját jobbal akarja felváltani, hogy ő Thaiszt, Vitkovicsot és Szemerét szembegúnyolóknak s hamvait tapodóknak tartja s felőlök szólván, rabarbarát s füredi vizet emleget: ezek, édes barátom, mind a legmélyebb hipochondriának szavai. De ezen hipochondria nemcsak a Khinával elfojtott epehidegtől, nemcsak a feldúléstől származik, félő, hogy annak legnagyobb fészke a genie pretendált sérthetetlensége hibás ideájában fekszik.⁴⁷

De vajon miért pont ezek a hipochondriának legmélyebb szavai? A rebarbara egy régről ismert gyógyszer, a kor hírhedt sarlatánjának,⁴⁸ Nedliczi Váli Mihálynak *Házi orvos szótárotskájá-*

⁴⁶ Váczy János bejegyzése. Talán arra gondolt, hogy a „rebarbara” a helyes alak. A korabeli irodalomban azonban általános a „rhabarbara” alak.

⁴⁷ KÖLCSEY, *i. m.*, 277.

⁴⁸ Váli Mihály hírhedt kuruzsló volt, már-már a milánói inkvizíció elé citálták, amiért az ördöggel cimborál, mikor befolyásos arisztokraták (Szapáry, Károlyi és Erdődy grófok) pártfogásukba vették. Erdődy György gróf még az uralkodóhoz is beajánlotta, végül herceg Esterházy Miklós udvari orvosa lett és elkíserte őt nyugati körútján. Vö. Dr. MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténet köréből*. I. kötet, Budapest, Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1929, 98–99. Wespriáni István a következő szavakkal kezdi Váli életrajzát: „W a l i (M i c h a e l) F a m o s i o s s i m u s h i c

ban, mely Beythe András 1595-es füveskönyvének⁴⁹ és Horhi Melius (Juhász) Péter 1578-as *Herbarium*ának⁵⁰ kompilációja, elsősorban a hasfájás ellenszere,⁵¹ sőt aszú szőlő levében megfőzve nemcsak a gégeének a szárazságát lehet csökkenteni, hanem haszonnal alkalmazható a vérhas, a dagadás (puffadás), a hasfá-

Hungariae Medicaster, cuius farinae hominibus nunquam, quod dolendum est, Patria nostra destituitur, non modo obscurissimus ortus est natalibus, sed etiam educationis peruersitate is consecutus, vt absque omni humaniorum, imo elementarium quoque, cognitione in hominum coetu et adoleurit et totius vitae decursu vixerit, insignibus interim tum honoribus auctus, tum opum affluentia cumulatissime ditatus." Azaz: „Wá l i (Mihály). Magyarországnak ez a hírhedt sarlatánja – sajnos, hazánk soha sincs híjával az ilyen süttetű embereknek – nemcsak hogy egészen sötét származású, hanem romlott nevelésével azt is elérte, hogy a középfokú, sőt az elemi tantárgyak bármiféle ismerete nélkül nőtte fel, és élt egész élete során az emberek társaságában. Mindamellet jeles tiszteletnek örvendett, és mérhetetlenül gazdag volt.” WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Harmadik száz I. és II. tized* (ford. VIDA Tivadar), Budapest, 1970, 620–623. (Weszprémi *Succinta Medicorum Hungariorum et Transilvaniae Biographia* című 1787-es munkájának újabb, kétnyelvű kiadása.)

⁴⁹ BEYTHE András, *Füves-könyv*. Fiveknek és fáknak nevékről, természetekről, és hasznokról irattatott és szöröztetött Mag'ar nyelvön az fő Doctornak es természet tudo orvosoknak Dioscoridesnek es Matthiolusnak böltis irasokból. Beythe Andras által. Ecclesiastic: 38. Istetöl vagyon minden orvossagh [...]. Nymet Vivaratt, Manlius bötiüvel. 1595.

⁵⁰ *Herbarium Az Faknac Füveknec nevekről, természetekről, és hasznairól* Magyar nyelwre, és ez rendre hozta az Doctoroc Könyueiből az HORHI MELIUS Peter. Nyomtatott Colosuárat Heltai Gáspárne Műhelyébé, 1578 Esztendőben. (Újabb kiadása: MELIUS Péter, *Herbárium. Az fáknak, füveknec nevekről, természetekről és hasznairól* [s. a. r., bev., jegyz. SZABÓ Attila], Bukarest, Kriterion, 1979.)

⁵¹ „Rebarbara, vagy *Ponticum Indiacum*, minden patikában meg-találtatik, de csak Indiának Pontus nevű szigetében terem, és a' ki onnét magvát kaphatja, maga országában-is termeszhethi. Has fájás ellen törje porrá az ember, és vízben kevervén igya-meg, ha a' has fájót a' hideg nem leli; ha pedig a' has fájásban szenvedő embert a' hideg leli, keverje azon port borba, 's úgy igya, meg-gyógyul." *Házi orvos szótárótska*, az az betű szerént magyarul szólló orvos könyvetske. Írta NEDILICZI VALI Mihály. Tsászári ' Királyi Decretummal helyben hagyatott Botanicus Doctor. A' Fő méltóságú Mogyoró Kereki Gróf Erdődi Györgynak, Magyar Ország' Fő Bírájának, és Arany Gyapjas Vitéz Úrnak Ó Excellentiájának Házi Orvosa. 1759. Győrött. Streibig József betűiivel. 1792. 141.

jás, a csuklás és persze a melankólia ellen.⁵² S talán az e korban orvosi csodaszerként számon tartott füredi víz emlegetése is jelentéses lehet.⁵³ A különböző savanyúvizek és fürdők gyakran szolgáltak e korban a különböző szorulásos betegségek, így a székrekedés, az ahhoz kapcsolódó aranyér, illetve a melankólia

⁵² „Gégének szárazsága ellen aszszú szőlőnek levében főzd-meg a' rebarbarát, vagy ha vizes borban főzd-is, és azzal a' torkodat gurgurizáld, szárazságát el-vészi, meg nedvesíti az embernek gégéjét. Ugyan ezen ital hasznos vérhas ellen, dagadás, has fájás, tsuklás és melancholia ellen.” *Uo.* Igaza volt Torkos János orvosdoktornak, amikor Válit plágiummal vádolta meg, s kimutatta, hogy könyvének szövege nagy részben azonos Melius *Herbáriumának* szövegével. WESZPRÉMI, *i. m.*, 630–633. A rebarbaráról idézett részeket szinte szó szerint ugyanúgy I. [MELIUS], *Herbarium, i. m.*, 68–69., ill. MELIUS, *i. m.*, 208–209.

⁵³ Mária Terézia utasítására Henric Crantz készített egy jelentést a magyarországi ásványvizekről, s már itt kiemelt szerepet kapott a füredi víz (Henrici Joan. Nepom. Crantz. [...] *Analyses Therm. Herculanarvm Daciae Traiani Celebriorumque Hungariae accedit Aquarum Hungariae, Croatiae Nomenclator*. Viennae. Typis Josephi Kurzböck, Caes. Reg. Aulae Illyrico Orient nec non Incl. Inf. Aust. Ord. Typogr. & Bibliop. 1773. 88.), 1782-ben pedig II. József utasítására Winterl Jakab Antal és Prandt Ádám Ignác készített ásványtani beszámolót (*Jelentés a füredi savanyúvívről, annak régi és új állapotáról, s néhány olyan intézkedésről, melyek megjavításra szolgálnak* címmel magyarra fordítva újraközl: ZÁKONYI Ferenc, *Balatonfüred. Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig*, Veszprém, k. n., 1988, 305–311.). 1784. január 18-i rendeletében II. József szabályozta a savanyúvíz fogyasztását (Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae Tomus III. Sectio I. quem conguessit M^d. Dr. Farciscus Xav. Linzbauer propaedeumatis chirurgiae ad Universitatem Pestiensis C. R. Professor. Budae. Typis Cacsarce-Regiae Scientiarum Universitatis. 1853. 70–80.), s az egyre-másra érkező újabb és újabb királyi rendeletek jelzik a megnövekedett érdeklődést is a források iránt (Linzbauer 1783 és 1800 között 27 olyan rendeletet gyűjtött össze, melyek a magyarországi gyógyvizek használatát szabályozzák. *Uo.* 930.). A füredi savanyúvíz történetéről l. még: LICHTNECKERT András, *A savanyúvíztől a világfürdőig = Balatonfüred és Balatonarács története* [szerk. LICHTNECKERT András], Veszprém, k. n., 1999, 727–736., különösen: 729–731.; ill. DADAY András, *A balatonfüredi savanyúvíz múltja*, *Egészség*, 1940/5, 71–74.; DADAY András, *A régi Balatonfüred történetéhez (1815–1818)*, *Comm. Hist. Artis. Med.* (Orvostörténeti Közlemények), 44 (1968), 117–124. Utóbbi kettőből részleteket újrapublikál: DADAY András, *Kuriozomok az orvostudomány magyarországi történetéből* (s. a. r. GAZDA István), Bp., Akadémiai (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára), 2002, 567–570., ill. 571–578.

és a hipochondria gyógymódjaként,⁵⁴ s ezek közül is talán a legismertebb a füredi víz, melyet La Langue Jánosnak a magyar orvos vizekről szóló könyve a legkülönbözőbb szorulásos betegségek, így a hipochondriának feloldására ajánl:

Annak elejiből kinyilatkozik az, hogy ennek a' Víznek megerősítő, feloldozó, és megemésztő ereje légyen: a' végre használ a' gyomornak, és hasnak erőtlenségébenn, harmad vagy negyed napi hideglelésekben; májnak, lépnek, vesének, anyaméhnek meg szorúlásaibann; hypokondriábann, fekete epének, sárgaságnak, 's főveny bántásnak fennállásábann, vagy rendetlen folyásábann. Ez az orvos víz für-

⁵⁴ Csapó József *Orvosi könyvecskéje* a melankolikusoknak, nehéz-gondolkodásúaknak és a gyomor-bajosoknak a szervvezet kipurgálása mellett („Az orvoslásban e' végre arra kell igyekezni, hogy a' Gyomor, és a' Belek illendő orvosságok által ki-tisztuljanak, az az: a' benne meg-gyűlt sok nyál, és epe ki-hajtassék; a' májban, lépben, és fodorhájban meg-rekedett sós sűrű fekete vér vékonyvá 's folyová tétessék, és ezekből ki-takaritassék; mind pediglen az erekben lévő vérnek rendetlen mozgása, 's fel-budúlása le-tsendesítessék.”) ajánlja Füred híres vizét – Sopron (épp itt gyógyul költőnk is!) és Pozsony forrásaival együtt –: „Ezek mellett a' savanyu vizek itala-is javaltatik, minémű Balaton mellett a' Füredi: és egyebek Posony, és Soprony körül, de ott helybe kell azokat inni.” (*Orvostól könyvecske*, mely betegeskodó szegény sorsu ember számára és hasznára készült CSAPO József orvosdoktor és debreczeni fisicus által. Posonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály' költségével és betűivel. 1791. 21–22., illetve 25.) Mintegy negyven évvel később Horvát József egy bizonyos Frank orvosi munkáját fordította magyarra, s ők is a betegség részletes körleírása után a fürdőket ajánlják gyógymódként, de ők már első-sorban a híres karlsbadi fürdőket: „A' hol a komorkórságnak okai nyilvánvalóak p. o. hasbéli dugulások, a' gyomorban lévő savanyúság, puffadásbéli bajok, belek' elnyálkásodása, ée. ott ezeket annak rende szerint szükséges elhárítani: legtöbbet használ ilyenkor a' Carlsbadi fordókkal [sic!] élés, a' honnét igen el is híresedtek.” (*Az orvos mint Házi-Barát* vagy egy orvosnak az atyák: 's anyákhoz intézett barátságos oktatásai, minden gondoltatható nyavalyákról akármely korban. Egy hív 's közönségesen érthető tanácsadó mind azokra nézve, kik a' betegségeket magok ismerni akarják, vagy orvosi segítségre szert nem mindjárt tehetnek. Dr. FRANK Lajos Fridrik után a' harmadik német kiadás szerint fordítva Horvát József, a' SS. MM. Bölcskedés' és Orvosi' Tudománynak Doctora, a' Pesti M. Kir. Egyetem' Orvosi Osztályának tagja, és Tekintetes Honth Vármegy' Rendes Főorvosa által. Második megjavított kiadás. Pesten, 1830. Hartleben C. Ádolf könyvárosnál. 75.)

dőképen is szolgál, és akkor a' természetet megerősíti, és ujtja: innét a' testnek erőtlenségébenn, ragadós és turhás nedvességekbenn, és mind azon betegségekbenn, melyekben lehet inni, fürdőképen is használ.⁵⁵

Bár Berzsenyi A' *Füredi kúthoz* írott versében vesekőbántalmairól beszél, s Balatonfüred és a költő kapcsolatát az ott töltött szép napokkal szokás jellemezni,⁵⁶ a vesekő hasonlóképpen szorulásos betegség, mint az aranyér, a haspuffadás, a vér és egyéb testnedvek rendetlen folyása vagy a hipochondria – ezek mind rokon rendszertani helyet foglalnak el a nozológiában, s a medicina is hasonlóképpen viszonyul hozzájuk. Például – hogy ne csak orvostani példákat hozzunk, hanem hallgassuk meg a pácienseket is – 1792-ben a bécsi *Magyar Hírmondó*ban névtelenül jelent meg egy *Hálaadó Verse, a' Füredi vizi Nimfáról* című költemény, melyben az ismeretlen költő vesebántalmainak, valamint aranyérének Füreden történt gyógyulásáról számol be.⁵⁷ A poéta szerint a különböző akadályozó torlódások és szorulások felbomlása az életerő visszanyerését eredményezi, s ő éppen azáltal nyerte a költészethez nélkülözhetetlen poétai erőt és ihletet, hogy szorulásos betegségei „felfakadtak”, s nem gátolták tovább a versek kitörését:

Két hét múlva pedig, az arany-erem is,
Melly mind eddig vak volt, s a' titkos-sülyöm is

⁵⁵ LA LANGUE Jánosnak Orvos tudosnak, a' Dalmta, Horváth, Sklavónia Országi Bán' és egyszer's mind Varsád Vármegye' Orvosának munkája, a' *Magyar Országi Orvos Vizekről*, és a' Betegségekbenn azokkal való élésnek szabott modjairól. A' szegényeknek kedvéért. Nagy-Károlybann. Nagy Méltóságú Gróff Karolyi Antal Úr Ö Excellentiájának betüivel. Klemann Iósef által 1783. 74–75.

⁵⁶ Balatonfüreden például 1961. augusztus 26-án Berzsenyi-emléktáblát avattak (ZÁKONYI, i. m., 556., ill. 627.), sőt egy 1931-ben fűrt kutat, mely a 71-es főút mellett található, utóbb Berzsenyiről neveztek el (uo., 24–25.).

⁵⁷ *Magyar Hírmondó*. Első szakasz. Bétsben hummel J. D. betüivel. 1792. Böjtmás Havának (Mártiusznak) 13-dik napján, 1792. [21. sz.]. Toldalék. A' *Magyar Hírmondónak* Mártius' 13-dik napján 1792-ben költt árkusához. 369–374.

Ki nyílt, mint tavasszal rózsabimbó nyílik,
 'S már vér-szemet kapván, nem vak az arany-lik.
 Ujjított naponként erőm, 's nevelkedett,
 Sőt nyájas tollam is itten olly erőt vett,
 Hogy kész lesz ezentúl, a' Kanász-írókkal
 Szembe szökni, bátor Vad-Oroszlányokkal!⁵⁸

Természetesen van valami bizarr a nyíló rózsabimbó és a felfakadó aranyér összekapcsolásában, bármennyire örvendezték is a költő, nem hinném, hogy kellemes lehetett a kitágult véna felhasadása és a nyomában meginduló vérzés. A torlasz elhárítása, a széklet útjának biztosítása, az esetleges vérrögök kitaszítása (tehát a vak aranyér nyílttá tétele) azonban nemcsak a szorulásos betegség felszámolását, hanem a lelki egészség visszanyerését is jelenti – s efölött már méltán örvendhetünk. „[A]’ *ki testében egészséges, elméjében bölts*”⁵⁹ – idézi Mátyus a thalészi közhelyet, s a *Hálaadó versek* szerzője szerint is ez garantálja, hogy a poéta szembeszállhat a „kanász írókkal”, ez adja meg a felhatalmazást, mondhatni a biztosítékot, hogy e költészet méltó legyen a füredi nimfához. Mikor a költemény egy korábbi részében a „*Nyájas Múzsának Szerzője*” a „*Füredi Nimfához*” siet, a nimfa maga szólítja meg őt, s a forrás istennőjének beszédében a megszólított szinte észrevétlenül vált át a szerzőről magára a Múzsára, mikor végül így szól:

Tudom, *Nyájas Múzsa!* nyomorúságodat,
 Vak arany-eredből jött bágyadtságodat,
 A' melly a' fejedre sok szédellgéseket
 Hozott, és ezernyi más betegségeket!⁶⁰

Az aranyér bágyadtságot okoz, gátolja az értelem (a *raison*) működését, így a költészet megszületését. Rokon a hipochondriával, egy olyan betegség, mely újabb betegségeket szül, mely miközben a belső szervek működése lelassul, az anyagcserében szorulásos

⁵⁸ *Uo.*, 371.

⁵⁹ [MÁTYUS István], *Ó és új diatetika*, i. m., 4.

⁶⁰ Magyar Hírmondó, i. m., 370.

zavarok mutatkoznak, azonközben az embernek olyan lelki tulajdonságait engedi kiáramlani, melyek a józan ész határain kívül esnek. Így írhat Berzsenyi „zavart fővel, dühödtt szívvel” antikritikát, s így juthat ennek végső fokára, az összetett betegségé már-már az elmebódulásig jut („lelkem [...] helyét egy új, ismételten lélek szállotta meg”).⁶¹

Kazinczy vajon érti a hypochondria nyelvét? Dessewffy Józsefnek hét évvel később írt levelében imigyen lelkesedik: „Elrémítene leveled azon hír által, hogy lelkedet a’ hypochondria beteggétette. De Te azt olly gyönyörűen írt levélben panaszlod, hogy ha illyet csak a’ hypochondria tud íratni, kérném az Isteneket, bocsássák azt rám is; illy levelet a’ legegészségesbb lélek sem ír.”⁶² A hypochondria valami addig elzártat hoz felszínre a mélyből, a nem-értelem (a *de-raison*)⁶³ nyelveként a fájdalom az érzékenység korában önálló diskurzust hoz létre.⁶⁴ Azonban ha megnézzük Dessewffy Józsefnek a Kazinczy által idézett levelét, ott a vele történt események száraz felsorolásán és egy-két hevenyészett poétikai kérdés érintésén túl nem sok érdekeset fogunk találni a „valóban beteg hív” barát szövegében, ha csak azt nem, hogy ő is a belek eltömődésére vezeti vissza a betegségét, és ő is a rebarbárát javasolja saját magának,⁶⁵ s Kazinczy is rögtön visszakozik a betegséget dicsőítő felütés után, éppen a betegségben megnyilván-

⁶¹ Vö. „A’ szomorú embernek semmihez nints kedve, mert szíve fáj. E’ miatt el-restül teste. Rosz nála az étel-emésztés, rosz lesz a’ táplálát-is, és a’ Vér, hogyha igen sokáig tart somorkodása. Mert késedelmes nála a’ Vér forgás, azért máj-lép-dagantokat, sárgaságot, melancholiát kaphat, melynek még elme-bódulás-is következése.” [KISS József:] *Egészséget tárgyazó katechismus a’ köz-népnek és az iskolába járó gyermekeknek számára, hogy tudhassák egészségjüket betsülni és őrizni. Sopronban, Nyomtatott Sziesz Kláránál. 1794. 52.*

⁶² *KazLev*, XX, 4890. lev., Kazinczy Gr. Dessewffy Józsefnek, 1828. január 10., h. n., 452.

⁶³ Foucault kifejezése. Vö. Sujtó László fordítói jegyzetével: FOUCAULT, *i. m.*, 50–51.

⁶⁴ Vö. Roseleyne REY, *The History of Pain* (trans. Louise Elliott WALLACE – J. A. CADDEN – S. W. CADDEN), Cambridge – Massachusetts – London, Harvard UP, 1998, 89–131. (Az eredeti kiadás: Roseleyne REY, *Histoire de la Douleur*, Paris, Editions La Découverte, 1993.)

⁶⁵ *KazLev*, XX, 4879. lev., Gr. Dessewffy József Kazinczynak, 1827. október 24., Sz. Mihály, 435.

nuló értelmet emelve ki: „Egyéberánt el kell mondanom, hogy én azt csudálgatom, és már sok eszt. olta, hogy Téged az a' sokféle gond mint nem süllyeszte el már régen.”⁶⁶ A *Hálaadó Versek* szerzőjének félig orvosi, félig-meddig etikai álláspontja köszön itt vissza, talán a Kazinczy által is ismert, legalábbis emlegetett Hufeland nyomán,⁶⁷ aki a hosszú élethez vezető utat kívánta megadni, azaz elválasztotta egymástól a mindig a jelenbeli fizikai állapotra figyelő, az egészséges embert célzó medicinát, illetve az egésze koncentráció, néhány betegséget (persze a megfelelő időben és a megfelelő helyen) még hasznosnak is tartó, a hosszú élet meghosszabbításának művészetét, a makrobiotikát.⁶⁸ Utóbbiban összekapcsolódik az *aurea mediocritas*ban megfogalmazott etikai szabályt követő élet és az éppen aktuális betegség esztétikai kifejezőereje.

Berzsenyinek adott, 1821. január 18-án kelt válaszában Kazinczy a betegségből való szerencsés kilábalás, az értelem egyensúlyának helyreállítása felett örvendezik: „az Igazság és az Idő

⁶⁶ *KazLev*, XX, 4890. lev., Kazinczy Gr. Dessewffy Józsefnek, 1828. január 10., h. n., 452.

⁶⁷ *KazLev*, XV, 3393. lev., Kazinczy Pápay Sámuelnek, 1817. március 17., Széphalom, 107.

⁶⁸ Hufeland gyors magyarországi recepcióját jelzi, hogy *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern* című 1796-os munkája már 1798-ban megjelent kivonatos formában (Hufeland Christ. Wilh. Orvos Doktor és Jénai Profes. Az emberi élet hosszabbításának mesterségéről német nyelven irtt bővebb munkájának rövid foglalattya. Kolosvaratt, Nyomtat. Hochmeister Márton betűivel, és költségével 1798.), majd az 1797-es második kiadásnak 1799-ben meg is jelent mindkét kötete magyarul (*Az ember' élete meg-hosszabbításának mestersége*. Írta HUFELAND Kristóf Wilhelm Orvos Doktor, és a' Jénai Fő-Oskolában az Orvosi Tudományok Rendszerént-való Közöséges Tanítója. A' második kiadás szerint fordította, a' nehezebb helyeken meg-világosította, alkalmatosság szerint a' Magyar Hazára szabta, sok helyeken pedig meg-bővítette Kováts Mihály Orvos Doktor. Első rész. Pesten, Nyomt. Patzko Ferencz betűivel. 1799.; illetve *Az ember' élete meg-hosszabbításának mestersége*. Írta HUFELAND Kristóf Wilhelm Orvos Doktor, és a' Jénai Fő-Oskolában az Orvosi Tudományok Rendszerént-való Közöséges Tanítója. A' második kiadás szerint fordította, a' nehezebb helyeken meg-világosította, alkalmatosság szerint a' Magyar Hazára szabta, sok helyeken pedig meg-bővítette Kováts Mihály Orvos Doktor. Első rész. Pesten, Nyomt. Patzko Ferencz betűivel. 1799.)

a' ködöt végre is eloszlatja, 's a' tiszta tisztának ismértetik",⁶⁹ vagyis tudomást sem vesz arról, hogy régi barátja esetleg még mindig szenved e bajban. Pedig Kis Jánosnak egészen másképp értékeli a helyzetet:

Én Berzsenyinek semmi bántását nem tudom, 's sajnálom, hogy nem tudom, mert szerettem volna neki ezt mondhatni: Megbántál, és még is szeretlek. De ő a' test' elgyengülése által lelkében is elgyengült, és így neki ezt mondanom nem kell, mert a' mi által csak inkább magamhoz óhajtanám csatlani, az neki fájhatna.⁷⁰

A hipochondria paradoxona ez: minél inkább segítenénk rajta, annál inkább mélyebbre taszítjuk, minden az ellenkezőjére fordulhat, akár hosszabb távon is viselkedhetünk etikusan betegünkkel szemben, ugyanakkor az éppen érzékelt tünetek kezelésének ez nem lehet a módja. Hufeland kifejezéseivel: a makrobiotika és a medicina itt szembekerülnek egymással.

A barátság vége a betegség kezdete. Kazinczy Berzsenyinek is, és Kisnek is a barátságról ír. Berzsenyi 1820-as levelében előbb arról olvashatunk, hogy az igaz barátok (Kazinczy és pesti tanítványai) hogyan árulták el, s döntötték betegségbe:

Néked is lehettek fekete óráid mint nekem, 's Néked is szabad volt velem úgy bánni, mint minden barátimnak tellyes életemben; semmi újságot nem tettél velem. Így érzek én mast Kölcey eránt is, kinek szintugy eltünném piszkolódásait, valamint a' Mondolatét, ha azon hypochondriás Antirecensiót nem irtam volna; de mivel azt irtam, másikat is kell írnom, mert azzal igen nevetségesen végezném el literátori életemet. Így érzek Thaisz, Szemere és Vitkovics eránt is, kik engem nyomorúlt állapotomban szembe gunyoltak, 's kik még a' T. Gyűjteményben is jónak találták hamvai-

⁶⁹ *KazLev*, XVII, 3937. lev., Kazinczy Berzsenyi Dánielnek, 1821. január 18., Széphalom, 364.

⁷⁰ *KazLev*, XVII, 3939. lev., Kazinczy Kis Jánosnak, 1821. január 20., Széphalom, 369.

mat tapodni; így érzek, mondom, mert igen jól tudom, hogy azoknak, kik a' szánokozásra méltót insulturákkal faggatják, sem rhabarbara [!], sem Füredi víz, sem az én írásom használni nem fog.

Majd arról olvashatunk, hogy immáron övele sem érdemes, sőt: övele sem lehet többé barátkozni:

Jól tudom, hogy velem romlott hypochondristával barátkozni semmi okod, semmi kedved nem lehet; de nem is azért jövök, mert hidd el, az én resignatióm is tökéletes mind Tereád, mind az egész világra nézve, 's nem kíván, nem ismer szívem egyéb jót mind ezen resignationak nyugalmát; csak jobbra fordult állapotomat akarám tudtadra adni, hogy erántam jobb gondolattal légy s ellenségednek ne tarts, ne gyűlölj.

A hűtlen barátok maguk is elszenvedik mindazt, amit annak kellett elszenvednie, akit elhagytak, nemcsak őt hagyták magára, és taszították a legmélyebb hypochondriába, hanem immár ő is búcsúzik („Fogadd el még egyszer hideg kezemet azzal a' nyugott lélekkel, mellyel azt Néked nyujtom!”). Kazinczy válaszlevele ezt a feszültséget szeretné feloldani, jó barát módjára vigasztalja, hiszen a betegbe mindig reményt kell önteni:⁷¹

Te állapotodat félhalálnak nevezed. Leveled hamisnak kiáltja az állatást {!}, mert lelkesebbet ép napjaidban sem írtál; ebben élet és erő szikrázik. Vigasztalhatatlan volnék ha e' remény nem élesztene. Nec dis amicum est, nec mihi te prius obire, édes barátom.⁷²

⁷¹ E magatartás sokat hivatkozott antik mintája Cicero Atticushoz írott leveléből származik: *aegroto dum anima est, spes esse dicitur*. CICERO, *Ad Att.* 9,10,3.

⁷² *KazLcv*, XVII, 3937. lev., Kazinczytól Berzsenyi Dánielnek, 1821. január 18., Széphalom, 363–364. {} jelek között az én jegyzetem található – V. G.

A latin idézet Horatiusnak a beteg Maecenashoz írott ódájának első versszakából származik,⁷³ melyet évszázadok óta a meghitt barátság ódájaként tartunk számon, s melynek következő szakaszában Horatius a lelke felét tulajdonítja barátjának. Azaz Maecenas–Berzsenyi „félhalála” Horatius–Kazinczy számára is halált hozna: „ibimus, ibimus, / utcumque praecedes, supremum / carpere iter comites parati”.⁷⁴ A barátság, a közös csillagjegy („utrumque nostrum incredibili modo / consentit astrum”)⁷⁵ mindkét barátira felelősséget ró, ha az egyik beteg, betegségük közös (miként a Horatius-óda utolsó három versszakának párhuzamos történetei sejtetik), közös áldozatra van szükség: „Reddere victimas / aedumque votivam memento: / nos humilem feriemus agnam.”⁷⁶ Ez a fajta érzékeny azonosulás nem lehetett ismeretlen Berzsenyi számára sem, hiszen A’ *Füredi kúthoz* írott ódájának zárlatában nemcsak a felgyógyult, újjáéledt költő közösségi-szólói szerepvállalását olvashatjuk ki, nemcsak a füredi kútnak tesz itt áldozatot („Márvány oszlopidat felkoszorúsom ím”), hanem együtt érző szenvedést vállal a „szép lelkek társaságaként” felfogott baráti közösséggel is („mert ha szenved, / Nem leszek én is egész kigyógyult.”).⁷⁷

⁷³ *Carm.* 11,17. Vajdafy József prózai fordításában: „sem az istennek nem akarják, sem én, hogy előttem mulj ki”. *Q. Horatius Flaccus Ódái. Első rész* (ford., jegyz. VAJDAFY József), Pest, Bucsánszky Alajos, 1868, 192. Virág Benedek fordításában: „Sem istenünknek, sem pedig én nekem / Nem tetszik az, hogy mint sem én, te / Halj meg előbb”. *Horác ódái* (ford. VIRÁG Benedek), Pest, Lampel Róbert, 1862, 65.

⁷⁴ Vajdafynál: „követlek, követlek, mihelyst előre mégy, kész mint társad a végutnak indulni.” *Q. Horatius Flaccus Ódái, i. m.*, 193. Virágnál: „Elmegyek, el, veled, / S végúton téged, Mecénás, / Légyen akármikor az, követlek.” *Horác ódái, i. m.*, 65.

⁷⁵ Vajdafynál: „mindkettőnknek csillaga csodálatos módon egyezik meg.” *Q. Horatius Flaccus Ódái, i. m.*, 193. Virágnál: „Csillagzatink majd nem hihető miként / Egyeznek”. *Horác ódái, i. m.* 65.

⁷⁶ Vajdafynál: „Emlékezz meg az áldozat és az ígért kápolna megadásáról. Én csekély bárányt fogok ledőlni.” *Q. Horatius Flaccus Ódái, i. m.* 193. Virágnál: „Szíves ígéreted / Szerént rakass már templomot, és nagyobb / Marhával áldozzál; mi vágunk / Áldozatul alacsonyka bárányt.” *Horác ódái, i. m.*, 66.

⁷⁷ BERZSENYI Dániel *összes művei. I. Költői művei* (s. a. r. MERÉNYI Oszkár), Bp., Akadémiai, 1979, 138.

A barátság vége a betegség kezdete. Ugyanennek a fordítottja is igaz lehet: A barátság gyógyír a betegségre, gyógyszer a szó szoros értelmében. A kassai *Felső Magyar-Országgi Minerva* 1826-os évfolyamában például Verulámi Báró Bacó, azaz Sir Francis Bacon elmélkedései között olvashatjuk a következőket:

Tudjuk, hogy a' testben azok a' nyavalyák a' legveszedelmesebbek, melyek szorulásokból és dugulásokból származnak; 's csak nem úgy van a' dolog a' lélek betegségeivel is. Mind-azáltal a' testi szorulások ellen többféle orvosságok vagynak; de a' szív szorulásait semmi más nem veheti-el, hanem csak egy olyan hűséges barát, kivel fájdalmainkat, örömeinket, félelmeinket, reményünket, gondjainkat, szándékainkat, 's mind azt, valami a' szívet nyomja, mint egy polgári gyónás pecsétje alatt közölhetjük.⁷⁸

A testnyílások szorulásai és dugulásai, illetve a lélek elszorulása egymással párhuzamosan működik, s egy jó barát feloldhatja problémáinkat.⁷⁹ A hipochondernek azonban nincsen barátja. Kazinczy tudja, hogy a „bús, kedvetlen személyeket vídámítani és víg társaságokba kell vinni igyekezni”, de azt is, hogy „az efféle Betegek [...] töprenkedők, félékenyek, ijedősek, bizodalmatlanok, és gyakorta igen elkeserednek, ha az ő balgatag véleményeiknek valaki ellentmond, vagy hitelt nem ad.”⁸⁰ Szeretné, ha Berzsényin könnyíthetne azáltal, hogy meghallgatja, de olyan torlasz állja el útját, amit ő nem tud kidugaszolni.

⁷⁸ *Verulámi Báró Bacó' gondolatjai külömbféle tárgyakról*, Felső Magyar-Országgi Minerva, 1826, 2. évf. 10. sz. (október), 905.

⁷⁹ Bécsy Ágnes, aki talán mindeddig a legnagyobb figyelmet szentelte ennek a levélnek, a gyónás hagyományához köti e szöveg keletkezését, melyet ő a Kazinczy–Berzsényi viszony hosszas történetében helyez el. Mint írja: „A megfogalmazás rezignált bizonytalansága az *akkori* benső kétely visszája. Annak az ösztönös – és most indulatilag hatalmasan alátámasztott – bizonyosságnak szól, amit *akkor* a koncepcionális lojalitás költő-papi fegyelme fojtott el, s ami *most* felszínre törvén *maga* a hipochonderi bűn: a gyanúsítás, hogy Kölcsény neve mögött mindenkor Kazinczy rejtőzik.” BÉCSY Ágnes, *Berzsényi Dániel*, Bp., Korona (Klasszikusaink), 2001, 82.

⁸⁰ *Az orvos mint Házi-Barát*, i. m., 75., ill. 73.

Az imént Berzsenyi rövid levelét kíséreltem meg elhelyezni egy tágasabb esztétikai horizontban (hívjuk ezt akár érzékenységnak, neoklasszicizmusnak vagy szentimentalizmusnak), megpróbáltam az orvostudomány és az antropológia korabeli praxisával körülírni az elbeszélő betegségét, s végül kísérletet tettem egy morálistikai diskurzusban is kijelölni a helyét. Arra a következtetésre jutottam, hogy e három különbözőnek látszó terület igen szorosan összefügg, és az, aki csupán Berzsenyi lelkivilágát kísérli meg rekonstruálni, csakis a saját horizont pszichológiai irodalmát gazdagíthatja, miközben – mivel Berzsenyi Dániel maga nem fekszik fel a pszichoterapeuta kanapéjára – szükségszerűen fals eredményre jut. Inkább hallgatok a már idézett Christian Friedrich Richter megjegyzésére, aki arra figyelmeztetett, hogy tévednek azok, akik „a testet orvosi, a lelket bölcsészeti, a szellemi életet pedig a teológiai fakultás illetékességébe helyeznék és kötnék meg.”⁸¹

⁸¹ [Chr. Fr. RICHTER], *Erkenntniss des Menschen*, i. m., 412., idézi: BIRTALAN, i. m., 55.

EPIKUS MŰVEK

Bódi Katalin

NŐÁBRÁZOLÁSI HAGYOMÁNYOK A 18. SZÁZADI MAGYAR LEVÉLREGÉNYEK BEN

(*Fanni és a hagyományok*) A nőről való gondolkodás történetében rendszerint a szerelem megélésének módja, illetve a viselkedési formák sajátosságai mutatják meg azokat a tulajdonságokat, amelyek a nőt radikálisan különböztető teszik a férfitől. A női léthez, illetve a nőiességhez kapcsolódó ezen képzetkör Platón *Lakomájában* Arisztophanész szózata szerint a férfihoz képesti alacsonyabb rendűséghez társul,¹ illetve ettől nyilván nem függetlenül a férfiak közötti szerelem az igazi maszkulinitás kifejezője.² A görögök gondolkodása a szexuális szerepekről nem elsősorban a nemi szervek különbözőségét vagy egymásba illeszkedését, illetve az utódnemzést érinti, hanem hatalmi viszonyok, illetve erkölcsi magatartás körül forog. Eszerint két ember kapcsolatában az uralom és az alávetettség, az aktivitás és a passzivitás határozza meg a viselkedési módokat. A férfiasság és a nőiesség képzetkörei az előbbi fogalompárokkal összekapcsolódva a gyönyörökkel szemben tanúsított magatartást is jelentenek, miszerint az egyik az érzelmeik és érzékek uralását, a másik viszont egyfajta gyengeséget, megadást, önkéntelen alávetést tesz jelen-

¹ „A nemek száma pedig azért volt három, s azért volt ilyen alakjuk, mert a hím a nap sarjadéka volt, a nő a Földé, a közös nemű pedig a holdé, mert a holdban is van valami mind a kettőből.” PLATÓN, *A lakoma*, ford. TELEGDY Zsigmond = PLATÓN *válogatott művei*, szerk. FALUS Róbert, Bp., Európa, 1983, 171.

² „Akik pedig az egykori férfi kettévágásából erednek, azok a férfinemet keresik; amíg gyerekek, minthogy az egykori férfi darabkái, a férfiakat szeretik, s örülnek, ha együtt hálhatnak velük és megölelhetik a férfiakat – ezek a legkiválóbb fiúk és ifjak, mert természettől fogva a legférfiasabbak.” *Uo.*, 173.

valóvá.³ A női vagy nőies jellem természetéhez közelségét, naivitását tematizáló toposzok a hagyományos társadalmi szerep, illetve az ehhez kapcsolódó szerelem megélésének módjában látják a feminitás legfőbb tulajdonságát.⁴ A távollévő kedves utáni vágyakozás, a szenvedésben megélt szenvedély, az érzelmek viharainak ábrázolása az irodalomban így magától értetődően a nő alakjához, illetve a nőies, feminin viselkedéshez kapcsolódik.

Eppen ezért a levélregények korabeli funkciójáról hajlamosak vagyunk önkorlátozóan gondolkodni. Tradicionálisan elfogadott értelmezés rakódott a 18. század végén a magyar irodalomban narratológiai és tematikai újítást hozó levélregényekre, amely szerint ezek a szövegek mindenekelőtt a tudatlan női olvasók szükséges ízlésformálására, okítására, illetve szórakoztatására hivatottak. A regény kétséges irodalmi státusa ellenére tehát egyértelmű a klasszikus normák továbbélése a hasznosság és a gyönyörködtetés szándékaiban, illetve ezek a szokások működnek a nő alakjának középpontba állításában is. Ugyanis a szenvedély, valamint a vele együtt járó szenvedés és kiszolgáltatottság elbeszélésében a férfi nem lehet az ábrázolás gyarló tárgya. A női közönséget a magyar irodalomban programosan először megcélzó folyóirat, az *Uránia* példaszerűen reprezentálja az említett célokat magában foglaló törekvéseket, amelyek ebből a horizontból a *Fanni hagyományaiban* egyesülnek. Fanni alakjában jól megjeleníthető az asszonyi nem egyszerűségének és természetes-

³ Vö.: Michel FOUCAULT, *A szexualitás története: A gyönyörök gyakorlása*, ford. ALBERT Sándor, SZÁNTÓ István, SOMLYÓ Bálint, Bp., Atlantisz, 1999, 91.

⁴ „Történelmileg a távollétről mindig a Nő beszél: a Nő otthonuló, a Férfi vadászik, utazgat; a Nő hűségcs (vár), a Férfit hajtja a vérc (hajózik, flörtöl). A távollétnek a Nő ad formát, ő dolgozza ki a fikcióját, mivel neki van rá ideje; szöveget és éneket; a Szövőnök, a Szövőénekek egyszerre fejezik ki a mozdulatlanságot (a Rokka duruzsolása révén), és a távollétet (a távolban a lázas készülődések, a tengerzúgás, a lódobogás zaja). Ebből következik, hogy minden férfiban, aki a Másik távollétéről beszél, a női jelleg nyilvánul meg: az a férfi, aki vár, s aki cttől szenved, furcsa módon nőicssé válik. Egy férfi nem azért nőies, mert történetesen homoszexuális, hanem azért, mert szerelmes. (Mitosz és utópia: az eredet azoké volt, és a jövő is azoké lesz, akikben női jelleg van).” Roland BARTHES, *Beszéd-törédekek a szerelemről*, ford. ALBERT Sándor, Bp., Atlantisz, 1997, 29–30.

ségének nagyszerűsége, amelynek árnyalásában fontos részt vállalt a naplóbejegyzéseket és a leveleket megelőző szerkesztői szöveg és biográfia.⁶ A nő alakja, illetve a nőiesség Fanni példáján keresztül a szerelem megélésének módjában, lelki finomságaiban, viselkedésében mutatkozik meg, ami az érzékenység diszkurzusában egy új ízlés megnyilvánulását jelenti. A levélregények férfi *űrói*, Bácsmegyey, Bodorfy Imre vagy Vidényi Mihály ebből az irányból éppen feminin jellegzetességeik révén helyezhetők Fanni mellé.

A nőről való gondolkodás történetének tehát lényeges fejezetét jelenti a levélregény népszerűsége a 18. század végén, hiszen úgy tűnik, hogy a nő szerepének rehabilitálásáról van szó, az őt jellemző sajátosságok, a maskulin jellegtől való alapvető különözés felismerésével. Eszmetörténeti szempontból tehát elsősorban az érzékenység gondolkodói közege, irodalomtörténeti téren pedig mindenekelőtt az erkölestani hagyományokat is átörökítő regényirodalom mutat a 18. század végén a nő számára megújuló, hangsúlyosan pozitív szerepet és értelmezést a különféle diszkurzusokban történő fókuszba kerülés révén.

(*a nő százada, ahogy Sade, ahogy Rousseau-t olvassa*) Akár örülhetünk is tehát, hiszen a nővel való hangsúlyos törődés feltűnő jelensége végeredményben az egész 18. századnak, érdemes azonban feltérképezni, hogy valójában milyen gondolkodói keretek állnak a háttérben, milyen elemi toposzokból építkezik a nőről való beszéd, illetve hogy milyen területeken válik kérdéssé a nő megértése. Az mindenképpen bizonyos, hogy az emberről mint olyanról való gondolkodás, illetve egyáltalán az ember mint probléma megjelenése szükséges egyáltalán ahhoz, hogy a nőről való reflexió tudományos feltételei kialakuljanak. Az ember tudománya, vagyis az antropológia a 18. században éli fényko-

⁶ *Első folyóirataink: Uránia*, szerk., SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 68–71. Példaként kiemelendő a következő mondat: „Nem arra született ugyan ő, hogy *Tsudálkozást* indítson, de arra termett, hogy Szeretetre buzdítsa-fel azt, a’ ki látta. Tsendes és jó, tellyes Szeretettel, melyet mindég magában el-zártt, félénk, és kellemetes volt az az Asszonyi Angyal, a’ kiről itt beszélek.” *Uo.*, 69.

rát,⁶ azonban hamarosan bekövetkező kritikájával nyilvánvalóvá válik, hogy tárgya és módszere végtelenül egyszerűsítő és korlátozó, hiszen az ember eszméjét kizárólag a fehér európai felnőtt férfi maszkulin jellegére és az általa létrehozott civilizációra építette, amely szükségszerűen zár ki minden devianciát (öreg, fiatal, nő, idegen, beteg, fogyatékos stb.) a szükségképpen nem *biológiai*, hanem *kulturális antropológia* koncepciójából.⁷

Az antropológia szerteágazó diszkurzusrendszere nem megfelelő módon végül a szexualitás kérdéskörében egyesül,⁸ hiszen ez a probléma képes egyesíteni az emberre irányuló vizsgálódások sokaságát, orvostudományi szempontból például az anatómia és a szaporodás kérdését, társadalomelméleti szempontból pedig a demográfiát, az erkölcstanét vagy a pedagógiát, illetve teológiai szempontból a bűnökét és a gyónását. Ha csupán csak regénytematikai szinten vizsgálódunk, a századot akár a nőnek is nevezhetnénk, hiszen minden róla és a szerelemről beszél, a háttérben azonban rendre felsejlenek a (meglehetősen leszűkített koncepcióra alapozott) emberkép tanulmányozásának keretei. Tudományos szinten a nő egyrészt orvosi eset, aki nemisége, a férfitől eltérő fiziológiai jellegzetességei, szexuális szokásai, illetve fogamzóképesége miatt tanulmányozandó.⁹ Másrészt a szexualitás társadalmi vonatkozásainak érzékelésével a nőnek a család kialakításában és fenntartásában betöltött szerepe, illetve az erkölcsi nevelés hozzá kapcsolódó feladata válik vizsgálati tárggyá.¹⁰ A nőről való gondolkodás hétköznapi közegében utóbbi

⁶ Foucault *A szavak és a dolgok* konklúziójában arra figyelmeztet, hogy az ember végeredményben egy nem túl hosszú múlttal bíró találmány, egy 16. században születő konstrukció, amely az európai kultúra és civilizáció terméke, egy olyan probléma, amely a klasszikus gondolkodás utolsó nyomaival együtt hamarosan el is tűnhet. Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok: A társadalomtudományok archeológiája*, ford. ROMIÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Osiris, 2000, 431–432.

⁷ Vö. Edgar MORIN, *Az ember belső megkettőződése = Antropológia az ember halála után*, szerk. Dietmar KAMPER és Christian WULF, ford. BALOGH István, Bp., József Műhely, 1998, 16–20.

⁸ Foucault általános diszkurzív szenvedélyről beszél a szexualitás kapcsán a 18. században. Vö. Michel FOUCAULT, *A szexualitás története: A tudás akarása*, ford. ÁDÁM Péter, Bp., Atlantisz, 1996, 35.

⁹ *Uo.*, 106–107.

¹⁰ *Uo.*, továbbá 111–112.

érdeklődést mindenképpen erősíthette a protestáns lelkészek családi élete, amely hamar modellértékűvé vált a 18. századi polgárság számára. „*Különösképpen a feleség kapott új szerepet, hiszen a gyülekezet számára ő testesítette meg a női erényeket*”,¹¹ vagyis férje munkájának segítségével, a gyermekek maga köré gyűjtésével a nő társadalmi szerepét hangsúlyozza a tisztaság, a morális példaadás és a család koherenciájának reprezentálójaként. Nyilván mindkét nézőpont meglehetősen önkényes és korlátozott képet rajzol a nőről, mégis lényeges, hogy egyáltalán különféle diszkurzusok tárgyazzák.

Ez a tendencia mindenképpen folyománya lehet a 17. századi franciaországi társasági életnek, amely a szerelem felfedezését lényegében a nőnek köszönheti. A szerelem persze úgymond csak az egyik következmény, alapja és előkészítése egy nagyon lényeges eszményítő és finomító szándék, amely az illendőség kialakításában vállal nagy szerepet. A hétköznapi érintkezés megtisztítása a közönségességtől, az érzelmek tiszta megélésének lehetőségei a nő eladdig ismeretlen hatalmára figyelmeztetnek, s a galantéria társasági kereteiben nyitnak teret ennek az új szerepnek. Claude Dulong a barokk regények divatja nyomán kialakuló szerelemkultusznak tulajdonítja ezt a felértékelődést,¹² azonban lényeges Marc Fumaroli elképzelésével¹³ számot vetni, aki teológiai eseményekkel magyarázza a nőt érintő változásokat. A tanulmány a Szalézi Szent Ferenc tanítása nyomán kialakult kegyességi gyakorlatot vizsgálja, amely a XIII. Lajos udvarához tartozó arisztokrata hölgyek körében volt igen népszerű. A nők által nagy odaadással követett tanítás (*Introduction à la vie dévote*) a keresztény karitászeszményt, vagyis lényegében a mások iránti nyitott-

¹¹ Ulrich IM HOF, *A felvilágosodás Európája*, ford. ZALÁN Péter, Bp., é. n., 49. A protestáns lelkészcsalád fogalmának lényegi eleme továbbá a nő szerepének felértékelődése mellett egyáltalán a cölibátus eltörlésének mozzanata, amely tehát többek között az utódnemzés fontosságára figyelmeztet.

¹² Claude DULONG, *A szerelem a XVII. században*, ford. DÁNIEL Anna, Bp., Gondolat, 1974, 50–78.

¹³ Marc FUMAROLI, *De la vie dévote à la vie de loisirs: l'âge classique de la conversation française = Sur la plume des vents: Mélange de littérature épistolaire offerts à Bernard Bray*, éd. par Ulrike MICHALOWSKY, Paris, Klincksieck, 1996.

ságot közvetíti, amely így egy fontos etikai törvénnyé válva a szórakozás és az időtöltés idejét kívánja nemessé tenni. Nagyon lényeges tehát az a különbség, amely a két francia kutatót okok és okozatok szintjén elválasztja, hiszen világos, hogy Fumaroli elméletében árnyaltabb a nő szerepe, amelynek alapja egy új módon megélt vallásosság. Ebben a helyzetben a nő sajátos természetete kap óriási jelentőséget, mégpedig finomságának, természetes nemességének, odaadásának köszönhetően. A vallásosság megélésében a nő számára a személyes tapasztalat, illetve az elmélkedés válik a kiindulási alappá és végeredményben végcéljá is, amely az asszonyok számára egy igen hasznos szerepet ad, mégpedig a tanításét. Az okításnak ez a sajátos formája viselkedést, stílust, szókinccset, helyes életmódot, a szabadidő kulturált eltöltését érinti, amely a galantéria kiagyalt társasági időtöltésén belül természetesen a szerelem képzetkörét, illetve nem elhanyagolható vonatkozásban rendszerint a galantériát tematizáló regényirodalmat is magában foglalja.

Nincs azonban szó valamiféle sikertörténetről, a nő emancipációjára még sokáig várni kell, hiszen ezt a kezdeti felértékelődést késedelem nélkül követi a nőgyalázás, illetve az érdektelenség a szalonokban, az irodalmi és a politikai életben, egészen a 18. század végéig.¹⁴ Vagyis a szellemi egyenlőség elismeréséről szó sincsen, aminek legismertebb példája Rousseau sokáig magányos véleménye a *Portugál levelek* kapcsán, amelyek szerzője szerint bizonyosan nem nő. Gondolatmenete azonban kiválóan tematizálja a nők valamiféle elismertségét a társasági érintkezések területén.¹⁵ A regény megítélése, státusa és olvasói köre a klasszikus normák kialakulása óta gyakorlatilag változatlan, a nőkultusz

¹⁴ Vö. Stephan ZWELFEL, Michael PFISTER, *A nő Sade-nál: írás mint vérfer-tőzés*, <http://www.cab.u-szeged.hu/local/gondolatjel/93/sade.html>, különösen a *Nőgyalázó filozófusok* című fejezet.

¹⁵ „Az asszonyok sem leírni, sem érezni nem tudják a szerelmet. Egyedül Szapphó és egy másik nő, akik kivételt érdemelnek. Ugyanakkor fogadnék az egész világgal, hogy a *Portugál leveleket* férfi írta. Különbözn mindenhol, ahol az asszonyok uralkodnak, izlésük is uralkodik: és ez az, ami századunkban meghatározó.” [ford. tőlem, B. K.] Jean-Jacques ROUSSEAU, *A M. d'Alcembert, [...] sur son article de Genève, [...] et particulièrement sur le projet d'établir un théâtre de comédie, [Lettre sur les spectacles]* = J.-J. R., *Oeuvres complètes, Tome I.*, Paris, Armand-Aubrée, 1829, 411.

és a nőgyűlölet kettősségének stabil jelenléte mellett a nő és a regény összetartozása teljesen nyilvánvaló. A nő és a férfi különbözősége, a nő kizárása az *ember* mint olyan fogalmából irodalmi szinten is jelen van, hiszen a regény újkori történetének kezdetén lényegében a női írás és olvasás területe, amely radikális elválasztottságban létezik a kanonikus rendezettségbe tagozódó (férfi)-irodalom mellett.¹⁶

A 18. századra áthagyományozódó nőről szóló kettős antropológiai diszkurzus érdekes módon végül a regényekbe is bekerül, de lényeges pontosítani, hogy a férfiak által írott szövegekbe. A felvilágosodás regényeinek egy része éppen ezért az elbeszélés módjának szempontjából meglehetősen sajátos képet mutatnak, hiszen rendre kiütözik bennük a narráció és a filozófiai disszertáció összeegyeztetésének kényszere, amely sokszor a mai regényolvasási szokásaink számára végeredményben idegenné teszi ezeket a szövegeket.¹⁷ Ezek a férfiak által írott regények teljesen kiszámítható módon a tudományos diszkurzusban megkonstruált kettős nőalakot visszhangozzák, vagyis – a dolgozat kedvéért teljesen leegyszerűsítve – egyrészt erkölcsként, másrészt pedig testként ábrázolják. A két homlokegyenest eltérőnek mutatkozó irány egyesíthető azonban a felvilágosodás filozófiájának alaptézisében, vagyis az ember (férfi) evilági boldogságának problémájában.

Az erkölcs problémája körül forgó nőábrázolás jellemzően az érzékenységi diszkurzusához kötődik a regényekben, kapcsolata a 17. századi finom lelkű asszonnyal evidensnek mutatkozik. Első regénybeli megjelenítése Richardsonhoz fűződik, aki 1740-ben megjelenő levélregényével Pamela alakjában teremti meg az ideális nő tiszta lénnyét.¹⁸ Az élményeiről szüleinek író igen fiatal lány

¹⁶ Vö. ZWEIFEL, PFISTER, i. m., *Sade vérfertőzése* című fejezet.

¹⁷ Jellemzően ilyen típusú elbeszélés például Montesquieu levélregénye, a *Perzsa levelek*, Rousseau két regénye, a *Julie* és az *Emile*, illetve Sade regényei.

¹⁸ Ezt dokumentálja a regény teljes címe is: *Pamela, avagy az erény jutalma. Egy gyönyörű ifjú hölgy szüleihez írott bizalmas levelei. Első részben kiadva annak okából, hogy mindkét nembeli ifjúság elméjében a vallás és erény elveit gyarapítsa. Olyan történet, melynek alapja az igazság és a természet; mely jöllehet érdekes és fordultatos történetek változatosságával kellemesen szórakoztat, ugyanakkor mentes minden olyan jelenettől, melyek számtalan szórakoztatásra szánt munkában tanítás helyét csupán izgatják az elméket.*

a társadalommal való találkozását dokumentálja, aki a társadalom részéről érkező többszörös megaláztatásokra válaszként saját erényességét szegezi, amelynek köszönhetően végül elnyerheti megbecsültségét. A lány erkölcsének bizonyítéka a későbbi férje által kiagyalt próba, amelynek során Pamela mellé fekszik, hogy meggyőződjék annak őszinte ártatlanságáról. A férfi heves közeledésére a szolgálólány elájul, persze éppen ezzel nyeri el magának az elismerést és a tiszteletet, ahonnan egyenes út vezet a házassághoz. Ez az erkölcstani jellegzetességen alapuló ábrázolási irány tehát egy spirituális meghatározottságú, végzetesen elkötelezett fiatal nőről beszél, akinek a házasság és a családalapítás uralja vágyálmait, szexualitása így kényszerűen a háttérbe szorul. A felkavaró és kiszámíthatatlanná tévő testi vonzalom gondolata és az erkölcsi tisztaságot reprezentálni képes nő alakja Rousseau Julie-jében testesül meg hamarosan újra, illetve explicit tanításként majd az *Emil* című regényben, Sophie alakjában. Julie és Saint-Preux szerelme testi kapcsolatban hamar beteljesül, egymás iránti vonzalmuk nem sokkal később le is lepleződik. Később Julie házassága Wolmarral nélküli mindazt a szenvedélyt, amit azelőtt tanítójával megélt, az erényes, nyugodt élet csak ebben a közegben valósítható meg, s teszi ideálissá a gyermeknevelést. Az elfojtásként megélt erkölcsösséget azonban hosszú évek után megzavarja Saint-Preux megjelenése, aki egyfajta szubverzív erőként újra felszínre hozza a szerelem kiszámíthatatlanságát Julie-ben. Számára a halál lesz az egyetlen lehetőség morális tisztasága megőrzéséhez.

A *Vallomások*at olvasva hamar nyilvánvaló lesz az, hogy Rousseau számára a nő egyfajta rögeszmévé válik, aki eszményi tisztaságot és zavaró szexualitást hordoz egyszerre. Ennek egyik megtestesülése az a Lambercier kisasszony, akivel kapcsolatban az író az első vallomást teszi: a hölgy – egyébiránt egy *lelkész* legnagyobb lánya! – a kis Jean-Jacques-ot büntetésképpen elfenekeli, aki számára ez élete meghatározó szexuális élményévé válik.¹⁹ A lelkész lánya ebben a gyónási aktusban tehát furcsa

¹⁹ Jean-Jacques ROUSSEAU, *Vallomások I.*, ford. BENEDEK Marcell és BENEDEK István, Bp., Magyar Könyvklub, 2001 (Írók, költők, gondolkodók), 19.

kettősséget reprezentál, egyrészt a nemi vágy megtestesítőjét, aki testi fenyítéssel korbácsol szenvedélyeket. Másrészt viszont alakja a trubadúrok nőeszményéhez hasonlóan elérhetetlenné magasztosul, akihez – Istenhez hasonlóan – csak könyörögni lehet, s (a passiótörténet allegóriáját beteljesítve) újabb szenvedéssel teli vezeklésre ad alkalmat. A nőben meglévő nagyszerű erkölcsösség a *Mamának* szólított Mme de Warens alakjában testesül meg újra, aki az édesanyját születésekor elvesztő Rousseau számára valóban azzá válik. Ám az anya alakja által képviselt morális törvények, illetve a tudás közvetítésének eszménye zavaróan kizökken, amikor is a *Mama* ismerteti meg a *Kicsimnek* szólított huszonéves Jean-Jacques-kal a testi kapcsolatot. Az aktust Rousseau vérferőtőzésként, bűnös lélekkel²⁰ éli meg, (elmondása szerint) az élvezetek teljes hiányában.

Éppen a bűn gondolata vezethet tovább a nőről való gondolkodás másik jellegzetes formájához, amely a nőről mint testről, a hozzá kapcsolódó szexualitásról gondolkodik. Ez a tendencia jellegzetesen a libertinus regényekben, a 17. század második felétől a 18. század végéig bír nagy kidolgozottsággal. Ez a cenzúra által csak filozófiai irodalomnak²¹ nevezett próza egyébiránt lényeges szerepet vállalt a felvilágosodás eszmerendszerének terjesztésében, illetve popularizálásában, s a korabeli regény általános tendenciájához igazodva gyakori főszerepet szánt a nőknek. Itt kell visszatérnünk a bűn gondolatához, amely eredeti, bibliai jelentését hordozza a libertinus regényekben, vagyis a paradicsomi fáról leszakasztott alma elfogyasztásához kapcsolódó tudás megszerzésének, illetve az ártatlanság elvesztésének, vagyis a testi öntudatra ébredésnek gondolatát idézi fel. Sade *Juliette*-jében²² a fiatal lány a testi élvezetek megismerésével saját testének működését fedezi fel, ami pedig a mások, e tudással nem rendelkező emberek feletti hatalom birtokosává teszi őt. A nő alakjában megtestesülő bűn itt tehát tudássá, szabadsággá, illetve hatalommá alakul a földi boldogság felismerésének eufóriájában. Juliette

²⁰ *Uo.*, 206–210.

²¹ Robert DARTON, *Gondolatgerjesztő szex*, BUKSZ, 1995. tél, 499.

²² *Juliette története, avagy a bűn virágzása*, 1797.

testvérének, Justine-nek a története²³ ennek az útnak az ellenkezőjét mutatja, vagyis a hagyományos erkölcsök elbukását. Az igazságot a nevében hordozó lány erényességének megőrzésére törekedve rendre a libertinusok áldozatává, az orgiák tárgyává válik, hiszen mindvégig visszautasítja az erkölcs nevében a sajátos tudás megszerzését. Nem csupán a két különböző (női) viselkedésforma ünneplése és kigúnyolása lényeges ezekben a regényekben, hanem természetesen tradíciók újraolvasásáról is szó van, éppen ezért fontos a két nőalak radikális különbözősége. Juliette egy természetesen áradó, konvencióktól mentes nyelvet beszél, amelynek magvát a testi és az ezeken alapuló lelki örömhöz kapcsolódó szókincs alkotja. Justine, nővérével ellentétben, egy megtisztított, műves nyelv birtokosa, amelyből a test alantassága szükségképpen kívül reked. Így az erkölcsi tanítás toposzait ironikusan felhasználó elbeszélés²⁴ Justine vallomásaiban gyakran él az elhallgatás retorikai alakzatával, illetve az eufemisztikus megfogalmazás módszerével, amelyek minduntalan a lány naivitását, haszontalan jóindulatát árnyalják. Az idézett Zweifel–Pfister-tanulmány szerint a lányt a regény egyik kidolgozásában Sade nem véletlenül bünteti a villámcsapás általi halál olyan változatával, amelyben a villám a száján hatol be, megbüntetve ezzel a Rousseau-féle korlátozó nyelvet, majd a vagináján át távozik a testéből, semmissé téve ezáltal a szintén rousseau-i szigorú erkölcsösséget.²⁵

²³ *Justine avagy az erény meghurcoltatása*, 1791. A *Juliette* első megjelenésekor, 1797-ben Sade a *Justine*-t is újra kiadja átdolgozott, kibővített formában, vagyis a testvérek története ezúttal együtt olvasható.

²⁴ A Justine vallomását körbefonó keretnarráció ad helyet a hagyományos moralizálásnak, amely a lány történetét ismerve mindenképpen a tradicionális elbeszélésforma elutasítását erősíti. A lezárás, amelyből azt is megtudjuk, hogy Juliette húga történetének hatására megtér, majd annak tragikus (hm!) halálával záródába vonul, a következő mondatokkal zárul: „Vajha ti is, kedves olvasóm, ugyanazt a tanulságot vonnátek le ebből a történetből, mint a hívságos nő, ki végül jó útra tért, vajha ti is meggyőződnétek róla, hogy az igaz boldogság csakis az erény kebelében lakozik, s az Úr csak azért tűri el az erény meghurcoltatását a földön, mert odafenn, az égben dús jutalmat tartogat számára.” SADE márkí, *Justine avagy az erény meghurcoltatása*, ford. VARGYAS Zoltán, Bp., Európa, 1989, 223.

²⁵ Vö. ZWEIFEL, PFISTER, *i. m.*, uo.

Ugyancsak olvasható Rousseau felől Laclos levélregénye (és fordítva), a *Veszedelemes viszonyok* (1782), amelyben a nőalakok hasonlóan sarkított ábrázolása figyelhető meg. Julie és házitanítója viszonyát a regényben Cécile és Valmont vikomt kapcsolata írja újra, amelynek alapját a szexuális felvilágosítás, illetve a gyönyörök megismerésének tananyaga alkotja. Ez a sajátos pedagógiai folyamat többek között a nyelv tudatosabb használatára szakít időt, Valmont a levélírás rejtelmeibe, a nyelv félrevezető hatalmába is bevezeti a zárdából frissen kikerülő tanítványát, aki rendkívül jó diáknak bizonyul. Julie-hez hasonlóan teherbe esik tanítójától, majd elvetél, pedig Valmont és Merteuilné kifejezetten örömtelinek találnák, ha Cécile várandósan lépne a házasság kötelékébe az édesanyja által már jóval korábban kiválasztott idősebb férfival. Valmont másik nagy hódítása, Tourvelné alakja pedig teljesen karikírozott példáját adja a házasságban élete célját megtaláló szemérmes, tiszta asszonynak, aki csak a férje melletti szerepben látja a tisztes élet lehetőségét. A minden szenvedélyét a vallásban, Isten imádatában levezető nő végül megbűnhődik (persze egy hasonlóan ironikus mosollyal a háttérben, mint ahogy Justine sorsában ezt tapasztalhattuk), ugyanis ez az odaadás végül áthelyeződik Valmont alakjára, aki egy teljesítendő feladatként segíti hozzá Tourvelnét az elbukáshoz, illetve a halálhoz. Merteuil márkiné, a harmadik meghatározó nőalak Juliette-hez hasonlóan a tudás²⁶ megszerzésének eredményeképpen bír hatalommal az emberek fölött, amelynek az alap-

²⁶ A testi élvezetekről Merteuilné jellemzően gyóntatóatyjától értesül: „Rájöttem, hogy csak egy ember van, akivel kockázat nélkül beszélhetek ilyen dolgokról, mégpedig a gyóntatóatyám. Rögön el is mentem hozzá, legyőztem szemérmem berzenkedéseit, s magamra vállalván egy el nem követett bűnt, azt hazudtam, hogy amit az asszonyok szoktak csinálni, azt csináltam én is. Nem tudtam magam kifejezni, mert sejtlemem se volt róla, hogy miről van valójában szó. Várakozásomban nem csalódtam, bár nem is elégytem ki teljesen. Nem mertem belemenni a részletekbe, mert mindjárt clárultam volna magamat. Lelkiatyám azonban úgy elszörnyedt, hogy szememben az a bizonyos dolog kimondhatatlan gyönyörökkel kecsgettett. Ennélfogva kezdtam kevesellni a tudást; megjött a gusztusom a gyönyörre is.” Choderlos de Laclos, *Veszedelemes viszonyok*, ford. ÖRKÉNY István, Bp., Magvető, [1998], 213. (LXXXI. levél).

ja a megfigyelés, illetve a képmutatás, mégpedig az erkölcsösség álarcának viselése.

(*szexualitás és vallomás*) Ezek a radikálisan különböző nőalakot megjelenítő regények egyvalamiben azonban mégis közösek, hiszen mindegyik az autodiegetikus elbeszélést választja a történet megírásához. A beszédszerűség előnyei mind-mind nagyszerűen kihasználhatók ezekben a szövegekben, hiszen az elidegeníti a szöveget a (férfi)szerzőtől, valamint az illendőség klasszikus követelményétől távol maradva tematikus és stilisztikai kötetlenséget biztosít. Foucault *A szexualitás történetében* a nemiség diszkurzusát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a vallomás aktusa eleve magában hordozza a nemiségről való gondolkodást. Így pedig egyáltalán nem meglepő, hogy ebben a narratív formában rajzolódik ki a 18. század folyamán a nő kettős alakja. Foucault egy részletes vallástörténeti áttekintés keretében vet számot a gyónás kultúrájának állandó mozgást mutató hagyományával. A vallomás alakulástörténetében az első fontos változást véleménye szerint az 1215-ös lateráni zsinat jelenti, amely a bűnbocsánat szentségét szabályozza. Mindez hatást gyakorol a gyónás technikájára, rendszerességére, illetve ezzel párhuzamosan az igazságszolgáltatásban is egyre nagyobb teret nyer a bizonyító eljárásban a vallomás és így a vallatás eljárása. Újabb végzetes hatású eseményt jelent a katolikus reform emblematikus eseményének, a tridenti zsinatnak (1545–1563) a gyónást érintő határozata, amely egyrészt a gyónás gyakoriságáról, másrészt pedig az aprólékos önvizsgálat fontosságáról rendelkezik.²⁷

A vallomás önvizsgáló funkciója mind nagyobb teret nyer a gyónás aktusában, amely a 17–18. századra, vagyis a polgári társadalom kialakulásának idejére jórészt a hatodik parancsolat, vagyis a *ne paráználkoddj* törvénye körül forog. Nem csupán a megvalósult bujálkodások, hanem majdhogynem elsősorban a gondolatokat elárasztó vágyképek, fantáziák, álmok, a test ösztönös sóvárgása kerül a teológiai érdeklődés homlokterébe. A szexualitásról való beszéd a gyónás területén kívül egyéb speciá-

²⁷ FOUCAULT, *i. m.*, 21. 61.

lis társadalomtudományi és antropológiai diszkurzusok uralma alá kerül,²⁸ aminek következményeként mindenképpen problematikussá válik a vele kapcsolatos hétköznapi megnyilatkozás. A vallomás aktusa így nem lesz képes ezután megszabadulni a bűnösség gondolatától, így nem tud megküzdeni annak a problémájával, hogy a szexualitás minden diszkurzusban és minden megnyilatkozásban a háttérben ott lapul valamiféle felforgató erőként. Éppen ez adja meg ezeknek a szövegeknek az alapját, illetve szükségszerűen hozzájárul azok popularizálódásához, hiszen a vallomás eleve egy jelenlévő hallgatóságot, a közvetlen befogadás izgalmát tartalmazza. A bűnnel való elválaszthatatlan kapcsolata pedig a recepciót eleve felvértezi a leskelődés és a kíváncsiság izgalmával, ami rendre az előtérbe kerül, hiszen az elbeszélt történetek nem tartalmazznak fordulatot cselekményt.

Éppen ezért lehetséges, hogy a vallomásos regényformák a 18. században, vagyis a naplók, a memoárok és a levélregények a választott narratív formával eleve hordozzák azt a nyugtalanságot, ami a szövegekben vagy a háttérben rejtőzködve, vagy pedig nyíltan tematizálva rendre felkavarják a korabeli olvasót. Azonban végül azok a regények válnak uralkodóvá és elfogadottá, amelyek megpróbálják elfojtani ezt a lényegében zavaró témát, amely a nemiség gondolatát érinti. A magyar levélregények példászerűen reprezentálják ezt a törekvést, hiszen ezekben a szövegekben a vallomást tévők spirituális meghatározottságú képet rajzolnak meg magukról, az érzelmeik lelki finomságukat, önelemzésük tudatosságát, a világhoz való viszonyukat jellemzik. Noha ezekben az esetekben a szerelem elsősorban a lelkek rokonságán, azonos érzékenységén alapul, az érzelmek rendszerint olyan fizikai megnyilvánulásokat generálnak, amelyek a test szenvedélyes reagálására utalnak. Ajulások, könnytengerek, eksztatikus fellángolások, erőteljes feszülő testek, majd végzetes elsorvadások jelzik a szexualitás jellegzetesen radikális megnyilvánulásait, de a test mindig csak ebben a másodlagos, lélektükröző szerepben reprezentálódik. De lényeges, hogy mégis jelen van, mégpedig éppen elfojtottságában, hiszen ha vallomás van, akkor bűn is van, ez

²⁸ *Uo.*, 36.

pedig olyan élvezeteket sejtet, amelyek a befogadás aktusában megismétlődhetnek.

A magyar levélregény a század meghatározó antropológiai diszkurzusát integrálva a nő/nőiesség/női szerep felfedezését sugallja a diszkurzusba hozásban és választott közönségében. Ez a megszólalási lehetőség azonban az uralkodó férfibeszéd által meghatározott, így végeredményben a hagyományos erkölcs szerep erőteljesen rögzül.²⁹ Éppen ezért újraolvasandó a nőt megszólaltató szövegek, illetve a vele foglalkozó tudományos vizsgálódások pozitív értékelése, hiszen a nővel éppen devianciája, különbözősége, nevelatlensége, így a benne rejtőzködő veszélyek miatt kell ennyit törődni.³⁰

²⁹ Kisfaludy Sándor levélírója, Meződy Liza Rousseau *Julie*-jének megidézésével vet számot a testként vagy erkölcsként olvasható nővel: „Julia minden ünnöklő tulajdonságai mellett, csak mint Wolmárné, mint Feleség és Anya tetszik nékem leginkább.” KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 164. Választása fontos tehát, hiszen nem a Saint-Preux-ért lángoló lányhoz, hanem az idős férfi feleségeként az erény mellé álló asszonyhoz vonzódik.

³⁰ A *Pamela* magyarra fordítására buzdító felhívás is éppen ezt a korlátozott szereplehetőséget, egy testiséget kizáró nőeszményt fogalmaz meg: „Mikor a’ hircs Richardson Pamclát és Grandissont ki nyomtatta, még a’ Papi szék-ből is javasolták az Anglius Papok azoknak olvasásokat, kivált az Asszonyi-nemnek. Nem fog tehát minket is megítélni senki, ha ezeknek le-fordításokat ‘s mennél hamarább lehető ki-botsáttatásokat kívánjuk.” Mindenes Gyűjtemény, 1789/II., 187–188.

Merényi Annamária

HATÁSOK, MŰFAJI ÉS SZERKESZTÉSI
KÉRDÉSEK UNGVÁRNÉMETI
TÓTH LÁSZLÓ A' KRIPTA AZ AZ AMA
NAGY ELIZÁNAK ÖRÖK-EMLEKEZETE
A' HALÁDATOS FIÚI SZIVBEN... CÍMŰ
PRÓZAI CIKLUSÁBAN

1. Az eposzi elemek, a sárospataki halotti
versek és az angol szentimentális
sírköltészet hatása

A dolgozat tárgya Ungvárnémeti Tóth László *Niza vagy is másképpen a' senge szerelem dallokban* című, sárospataki diákévei alatt készült, kéziratos kötete, mely a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szüry-gyűjteményében lelhető fel. Ennek a kolligátumnak a második felében szerepel a poéta 1810-ben keletkezett, rímtelen-mértékes sorokban írt, három énekből álló, az édesanyja, Nagy Erzsébet eltávoztát megörökítő, *A' kriptá az az ama Nagy Elizának örök-emlékezte a' haládatos Fiúi Szivben: Három énekben* című prózai alkotása. Ungvárnémeti édesanyját valóban 1808 és 1810 közt, pataki tanulmányai alatt vesztette el, ugyanis ezen intézménybe még félárvaként iratkozott be,¹ az Eperjesi Kollégium matriculájában² pedig, melyen az 1811. októberi dátum sze-

¹ Sárospatak: *Protocolum Togatum subscrírentium 1808*. K. e. I. 1. számozatlan 48. oldal.

² Lásd a *Matriculae Universae Juventuti Ill[ustrissim] Collegii District[us] Evangelic[us] Aug[ustanae] Confessionis Eperies[ensis] Sub Lectoratu Andrae Mayer inchoatae et continuatae. Particula prima Ab Anno 1803–1813*. A számozatlan oldalakból álló tanulói anyakönyvben Ladislaus Toth a 734-es szám alatt szerepel. Az anyakönyv Eperjesen, az Állami Kerületi Levéltárban (Štátný Oblasťný Archiv, Prešov) tekinthető meg.

repel, már árvaként³ tüntetik fel. A kolligátum felfedezői, Csikós Zsuzsa és Fáy Zoltán az 1990-es évek közepén úgy vélték, hogy az alkotás Tóth László kidolgozatlanul maradt eposza,⁴ s valóban e műfaj kellékeinek némelyike fellelhető a szövegben. Mindemellett *A' kriptá* – miként azt a szerző monográfusa, Tóth Sándor Attila megállapította – inkább lirizált prózaként hat, az ének „a belső világát feltáró, valódi narrativitással alig-alig rendelkező szentimentális próza, melyben az anya elvesztésének belső érzelmeiről és áradó érzésvilágáról tudósít a költő.”⁵ Tehát Ungvárnémeti e művével egy epikus formájú alkotást emelt a költészet rangjára.

Úgy látjuk, hogy a poéta szövege három műfaj metszéspontjában áll: fellelhetők benne az eposzi elemek, hat rá a protestáns halotti versek és prédikáció tradíciója, továbbá a ciklus egészét átjárja az angol szentimentális sírköltészet és próza hagyománya, s utóbbi témakörrel szoros összefüggésben a szabadkőműves írások jellegzetes képei-eszközei is megmutatkoznak. A szabadkőműves-szimbolika használatára vonatkozóan – terjedelmi korlátok miatt – most csupán beérjük néhány utalással. A fiúnak és az édesanya lelkének a mennyei birodalomban lefolyt utazása, az üdvözültek világának piktúrája, valamint az elhunyt testének a kriptában való elhelyezése bizonyos pontokon összecseng a páholyokba történő beavatási rítusok mozzanataival, továbbá több

³ Ungvárnémeti édesapja református prédikátor volt Kistokaj községben, korábban pedig, még a költő születése előtt, egy közeli településen, Kisgyőrben teljesített lelkési szolgálatot, melyre vonatkozóan a református egyházközösség anyakönyvi kivonataiban több érdekes adalék is olvasható. (*A kisgyőri református egyház születési, házassági és halotti anyakönyve: 1750–1789. évig*, Kisgyőr, Református Egyház). Az anyakönyvhöz Irlanda Sándorné lelképásztor segítségével férünk hozzá. Apja egyébként nagyon korán, már 1792-ben elhunyt. A poéta ekkor négyesztendős volt (*A kistokaji református egyház születési, házassági és halotti anyakönyve: 1772–1852. évig*, Anno 1792.). A bejegyzéshez Faluszkai Ilonának, a község református lelképásztorának segítségével jutottunk hozzá.

⁴ CSIKÓS Zsuzsanna, FÁY Zoltán, *Ungvárnémeti Tóth ismeretlen versei*, Föv. Ktár Évk., Bp., 1994, XXIII, 19.; CSIKÓS Zsuzsanna, FÁY Zoltán, *Ungvárnémeti Tóth László pályakezdése*, Új Holnap, 1996. március, 11.

⁵ TÓTH Sándor Attila, „Az istenülés dicsősége”: *Ungvárnémeti Tóth László költői portréja*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2001, 27.

szabadkőműves-jelkép is folyamatosan megmutatkozik a szövegben.⁶ Az *Előszó* szerint a szerző célja nem más volt, minthogy kegyes életű édesanyjának emléket állítson. A megőrzés aktusára gesztusok egész sorát eleveníti fel (mint pl. Artemizia Királynéjának nemes cselekedetét, aki mauzóleumot emeltetett férje halála után, a harmadik ének végén pedig az egyiptomiak temetkezési szokásaira, a piramisokra hivatkozik, melyek ugyancsak az emlékezet fenntartására szolgáltak). A költészetet, az írás aktusát a megőrzés módjaként és lehetőségeként jellemzi.

Ungvárnémeti Tóth László prózaciklusában az eposz több műfaji jellemzője is felfedezhető. A cselekmény invokációval indul, s abban a beszélő a történetírás műsáját szólítja meg:

Szállj le óh busongó Clió, szállj le a' kies Parnasz bértzeiről,
– szállj le és jöjj velem. Szaggassuk fel a' néma csendesség-
nek azon erőssen le kaptoltt zárjait a' mellyek titkolódzva
rejtegetik a' reájok bizott drága kintset.⁷

vagyis ezzel immár előrevetíti, hogy egy történetet fogunk olvasni. Cliótól kér ihletet az alkotáshoz, segítségéért fohászkodik, hogy „hatathós színekben ábrázolhassam ki az én jól tévőm képe vonásait.”⁸ A tárgymegjelölésben megismétli az *Előszó*ban foglaltakat, mely szerint elhunyt édesanyjának kíván emléket állítani, s rögtön a dolgok közepébe vág, mindenféle előkészítés nélkül tárja fel anyja eltávoztának történetét és az ahhoz kapcsolódó emócióit. A műben bizonyos szövszerkezetek és sorok topikusan ismétlődnek (pl. minden egyes bekezdés a következő fordulatok egyikével kezdődik: Jóltévő Természet, Jóltévő Egek, Jóltévő Sors, Kegyetlen Sors, Kegyetlen Egek). A szövegben ugyanígy állandó

⁶ Erre az összefüggésre Egyed Emese hívta fel a figyelmünket, neki tartozunk köszönettel. A kérdéskörre vonatkozóan Jászberényi József könyvét forgattuk haszonnal: JÁSZBERÉNYI József, „A Sz. Sophia' templomában látom én felszentelve Nagysádat”: *A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, Bp., Argumentum, 2003 (Irodalomtörténeti Füzetek, 153.), főleg: 134–144, 145–197.

⁷ UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *i. m.*, számozatlan 86. oldal

⁸ UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *i. m.*, számozatlan 86. oldal

jelzők is szerepelnek (Kegyetlen, Jóltévő, de leginkább ilyenek az anyával kapcsolatos kifejezések, melyeknek egy részét a krisztusi élettörténet leírásából kölcsönzi: jó, kincs, ártatlan, kegyes, jóltévő, gondoskodó, boldog, édes – s ezek a fordulatok többször epikus hasonlatok formájában bukkannak fel).

A' kriptá az az ama Nagy Elizának örök- emlékezte a' haládatos Fiú Sziiben... című alkotást kiegyensúlyozott szerkesztési mód és arányos felépítés jellemzi: a három, közel azonos terjedelmű ének közül az első lényegében egy halotti búcsúztató, ahol erős emócióktól kísérve megelevenednek az elhunyt szokásai, mindennapjai és jó cselekedetei. A középső rész a mennyek birodalmában játszódik: az elhunytat az Eonok vezetik az üdvözültek világába, szárnyaikon viszik a testi kötelekektől megszabaduló lelket, mely az Úrban való rendíthetetlen hite érdemeként nyerte el jogos jutalmát. Az utazás során a költő is követi ezen égi lényeket és Elizát, mindeközben előtte is feltárul a megváltottak hona, ahol feltűnik Jézus és felcsillan az új aranykor ígérete is. A harmadik egységet a keserű kiábrándulás hangjai uralják: a túlvilági harmónia után a beszélő a rideg, kietlen földi szférában találja magát. A temetési ceremónia végbement, szegényes kriptában nyugszik az édesanyja, kinek emléke megörökítésre vár. Megjegyezzük, hogy Ungvárnémeti Tóth László e művében a szentimentális regény hagyománya is érvényesül. Az alkotás epikus formában íródott, annak minden sorából a fájdalom szól, a szöveget egy jól komponált téma, a szeretett édesanya elvesztése feletti keserűség dominálja, a beszélő személyes és individuális hangon nyilvánul meg, a tárgyi és természeti elemek antropomorfok, ezen objektumok a melankolikus lélektől átítatottak.

A kollégiumi irodalom keretei közt leginkább lírikus műveket írtak, prózát ritkábban szereztek, ugyanis mindazt a tudományos fejtegetések és a lelkeszi prédikációk kifejezési formájaként tartották számon.⁹ A protestáns kollégiumi irodalom anyagában számos temetési ének és halotti prédikáció maradt fenn. Bán Imre

⁹ Minderről részletesen értekezik: NAGY Júlia, *Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVIII–XIX. században*, Bp., Press Publica, 2000. (Változó világ, 38), 8.

és Julow Viktor könyvéből,¹⁰ valamint Nagy Júlia egészen friss, a pataki intézményt érintő kutatásaiból tudható,¹¹ hogy a diákság körében dicsőség volt ilyen tárgyú műveket szerezni. A szertartásnak ugyanígy nélkülözhetetlen kellékei voltak a temetési énekek, melyek dallamra készültek, s azokat a szertartáson énekar adta elő.¹² A gyászköltemények a poétikai oktatás során elsajátított szentenciákra épültek, jellegzetes témájuk volt a feltámadás, a lélek túlvilági üdvözülése és mennybemenetele, az embereknek a halál előtti egyenlő volta. A halotti búcsúztatók vallásos hangvétellel íródtak, gyakran a populáris és magas kultúra kereszteződésében álltak, szabályok szerint alkotódtak. Általános fejtegetéssel kezdődtek, majd a halott személyéről szóltak, ehhez általában egy filozófiai-teológiai eszme-futtatást toldottak, melynek tárgya az elmúlás és az üdvözülés volt, aztán az itt maradó rokonokhoz szóló vigasztalás következett, végül pedig a műben esetenként a halál okának megnevezése és az elhunyt lelkének a mennyországba jutásáról egy rövid szózat szerepelt.¹³

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában lelhető fel *Pataki diákok halotti búcsúztatói*¹⁴ címmel a témánk szempontjából egy rendkívül

¹⁰ BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964, 1.

¹¹ „Mennyei Parnasszus”: *Sárospataki diákok halottbúcsúztató versei*, s. a. r. és jegyz. NAGY Júlia, Sárospatak, 2004 (Acta Patakina, XVI), 17–26.

¹² FEKETE Csaba, *A kollégiumi énekkar történetének rövid áttekintése = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. KOCSIS Elemér és BARCZA József, Bp., kiad. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 756.

¹³ A temetési énekek és a halotti prédikációk bemutatásakor Nagy Júlia kutatásaira támaszkodtunk: NAGY, *Református kollégiumi irodalom...*, 23–24, 33.

¹⁴ A gyűjtemény teljes címe: *Vita volat voveris mortales dira rapit. Sors Atræ Copresszus erecta Immaturo Funeribus Alumnorum Illustris Scholæ Sárospatakinae*, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményi (Sárospatak), Kt. 1124. Sárospatakon dr. Dienes Dénes igazgató úr szíves engedélyével végezhetünk kutatásokat. A sárospataki intézményben keletkezett halotti búcsúztatókra vonatkozóan és e kötetet illetően korábban Komáromy Sándor végzett magas színvonalú kutatásokat: KOMÁROMY Sándor, *A XVIII. századi sárospataki kéziratos könyvek és versgyűjtemények*, Debrecen, KLTE, 1992 (Folklór és etnográfia, 61), 16–28, 72–73.

figyelemre méltó, gyászverseket tartalmazó kötet. Ebből a szövegkorpuszból jelent meg az a Nagy Júlia által szerkesztett reprezentatív válogatás, melynek az előszavára már fent, a gyászköltemények általános jellemzői kapcsán is utaltunk. Egészen bizonyosnak látszik, hogy a poéta ismerte és haszonnal forgatta a Sárospataki Kollégium e több évtizeden keresztül, nevezetesen 1774 és 1818 közt íródott gyűjteményét – melybe egyébként az intézményben teológiai stúdiumokat folytató Tóth László egyetlen költeményét sem jegyezték be –, ugyanis a versek fordulatai, szóképei, szerkesztési megoldásai és maga az alaptéma Ungvárnémeti prózaciklusában is megmutatkoznak. Közös, hogy párhuzamba állítva jelenik meg az elmúló, fáradó természet képvilága és az ember földi életének véges volta.¹⁵ Mindkét anyagban hosszú, jól komponált fejtegetéseket olvashatunk az üdvözülésről és a végső, egyetemes igazságok kérdéséről. A *kriptát* és a diákverseket hasonlóvá teszik a halálhoz és az elmúláshoz kötődő jelzők (kegyes, keserű stb.), a gyász kifejezése és a temetési ceremónia kapcsán használatos képi elemeket is azonos szószerkezetekben, ugyanolyan emocionális szövegösszefüggésben alkalmazzák (pl. sír, kereszt, kripa).¹⁶ A pataki halotti versek és Ungvárnémeti eposza is kimerítően részletezi az elhunyt személy érdemeit, érényeit és jó cselekedeteit, melyekhez erkölcsi magyarázatokat is csatolnak. Végkövetkeztetésként szinte mindig az eltávozott családtag-barát-tanár-tanítvány mennybemenetelének bizonyos volta hangzik el.¹⁷ Összefüggést teremt továbbá néhány fontos keresztény tanítás folyamatosan visszatérő nyomatékosítása is, ilyenek: az üdvözülés kérdése, a túlvilági dicsőség témája, a „porból lettünk és porrá leszünk”-fordulat hangsúlyozása, valamint az embereknek a halál és az Úr előtti egyenlő volta.¹⁸ Közös ben-

¹⁵ A sárospataki versgyűjtemény szinte valamennyi darabja minden, fent említett szempontnak megfelel. A 16–23. számú lábjegyzetben csak néhány, az adott összefüggést jobban érzékeltető példát (művet vagy részletet) sorolunk fel. Terjedelmi korlátok miatt a költemények idézésére nincs lehetőségünk. „*Mennyei Parnasszus*”... *i. m.*, 59–63, 109–110, 214–215.

¹⁶ *Uo.*, 59, 74, 155, 294, 333, 336.

¹⁷ *Uo.*, 104–105, 321–322, 345–346.

¹⁸ *Uo.*, 104–105, 321–322, 345–346.

nük az elégikus hang, az eltávozott ember keserű, szentimentális szakaszokkal megtoldott siratása, a pótolhatatlan űr hangsúlyozása.¹⁹ Tóth László művét és a kollégiumi gyászverseket a szerkesztési megoldások is rokonítják: a költemények felütése és zárata hangsúlyos, mély megrendülésről tesznek tanúbizonyságot; természetesen a beszédhelyzetet is szubjektív jelleg dominálja (leggyakrabban az egyes szám és a többes szám első személyű alakzatokat veszik igénybe), s mindezt általában ima, könyörgés vagy fohászkodás formájában fejezik ki.²⁰ Kapcsolatot teremt Ungvárnémeti prózája és a diákversek közt az is, hogy esetenként az utóbbiak is megnevezik az elhunytat, beszélnek a felmenőiről és családi állapotáról.²¹ Miként Ungvárnémeti epikus alkotásának *Második énekében*, úgy a kollégiumi versgyűjtemény egyes darabjaiban is gyakori Krisztus invokálása és megjelenése. Míg itt az Úr többnyire erős fények, zene – leggyakrabban trombitaszó – kíséretében, látomás keretében valóban feltűnik, addig a diákok gyászénekeiben Jézushoz fohászkodni és a birodalmába – mely egyébként időnként a kert-motívummal kerül összeköttetésbe – vágyódni lehet.²² Utolsó szempontként most csupán megemlítjük, hogy mind a pataki antológiában, mind Tóth László prózaciklusában szervesen összeilleszkedve jelennek meg az antik mitológiából és a *Bibliából* származó történetek, példák, regulák és alakok, hogy aztán erre a témára a dolgozat egy későbbi egységében részletesen is kitérjünk.

A' kriptá az az ama Nagy Elizának örök-émlékezete a' haládatos Fiúi Szívben... című műben a régi magyar halotti prédikációk²³ karakterjegyei is kimutathatók, ilyen a *Szent Írásban* foglalt erények (az aktivitás, a hit, a szeretet és a négy főerény: az okosság, a mértékletesség, az igazság és az erősség) nyomatékosítása, melyek az anya tulajdonságai kapcsán hangoznak el. Lényegében

¹⁹ *Uo.*, 73–74, 243, 323–324.

²⁰ *Uo.*, 109–110, 190–191, 324.

²¹ *Uo.*, 119–120, 190–191, 207.

²² *Uo.*, 104, 109, 171, 242, 260.

²³ Mindezzel kapcsolatban a következő szakmunkákat forgattuk haszonnal: BITSKEY István, *Humanista erudíció és a barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998.

megtörténik két bibliai szerep metaforikus kiosztása,²⁴ Eliza életének minden eleme és erénye a krisztusi szenvedéstörténet allegóriájává válik, alakja időnként Máriához magasztosul, ezekre egyébként a dolgozat vonatkozó fejezetében még utalunk. Ungvárnémeti prózájában, hasonlóan a halotti prédikációkhoz, a mondanivaló világos, szigorú logikával felépített, a kifejezések árnyaltak. Gyakori az elbeszélő jellegű példák használata (főleg az anya életéből), éppen ezért megfigyelhető a leíró részek túltengése. Rendszeresen él a tudatos fokozás eszközével. Ilyen például az eposznak az a szála, melynek segítségével a gondoskodó anya képe lépcsőzetesen bontakozik ki: a szoptatás első pillanataitól tudatos neveléssel, az isteni tanítások felismertetésével a fiatal felnőttkorig kísérte óvó szeretetével fiát. Hasonló módon, példák sorozatával árnyalja és mélyíti el Eliza küzdelmes életének az egyes szakaszait, nem csupán a szegénység és a nélkülözés képei tárulnak fel, hanem kibontakozik a hosszú özvegység minden nehézsége. A szerző a jó cselekedeteket is a fokozás eszközével tűnteti fel (az imádságos élet, a szegények oltalmazása stb.). Legalább ennyire fontosnak látszik, hogy az Eliza életéből vett példákkal tanítani akar, s így az okító szándék és a laudáció párhuzamosan nyer ábrázolást.

Harmadik hatásként a szentimentális sírköltészet emelendő ki, mely a korban rendkívül népszerű, Péczeli fordította, Csokonai költészetét is ihlető mord ánglusok, *Sírhalmi* és *Éjtzakái*²⁵ című műveinek az adaptációját jelenti (utóbbiból különösen a *Hetedik*, *Nyolctzadik* és *Kilentzedik éjtzaka* hatása érzékelhető). Young és Hervey hangnemében / szellemében ábrázolja az anya sírhantjának a képét; továbbá felhasználja e textusokat a halottak birodalmának leírása, a temető környezetének bemutatása és a temetési ceremónia jellemzése során. Ugyanebből a forrásból származhat az a műben folyamatosan visszatérő tétel, mely szerint „az ember rész szerént halandó, rész szerént pedig halhatatlan.” Az

²⁴ KECSKEMÉTI, i. m., 198.

²⁵ HERVEY' *Sírhalmi és Elmélkedései*, Fordítattak PÉTZELI József Komáromi Prédikátor által, Pozsony, 1790 (a dolgozatban az 1821-ben, Budán nyomtatott edíciót használtuk); YUNG' *Éjtzakái és egyéb munkái* melyek magyar nyelvre fordítattak PÉTZELI József Rév-komáromi prédikátor által, Győrben, Streibig József betűivel, 1787.

eposz egészét átjárja valamiféle elégikus, mélabús hang, ebben a komor környezetben a szél az elhunytak nyelvén üzen, a kriptá kísérteties színekben tűnik fel. Az angol szerzők e művei magát a költői nyelvet, a szóátvételektől (pl. haldokló, borzasztó éj, krip-ta, koporsó) kezdve a mondatfűzésig erőteljesen alakítják.

2. A szerkesztési kérdések

Ungvárnémeti ebben az alkotásában is, miként később a *Nárcisz, vagy a' gyilkos önn-szeretet...* című drámában, költőként gondolkodott, ugyanis nem csupán szubjektív, szentimentális, erős emóciókkal átjárt prózáról van szó, hanem a szöveget lírikus betétek tagolják, melyek a műben különálló részeket alkotnak. A darabban több imádság és könyörgés is előfordul, s ezek egyikeben Csokonai Vitéz Mihálynak *A pillangóhoz* című költeményéből származó idézettel fordul az Istenhez:

...fel fohászkodtam az Úrhoz el énekeltem ezt a' szépp Ver-set, a' melyet egyébbkor is gyakran el szoktam mondani.

Ah mikor lesz, hogy Lelkem le tévén
A' Testnek gyarló kéréit
'S Angyali pillangóvá lévén
Járja Olympus Kertjeit
Hol ötet edjik vigasságból
Másikba újj szárnyak vigyék
'S a' Csillagokba nőtt rósákból
Örök Ifjúságot igyék. t. Cs. V. M. L. a' Pille²⁶

²⁶ UNGVÁRNÉMETI TÓTH, i. m., számozatlan 100. oldal. Ne feledkezzünk el arról sem, hogy a prózaciklus témája a gyűjtemény egészéhez készített előbeszédben példaképként megnevezett Jó emlékezetű Kertész, Csokonai életművében is megjelenik: a debreceni poéta a Kollégiumban maga is készített alkalmakra halotti búcsúztatókat, hogy aztán a téma legteljesebb és legszínvonalasabb kidolgozásaként írja meg a *Halotti versei* című költeményét.

A' kriptá az az ama Nagy Elizának örök-émlékezete a' haládatos Fiúi Szívben... című prózaciklusnak egy másik helyén Jehovához fohászkodva magasztalja, dicséri az Urat:

Szent szent szent a' mi Urunk Istenünk
A ki le tapodván az ellenünk
Törekvő minden Ellenseget
Igy közli vélünk a' ditsőséget
Áldják ötet a' menynek Polgári
Ditserjék a' Föld minden Határi
Magasztalják nevét mind Szentek
A kik Tronusánál meg jelentek.²⁷

Az anya kriptájának falán egy sírfelirat szerepel, melyet gondolati tömörség jellemez. Komáromy Sándor is utalt arra a Sárospataki Kollégium kéziratos versgyűjteményeit feldolgozó, már korábban is idézett könyvében, hogy a személyekhez íródott halotti búcsúztatók között gyakorta fordultak elő epitáfiumok.²⁸ Ungvárnémeti szövege így szól:

Egy olyan jól tévő nevének
Emlékezeti tétenek
Ezen gyász Kriptába
A kit soha nem esmérhetet
A le kötelezett Szeretet
Jól tévő korába.²⁹

Nagy Eliza koporsójának a tetején egy dicsőítő vers olvasható:

A nagy Eliza tetemi
Már szenyvedni kezdenek
De hire, neve, 's érdemi
Mind örökké fénylenek. –

²⁷ UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *i. m.*, számozatlan 106. oldal

²⁸ KOMÁROMY, *i. m.*, 25.

²⁹ UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *i. m.*, számozatlan 112. oldal

Fénylett neki az élete
'S tündöklött mások előtt
Mindent egyformán szerete
'S hitte a' gondviselőt.
Fénylik az ő abrázattya
Mostan is már az égben
Az ész nem is gondolhattya
Olyan nagy Ditsősségben.³⁰

A ciklusban más lírikus és prózai betétek is előfordulnak, ilyen az anya erényeinek egy bekezdésbe foglalt, leltárszerű összegzése, ahol rezümészerűen felsorolja, hogy szülőjének miket köszönhet (pl. nevelés, tanítása az isteni gondviselésről, jó példával járt elől). E leltár testamentum is egyben: a végrendelet az édesanya által képviselt értékekre alapozva az erkölcsös élet alapvető erényeit tartalmazza. Ungvárnémeti betold egy gyászéneket a szövegébe, hasonlóképpen egy gondolati költemény megjelenése is igazolható, továbbá feltűnik egy szónoklat és egy dal is. Szépségével kiemelkedik a temetési menet allegorikus leírása, ahol a Hűség, a Szeretet, az Engedelmesség és a Háládatosság viszik a koporsót. Lényegében azok a dicséretre méltó tulajdonságok, melyek a kegyes életű anyát leginkább jellemezték.

Ungvárnémeti prózaciklusát több kultúrkör is dominálja. Először az antik mitológia emelendő ki, mely már az eposz keretében feltűnik, s a görög és római történetekből származó motívumok a szöveg egészében előfordulnak. Ennél azonban jóval fontosabbnak látszik a keresztény tanok megjelenítése: a *Második ének* felütésében édesanya az elhunyt Krisztushoz és a Szűz Anyához válik hasonlatossá, érzékletesen mutatják ezt a vele kapcsolatban elhangzó jelzők is (pl. kegyes, jóltévő, gondoskodó, jámbor, fájdalmas). Nagy Eliza nehéz élete a krisztusi szenvedéstörténet allegóriájaként szerepel, ahol is a nyomor, a szegénység, a küszködés, a nélkülözés jellemezte és nemesítette meg a mindennapokat. E viszontagságos élet legfontosabb eredménye, hogy az elhunyt mennybemenetele mellett a fiú majdani üdvözülését

³⁰ *Uo.*, számozatlan 115. oldal

is biztosítja. A műalkotásban előforduló, fent említett fordulatok gyakorta a Mária-himnuszokban használatos képekre, szimbólumokra emlékeztetnek.³¹ Külön figyelmet érdemel az üdvözültek világának a részletes leírása, melyet karakteres képek, erős látomások jellemeznek, s azokat a fájdalomból táplálkozó, túlsorduló szentimentális futamok árnyalják tovább. Nem árt megemlíteni, hogy Ungvárnémeti Tóth László a szövegnek éppen ezen a pontján idézi meg egy könyörgés formájában Csokonai szövegét, miként arra már korábban utaltunk. Ungvárnémeti művében gyakoriak a *Bibliából* származó reminiscenciák (pl. „be boldogok”, „Áh be boldogok a’ mennyei Lelkek ha ők ilyen véghetetlen ditsőségben, és bődögságban élhetnek”). Felrajzolja az erények tárházát (Virtus, Nyílt Szívűség, Igazság, Szemérmesség, Takarékoság; Jámorság és Kegyesség), melyek az üdvözüléshez vezetnek.³² Érdemes megfigyelni, hogy e dicséretes tulajdonságok ábrázolása során Seneca krisztianizált változatából a bölcs belátás igényét parafrázálja, továbbá Horatiust is citálja. A látomás során teljes dicsőségében és pompájában, erős fény- és hanghatások kíséretében megjelenik Krisztus, aki szózatában hangzatosan a fenti erényeket dicséri. A vízió ezen a ponton rendkívül összetetté és kissé zavarossá válik, s a mű egyenletes menete is megtörik: feltűnik a Frigy-láda és a Dicsőség Templomának képe, majd az örök dicsőség birodalma tárul fel. A káprázat során egy üstökös összeforr a földdel, s ebben a kegyelmi pillanatban minden, az emberiség által eladdig meg nem fejtett igazságra fény derül (ilyenek a kortárs filozófusok, Leibnitz, Descartes és Newton tanításaiban megfogalmazott tételek), s a ritka áldás egy új aranykor beköszöntét is jelenti egyben. A túlvilági eszme-futtatás és a megdicsőülés piktúrájának zárlatában neoplatonista és fizikoteológiai³³ tanok hangzanak el. Erre vonatkozóan most

³¹ Erre vonatkozóan Gerézdi Rabán kutatásait hasznosítottuk: GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1962, 294.

³² „Meg szaporította az Isten az ő vagyontáit, mert szereti az Isten az ártatlanságokat.” „Óh be bődögek mondám, be bődögek a’ mennyei Lelkek, ha a’ jól tévő Szeretet ennyire munkás bennük.” „Tisztelettel és félelemmel járnak itt sok helyeken míg a’ meg ditsőült Lelkek is”. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *i. m.*, számozatlan 102., 104.

³³ TÓTH, *i. m.*, 28.

csupán utalunk arra, hogy ez utóbbi téma összecseng azzal a gondolatkörrel, amit elsőként Szauder József mutatott ki Csokonai költészetében,³⁴ majd a magyar felvilágosodás egészére vonatkozóan Vörös Imre tárt fel.³⁵ Az egyes kultúrköröknek szerves egybeilleszkedésére jó példa, hogy akár egyetlen bekezdésben is összekapcsolódhat a bölcs Gondviselés tanítása és Szirének története; Olympus képzei Illés prófeta cselekedeteinek a leírásával kerül egybe; Orpheus–Euridicé–Jehova és Salamon neve egy sorban szerepel; továbbá a mennyország és az olympusi hajlék képe gyakorta egymás mellé társul. Ugyanezekben az összefüggésekben utal a sors-filozófia tanaira, mely szerint a végzet kiszámíthatatlan, továbbá felidézi az iszlám vallás legfontosabb tételeit. Az egymástól eltérő kultúrkörök összeillesztése a Sárospataki Kollégiumban szerzett halotti búcsúztatók esetében is gyakori szerkesztési megoldásként tűnik fel (pl. Szentgyörgyi Márton: *Menyei Parnassus*; Ákáb István: *Édes Anyja aszszony ekképen sirattya ezen meg holt Fiját Kerekes Jánost*; Balogh Tamás: *Egyűgyű Halotti Verse*..., Jármay László: *Ugyan csak Katona Sándor Halálára*; Varga István: *Ismét a Katona Sándor Halálára*; Betovits Sámuel: *Nemes Zenovich Adolf Halálára*, Kandó Gábor: *A Fellyebb nevezett Ifjú halálára úgy mint Nemes Bartók András*). Az elmondottak alátámasztásául most csupán Kődöböcz Pálnak *Az Urban boldogul kimult Komáromi Szabó András utolsó tisztességére írott versek* című költeményéből idézünk három részletet, utalva arra, hogy e versben az antik és keresztény képek Seneca tanításával szerepelnek együtt:

Egy öreg Cynicus volt az oskolába
A Bölts Senekának Precertorságába,

...

³⁴ SZAUDER József, „Rémitő s vidító kétségek” („A lélek halhatatlansága” I. részéről: műhelytanulmány). = Sz. J., *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, s. a. r. és jegyz. SZAUDER Mária, Bp., Akadémiai, 1980, 293–317.; Uő., „Az Estve” és „Az Álom” keletkezése (Csokonai és a felvilágosodás) = Uő., *Az éj és a csillagok... i. m.*, 241–269.

³⁵ VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodáskori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991.

Tudod föld az annya az ember testének
S bár üsse mértékét Nestor idejének
Tsak ugyan lakosa lesz föld kebelének
Ez értelme az egy abrónts kerekének

...

Költözik a Lélek s égbe repül töllünk;
Hanem ha vége van pályafutásodnak
Testedet a Földnek Lelked Jesusodnak
Add meg ki feliben áll majdan porodnak
S meg adja jutalmát Fáradozásodnak
Mennyei hát békével meg készült helyedre
Ne felej gondja lesz Jesusnak Lelkedre,
Engedd had rakjanak halmot a Testedre,
Es koronát téssen Mennyei Fejedre.³⁶

3. Összegzés helyett

Ungvárnémeti Tóth Lászlót e kérdéskör később is foglalkoztatta, ugyanis a már Kazinczy hatása alatt készült, 1816-ban megjelent *Versei* kötetében még egyszer feltűnik a prózaciklusban feldolgozott téma. E kiadványban szerepel a *SENNOVICZ MÁTYÁS ÚRHOZ, midőn nagy reménységű fiacskája, JÁNOS ADOLF EDUÁRD, Eperjesről S. Patakra le jötté után tized nappal ki múlték 1813. Esztendőben November 16-dik napján* című episztoła, melyben fellelhetők a halotti búcsúztatók jellegzetes elemei. Ilyen az üdvözlés kérdésének részletezése, az elhunyt és hozzátartozóinak megelevenítése stb. Lényegében a költői levél két, élesen elkülönülő részre osztható: az első egységben a morálfilozófia fontosabb tételei idézőjelben, állító formában hangzanak el, majd a második részben a bölcsellel való polémia érvrendszere szerepel, hogy aztán a szöveg utolsó soraiban a Komor és Igaz bölcs magatartásának egybevetése hangozzék el. Az összehason-

³⁶ „Mennyei Parnasszus”... i. m., 229–230.

lítás a halálhoz és a világ jelenségeihez való kétféle viszonyulást jeleníti meg, ugyanis míg az előbbi rezenéstelen arccal fogadja el a megfordíthatatlant, addig az utóbbi viselkedését részvétellel megtelt szíve vezérli. A költemény utolsó soraiban a beszélő a fájdalommal küszködő atyához intézi vigasztaló szavait, s ismét a gyászkölteményeknek az eposzban is felhasznált jellegzetes fordulatait alkalmazza.

Kunkli Enikő

AMI MELLETT AZ ÉRTELMEZŐ
ELBESZÉLŐ ELBESZÉL, AVAGY EGY
KEMÉNY *FÉRJ ÉS NŐ* C. REGÉNYÉVEL
KAPCSOLATOS NARRATOLÓGIAI
FELVETÉS

A címben megjelölt problémafelvetés egy, a művet nem narratológiai szempontból értelmező tanulmány írása során, mintegy annak függelékeként fogalmazódott meg. Appendixszerűségéből persze fakadhatnak további problémák. Appendixléte maga is probléma, hiszen csak valamihez való kötődésében, valamitől való függőségében látszik meg igazán a függelék hasznossága, fontossága. Noha nem feltétlenül érdekes a kutatások fázisainak, szempontjainak alakulása, történetének ismertetése, mégis úgy gondolom, célravezető lehet egyrészt a *Férj és nő*-ről szóló kritikai diszkurzusból azon észrevételeket kiemelni, amelyek arra inspiráltak, hogy hozzákezdjek a regényszöveg narratív szemantikai-narratológiai elemzéséhez, másrészt a tanulmány koncepciójának, esetleges eredményeinek részleges ismertetése is.

A szakirodalom sokat foglalkozott a főszereplő, vagy annak tartott Kolostory Albert jellemének minősítésével. Ezzel és a szereplő öngyilkosságával kapcsolatos az első említendő kritikai észrevétel. A regény recepciótörténetének vizsgálata során ugyanis egy korabeli műismertetés, majd Barta János műinterpretációja fogalmazta meg azt a kérdést, hogy a vallási tényező motiváltan játszik-e fontos szerepet Albert jellemében, illetve az öngyilkosság elkövetésében. Bulyovszky Gyula recenziójában annak a kifogásának ad hangot, hogy Kolostory Albert a reformkori ellenzéki szerepkörében megjelenítve nem hiteles, amennyiben rajongással viseltetik a római katolikus vallás és intézménye iránt, hiszen a korabeli ellenzéket inkább az egyházakkal szembeni racionális magatartás jellemezte. Vagyis Bulyovszky motiválat-

lannak érzi, hogy „miért vette fel ezt az író hősenek jellemvonásai közé.”¹ Ugyanez a kérdés – noha nem a művön kívüli világra való vonatkoztathatóság szempontjából, hanem műbéli funkcióját tekintve – foglalkoztatja Barta Jánost is. A regényről szóló 1985-ös tanulmányában háromszor érinti a kérdést: „Mindenképpen különös, hogy ez a bensőséges vallásosság a cselekményben hamarosan bűvópatakká válik, s majd csak a házasság felbomlásával, a hitelhagyás nagy dilemmájával kapcsolatban válik megint hatékonyá...”; „Azon túl, hogy ősei hitéről van szó, [...] Nem tudjuk, milyen áldozatot kíván a szorító helyzet egyéniségétől – mi körül forognak lelki küzdelmei –, s éppen ezért nem tudjuk igazi részvétellel kísérni tragédiáját”; „problematicusnak érzem Kolostory jellemének és tragikumának egyik kulcsmotívumát: a szinte bigott vallásos érzést. Keménynek szüksége van erre a motívumra, hogy Albert tragikus őrlődését és összeomlását megalapozza, de vajon el tudja-e művészileg hitetni [...] hiszen nem olvad bele a jellem egészébe, nincs meghatározó szerepe abban, ahogy Albert a maga sorsát alakítja.”² Barta János tehát egyenesen művészi következetlenségnek tartja Albert vallásosságának túlzott hangsúlyozását.

A második, recepciótörténetből kiragadott észrevétel egyrészt szintén a Kolostory-karakter jellemzőinek leírására tett kísérletekkel kapcsolatos, másrészt a regény egyik műfajmegjelölését érintő implikációi is vannak: egyes értelmezők körében ugyanis, úgy tűnik, konszenzuálisnak tekinthető az a vélemény, hogy a regény az „igazi” arisztokrata (ti. Kolostory) és a „tipikus” polgár (ti. Norbert Lipót), absztraktabb szinten az arisztokrácia és a polgárság ellentétének megjelenítése. A regény recepciótörténetében a mű társadalmi regényként való olvashatóságát hagyományosan e bipoláris értelmezéssel támasztották alá. Talán Szegedy-Maszák Mihály az első olyan értelmező, aki arra figyelmeztet,

¹ BULYOVSKY Gyula, c. n., Magyar Hírlap, 1852. szeptember 24–25., 878–879.

² BARTA János, *Élő és holt clemek a Férj és nő c. regényben* = B. J., *A pálya ívei, Kemény Zsigmond két regényéről*, Bp., Akadémiai, 1985 (Irodalomtörténeti Füzetek, 115), 70, 76–77, 89.

hogy a regényben megjelenített arisztokrata származású Kolostory és a polgári származású Norbert Lipót figurájában csoportszemélyiségeket látó értelmezés nem feltétlenül tartható fenn. Sőt, Albert karakterének letisztultnak, „tipikusan” arisztokratának tekintett jellegéből sem célszerű a reformkori magyar arisztokrácia polgárosodni képtelen hajlamára következtetni.

Értelmezésében a levélbetétek funkcióját vizsgálva mutat rá arra, hogy milyen fontos szerepük van a nézőpontváltás elbeszélésen belüli megvalósulásában. Kolostory Albert és testvére, Tamás levelezését hozza fel példának, és jelzi, hogy két, igencsak eltérő szemléletű arisztokrata levelezéséről van szó. Vagyis ezzel nemcsak azt igazolja, hogy a levelek révén megvalósuló nézőpontváltás az adott társadalmi csoport értékeinek eszményítését lehetetlenné teszi, hanem a regényben megjelenített arisztokrata-világ differenciáltságára is utal.³

Amennyiben a regényről szóló kritikai diszkurzusban az arisztokrata-arisztokrácia kifejezések némi árnyalásra szorulnak, a polgár-polgárság fogalmakat szintúgy illethetnek ilyen reflexiók, és ezek vonzataként újra lehetne gondolni a szépirodalmi műinterpretációkban kapott szerepüket. A regény összefüggéseiben például, véleményem szerint, újraértelmezésre szorul a polgár figurájának „mítosza” és a polgár alakjához így társuló jellemzők alapján a racionális, hódító, dinamikus, cselekvő, inkább az egyéni, semmint a közösségi szempontokat preferáló személy képe éppúgy, mint az ellentéteként bemutatott, tettekre képtelen, eszményítő hajlamú, a rendiség helyére a polgár által teremtett/teremtődő új intézmény- és normarendszerhez alkalmazkodni nem tudó arisztokratáé. Ehhez az újraértelmezéshez járulhatna hozzá, ha az ellentétezett figurák társadalmi csoportjai elemeinek azonosságaira is rámutatnánk. Minthogy a regény társadalmi összefüggéseinek kontextusa elsődlegesen egyéni sorsvonalkozások elbeszéltsége révén rajzolódik ki, e jelentéstendenciák vázolásához lényegesnek tartottam beemelni Tóth Zoltán munkájából

³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Nemes és polgár, romantika és biedermeier: Férj és nő (1852)* = SZ-M. M., *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 148–149, 154.

a minőségi képzetek fogalmát, és átvenni Serge Moscovicitől a szociális reprezentációét⁴. Ezek segítségével a szereplők saját magukról és a többi szereplőről alkotott narratívái körvonalazhatók. Tóth Zoltán társadalomtörténeti tanulmányában a közösségeket, amelyek a társadalom életében folyamatosan és állandóan meg-megújulva vannak jelen, morálisan minősítettnek nevezi.⁵ Ez azt jelenti, hogy minden közösséghez minőségi képzetek tapadnak, amelyek a közösségek egymással szemben tanúsított magatartását, bánásmódját, társadalmi mobilitási felfogását befolyásolják. Ezek a minőségi képzetek a mentalitás- és műveltségbeli elemek hordozói. Ha elfogadható, hogy a Kemény-regény társadalom-megjelenítő vonatkozása az egyéni sorsösszefüggések révén értelmezhető, ezen interpretációhoz elsődlegesen egyrészt annak vizsgálata szükséges, hogy a regény szereplői közül kinek mit jelent a közösség, a közösségi narratívák, mennyit és mikor merítenek belőlük, mit módosítanak, mihez viszonyítanak, amikor saját életnarratívájuk, narratív identitásuk megírása, fenntartása a tét, másrészt, hogy e szereplők milyen minősítéseket érvényesítenek egy másik szereplővel mint egy másik társadalmi csoport tagjával szemben.

A regény szereplőinek önmaguk által alkotott, vagy az elbeszélői közlésből, vagy a többi szereplő jellemzéséből közvetlenebbül körvonalazott narratíváinak – a tanulmányban, természetesen, részletes – vizsgálata megmutatja, hogy a történet szempontjából lényegesebb szereppel rendelkező valamennyi jellem élet-/önnarratívája valamilyen módon valóban köthető egy vagy több közösségi narratívához, amelynek elemei meghatározók egyéni identitásuk fikciós világbeli megteremtésénél. Talán elég itt a két kiemelt recepciós szemponthoz kapcsolódó szereplő életnarratívumainak sajátosságaira utalni: Kolostory Albert önnarratívája mind a magyar arisztokrácia, nemesség, az ősi családi, mind pedig a keresztény katolikus vallás nagynarratíváihoz köthető.

⁴ Főképp *A szociális reprezentációk elmélete* c. fejezet = Serge MOSCOVICI, *Társadalom-télektan*, Bp., Osiris, 2002 (Osiris Könyvtár, A szociálpszichológia klasszikusai), 210–290.

⁵ TÓTH Zoltán, *A rendi norma és a „keresztény polgárosodás”. Társadalomtörténeti esszé*, Századvég, 1991/2–3, 75.

Ezek elemeinek összehangolásában bekövetkező törés – krízis – teszi nyilvánvalóvá, hogy melyik bázisnarratíva a legdominánsabb. Az önelbeszélés komponenseinek heterogenitása végül a narratíva önfelszámolásához, s így öngyilkossághoz vezet. Tanulmányomban ennek a narratíva alkotási-bomlási folyamatnak a vizsgálatával bizonyítom, hogy Albertnál a legerősebb bázisnarratíva a vallásé, tehát jellemében a felekezethez való tartozás szerepének hangsúlyozása nem tekinthető művészi következetlenségnek – Bulyovszky és Barta véleményével ellentétben. Ami pedig a hagyományosan a polgárság képviselőjének értelmezett szereplő, Norbert Lipót (ön)életelbeszélését illeti: ha mind saját, mind az arisztokrácia társadalmi csoportjához való viszonyában vizsgáljuk, korántsem mondható rendies kötődésektől mentesen építkezőnek.

A szereplői (ön)életelbeszélések összetettségének, komponenseinek és azok arányainak elemzése során feltűnik, hogy az egyetlen kivétel, akinek életelbeszélése nem kötődik közösségi narratívumhoz, a Terényié. Mindazonáltal ez nem jelentheti azt, hogy ne lenne fontos szerepe a regényként értett elbeszélés, és az elbeszélői tevékenység mint elbeszélés világában, hiszen az, hogy *saját* narratívája körvonalazódik és az elbeszélés végén ő az, aki a szép Iduna grófné kezét elnyeri, a szereplők közötti hierarchiában nem elhanyagolható szerepét igazolja.

Talán pontosan ez a narratív autonómia /autonóm önnarratíva ennek a karakternek a funkciója az elbeszélés egészének tekintetében? – vetődhet fel a kérdés.

Mindenesetre elmondható, hogy a szereplő nem sok figyelmet kapott a regény értelmezői részéről. Egy-két, a jellemét illető pejoratív jelzőt leszámítva nem foglalkoztak vele, nem lett képviselője egyetlen társadalmi csoportnak, nem lett fő csoportszemélyiség, nem szövődtek köré értelmezői elbeszélések. Mondhatnám, elbeszéltek mellette. Kivéve Barta Jánost, aki említett tanulmányában Terényi silány jellemére hivatkozva háttérfigurának tartja, akit illetően „fölsőleges elsorolni a jeleneteket és a helyzeteket, amelyekben jelen van”⁶, noha azért Barta tesz a szereplő

⁶ BARTA, *i. m.*, 82.

társadalmi állására vonatkozó megjegyzéseket, erősítve ezzel a társadalmi regénykénti olvasatot.

Anélkül, hogy az e szereplő jellemét érintő morális ítéletekkel gazdagítanám a szakirodalom sorait, megpróbálom funkciójában, a regény egészének, szereplői és elbeszélői narratíváinak összefüggésében értelmezni ezt a figurát.

Lubomír Doležel 1998-as munkájában⁷ a narratív szemantika kialakulásáról és a karakterek értelmezéséről szólva megállapítja, hogy ezek hagyományosan a cselekvésselméleten alapultak. A cselekvésselmélet az eseményelmélethez kötődött, az esemény fogalmát pedig az állapot fogalmával kapcsolták össze: eseménynek számított egy kezdeti állapot másik állapotba változtatása. Ennek a felfogásnak következményei voltak a szereplők értelmezésében, így ezek leginkább úgy jelentek meg, „mintha a cselekvésért és (a) cselekvésben lévő személyek lennének” (kiemelés tőlem).⁸ Doležel elsősorban a kognitív pszichológia inspiráló hatásához köti azt, hogy a szereplői cselekményindoklás a fikcionális elbeszélés szemantikájának fontos részévé vált. Noha ez a talán leszűkítő feltételezés bizonyosan szülhet ellenérveket, az mégis releváns felvetés lehet, hogy a narratológia eddig mintha eltekintett volna a cselekvésfajták (beleértve a nem-cselekvéseket is) elemzésétől. A könyv szerzője a narratív szemantika számára két kognitív tényező fontosságát hangsúlyozza: az „előírt folytatását” és a döntéshozását, tehát különbséget kell tenni a konvencionalizált cselekvés-forgatókönyvek és a személyesen alkotott tervekhez kapcsolódó tettek között, vagyis a szereplők elbeszélésben megjelenített érzelmi és kognitív képességeivel is számolnia kell az elemzőnek.⁹

Az elbeszélések (többnyire) multiperszonális¹⁰, tehát interakciókat felvonultató világában a szereplői hierarchiában elsődlegesen a cselekvés gyakorisága, hatékonysága jelölte ki a főszereplő helyét. Ami a *Férj és nő*ről szóló kritikai beszédet illeti, talán

⁷ Lubomír DOLEŽEL, *Heterocosmica Fiction and Possible Worlds*, Baltimore, London, 1998.

⁸ „A narrative semantics based on action theory [...] features fictional characters as persons for and in acting.” DOLEŽEL, *i. m.*, 55.

⁹ *Uo.*, 64–65.

nem túlzás azt állítani, hogy az értelmező szakirodalom hasonló szempontok alapján tekintette a regény főszereplőjének Kolostory Albertet.

A főszereplő megjelölésének másik szempontjaként vetődik fel a befogadóé: eszerint az a főszereplő, akivel a leginkább azonosulni tud az olvasó/hallgató. Itt példaként említhetők a mesei hősök. Amennyiben ebből az aspektusból vizsgáljuk meg Barta olvasatát, amely szerint Albert tragédiája nem hihető, mert nem tudjuk beleélni magunkat lelki történéseibe¹¹, Albert főszereplői minősége/funkciója megkérdőjelezhetővé válik.

Bizonyára Philippe Hamon is differenciálatlannak vélte a két előző szempont nyújtotta lehetőségek körét, amikor a jellemek, a főszereplő(k) szemiotológiai helyzetének árnyaltabb, több szempontú meghatározására tett javaslatot.¹² Az ezeknek való megfelelés foka teszi meghatározhatóvá, hogy ki(k) a főszereplő(k). Szempontjavaslatai a következők: 1. milyen *minősítéseket* kap a szereplő az elbeszélőtől és a többi szereplőtől, vagyis mennyi dialógusainak száma, ismerjük-e élettörténetét, kapcsolódik-e hozzá vezérmotívum, van-e szerelmi kapcsolata, tettei motiváltak-e, ismerjük-e származását, van-e külső leírása, 2. ismerjük-e magánbeszédeit, gondolatait, tehát *önálló-e*, 3. *szövegben való jelenléte*: megjelenik-e elbeszélőként, jelen van-e főbb szerkezeti egységek elején, végén, s általában gyakran van-e jelen, 4. *mi a szerephőre* és 5. *mi a szöveg műfaja*.

Ezen a ponton lehet érinteni a harmadik, szakirodalomból kiemelendő szempontot, amely segítette a regény szereplői és el-

¹⁰ A szerző egyszemélyes (one person worlds) és többszemélyes (multiperson worlds) keretek között létesülő fikcionális világokról beszélve jellemzi a narratív szemantikai és szemiotikai elemzések értelmezői szerepét.

¹¹ Vö. 2. lábjegyzet

¹² Philippe HAMON, „Pour un statut sémiologique du personnage” = *Poétique du récit*, Gérard GENETTE, Tzvetan TODOROV (szerk.), Paris, Seuil, 1977, 115–180. Hamon szempontjait felsorolja tanulmányában SZEGEDY-MASZÁK Mihály is: *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben*, ItK, 1978/4, 475–495. Minthogy Terényi műbeli szerepének vizsgálatánál referenciapontnak tekintem az e tanulmányban felvetett szempontokat, hasznosnak tűnik, ha a Hamon-koncepció Szegedy-Maszák által adott vázlatára hivatkozom. SZEGEDY-MASZÁK, *A történet... i. m.*, 476–477.

beszélői narratíváinak vizsgálatát, s amelynek segítségével Terényi figurája is körvonalazhatóbbá válik. Szegedy-Maszák Mihály azon felvetésére gondolok, amellyel – összekapcsolva Hamon 4. és 5. értelmezői aspektusát – a *Férj és nő* Propp *A mese morfológiájában* kidolgozott funkciósorai szerinti olvasására tesz javaslatot.

Röviden összefoglalva, Szegedy-Maszák azt állítja, hogy ez a Kemény-elbeszélés is, a többihez hasonlóan, a mesében egyik legfontosabb funkció, a próbatétel köré szerveződik. A próbatétel olyan, mint egy szótő, melyhez pre- és szuffixszerű járulékok kapcsolódnak. Ez a hiány, a cselvetés, a hős döntése, útnak indulása, a szerződés, a próbatétel funkcióssorral írható le. Szerinte Albert és Eliz házassága szerződésnek minősül, Iduna megjelenése a próbatétel, és a házasság kudarca az elválasztás funkciójának felel meg. Az értelmező azzal is alátámaszthatónak véli a mesei funkciók szerinti olvasatot, hogy a mesékben a hős legfőbb, vagy egyik célja a nő megszerzése.¹³ Azokról a pontokról, ahol a regény szereplőinek szerepkörei nem feleltethetők meg a mesei funkcióknak, vagy éppen egyszerre több funkciónak is megfeleltethetők, Szegedy-Maszák eltérésekként (devianciaként) beszél, és ebben, valamint a történetzárásban látja annak bizonyítékát, hogy Kemény is „meghaladta” az egyszerű formákat, „melyek mind pusztán cselekvésfunkcióból álló rendszerek.”¹⁴

Olvasatomban a mesefunkciók keresése nem annyira annak bizonyítását célozza, hogy Kemény milyen mértékben haladta vagy nem haladta meg ezt az egyszerű formát, hanem a szerepkörök és a funkcióssor újrvizsgálásával egy másik vagy inkább egy kevésbé „deviánsnak” tekinthető mesei elbeszélés regénybeli jelenlétére szeretnék rámutatni.

Szegedy-Maszák Kolostoryt tette meg „mesei hősnek”, akinek, noha van útnak indítója Kolostory Tamás személyében, van segítőtje: Norbert Lipót, sikeres egy előzetes próbatételben, hiszen Elizzel házasságot köt (ezt egyébként máshol szerződésnek mondja Szegedy-Maszák Mihály¹⁵), mégsem állja ki a nő (Iduna) szerzés

¹³ *Uo.*, 477–479.

¹⁴ *Uo.*, 481.

¹⁵ *Uo.*, 477.

próbáját. A mesei funkciósor és a Kolostory-történet egymásra illesztése ezen a ponton válik leginkább megkérdőjelezhetővé, hiszen Albertnak, amikor feleségül veszi Elizt, még nem Iduna megszerzése a célja, sokkal inkább bosszúvágya kielégítése, valamint egy másik nő, Adél hiúságának megsértése, mint ezt Albert idézett belső monológja is bizonyíthatja: „Adélt nem szabad soraimnak [arról a levélről van szó, amelyben Albert Tamásnak bejelenti, hogy Elizt fogja feleségül venni – K. E.] kikerülni, e mérges nyílveszőknek, melyek hiúságát sértendik [...] Eliznek, az én arámnak alakja elrabolja az ő menyasszonyi ágynak örömeit.”¹⁶ (78).

Ha azonban a meseinek mondott funkciósort Terényi Iduna birtoklására irányuló történetének szempontjából vizsgáljuk, a funkciók és egymáshoz kapcsolódásuk/motiváltságuk hiánytalanságát állapíthatjuk meg. Terényi, saját elmondása szerint, amint meglátta Idunát, hatása alá került: „Szívem gyorsabban kezdett verni. Akaratlanul léptem ki az oltárív árnyékából, gépileg közelgék...” (101). Az első találkozáskor tehát jelölődik az első funkció, a (nő)hiány, és szinte rögtön megfogalmazódik a vágy/döntés: „bírní” Idunát, de nem az udvarlás és hódítás eszközével, hanem Iduna – Terényi reményei szerint egyszer bekövetkező – kiszolgáltatott helyzetének kihasználásával: „Ah, Iduna, gondolám magamban, én epedőn nem fognék feléd pillantani, míg a sors odáig nem alázna, hogy szerencsének tartsd szemem kegyét.” (103).

Az *útnak indító* szerepkörét először Viktor tölti be több szempontból is: egyrészt, amikor Terényi számára lehetőséget teremt, hogy a bálban Idunával táncolhasson, másrészt pedig betegségével szolgáltat alkalmat Terényinek a diplomatapozíció megszerzéséhez. Terényinek sikerül megszerezni a *varázseszközt* (vagy inkább zsarolási eszközt), amivel elnyerheti Iduna kezét: birtokába kerül ugyanis az információ Iduna Viktorral folytatott szerelmi viszonyáról, és Viktortól megtudja a nyakba akasztott érme történetét. Viktor emiatt is *útnak indítónak* tekinthető.

¹⁶ A regényből származó idézeteket KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Kódképek a kedély láthatárán*, Bp., Unikornis, 1996 (A magyar próza klasszikusai, 39) alapján adom meg.

Cselvetés van abban, hogy Terényi elesik az attaséi állástól: „Más hivatali pályát kellett választani, mert Viktor nélkül a régin többé nem tarthattam magamat fel.” (114). *Cselvetésnek* minősíthető továbbá az is, hogy Iduna szobalánya visszatartja az információt arról, hogy úrnője Bécsből Angliába utazott, így Terényi évekre szem elől veszíti Idunát.

Az Iduna utáni nyomozás újraindítója Szendery gróf, aki informálva Terényit arról, hogy Iduna ismét Bécsben van, újabb *útnak indító* funkciót jelöl.

Albert szerelmével – persze anélkül, hogy gyanítaná, mennyire komoly elhatározás vezérli Terényit Iduna „megszerzésében” – *akadályozza* őt célja elérésében, ő a legfőbb *próbátétel* a nő „elnyerésének” folyamatában. S végül Terényi kezébe újabb *varázseszköz* kerül, amikor igazolódik gyanúja Iduna terhességéről. Ennek az információnak a segítségével nyeri el a nő kezét és a vele járó gazdagságot. A mesei funkciósor lezárásához hasonlóan zárul a Terényi–Iduna-történet is: a történet házassággal végződik és, miként a mesékben, itt sem lehet tudni további részleteket folytatásáról.

Vagyis, ha a mesei funkciókat úgy próbáljuk a történetben fellelteni, hogy a mesei „hősnek”/főszereplőnek Terényit tekintjük, azzal kell szembesülnünk, hogy a Terényi–Iduna-történet gyakorlatilag teljesen illeszkedik a mesei funkciósorra, minden a mesei funkciósor nyújtotta kereteken belül történik benne.

A szerepkörök és a műfajiség, azaz a hamoni szempontok negyedik és ötödik aspektusa regénybeli vonatkozásának körvonalazása után, érdemes vizsgálat tárgyává tenni azokat a tényezőket is, a hamoni első három szempont alapján, amelyek egy elbeszélésben a szereplők közötti interakció során hozzájárulnak bizonyos rangsor létrehozásához.

Ami a Terényi-karakter fikcionális világban belüli *minősítését* illeti, elmondható, hogy nem sokan alkotnak róla véleményt, de aki alkot, elismeri éleselméjűségét, megfigyelőkéességét (92), „diplomatai hidegvérűségét” (114), éleslátását, az elbeszélő „szépreményű hivatalnoknak” nevezi (90). Noha elhangzik vele kapcsolatban, hogy hideg és cinikus, ez még nem teszi hiteltelenné vagy elítélésre méltóvá sem a szereplők, sem az elbeszélő róla

szóló narratívájában. Számos dialógusban bizonyítja érvelőképességét, élettörténete ismerhető, hiszen részben maga mondja el, részben összefonódik az Albert–Eliz–Iduna-történetekkel, s hogy kapcsolódik-e hozzá vezérmotívum és van-e szerelmi kapcsolata, erről már a fentiekben volt szó.

Tetteit illetően megállapítható – minthogy kidolgozott stratégia (a türelem, a megfelelő alkalom kivárásának stratégiája: „A türelem vezet a nagy vállalatoknál célhoz.” [174]) mozgatja őket –, hogy motiváltak.

Származásáról nem esik szó, de társadalmi állásáról, karrierje alakulásáról folyamatosan informálódhat az olvasó (111, 114, 147). Az első hamoni szempont, a minősítés, úgy tűnik, egyetlen alszempontból mutat hiányt: Terényi külsejéről nem, csak koráról kapunk információt.

Ami narratíváját s így fikciós világbeli jellemének *önállóságát* illeti, szintén volt szó arról, hogy önelbeszélése minden közösségi narratíva elemétől függetlennek mutatkozik. Ez a szereplő az elbeszélés-szervezés szempontjából fontos szerepet tölt be: ismerjük magánbeszédeit, gondolatait, terveit, sőt, amikor Iduna házasságtörésének történetét meséli, leleplezi – legalábbis az elbeszélői kommentár szerint – jellemének leggyengébb vonásait.

Ha pedig a hamoni utolsó javasolt közelítési mód, az elbeszélésben való *jelenléte* szerint értelmezzük ezt a figurát, megállapítható, hogy Kolostory Tamás és Strahlenheim Adél esküvői botrányától számítva a történetben hangsúlyos és állandó, noha nem mindig aktív cselekvő jelenléte a mérvadó.

Első alkalommal elbeszélőként jelenik meg. Az, hogy az elbeszélés másodlagos elbeszélőjévé (vagy ha a levélbetéteket számítjuk, harmadlagos elbeszélővé) teszi meg a narrátor, nem pusztán Iduna élettörténetének megismerése szempontjából érdekes. Az elbeszélést megelőző jelenetet elemezve elmondható, hogy ezzel, illetve magával az elbeszéléssel Terényi tekintélyre, autoritásra tesz szert, személye hitelességét alapozza meg a regényként értett elbeszélés egésze tekintetében.

Az Iduna házasságtörése-történet elbeszélésével egyrészt azért, mert önmagáról is őszintén és tárgyilagosan beszélve saját jellembeli gyengeségeire reflektál (Idunát megalázott nőként sze-

retné látni, mert büszkének tartja [107, 113]; barátja betegségének és távozásának örül, hiszen így ő lehet az attasé [111]; komoly becsvágy égett benne, hogy diplomatakarriert fusson be [104]). Másrészt Terényi azzal is autoritásra tesz szert, hogy az Idunáról szóló történetet Szendery gróf, Iduna mostohatestvére nem cáfolja, sőt, kiegészítve hitelt ad neki. Elbeszélői hitelességét maga a narrátori hang is erősíti, amikor feleslegesnek találja újra elmondani a grófné egy bizonyos életszakaszát, hiszen: „Terényi elbeszéléséből ösmerjük már az ezüstérme történetét.” (163)

Ami az Iduna-történet elmondását megelőző jelenet autoritás-teremtő jellegét illeti, elmondható, hogy Terényi itt az egész regénytörténetre és gyakorlatilag minden szereplőre kiható képességét leplezi le: a manipulátorét. A jelenet arról szól, hogy a szép és érzékeny Adélnak hozzá kellene mennie a közönséges életviteléről ismert Kolostory Tamáshoz. Adél próbálja játszani a boldog menyasszony szerepét. A vendégeknek, még Szendery grófnak sem tűnik fel a színlelés, csak Terényi az, aki átlát a játékon:

– A különönc lány még végtére orángutánjába szerelmes – súgá Szendery gróf Terényinek.

– Hi! Hi! – nevette ez.

– S ön bohónak tartja észrevételemet?

– Okvetlenül – mondá Terényi tréfás hangon.

– De nem látja-e, mily derült Adél?

– Mint a kétségbeesés.

– Mosolyganak ajkai.

– Az öröm rózsalevelei közt is lappanghat a fájdalom vipe-rája.

– Szemei bűvösen sugárzanak.

– Mert a boldogság, mint a nap, midőn letűnt, a legszebb színt hagyja maga után.

– Ez, édes Terényim, csak költői hasonlatosság.

– Én lélektani észrevételnek hiszem [...] Adél túlmagasz-talt. Öröme inkább láz, mint kedv. S hangulatát most a legkönnyebben lehetne ellenkező irányba vezetni.

– Talán egy magnetizálónak?

– Ha tetszik, nekem is. (91–92)

– válaszolja Terényi. Majd Adállal beszélgetést provokál a zenéről, és eljátszat vele több szélsőségesen szenvedélyes zongoradarabot, aminek eredményeként az addig boldognak tűnő lány sírva távozik a tereméből.

E pszichológiai kísérletezést bemutató jelenetet azért tartottam fontosnak hosszasan idézni, mert tulajdonképpen értelmezői kulcsot ad a Terényi-figura regénybeli funkciójának megértéséhez. Hiszen, amennyiben elemzés tárgyává tesszük azt az összesen négy dialógust, valamint elbeszélésben betöltött helyüket, amelyet Terényi Alberttal folytat, megállapíthatjuk, hogy Terényi ezekben is a fent idézett jelenetéhez hasonló megfigyelő-kísérletező szerepet tölt be. Mind a négyszer ő kezdeményezi a párbeszédet, az első két dialógusban felhívja Albert figyelmét Ondofrédi és Iduna lehetséges szerelmi kapcsolatára, a kívánt reakciót el is éri: féltékennyé teszi a férfit (150, 156); a harmadikban, amikor Albert már lemondana Idunáról, közli vele, hogy Ondofrédi nem lehet a riválisa többé, mert elhagyta Szentágostát, ezzel újra az Idunával való kapcsolatfelvételre bátorítja (173). A negyedik párbeszédben a félig megzavarodott Albertnak azt állítja, hogy az erkölcsi világrend kibillenésének okozója csak az emberi szenvedély lehet. Így szembesíti Kolostoryt azzal, hogy a botrány elkerülhetetlen, a „világrend” kibillent (199). Ez egyben a Terényi-stratégia sikerét is jelöli: „örvendett, mentől botrányosabb alakot ölt ennek [ti. Albertnak] Idunához viszonya [...] arra számított, hogy a grófné fog irgalom nélkül feláldoztatni, s éppen e feláldozás alatti zavarra, bosszúra, szégyenérzetre, kiábrándulásra és elárvultságra építé Iduna előtt nagylelkűnek látszandó [...] tervét.” (192)

E négy dialógus is mutatja, hogy az események, a szereplői reakciók nem véletlenül, hanem irányítással jönnek létre, s az irányító maga Terényi. Mindehhez társul még értelmezői, nyomozói szerepköre is: a titkok megsejtése, bármilyen gyanú felsejlése után feladatának érzi a többi szereplő titkainak, állásfoglalásának, véleményének kinyomozását. Többek között idézhető az a jelenet, amikor Viktor átenged neki egy táncot Idunával, Terényi így következtet arra, hogy a férfi és a grófné között szorosabb kapcsolat van: „Önzéstelen barátsága meglepett. Neki érdekében van szembe nem tűnni” (104). De említhető a válásról szóló pár-

beszéd is, amelyet Terényi azért folytat, hogy megtudja Eliz álláspontját a házasság felbontásának lehetőségéről.

Terényi ezenkívül az informátor funkcióját is betölti: ő ad hírt Albertnak Ondofrédiről, Idunáról, a házasságtörés megtörténte után ő közli vele, hogy apósa, Norbert Virányosra érkezett, majd ő referál Ondofrédi és Adél házasságáról, Szendery érkezéséről. Azzal, hogy az elbeszélés menetében ilyen fontos narratívaszervező funkciókra tesz szert, gyakorlatilag ő írja a történetek forgatókönyvét.

A kezdetben a főbb szerkezeti egységek elején és végén, majd később az összes nyilvános eseményben való jelenléte és irányító szerepe Terényi rendezői kvalitásairól tanúskodik. S ezt a szerepkör-elnevezést támaszthatja alá beszédének egyik retorikai sajátossága is: amikor Adélt figyelve a férjes nők életéről elmélkedik, „drámai elemként” emlegeti a tetszésvágy és a kötelességtudat egymást kizáró jellegéből fakadó feszültséget, és annak dramaturgiai szerepét (94), Iduna és Viktor szerelmi történetének mesélése közben pedig attól tart: „szomorú drámámat egy szerencsés élc által vígjátékká tehetnék” (101). Mindez arra utal, hogy az élettörténeteket alapvetően színpadi rendezésként gondolja el.

Saját élettörténeti narratíváját Iduna személye köré építi, s így válnak élettörténeti reflexiói magának a regényként értett elbeszélésnek a *mise en abîme*-jaivá. Az Iduna–Viktor-történet ugyanis nemcsak ennek a szerelemnek, Iduna házasságtörésének története, hanem annak tükrében Terényi önnarratívája is. Elbeszélése, szempontjai, amelyek szerint az elbeszélendő eseményeket kiválogatja, az elbeszélés módja, saját szerepének folyamatos hangsúlyozása a történetben, mind élettörténetének narratív komponenseire, szervezési mechanizmusára mutatnak rá. Jelölik ennek az önelbeszélésnek a stabilitás- és perspektívásfokát. Egy narratíva stabilitása komponenseinek összehangolhatóságában rejlik. Úgy tűnik, Terényi narratívája kevés olyan elemet tartalmaz, amelyek széttartó jellegűknél fogva a narratíva „kisiklását” eredményezhetnék. Önmagáról szóló elbeszélése elég egyvonalúnak mutatkozik: „Huszonhat éves koromig a szerelemről álmodtam, s nem volt-e már ideje, hogy a dicsőség uszályhordozója

legyek? És ha e kacér is megcsal, tán egy jó parti s a kényelem hálósipkája válik eszményképemmé” (104) – mondja. S valóban, miután Viktor halálával elvész a diplomáciai karrier és becsvágy lehetőségének gondolata, narratívájának alakulását főleg Idunával kapcsolatos reflexiói, valamint Idunával szembeni viselkedésére vonatkozó önreflexióinak sora szervezi: mintha narratívájának folytonossága Iduna személyében, Terényi személyének fontossága pedig Iduna megítélése szerint jelölődne. S minthogy a grófné, mint Eliz közléséből tudható, „ritkán beszél róla, s akkor is mint igen alárendelt egyéniségről” (147), Terényi szerepét többnyire elhanyagolhatónak véli a többi szereplő is. Mindazonáltal Terényitől konstans jelenléte miatt mégsem lehet teljesen eltekinteni. Az elbeszélői közlés többször is rámutat, hogy milyen helyzetekben jelenik meg Iduna szentágostai életében: „A grófnénak kart Terényi nyújt” (157), „Terényi pedig csakhamar a báróné mellé ült, mintha neki állana tisztiben az özvegy vendégei körül a nyájas háziurat képviselni” (176), „A hintóban Iduna mellett a tanácsnok [...] ült”, „Kolostory sértett hiúságának alig leplezett jeleivel, Terényi pedig a biztos házibarád hideg nyugalomával ballagtak” (149). Ezek a reflexiók Terényinek a türelem mellett a nő megszerzésére irányuló másik stratégiájának jogoságát igazolhatják, a jelenlétét: „*Közel lenni és jelen lenni*: e szavakban nagy különbség van, mely a nőknél gyakran sorsunk felett határoz” – mondja (kiemelés a szerzőtől [156]).

„És nem történhetik-e, hogy későbbi szépsége és gögje diadalmát ajándékol egy diszkrét, egy hallgatag férfiú lábai elé örömmel odavetné?” (104), „Az ezüstpénz oly rébusz maradt, mely [...] szünet nélkül ingerelt, mintha sejdítettem volna, hogy saját jövővőm ezen ezüstpénz által Iduna nyakára van kötve” (107), „szívem is [...] vágyék őt a porig alázva látni... Tán, hogy fölemelhesse” (107) – ezek az önelbeszélésből származó részletek az éleetszakasz egy korábbi részében pusztán reflexív vágyelbeszéléseként értelmeződhetnek, de amint Terényinek a regényelbeszélés végén található idézett belső monológjaival kontextualizálódnak („Ah, gögös teremtés [...] szívem már elaszott, hogy akár őrzöngön szeresselek, akár gyűlöljelek, de lealáztatásodat még vágyom megérni, s minő kéj volna, ha te, [...] utoljára kénytelen lennél

érettem és akaratom szerint élni!” [153]; „célomnál többet fogok elérni, mert a gögös Idunának már nem csupán kegyeltje, hanem férje leszek” [213]), az életnarratívum folytonosságát biztosító egyik lehetséges bázistörténetet leplezik le, és ez a regény Terényi–Iduna–Albert történetzárlára visszavetítve terv-, illetve forgatókönyvszerűséget mutat, a regényzárlat-szerveződés tekintetében pedig *kicsinyítő tükörként* működik.

Mindezek alapján úgy vélem, a Kolostory–Iduna–Terényi-kapcsolatot ily módon egyszerre (forgatókönyv)író, olvasó, értelmező, újraíró, szereplő-rendező/rendező-szereplő összetett szerepkörében Terényi, minden, a szakirodalomban neki juttatott pejoratív jelző ellenére, Austinnal szólva, a performatív autoritás kitűnő példájának tekinthető, ami/aki mellett talán méltatlanul beszélt el a kritikai diszkurzus értelmező-elbeszélője.

NEMZET, NYELV, IRODALOMSZEMLÉLET

Ajkay Alinka

„...INT AZ IDŐ, HOGY EMLÉKEZNÉNK MEG, HOGY MAGYAROK VAGYUNK.”

(Az 1807-es országgyűlés nyelvi vitái és a követutasítások)

A nyelvújítás előtti korszakot áttekintve láthatjuk, hogy a nyelv-kérdés legalább annyira politikai ügy, mint irodalmi. Ebben az időszakban minden összefügg a politikával, a politikának pedig a legfőbb fóruma az országgyűlés, ezért kézenfekvő, hogy a diéták nyelvi vitáit és törvényeit vesszük vizsgálódásunk alapjául.¹

Nagyon röviden áttekintve a nyelvkérdéssel kapcsolatos korábbi intézkedéseket és törvényeket, a folyamat kezdete 1784. május 11-e, amikor II. József nyelvrendeletét, amellyel a németet teszi hivatalossá a latin helyett, kihirdetik a magyar rendeknek. Az uralkodó kemény szavakat használ, amikor azt mondja, hogy „holt nyelvnek, minő a latin, a közügyekben való használata arról tesz tanúságot, hogy a nemzet még nem érte el a felvilágosodás bizonyos fokát; arról tanúskodik, hogy vagy nincs a nemzetnek saját nyelve, vagy a polgárok nem tudnak azon írni és olvasni... Ha a magyar nyelv volna Magyarországunknak és kapcsolt részeinek, valamint Erdélynek általános nyelve, akkor lehetne hasznát venni a közügyek vitelében; de, mint ismeretes, a német és a szláv nyelv sokféle dialektusával, valamint az oláh annyira használatos, hogy a magyar nyelv nem tekinthető általánosnak.”² Ez az a pont, amelytől fogva a magyar nyelv ügye *politikai üggyé* válik, amellyel foglalkozni kell.³ A nyelvrendeletet

¹ Külön köszönettel tartozom Soós Istvánnak értékes tanácsaiért.

² Saját fordításában idézi KOVÁCS Vidor, *A magyar nyelvnek jogaiba iktatása 1790–1844*, Esztergom, 1900, 4.

³ A nyelvrendeletéről és a vármegyék reagálásáról a rendeletre lásd SOÓS István, *II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., 2005, 261–301.

röpke három év alatt bevezették, de József 1790. január 28-án, a halálos ágyán végül visszavonta. Az új uralkodó, II. Lipót, 1790 júniusának elejére összehívta a koronázó országgyűlést, mégpedig évszázadok óta először Budára, azzal a nem titkolt céllal, hogy megnyerje a magyar rendeket. II. Lipót engedékenységből született meg tehát az első törvény a magyar nyelvvel kapcsolatban, az 1790/16. törvénycikkely: *Hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék.*⁴ Ebben az uralkodó biztosítja a károkat és a rendeket, hogy bármiféle ügyre nézve idegen nyelv nem fog használtatni, a magyar hazai nyelv terjesztésére pedig az iskolákban (a gimnáziumokban, az akadémiákon és a magyar egyetemen) külön oktató lesz. Mivel a nyelvkérdés szorosan összefügg az oktatás kérdésével, ezért a magyar nyelvvel kapcsolatos intézkedések nagy része az iskolai nyelvtanulásról szól. A magyar nyelv tanulása ekkor még nem kötelező, a tanár csak azok számára nyújt segítséget, akik önszántukból szeretnék elsajátítani a magyart, vagy a már meglévő nyelvtudásukat igyekeznek tökéletesíteni.⁵

Ugyanezen az országgyűlésen alkották meg az 1790/67-es törvénycikkelyt is, amely kimondja: *A közpolitikai és bírósági ügyeknek s más tárgyaknak, melyek az országgyűlésen nem voltak bevégezhetők, rendszeres kidolgozására bizottságok rendeltetnek és megbízottak neveztetnek ki.*⁶ Ezzel a törvénycikkellyel tehát kilenc regnicoláris deputatio, azaz rendi bizottság fölállítását határozták el. Ez azért különösen lényeges, mert ezeknek a bizottságoknak volt a föladata az országos gravamenek, azaz sérelmek ügyének földolgozása, a reformtervek és a törvényjavaslatok előkészítése a következő országgyűlésre. Ezen bizottságok egyike a *deputatio in re litteraria*, a művelődési és tanügyi bizottság volt,

⁴ *Corpus Juris Hungarici / Magyar Törvénytár 1000–1895*, Millenniumi emlékkiadás, 1740–1835, Bp., M. Kir. Belügyminisztérium, 1901, 163.

⁵ Az iskolai nyelvtanításról legújabban lásd MARGÓCSY István, *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban: Adattár az iskolai nyelvtanítás történetéhez = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BIRÓ Ferenc, Bp., 2005, 71–153.

⁶ *Corpus Juris Hungarici... i. m.*, 203–215.

amely 1791 és 1793 között működött.⁷ Elnöke Ürményi József, királyi személynök, az országgyűlés alsó táblájának akkori elnöke volt. Mária Terézia korábban őt bízta meg a tanügyi reform kidolgozásával, s ezen előmunkálatok nyomán 1777. augusztus 22-én adták ki az első nagyszabású hazai pedagógiai kiadványt, a *Ratio Educationist*, vagyis *A nevelésnek és az egész tanügynek rendje Magyarországon és kapcsolt tartományaiban* című munkát. Azért is fontosak ezek a bizottságok, mert szinte az összes következő országgyűlésen, még 1825-ben is, sérelmezik a rendek, hogy a bizottság által kidolgozott reformtervezeteket meg sem vitatták.

A következő, 1792-es országgyűlésen – amely szintén koronázó volt, hiszen meghalt Lipót, és fia, I. Ferenc lépett a helyére –, szintén született törvény a magyar nyelv ügyében, az 1792/7.: *A magyar nyelv tanításáról és használatáról*.⁸ Ez a törvénycikkely kimondta, hogy a magyar nyelv az ország határain belül az iskolákban rendes tantárgy legyen, hogy ilyen módon bizonyos idő eltelte után lassanként közhivatalt csak olyanok nyerjenek, akik egyéb tanulmányaik mellett azt is bizonyítvánnyal tudják igazolni, hogy ismerik a hazai nyelvet. A közigazgatás nyelvének dolgában pedig a király engedélyezi, hogy a témával foglalkozó deputatio a következő országgyűlés elé terjessze azt a javaslatot, hogy a helytartótanács a hozzá magyarul író törvényhatóságoknak magyarul válaszoljon.

A következő rendelkezés 1796. június 4-én jelent meg, amelyben a helytartótanács elrendelte, hogy a magyar nyelvet tanuló diákokat félévente külön osztályzattal kell minősíteni magyar nyelvből.⁹

A magyar nyelv ügyében való továbblépésre ezután csaknem tíz évet kellett várni. Végül az 1805-ös diétán megalkották a 4.

⁷ A bizottságról bővebben HOÓS Éva, *Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok és leánynevelés kérdésében. (1791–1793)*, MTAKK, 1994. (Kandidátusi értekezés.)

⁸ *Corpus Juris...* i. m., 245.

⁹ MÉSZÁROS István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*, Bp., Akadémiai, 1988, 66.

törvénycikkelyt: *A magyar nyelv használatáról*.¹⁰ Ebben elsősorban az előző törvények fogantatosítását ígéri az uralkodó. Ezen kívül az első paragrafus kimondja, hogy a király elé küldött országgyűlési felterjesztések – a félreértések elkerülése végett – hasábosan, latin és magyar nyelven készüljenek. A második paragrafus azt engedélyezi, hogy a magyar királyi udvari kancelláriához a fölterjesztéseket latinul és magyarul is meg lehessen írni. A harmadik pedig, hogy a magyar királyi helytartótanáccsal is lehet magyarul levelezni, valamint a törvényszékeken és a perekben is használható a magyar nyelv. A negyedik paragrafus ezek után azt mondja ki, hogy a neki magyarul író törvényhatóságoknak a helytartótanács köteles magyarul válaszolni, ellenben a királyi Curia még nem kötelezhető erre. A törvények fogantatosításának reményét az oktatásban az 1806-os második *Ratio Educationis* jelentette. Ebben a tanügyi reformban a latin mellett már a magyar nyelvnek is jelentős szerep jutott az oktatásban, s az is látható, hogy ez az a törvény, amelyben az oktatás mellett jelentős előrelépés történt a politika terén is a magyar nyelv terjesztését illetően.

Mindenki várakozással tekintett tehát a következő országgyűlés elébe, már csak amiatt is, hogy most végre akkor valami igazán jelentős történik majd a nyelvkérdéssel kapcsolatban is. Itt van ugyanis a lehetőség, a politikai fórum, hogy végre törvényes formát lehessen adni sokak akaratának.¹¹ Úgy tűnt, a nyelvügy lassan bekerül a köztudatba is, s egyre többeket kezdett érdekelni. 1807. április 1-jén meghalt Révai Miklós, akinek már a szemé-

¹⁰ *Corpus Juris... i. m.*, 325–327.

¹¹ A korszak történelmi cseméncincet összefoglalásához lásd WERTHEIMER Ede, *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében*, I–II, Bp., Ráth Mór, 1890; BENDA Kálmán, *Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen = Magyarország története*, szerk. VÖRÖS Károly, 1790–1848, Bp., Akadémiai, 1980, I, 425–471.; DOMANOVSKY Sándor, *József nádor élete*, I–II, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1944; WERTHEIMER Ede, *Az 1807-ik évi magyar országgyűlés*, *Századok*, 1896, 293–309, 394–412.; POÓR János, *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*, Bp., Gondolat, 1988 és *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*, Bp., Universitas, 2003. Valamint politikai háttérnek és röpiratirodalmának áttekintésére lásd SZEKFI Gyula, *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1926, 7–104.

lye is a magyar nyelvet, a nyelvtanítást juttatta az emberek eszébe, halálával pedig megüresedett a magyar nyelvi lektori állás az egyetemen. Az utódlás kérdése igen sokakat foglalkoztatót. Kulcsár István, Czinke Ferenc és Horvát István pályázták meg az állást, míg végül Czinke ültetett bele Révai megüresedett székébe – a közvéleménynek nem kis elégedetlenségére.

1806-ban adták ki a második *Ratio Educationis* – ahogy már említettem –, az oktatásban ezzel jelentős előrelépés történt a magyar nyelv ügyében. Ez a rendelet azt a nyelvtanítási gyakorlatot fejlesztette tovább, hogy a tanár a latin nyelv magyarázata során az alsóbb osztályokban a kezdő tanulók anyanyelvén tanított, s csak később, fokozatosan tért át a latin nyelvű magyarázatra.¹² A második *Ratio*ban a magyar már nem csak egy volt a többi segédnyelv között, hanem kiemelt szerepet kapott, még ha nem is lett külön tantárgy. A 40. § szól többek között erről, amelyben azt olvashatjuk, hogy törekedni kell „a hazai nyelv művelésére is, erre int Európa műveltebb nemzeteinek példája. Bizony, elfajzott természetűek lennének, [...] ha az anyanyelvet gondoskodásunk utolsó helyére tennénk. Ezért teljes igyekezettel arra kell törekedni, hogy a magyar nyelv oktatása a többi tantárggyal együtt fokozatosan haladjon előre.”¹³ Jelen esetben azért fontos ez, mert a nyelvkérdés tárgyalása során a magyar nyelv iskolai oktatásáról folytatták a rendek a legparásabb hangulatú vitákat.

A Magyar Országos Levéltárban az 1807-es évből negyvenegy darab követutasítást találtam.¹⁴ Ebből húsz latin nyelvű, huszonegy pedig magyar nyelven íródott. Hosszúságuk a négyoldalas rövidebb összefoglalástól a harmincegy oldalas, kimerítő részletességűig változik. (A hiányzó néhány utasítás esetleg a megyeszékhelyeken található majd meg.) A negyvenegy követutasításból tizenhat foglalkozik külön a magyar nyelvvel, ezek közül csak kettő az, amelyik elutasító: Túróc és Liptó – melyek szinte homo-

¹² MÉSZÁROS, i. m., 67.

¹³ *Ratio Educationis, Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, ford., jegyzetekkel és mutatókkal ellátta MÉSZÁROS István, Bp., Akadémiai, 1981, 245.

¹⁴ MOL, I 58., 1. csomó. Az anyag összesen 547 lap terjedelmű.

gén szlovák vármegyék. Gyakorlatilag egyformán tiltakoznak az 1805/4. törvény ellen, mivel nem tudnak magyarul, sem használni, sem bevezetni nem tudják ezt a nyelvet. A magyar nyelvet támogató tizennégy követutasítás közül mindössze két dunántúli vármegyét találunk: Komárom és Zala megyét. Egyébként nemcsak a nyelvkérdés esetében figyelhető meg, hanem a politikai élet egyéb területein is, hogy a dunántúli vármegyék sokkal kevésbé harciasak, mint a hangadó tiszaiak. Természetesen a dunántúliak között is lehet találni radikális, reformer szellemű politikust. Erre a legjobb példa a soproni második követ: Felsőbüki Nagy Pál, aki ezen a diétán tűnt fel kivételes szónoki képességeivel – és csak később, a reformországgyűlések idején mérséklődött konzervatívvá –, ekkor még a reformokat hevesen követelő irányzathoz tartozott.¹⁵ De említhetnénk ugyanígy a Zala vármegyei Bezerédy Ignácot vagy a Vas vármegyei Bezerédy Györgyöt¹⁶ is. Az igazi hangadók mégis a tiszai kerület vármegyéinek követei voltak: Zemplén, Szatmár, Sáros, Borsod, Bihar stb. De még a hangadó vármegyék közül sem mindegyik említi meg követutasításában a nyelvkérdést. Viszont olyannal is találkozhatunk, hogy egyes, nem magyar többségű vármegyék is kardoskodnak a magyar nyelv bevezetéséért: pl. Krassó, Ung, Hont, Nyitra, Torontál. Az ilyen esetekben természetesen arról van szó, hogy az egyes vármegyei hivatali emberek akarata tükröződik az utasításban. Ez egyébként tendenciaként is megfigyelhető: nem annyira a népakarat, mint inkább egyes személyek, egyéni politikai karrierszándékok befolyásolják a nyelvügyet is – mint egyébként minden mást is a politikában.

A nyelvkérdésre vonatkozóan a követutasítások a következő témákat említik:

¹⁵ Felsőbüki Nagy Pálról lásd CSENGERY Antal, *Jellemrajzok*, Bp., Franklin, 1898, 3–26., és BARTA István, *Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány*, Századok, 1963, 747–779.

¹⁶ Bezerédy György jegyzeteket írt erről az országgyűlésről, amelyekből meg tudhatjuk, hogy ekkor lehetett először találkozni határozott pártcsoportosulásokkal, amelyek természetesen nem a mai értelemben értendők, hanem a hasonló érdekű, érdeklődésű és vérmérsékletű emberek közösségét jelentette. Bezerédy György jegyzeteit Marczali Henrik közlésére idézi WERTHEIMER, *Ausztria és Magyarország... i. m.*, II, 256–257.

1. a polgári és a törvényes dolgok magyarul folyjanak a különböző fórumokon (Krassó, Ung, Borsod, Nógrád, Hont, Zemplén, Csanád, Torontál);

2. alakítsunk a nyelvművelésre és a tudományok virágzására egy Tudós társaságot (Szabolcs, Zala);

3. nevelés, oktatás esetében hangsúlyosabb legyen a magyar nyelv (Szabolcs, Komárom, Hont, Bács és Bodrog, Nyitra);

4. a katonaságban behozattasson a magyar nyelv (Békés).

Nagyon sok vármegye említi meg, hogy az 1790–91-ben kiküldött deputációk munkáit még mindig nem tárgyalták. Még azok a megyék is sérelmezik ezt, amelyek a nyelvről esetleg nem szólnak külön (pl. Tolna, Győr, Csongrád, Vas, Pest). Pest vármegye követutasítása egyébként azért is figyelemre méltó, mert feltűnően alapos. Hosszan, részletesen elemzi a különböző témákat. A nyelvkérdésről nem tesz említést, noha tudjuk, hogy az első követe Szentkirályi László, a nemzeti reformirányzat egyik fő szószólója, a második pedig Ottlik Dániel, aki részt vett a *Tisztszótár* elkészítésében, az előszót is ő írta.¹⁷ A követutasítás viszont külön cikkelyben említi a *Ratio Educationis* fontosságát.

Az országgyűlésen, amikor a rendek elkezdik a nyelvi vitát, szintén e négy témakör kerül elő, azaz a politikai fórumok és a törvénykezés, a tudományok, az oktatás, valamint a katonaság nyelve.

Amint az előre várható volt, az 1807-es országgyűlésen minden addiginál jelentősebb küzdelmek zajlottak a magyar nyelv ügyében. Ezt a diéta alaphangulatának hevességével is magyarázhatjuk, hiszen látható, hogy a téma súlyát tekintve, a többi kérdéshez viszonyítva, mégsem volt olyan jelentős. Az áprilistól decemberig tartó diétán ugyanis 95 alkalommal ültek össze a státusok és rendek, s mindössze hat ülésen esett szó a magyar nyelvről. Ráadásul az uralkodó az összes nyelvkérdéssel kapcsolatos törvényjavaslatot elutasította, tehát gyakorlatilag valójában nem történt az ügyben semmilyen előrelépés. Mégis jelentősnek minősíthetők az ezen a diétán történtek, mivel itt lett volna végre a lehetőség

¹⁷ *A tisztbéli írásmódnak saját szavai*. Mellyek t. Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyék rendelkezéséből öszveszedettek, Pest, 1806.

s ez lett volna az a politikai fórum, ahol jelentős előrelépést lehetett volna tenni a nyelvügyben, és a későbbi országgyűlések nyelvi vitáiban mégis csak az ekkor, az 1807-ben elhangzó érveket ismételte mindkét fél, az ellenzők és a pártolók is.

Az sem utolsó szempont a nyelvkérdés jelentőségével kapcsolatban, hogy a bécsi udvar milyen heves ellenszenvvel viseltetett a dolog iránt. Mindezt az is bizonyítja, hogy ez volt az az országgyűlés, amelynek a nyelvi küzdelmei olyan hatással voltak az udvarra, hogy elhatározták, további intézkedéseket tesznek a hangadók lefűléseire. Az uralkodó főtanácsadója ekkor a föltőbb magyarellenés Anton Baldacci¹⁸ volt. A diétán a császár talán még meg sem tartotta a záróbeszédét, amikor ugyanezen a napon, december 15-én, Baldacci már megírta jelentését arról, hogy Sumeraw rendőrfőnök fölterjesztése alapján javasolják, hogy a magyar nyelvnek a közigazgatásba való bevezetéséről írjanak ki pályakérdést a tübingai Cotta könyvkereskedés nevében. Szekefű Gyula szerint ez szolgálat mintát arra, hogy „miként lehet a nyelvügyet rendőreleg kezelni.”¹⁹ 1808-ban tehát a bécsi kormány által sugalmazott provokatív szándékkal a tübingeni Cotta könyvkiadó az *Allgemeine Zeitung*-ban pályázatot hirdetett, amelyben arra a kérdésre kellett választ adni, hogy lehet-e Magyarországon hivatalossá tenni a magyar nyelvet.²⁰ A pályázattól kettős eredményt is remélhettek a kormánykörök. Egyrészt azt, hogy a beérkező pályamunkák kimutatják majd, hogy a magyar nyelv használhatatlan a közigazgatásban, és így ezt a kényes problémát akár el is lehet felejtetni. Másrészt viszont a tudományos és az irodalmi köntösbe öltöztetett politikai írárok leleplezhetik íróikat,

¹⁸ Baldacci kabineti tanácsosnak az uralkodóval való viszonyát Napóleon így jellemezte: „A császárnak egyáltalán nincs akarata, mindig annak a nézetén van, aki utoljára beszélt vele és ezért azok, akik hatásukat rá mindig érvényesíteni fogják: Baldacci és Stadion”, az akkori külügyminiszter. Károly főherceg már 1806 elején azt írta a nádornak, hogy: „mindent kivétel nélkül Baldacci csinál. Hogy ez a kizárólagos befolyás üdvös lehet-e, azt Te, aki az ügyek intézéséből ismerheted őt, bizonyára jobban ítéled meg, mint én.” Idézi DOMANOVSKY, *József nádor... i. m.*, I, 434.

¹⁹ SZEKEFŰ Gyula, *i. m.*, 72.

²⁰ A pályázat kiírásáról lásd HEINRICH Gusztáv, *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről*, Bp., MTA, 1916 (Régi Magyar Könyvtár, 37), bevezetés.

így az egész rebellis szervezkedés napvilágra kerülhet, mivel a pályázat kiírásának körülményei majd nyilván elaltatják a nevezők éberségét. Mindenesetre a pályázókat nem riasztotta el a rendőrminisztériumi szándék, összesen huszonegy pályamunka érkezett be. Kazinczy mellett – többek között – pályázott még Döbrentei Gábor is. Ez a terv azonban nem hozta meg a kívánt eredményt, így a pályamunkákat elsüllyesztették a bécsi belügyminiszteri levéltárba, s onnét csak a 19. század végén kerültek elő.²¹

Az is megállapítható, hogy ebben az időszakban az irodalom és a politika még nem fonódott össze olyan szorosan, hogy az irodalmi közakarat valamiféle politikai megerősítést generálhasson.

Az irodalmi élet feje, Kazinczy természetesen folyamatosan kap híradásokat a diétáról, bár panaszkodik, hogy mostanában milyen kevés hír jut el hozzá. Fő hírforrása a zempléni második követ, Dessewffy József.²² Kazinczyt amúgy nagyon érdekli a diéta, Vay Miklós esetével különösen sokat foglalkozik,²³ de legfőképpen Nagy Pál személye izgatja; különböző anekdotákat mesél róla leveleiben.²⁴ Amikor azonban a diéta a nyelvügyet

²¹ Bővebben lásd FRIED István, *Elfelejtett részletek Kazinczy Ferenc magyar irodalomtörténetéből*, ItK, 1991, 597–605.

²² Az országgyűlés áprilisban kezdte meg működését, s Kazinczy már májusban azt írta Cserey Farkasnak, hogy „a’ Diétáról semmit nem hallunk, csak azt, hogy Vay Jósefet és Péchy Imrét a’ vad ifjuság kipszegeté, ’s az én kedves kis Gróf Desőffym és sok fiatal Ablegatus, kik közt egy 22 esztendő Nagy Pali van, imádatnak.” (Kazinczy egyébként tévedett, Felsőbüki Nagy Pál 1777 szeptemberében született, tehát a diéta idején 30 éves volt.) KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXIII., szerk., VÁCZY János, HARSÁNYI István, BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLLÖP Géza, Bp., MTA, 1890–1960, [a továbbiakban: *KazLev*], V, 36–37.

²³ Kazinczy már nyáron megírta Csereynnek, hogy Vay Miklóst szeretné keresztapának decemberben születendő gyermeke számára. *KazLev*, V, 135. – Vay Miklós generális lefokozása, majd rangjába való visszahelyezése szeptemberben zajlott, és hatalmas botrányt kavart a diétán. A témáról és Vay Miklós személyéről bővebben lásd SZAKÁLY Orsolya, *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)*, Bp., ELTE, 2003, 222–227., valamint SZAKÁLY Orsolya, *Vay Miklós és az 1807. évi országgyűlés. Egy közeleti botrány családi levelek tükrében*, Fons, 1997, 301–323.

²⁴ *KazLev*, V, 54, 134, 190–191. Kazinczy nagyjából ugyanazt a történetet meséli el Csereynnek és Wesselényi Miklósnak is.

tárgyalja, meg sem említi, a későbbiek során sem, hogy egyáltalán esett szó az országgyűlésen a magyar nyelvről.

Az ország másik felében Berzsenyi ekkor írja egyik leghíresebb versét, *A' Magyarokhoz. 1807* című ódát. Feltehetően a diéta kezdetén készülhetett, mivel még bizakodó, optimista hangvételi:

Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet!
Ordítson orkán, jőjön ezer veszély,
Nem félek; a' kürt' harsogását,
A' nyihogó paripák szökését

Bátran vigyázom. Nem sokaság, hanem
Lélek 's szabad nép tesz csuda dolgokat.
Ez tette Rómát föld' urává,
Ez Marathont 's Budavárt hiressé.²⁵

Berzsenyi egyébként még több, a kérdést érintő ódát is írt a diéta évében, például a *Grof Szétsenyi Ferentzhez* vagy a *Felsőbüki Nagy Pálhoz, Az Országgyűlés alatt 1807.* címűeket.

Pesten él Virág Benedek és Vitkovics Mihály, az ő körükhöz tartozott Horvát István is, akinek barátjával, Ferenczy Jánossal való levelezése éppen ezekből az évekből való.²⁶ Mivel Horvát Révai tanítványa és egyik leghíresebb híve volt, levelezésében sűrűn előfordul édes anyanyelvünk állapota, ám hogy az országgyűlésen téma lett volna, mindössze kétszer kerül elő. Először Ferenczy – aki a híreket szállította Horvátnak –, számol be arról, hogy még a diéta elején, májusban volt egy kerületi ülés, amelyen fölszólalt Vay József, és azt mondta:

Tttes Rendek. Nem ok nélkül rendelte az ország azt, hogy a' Magyar nyelv dolgaink folytatásokba bévetessék. Az volt a' fő ok, mert int az üdő, hogy emlékeznénk meg, hogy Magyarok vagyunk, kikhez illik, hogy a' haza nyelvét mindenek

²⁵ BERZSENYI Dániel *Költői művei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Bp., Akadémiai, 1979 (Berzsenyi Dániel összes művei, 1), 75.

²⁶ HORVÁT István és FERENCZY János *levelezése*, s. a. r. SOÓS István, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1990.

felőt szeresse, oltalmazza; mert a' nyelv az az egyetlen jegy, hogy a' nemzet minő nemzet. Iparkodásunk nem volt haszontalan. 37. Vármegyék dolgaikat hazánk nyelvén folytatják; de szaporodnak naponként a' többi Vármegyékben is, ki ezen nemes tzelra iparkodnak. Több Vármegyék olly hathatósan voltak a' nyelv fölvetetésén, hogy eszközök által is akarták elő mozdítani. *Szótárokat* készítettek. Számosak már ezen munkák. Mindenikben vagyon jó; de helytelen is. Kivánom tehát, hogy egy új Deputatzió rendeltessék, melly ezen több munkákból *egyet* készítene. Ezt mint ország munkáját, rajta legyünk, hogy minden Varmegye föl vegye. Mert félek, hogy zavarodás támad együgyű nyelvünkben. Utóbb se deákok, se magyarok nem leszünk.²⁷

Horvát István egyébként sokat kesereg nyelvünk helyzetén, például pontosan 1807-ben a naplójában említi azt az esetet, hogy amikor Ürményi Józsefet (akínél ekkoriban házitanító volt) ki-nevezték az ország bírójává, több vármegye is küldött neki gratuláló levelet, amelyet Horvát olvasott fel. Erről így ír:

Midőn egy Magyar örvendező levél akadott kezébe, fel kiáltott: „Diese kommen auch mit ihren Ungarischen Nahrheiten”. El iszonyodtam ezeket halltomban, 's keservesen szánakodtam Hazám állapotán, mellynek kormányán illy rövid látású, 's Nemzeti nyelvöket meg vető emberek ülnének. Nem tsuda, ha minduntalan fön akadnak nálunk a' leg szentebb iparkodások [...] Ha Magyar ország fő Tiszte boldonságnak lenni tartja a' Magyarúl írást: mit szóljon egy ostriai idegen anya szülte Minister? –E'nyire vagyunk még az igazi Magyar hajnal hasadtától!”²⁸

A másik alkalom, amikor szóba kerül levelezésükben a diétán folyó nyelvi vita, Horvát levelében olvasható. Ez már egy novemberben kelt levél, tehát ténylegesen az országgyűlés nyelvi csatá-

²⁷ *Uo.*, 111.

²⁸ *Mindennapi, Horvát István Pest-Budai naplója 1805–1809*, Bp., Tankönyvkiadó, 1967, 368.

rozásainak idején íródott. Ebben ismételtlen Ürményire panasz-
kodik Horvát:

Ha kívánod igazán tudnod, mennyi reményt helhezhetek
Uram partfogásában, nyomd fejedbe ime' mái vatsora alatt
fülembé sugták esetet: Az ország birája [Ürményi József]
Fehérvármegye követét, hogy a' Magyar nyelv mellett vok-
solt, meg pirongatta. – Hogy bizzék a' Magyar egy illetén
Magyarban a' Magyar nyelv ügyében? De e'ről mélyen hall-
gass, hogy fejemre galibákat ne szűlj!²⁹

A diétán a nyelvkérdés először június 16-án került szóba. Ekkor
a katonaállításról vitáztak a rendek, és azt javasolták, hogy: „a'
Magyar Katonaságnál a' Katonai dolgok Magyar nyelven folytat-
tassanak.”³⁰ A következő alkalom, amikor a rendek elővették a
nyelvkérdést, októberben volt. A magyar nyelv ügye nem számított
elsődleges problémának, jelen esetben is csak akkor tárgyalták,
amikor a király feleletét várták egyéb ügyeket tartalmazó fölira-
tukra. Az általános közhangulat roppant feszült és ingerült volt
ekkor, ugyanis a rendek arra a kérelmükre várták Ferenc válaszát,
hogy ne oszlassa föl az országgyűlést. Baldacci talán még aktí-
vabban írta jelentéseit a császárnak, mikor a rendek a magyar
nyelv kérdését kezdték tárgyalni.

A nyelvkérdés közben párosult egy tényleges nemzeti program
kialakulásával. Kidolgozóinak Vay Józsefet és Szentkirályi Lász-
lót tartották.³¹ A program nyelvművelő társaság, nemzeti színház
és múzeum alapítását tervezte, valamint az oktatásban is a ma-
gyar nyelvet kívánta előtérbe helyezni. A vita október 27-én
kezdődött, amikor a sérelmek tárgyalásában eljutottak a 86.
ponthoz, amely teljes egészében a nyelvről szólt. Mindenekelőtt
arról kívántak törvényt alkotni, hogy azoknak a törvényes hatal-
maknak, bíróságoknak, amelyek még nem fogadták el a magyar
nyelvet, „bizonyos idő rendeltessen, a' melynek elteltével ezen
nyelven való folytatására a' köz dolgoknak köteleztessenek.” A

²⁹ Horvát István és Ferenczy János... i. m., 150.

³⁰ Magyar Ország' Gyűlésének Jegyző-Könyve..., Pest, 1807, 104–105.

³¹ DOMANOVSKY, i. m., II, 141.

vita már ekkor kitört. A magyar nyelvnek ellenzői ahhoz a két, már jól bevált érvhez folyamodtak, hogy semmit nem szabad erőltetni, valamint hogy mi lesz a latin nyelvvel.³² A magyar nyelvet támogatók érvelésében figyelemre méltó, hogy II. József nyelvrendeletét mint esetleg követhető példát említik: „A mi emlékezetünkre volt olyan idő, hogy három esztendő múlva, idegen nyelven folytattathattak mindenk; miért ne lehetne tehát legfellyebb tíz esztendő alatt Magyar nyelven?”³³ A magyar nyelv bevezetését mindenekelőtt természetesen azok ellenezték, akik nem ismerték a nyelvet; leghangosabban talán a horvátok. Egy helyen azzal érveltek, hogy nem szabad erőltetni semmit, mert minden nemzet, de különösen a magyar irtózik minden kényszerítéstől.³⁴ A nyelv ellenzői ugyan még a gondolatától is elzárkóztak annak, hogy egyszer majd áttérjenek a magyarra, de ettől még minden további nélkül vallják magukat magyarnak. Természetesnek tartják, hogy ők a magyar nemzetnek a tagjai, csak nem magyarul beszélnek. Ebben az időszakban a Hungarus-tudat még tetten érhető, élő eszme volt.³⁵

A leghevesebben az oktatásügyről vitáztak a rendek. Nagyon tanulságos végignézni a különböző érveket és ellenérveket. Általános panasz volt, hogy nincs elegendő magyar tanító. Ugyan lépésről lépésre, de haladt előre a magyar nyelv ügye, a magyar nyelvet ellenzők már nem mertek eleve elzárkózni a változtatástól, igaz, mindenféleképpen megpróbálták lassítani a folyamatot. A rendek a leghevesebb vitát azon folytatták, hogy törvénybe iktassanak-e bizonyos konkrét időt, amelynek elteltével kötelező magyarul tanítani, és ha igen, akkor hány év legyen ez.³⁶ Az ellenzőknek a legfőbb érve és célja az volt, hogy

...ha a' kívánt czél elérésére elégtelen három esztendő, tétetődgyön hat, nyóltz vagy tíz esztendő is, tsak bizonyos

³² *Magyar Ország' Gyűlésének... i. m.*, 514.

³³ *Uo.*, 514–515.

³⁴ *Uo.*, 533–534.

³⁵ A Hungarus-tudat eredetéről lásd TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...* (Egy szállóige történetéhez), Bp., Akadémiai, 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6).

³⁶ *Magyar Ország' Gyűlésének... i. m.*, 530–531.

határ légyen, a' mellyen túl ne lehessen menni. [...] Minden Nemzetnek különös a' nyelve, és nem is lehet azt Nemzetnek mondani, a' mellynek bizonyos nyelve nints. Ha tsak kötelező Törvényeket ez iránt nem hozunk, haszontalan minden igyekezetünk. Már 17. esztendeje, hogy a' Magyar nyelv' gyarapításán majd tsak nem minden Ország' Gyűlésén törekedünk, és még is kevésre mehettünk, nem lévén végre hajtó elegendő ereje az ez iránt hozott Törvényeknek.³⁷

A másik oldal érvei között is több említésre érdemes található – például amikor arról vitáztak a rendek, hogy a törvénykezésben is be lehetne vezetni a magyar nyelvet –, az egyik aulikus érzelmű követ fölszólalásában a következőket mondta:

Az egész Magyar Törvény Könyvben Magyarúl semmi sintsen egy esküvés' formáján kívül. Az Országnak díszét eddig is tsak a' nevelte, hogy Deákúl tudtunk. Ezen nyelv által lettünk esméretesekké a' többi Nemzeteknél. E' nélkül most is régi homályunkba maradtunk volna. Ki beszél egész Európába Magyarúl a' mi Országunkon kívül. De itthon is, ha egyszer elfelejtjük a' Deák nyelvet, valamint régenten, úgy nem sokára tulajdon Leveleink' megértésére a' Papokra, vagy Idegenekre szorúlni fogunk.³⁸

Az érvelő tehát tisztában van nyelvünk különlegességével, nevezetesen azzal, hogy egész Európában, sőt az egész világon sehol sem beszélnek és nem is értik a magyar nyelvet, kizárólag csak ebben az országban. Számára azonban ez éppen hogy nem érték, hanem valamiféle olyan hátrány, amelyet nem hogy ápolni kellene, hanem leginkább el kellene tüntetni. Egyébként a magyar nyelvet támogató felszólalók többnyire a hangadó tiszai vármegyéből valók. Különösen heves volt a Sáros vármegyei első követ, Péchy János, akinek egyébként az utasításában egyetlen szó sincs a nyelvügyről. De például egy ízben Hont és Zala vármegye is ra-

³⁷ *Uo.*, 532–533.

³⁸ *Uo.*, 553–554.

gaszkodott ahhoz, hogy vegyék jegyzőkönyvbe, miszerint az ő utasításuk ennél sokkal szélesebb körű, és hogy a magyar nyelv ügyében eddig hozott intézkedéseket kevésnek tartják.³⁹

Az udvar viszont egyáltalán nem kívánt a magyaroknak nagyobb teret engedélyezni. Baldacci a nemzeti törekvések minden fajtáját ellenezte, most is fölháborította, hogy a rendek egyáltalán tárgyalni merték a nyelvkérdést. Amikor pedig a tiszai kerületek fölvetették a nyelvművelő társaság, a múzeum és egy nemzeti színház alapításának tervét, azonnal fölháborodását fejezte ki a királynak. Jelentésében megemlítette, hogy a magyarok a tervezett nemzeti intézettel még jó sokáig nem jutnak előbbre, hiszen a horvát, a szlavón és a szláv küldöttek biztosan nem fogják támogatni. Két nap múlva azonban kénytelen volt jelenteni, hogy még a szláv megyék is lelkes hívei a nyelvművelő társaságnak és a magyar színháznak. Baldacci úgy vélte, hogy a magyarok igazi keménységgel fogják véghezvinni a magyarosítást, és letaposnak mindent, ami nem a Kaukázusból származik. Végeredményben kifejtette, hogy ez óriási összeget emészt majd föl, s végül több magyar nyelvtanár lesz, mint magyar katona.⁴⁰

Jelentései megtették a hatásukat a császárra. A rendek döbbenetesen vették tudomásul, hogy a király jóformán valamennyi kérésüket elutasította. Mindössze egyetlen kis törvénycikkelyt engedélyezett, az 1807/24-est: *A magyar országos Széchényi-könyvtárról*.⁴¹ Ebben a rendek hálás szívvel emlékeznek Széchényi Ferencre, aki egy fölállítandó nemzeti múzeum alapjait is lerakta a könyvtár mellett. A múzeum felállításáról a részletes törvénycikkely a következő diétán született meg: az 1808/8-as számú.

A nyelvkérdés pedig szorosan összefügg mindezzel, hiszen a magyar nemzet egyik legfőbb értéke a nyelv. Hivatalos előrelépés a magyar nyelv ügyében, vagyis törvény, hosszú ideig nem születik még. A következő is majd csak 1830-ban, és onnét pedig még tizennégy év, mire a folyamat közigazgatási szinten lezárul.

³⁹ *Uo.*, 555.

⁴⁰ SZEKFŰ Gyula, *i. m.*, 292–293.

⁴¹ *Corpus Juris... i. m.*, 224.

Gönczy Monika

VARIÁCIÓK EGY TÉMÁRA:
*Erdélyi János: Népdalok és mondák I. –
Kelecsényi József kézíratos gyűjteménye
a Debreceni Egyetem kéziratárában*

In memoriam Tóth Bertalan (1936–2005)

„A »népdalok és mondák« 1ső kötetében megjelentekhez némi jegyzetek – (mellyeket az összeállításkor): mert a könyvlapjaihoz tiszta iveket tettem, s mint nálam eredetiben megvannak ugy irányokba oda irtam: (tettem) [...] – de az illyekről egy különös kéziratban.”¹ – írja Kelecsényi József Erdélyi Jánoshoz 1846. november végi levelében. Az *Erdélyi János levelezése* jegyzetapparátusában e passzushoz azt a megjegyzést találjuk, hogy „Kelecsényinek ilyen jellegű munkája nem ismeretes”².

Előadásomnak két célkitűzése van: egyfelől szeretném bemutatni e különös, s a levelezés kiadása idején (sőt, meg merem kockáztatni, a 2002-es *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*³ 1409. számú leírása ellenére mindmáig) ismeretlen kéziratot, másfelől azt szeretném bizonyítani, hogy egy olyan kézíratos kötet, melyet egy néprajztudós jelentéktelennek talált, nem érdektelen egy irodalomtörténész számára.

A Debreceni Egyetem Könyvtára népi eredetű versgyűjteményeket és feljegyzéseket tartalmazó könyveket vásárolt meg 160 Ft értékben Biki Sándor nyugalmazott tanítótól 1963-ban. Arról

¹ Kelecsényi József – Erdélyi Jánoshoz = ERDÉLYI János *levelezése*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1960, I, 283. Megjegyzés: mind a levelezésből, mind a kéziratból vett Kelecsényi-idézetek esetében megtartottam az eredeti helyesírást.

² ERDÉLYI János *levelezése... i. m.*, I, 457.

³ *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája: 1542–1840*, összeáll. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002, 586. [A bibliográfia címében ugyan 1840 szerepel, Stoll mégis e kötetbe veszi fel az 1846-tól keletkezett Kelecsényi-kézíratos kötetet.]

egyelőre nincs tudomásunk, hogy a kézirat miként került épp Debrecenbe Biki Sándorhoz, a kötet korábbi sorsáról is csak anynyi bizonyos, hogy Kelecsényi József Jós nevű leszármazottjának könyvtárát gyarapította. Ezt tanúsítja a kötet első címlapjára beragasztott metszet, mely valószínűleg ex librisként szolgált: közepén a Kelecsényi család címerével, a címer körül emblematisztikus képekkel, felirattal: *Kelecsény Jós könyvtárából*.

Az Erdély János szerkesztésében és kiadásában 1846-ban elkészült *Népdalok és mondák I.* kötetének tárgyalt példánya minden nyomtatott lapja után egy kéziratos lap van befűzve. A kéziratos szövegek egy szerzőtől, Kelecsényi József gyűjtőtől származnak.

Kelecsényiről röviden annyit, hogy Nyitra megye egyik legrégibb, birtokos nemesi családjának sarja – aki az irodalom buzgó barátja és szorgalmas régiséggyűjtő –, 1815-ben született. A sikertelen megyei közéleti szerepvállalás után Nyitra megyei birtokára, pontosabban Családra költözik, s tudománnyal foglalkozik. Történelmi és régészeti cikkei jelennek meg többek között a *Honművészen*, *Regélőben*, *Honderűben*, *Religióban*, a *Magyarország és Erdély képekben* c. lapokban. A Kisfaludy Társaság népköltészetgyűjtési felhívására ő volt az első jelentkező, s jó ideig az egyik legbuzgóbb gyűjtő.⁴

E rövid kitérő után visszatérve a kötet bemutatásához, tipográfiai sajátosságáról az mondható el, hogy jól láthatóan négy írástípus különböztethető meg benne: maga a *Népdalok és mondák I.* nyomtatott szövege (1), a nyomtatott szöveg mellett mindig ceruzával írt bejegyzések, módosítások, szövegváltozatok (2), a kéziratos lapokon barna tintával írt szövegek (3), s néhol más színű tintával beszúrások, szövegjavítások (4), ezek a – valószínűleg – későbbi bejegyzések, sajnos, igen gyakran teszik nehezen olvashatóvá, vagy olvashatatlanná a szöveget.

Egy-egy kéziratos lap keletkezési idejéről – datálva nem lévén – lehetetlen bármi pontosat mondani. A jól behatárolható dátumok: Kelecsényi bejegyzése szerint a kötet első címlapján 1846

⁴ Lásd ehhez: ERDÉLYI János *levelezése... i. m.*, I, 434. és NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Bp., Helikon, 1987–1988 (hasonmás kiadás), 3. kötet.

és 1855 szerepel, a második címlapon olvashatók szerint 1853-ig gyűjtött, továbbá az előszó címjegyzésénél utólagosan bejegyezve az 1866-os év szerepel. A kötet közepe táján ezt találjuk: „Vitézség-könyve (vagyis) Visszhangok a múlt és jelenből. Költői Történeti Tábori és Csatári Hadilant – az az a hős népdalok és indulok énekes Koszorúja gyűjté Kelecsényi József – az 1849–1850 [sic!] évi forradalom alat [!] és után”.⁵ Elvértve egy-egy lapon is találunk évmegjelölést, de ezek inkább a gyűjtés, vagy ismert szerző esetében a versírás évszámát keltezik. Feltételezésem szerint a kéziratos szövegek nem keletkezési sorrendjükben kerültek be a kötetbe, még akkor sem, ha a fent említett levél tanúsága szerint már 1846-ban befűzettek az üres lapok. Úgy fogalmaznék, hogy nem 1846-tól 1866-ig, inkább 1846 és 1866 között készült el a gyűjtemény, olyan szakaszokkal benne, melyek valószínűleg egykorú leírások, mint az imént említett 1848–49-es gyűjteményrész. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy Kelecsényi maga is, akárcsak Erdélyi, tematikailag rendezi össze anyagát (néhány tematikus összefoglaló cím Kelecsényitől: *Világi-Öröm Danolák és Búshangok Szerelem Országából; Tánczversek, Jeremiádok, Sírdalok, Bordalok, Trágár dalok, Költői búvárharang*).

Milyen szövegtípusokból épül fel Kelecsényi kézirata? Maga a népköltési gyűjtemény eredeti népköltészeti darabokból, ponyvairodalomból, ismert szerzők költeményeiből, versrészleteiből vagy folklorizálódott verseiből, ez utóbbiak szerzőségét vagy jelöli, vagy nem (pl. *Szamárdal [néprománcz]* címmel a *Megy a juhász számáron...*, jegyzetben megjegyezve, hogy „ezen híres Dalrege a kedvelt költő Petőfié, s igen népszerű”⁶, ám az *A virágnak megtiltani nem lehet...* mellett már nem találjuk Petőfi nevét, igaz, a lejegyzett szöveg sem teljesen azonos Petőfiével). A gyűjteményt több helyen mottókkal látja el (pl. a kötet egészét érintő mottó: „A melly Nemzetnek költői vannak élete van” Hamari Dani⁷).

⁵ A Debreceni Egyetem kézirattára számára még 1998-ban készítettem a kötetről részletes kézirat-leírást. Amikor a kéziratból idézek, e tartalomjegyzékre hivatkozom az alábbiakban: 136/a.

⁶ 380/a.

⁷ 1/b.

Gyakran jegyzetel meg egy-egy szöveget vagy használ bejegyzést, ezek típusai: számok, szerző- vagy forrásmegnevezések, szó- és kifejezésmagyarázatok, a variánsokat, illetve a szöveg elterjedtségét illető megjegyzések, kapcsolódó népszokások, az 1848–49-es események keltette szubjektív megnyilatkozások, elméleti megfontolások. A szemléletesség kedvéért lássunk néhányat ezek közül:

– **számok**, melyek lényegében oda-vissza utalások a saját, illetve az Erdélyi-féle válogatás variánsai között: pl. „lásd második kötet 3. sz. alatt Népköltési Gyűjtemény”;

– **szerző- vagy forrásmegnevezések**, a szövegek kilencven százalékaiban találkozunk ilyesmivel (példák a teljesség igénye nélkül):

Kisfaludy Károly; Kisfaludy Sándor; Faludi Ferenc; Petőfi; Vörösmarty; Csokonai; Bajza; Kölcsey; Kazinczy; Gyöngyösi; Arany János után; lásd Lisznyai Kálmán Palócz dalaiban; baracskai; nyitrai; kolonyi; gesztelyi; erdélyiessen; somogyi; baracskai népdalaimból; eredetileg a népszájából [!]; hallám Baracskán Bars vármegyében gyermekkoromban; Erdélyi országos ének – Bol-lanyiné szül. B. Ilona ajkán; megjelent 1822ki [!] Hasznos mulat-ságokban; Váczi Énekes gyűjtemény; Szóru! szóra egy régi kéz-iratból lemásilám [!]; Barna Péter nótái; egy 1834 [4] leírt Világi gyűjtemény; Regélőben közli K. J. mk.; Győri Kalendárium 1820; régi kalendárium; kéziratból; énekes gyűjtemény; hallomásbúl [!]; közlé némely kihagyásokkal az 1824 [!] évi kalendárium; Szirmay Hungaria in Parabolis című [!] könyvből van véve; Ezen Ének siralmai Tornai Leveles tárban találtattak eredetileg egyik Sáros-pataki Tanító által csak nem olvashatlan jegyiratbul [!] átmásitattak [!] (l. Kazinczy poétai munkái 168 lapja) – én ezt így kéziratból átvettem; jurátusi vad pohár közben gyűjtöttem [!]; hallám egy régi szűz kisasszonytól Családon;

– **szó-, szólás és kifejezésmagyarázatok**, pl. *Az Argonauták dala (Bécsben)* ’cse!szövényes, szavának magyarázata: „Metternich, ki a szegény magyart vészt hozó politikájával illy veszélybe hozza, de meg még nem buktathata. – Él még a magyarok Istene, él magyar, áll Búda még! – Éljen a király, de csak a Koronás!”⁸

⁸ 136/a.

Máshol: „Nem menyecske ki nem barna” sorhoz jegyzete: „a barna csapodár, Vörösmarty, azt tartja”⁹;

– **a variánsokat, illetve a szöveg elterjedtségét illető megjegyzések:** pl. jelzi egyes daloknál, ha az valamelyik Szigligeti-népszínműben felcsendült. Máshol ezt írja: „Ezen Országos népszerűségű dalra a Nyitrai Tisztujítás alkalmával, egy kortes dal is keletkeze, mellynek elmémből kisiklott végső versszaka”¹⁰; „Tompá Mihály: *Pusztai dal* Elénekelte a magyar színházban Hollósy Kornélia kisasszony hangjegyekkel kiadá Egressi Béni”¹¹, a *Panaszoló ének* c. szövegnél ezt találjuk: „Ezen bús komoly magyar dallnak dallama – fenséges, lélek emelő, s elragadó – kivált a barna hangászok andalodó kifejezése mellett”¹²;

– néhány **népszokást** is lejegyez, pl. a Szent Iván-éjt a Nyitrában;

– rendkívül érdekesek az **1848–49-es forradalom és szabadságharc** idejéhez kapcsolódó szövegek **jegyzetei**: pl. egy lapon közli Petőfi *Dicsőséges nagyurak...* c. versét *Néphez* címmel és a *Népdalt (Kalapomon nemzeti szín rózsza...)* Arany János után.¹³ Petőfi „ezen foga fehérít kimutató kutyalát [...], melly nemtelen vadállati bosszút lihegő vastag betyárság s kutyaságok példánya volt a szent szabadság első évi forradalmi korszakában”¹⁴ a nép tiszta érzülete, esztétikai érzékenysége elutasította. Arany versét viszont folklorizálta, ezt tanúsítja a lejegyzett szövegváltozat, továbbá megjegyzi az „Azt is ha kell, hazámnak ajánlom” sorhoz: „A haza roskadozott oltárára szép áldozatokat tett a népi felelőség. Hol van a te országod?”¹⁵ (Ez utóbbi kérdést leírja latinul is.) Egy másik példa: *Hősdal vitézlő Kelecsényi Pálról. Történeti dal Győrben a kitüntetések alkalmával a 3ik aug csata után* [!]¹⁶ jegyzetében ezt olvashatjuk: „Ezen Történeti honvéddal K. P. tiszteletére Komáromban az 1849ki 3 aug csata után következő napok-

⁹ 70.b.

¹⁰ 64.b.

¹¹ 214.b.

¹² 278.b.

¹³ 138.a–138.b.

¹⁴ 138.b.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ 140.a–144.a.

ban az 57ik zászlóalj Altisztei karátul és közhonvédjeitül algyörbői visszajövet alkalmával a monostori sáncokban diadallal eldaltoltatott volt; mit honi szokás szerént egy nagy áldomás követet, s az egész vidor vacsorázás így közlelkesüléssel befejeződött. Éljenek! Sajnos, hogy sokan honrontokká lettenek! a szegény honvédek közül is!!!”¹⁷ A *Világosi feladás* c. szöveg jegyzete: „A Nemzet árulója Görgey a magyar dicsőséget Világosnál 1849 Aug 8-án homályba borítá. [...] váratlanul a muszkák előtt a fegyverét letéve – miként válhata meg a huszár lovától kardjától a honvéd fegyverétől, a hazafi életétől, azt egy Világosi fegyver-letételeét ábrázoló kép – igen nagyszerűen tanusítja – Legyen a Nemzet Istenének átka az Árulókon!”¹⁸

– **Kelecsényi elméleti megfontolásai** alatt azokat a széljegyzeteket értem, melyek nagyjából keretezik a *Népdalok és mondák I.* kötetét, s melyek tematikájukat tekintve – Kelecsényi szavaival élve – „Kívánnivalók, Jegyzemények, Jegyzetek, magyarázatok és Tudnivalók”, illetve a kötethez írt előszószerűség, valamint az Anonymus és Toldy Ferenc után megírt *Nemzeti költészetünkről* és a Toldy Ferencről közölt *Régi költészetünk adattára* című szövegrészletek.

E legutóbbi bejegyzéstípus átvezet bennünket az előadás második célkitűzéséhez, ami úgy hangzott, azt kívánom bizonyítani, hogy egy olyan kéziratos kötet, melyet egy néprajztudós jelenték-telennek talált, nem érdektelen egy irodalomtörténész számára. Igazából arról lenne itt szó, hogy milyen hozadéka lehetnek egy felbukkanó kéziratnak, amely döntő módon valószínűleg nem fogja megváltoztatni sem Erdélyi szerkesztői munkájáról, sem a korszak népköltészet-fogalmairól való tudásunkat. Úgy gondolom, az észrevételek, melyek inkább kérdések formájában körvonalazódnak még, színesíthetik a *Népdalok és mondák*, illetve az Erdélyi-recepció történetét, választ nyújthat egy-két filológiai problémára, mely Erdélyi levelezése kapcsán felmerült (pl. a *Libadal tavaszkor* c. kézirat hollétére, melyről az Erdélyi-levelezés jegyzete azt mondja, hogy kallódik vagy elveszett, s melyről Kelecsényi

¹⁷ 144/a.

¹⁸ 330/b.

a kötet végi *Jegyzményekben* azt mondja, hogy kár nem kiadni). Az intertextualitás elmélete felől olvasva pedig, e kéziratok szövegkorpusz egészen különös felismerésekhez vezethet el, pl. jelentősen árnyalhatja tudásunkat a szövegtest korabeli extratextusáról, fontos adalék lehet az 1840-es, 50-es évek népköltészetről szóló elméleti diskurzusához, ezen belül is Erdélyi szemléletváltásához.

Schöner Magda írja Erdélyi-monográfiájában, hogy „[A]mikor megjelent a Népdalok és mondák három kötete, a kritika megdöbbenve bámult és hallgatott. Ez a hallgatás volt a legnagyobb elismerés.”¹⁹ Kérdés, hogy az igen gyér számú kortársi visszhang valóban az elismerésnek szólt-e? Engedtessek meg nekem, hogy az előadás keretei között eltekintsek most mind a korabeli, mind a későbbi befogadástörténetről, s csak arra a kritikai aktusra, attitűdre koncentráljak, mit Kelecsényi kéziratjai, illetve Erdélyihez írt levelei jelentenek.

„A kritika megdöbbenve bámult és hallgatott.” Talán nincs is kifejezőbb mondat ennél Kelecsényi befogadói helyzetét illetően. Lelkes gyűjtőként még úgy tekintett a készülő *Népdalok és mondák* kiadványra, mint nagyszerű vállalkozásra. 1844. március legelején keltezett, itt-ott fellengzős hangú levelében még azt írja:

– Azért tehát összetett válakkal iparkodjunk Nemzetiségünk és népi életünk magyar eredetijeit híven a homályban sínylődő szű ette s a porlepte papirokból, ki a napfényre kívánczó hagyományinkat fölleleveníteni – pannoni phoenixként hamvukból föltamasztani.²⁰

1845. aug. 14-i keltezésű levelében is még úgy lép fel, mint aki – bár névtelenül is – de a nemzet szolgálatának rendeli alá magát:

O vajha ezen elődolgozati szereimet a Kisfaludyak szellemében s a Népeletben jártas férfiak többekkel nevelni s gaz-

¹⁹ SCHÖNER Magda, *Erdélyi János élete és művei*, Bp., 1931, 69.

²⁰ ERDÉLYI János *levelezése... i. m.*, I, 212.

dagétani iparkodnának, így eredetileg kitűzött historico poeticus Tárommal czél érve leendne... a munkát valódi népkincsekkel öszvetoldoztam, földoztam; – parányiságom szerintis mégis tettem a teendőket, mostanilag pennámat leteszem, befejezését a K-k szellemében avatott, látot, hallot, forgot, és próbált férfiakra bízván, s a fáradságos munkához erőt, egészséget, és kitartást kíván... Kelecsényi József.²¹

A *Népdalok és mondák I.* megjelenése után leveleinek hangulata, modora megváltozik, s bár nem lép fel erős kritikai éllel, s még az 1851-ben készülő Erdélyi szerkesztette *Magyar Közmondások Könyvéhez* is készséges segédkezni, levelei visszafogottabbak, az Erdélyi iránti lelkesedés helyett a formális tiszteletadás mondatait találjuk. Legutolsó ismert levele sokat sejtet a megváltozott viszonyról. Maga a levél az (ön)ironikus felütés után: „Tetszet TT. úrnak tőlem személyes udvarlásom alkalmával, némely kézirataimat átvenni”,²² hivatalos hangúvá s tárgyilagossá válik. E levélhez függelékként csatolja az *Ósmondatok és jelszólatok*, valamint a *Jegyzmények és Figyelmeztetések a Magyar Népköltési Gyűjteményre* című írásait. Az előbbit a közmondásgyűjteményhez ajánlja fel, az utóbbiban javaslatot tesz a *Népdalok és mondák* második kiadásának módosítására.

Az elhallgatás motívuma már a *Népdalok és mondák* évenként egymást követő három kötete kapcsán megjelenik. Banó István mutat rá arra a lényeges momentumra, hogy Erdélyi esetében „az irodalmi szemlélettől a néprajzi szemlélet felé való közeledést találunk az egymás után következő kötetek szerkesztési elveiben és gyakorlatában”²³. Érdekes paradoxon, hogy a gyűjtésben s lejegyzésben egyaránt inkább néprajzi szemléletet érvényesítő Kelecsényi – a kötetek előszavának tanúsága szerint – egyre kevesebb gyűjtéssel járul hozzá a szerkesztési elvekben az etnográf-

²¹ *Uo.*, 251.

²² Kelecsényi József – Erdélyi Jánoshoz, Család, 1851. jún. 13. = ERDÉLYI János levelezése, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, II, 30.

²³ BANÓ István, *Erdélyi János népköltési gyűjteménye száz éves*, Új Szántás, 1947, 423.

fusi nézőpontot egyre komolyabban érvényesítő kötetekhez. Még az 1. kötetben a felsoroltak között ezeket találjuk:

„1. Kelecsényi József urtól 13 darab, köztök egy pár rege

13. Nyitrából Kelecsényi Józseftől 16 db

66. Kelecsényi J. ur ismét néhány egyveleget: rigmusokat és kortesdalokat

73. Kelecsényi József Nyitrából egy költői zsebszótárt és dalokat

85. Kelecsényi József hét kötetkét: többek közt a váczy dalos könyvet is”;

a második kötethez már csak egy gyűjteményt küld:

„127. Barsi népdal-töredékek, gyűjté Kelecsényi József”;

a harmadikban már nem is szerepel a neve.

Mi változtathatta meg Kelecsényi rajongását? Milyen rejtett sértődést érhetünk tetten? Miért hallgat el? Melyek tényleges kritikai álláspontjai a *Népdalok és mondákat* illetőn? Ezekre a kérdésekre maga a kézirat adhat egyfajta választ.

„Énekes gyűjteményeket ismerünk – írja Erdélyi az 1. kötet előszavában – aminő 1803-ból a váczy, mellynek előszavában emlékezet vagyon egy, 1799-ben készült és megjelent gyűjteményről. Ez utolsót nem ismerem, de mennyiben a kezem között levő*) annak folytatása vagy utánzása lehetett, a mi szempontunkból tekintve, – nem igen sokat ért, mivel a benne megjelent dalok minden egyéb voltak mint népdalok.”²⁴ S a lap alján jegyzetként: „Kelecsényi József buzgó gyűjtő ajándékából a Kisfaludy Társaságé”²⁵. Így szorul paratextusra/ba Kelecsényi József, s ha jól meggondoljuk a fent leírtakat, ha szándékolatlan is, de egy csöpp fricska ez a buzgó gyűjtőnek, hisz nem nagy elismerés a beküldőre nézve sem, ha értéktelen kötetet ajánl a nagy vállalkozáshoz. A lap aljára, jegyzetbe helyezés szimbolikusan kijelöli Kelecsényi számára azt a kritikus pozíciót, ahonnan megszólalhat.

A könyv elején található előszónak tekinthető szöveg első olvasásra a korai levelek hangulatát idézi: „Örömmel üdvözlém, a Kisfaludy Társaság Titoknokának, Erdélyi János úrnak, a Magyar

²⁴ ERDÉLYI János, *Előszó = Népdalok és mondák I.*, szerk. ERDÉLYI János, Pest, 1846.

²⁵ *Uo.*

Népköltési Gyűjtemény ereklýei megörzésére célzó nagyszerű Vállalatát...” – kezdi, majd ezekkel a sorokkal zárja: „Hála a Magyarok Istenének, hogy ezen rég nélkülözött Nemzeti Bibliánk illy gazdaggá növekedet – Népköltészeti Gyűjteményünk Népdalai és Mondái által, ohajtott szép s nagy célját, a Nemzet közremunkálásával elérheté.”²⁶

Ám a kötetet tovább lapozva egyre inkább az az érzés kerekedhet felül az olvasóban, hogy e záró mondat valami egészen másra vonatkozik. Mielőtt azonban megadnék egy lehetséges másik olvasatot, rámutatnék arra, miben is állnak Kelecsényi kritikai megjegyzései:

A nyomtatott szöveget sok helyütt ceruzával átvívja, kiegészíti, megjegyzéseket ír mellé. Kézírtos gyűjtését gyakran úgy rendez, hogy az „párbeszéd”-ben álljon a nyomtatott oldallal. Mindig jelzi a forrást, egyes szövegekhez jegyzeteket készít, szövegváltozatokat is közöl. Egy helyütt meg is jegyzi

Gyűjteményeimben is feltalálhatók, más változásokkal – amint ez minden népdalnál szokásban van, mert a köznép minden tudva lévő dalának kezdetét csak vagy az általa eltanult vers szakot dudolja, a többekbül (mint Erdélyi János úr tevé egy egészet olvaszt össze... s így a legények népdalai csak Töredékek)²⁷.

Máshelyt (a *Küküllői népdal* kapcsán) ezt olvashatjuk:

Jelen népdal – megjegyzi Szilágyi Sándor az 1847ki Honderűben – tökéletes Erdélyi népdal, mely a Küküllői nép ajkain szórul szóra eképen él s általában is sokkal jobb, szebb amannál (t. i. a Kisf. népdalgyűjt, 258)²⁸.

Szövegszerűen is megfogalmazza kifogásait, ezeket a könyv végére bekötött *Észre vételek* [!], illetve *Kivánnivalók* [!], továbbá *Jegyzmények* címmel ellátott szövegrészekből vehetjük ki.

²⁶ 10:a–10:b.

²⁷ 484:b.

²⁸ 218:b.

A *Népdalok és mondák*ban a mondák szó köztudomásúlag népmeséket jelent. Kelecsényi a *Kivánnivalók*ban azokat a népmeséket sorolja fel, „miket köznépünknel minden gyermek el tud mondani”²⁹, s jelzi azokat a népmesei, mondai elemeket, hősöket, mik közkeletűek az országban, de „Itt a többek közt nincsenek meg”³⁰ mondja, és sorolja a típusokat.

Az *Észre vételek* mottója: „Csalódnék – aki másnak venné, mint ami Gyűjtemény ez s pedig Nemzeti követelése a tekintélynek, a népnek, s régiségnek”³¹ valójában átírása, replikája az Erdélyi-féle 3. kötet előszavában olvashatóknak:

Gyűjtemény ez a szó legszorosabb értelmében, minden követelése nélkül a tekintélynek, alapul és anyagul szolgáló későbbi vizsgálódásokra, mellyel, bár nem egyedüli, de fő czél, megmenteni a magyar népköltészet található erekeit, még pedig a maguk jellemző valóságában az elveszés-től. Ki e gyűjteményt így nézi, nem fog felakadni apró különöségeken, nem főképen azon, hogy némely dal itt másként adatott, mint énekeltek bizonyos vidéken”³².

Az *Észre vételek* kétlapnyi textusából végre kiderül számunkra, miért tartja teljesen elhibázottnak Kelecsényi Erdélyi szerkesztői, kiadási módszerét:

1. Erdélyi, bár magukból a kútforrásokból meríthetett, mégis „zavaros vizet vett”;

2. a beküldött eredeti szövegeket önkényesen átírta, kompilálta: az eredetiség, nemzetiség ezáltal „Osszián modorában finomul elrontva, s minden enyvelgési modoroktól kiforgatva, s összevevésre zuborolva, aktálva, elegyes vegyessen egybe zagyvalékolva”³³;

3. a mintákat, példákat követve „inkább a külföld sima zubyonnyához, mint a honi zsiros bundákhoz dörgölődött”³⁴, azaz idegen elméletek szerint gyűjtött s nem gyakorlatban;

²⁹ 476. a.

³⁰ Uo.

³¹ 478. a.

³² ERDÉLYI János, *Előszó = Népdalok és mondák III.*, szerk. ERDÉLYI János, Pest, 1848.

³³ 478. a.

³⁴ Uo.

4. nem valódi gyűjtő, mert csak a gyűjtőktől gyűjtötte be anyagát;

5. Erdélyi kitűzött célját megmásította, magát bálványoztatja, ezért nem jelezte a daloknál a beküldő személyét, s másította át a szövegeket;

6. Erdélyi János lekicsinyelte, s gyakran nem küldte vissza Kelecsényi kéziratait (ez utóbbi a levelekből is kiérződik), „minden inkább mint Népköltő – ki az én küldeményeimet (mellyek közül többeket már nemis bírom) az övéivel összeveti”³⁵ és itt megint előkerül az ominózus *Váczai Énekesgyűjtemény* említése;

7. Erdélyi anyagi hasznot lát a kiadványban, mit valószínűleg úgy fognak elkapkodni, mint a jó ponyvairódat, ezért elsieti a kiadást;

8. a forrásmegjelölés hiányzik (ellenben Kelecsényiével).

„Hiszem így s reméllem hogy Erdélyi János érdemeiből mit sem vontam le”³⁶, zárja le az *Észre vételeket* az úriember modorával.

Az Erdélyi szerkesztette *Népdalok és mondák I.* kötetének sajátos paratextusai – melyek természetesen csak a legkisebb mértékben kapcsolhatók egy Kelecsény József nevű szerzőhöz (hisz ő leginkább csak a lejegyző) – összességében funkcióját tekintve metatextus³⁷. Innen nézve a „Hála a Magyarok Istenének, hogy ezen rég nélkülözött Nemzeti Bibliánk illy gazdaggá növekedet – Népköltészeti Gyűjteményünk Népdalai és Mondái által, ohajtott szép s nagy czélját, a Nemzet közremunkálásával elérhető”³⁸ sorokat inkább úgy értelmezném, hogy a könyv, mit a kezében tart az olvasó, a magyarok istenének (akinek keresztény mivolta kérdéses) ígéit tartalmazza, mit maga a nemzet jegyeztet le Kelecsényi József által.

³⁵ *Uo.*

³⁶ 478/b.

³⁷ A kötet szövegközi olvasatának elkészítése egy későbbi tanulmány célja. Itt csak arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a főszerzőhöz (Erdélyi: *Népdalok és mondák I.*) eredetileg jegyzetnek, kiegészítésnek szánt szövegrészek (Kelecsényi bejegyzései) paratextusok, melyek túlnőve funkciójukon (a kötetet mint egész szemlélve, s észrevéve az egyre nyilvánvalóbb kritikai attitűdöt) az Erdélyi-féle kötet(ek) metatextusává állnak össze.

³⁸ 10/a–10/b.

Talán bátran kijelenthetjük azt is, hogy figyelembe véve a kötet címlapfelülírásait,

1. *Magyar Nemzeti*
= *És Erdélyi Nagy Ének világ 1855*
Összes- Gyűjteményei
MAGYAR (NEMZETI)
össz- -szeti
NÉPKÖLTÉSI GYŰJTEMÉNY
gyűjtögeté Kelecsény József mk. Családon
1846

2. *Nagy Dalkönyv*
NÉPDALOK ÉS MONDÁK.
Új-Egyetemes Gyűjteménye.
*Kelecsény József által 1853*³⁹

hogy a kézzel írt (az orális hagyomány tanúságtételéhez közelebb álló) paratextusok olybá írják felül (az írásos kultúra) nyomtatott szövegét, hogy megkérdőjeleződik a szövegtest és a paratextus helye. Ez alatt azt értem, hogy Kelecsényi gyűjtése-szerkesztése lesz a főszöveg, s Erdélyié a paratextus. A paratextusként értett, alkalmazott *Népdalok és mondák* majd Jókai *Hétköznapi*ájában köszönt vissza ránk.⁴⁰ De ez már egy másik történet.

³⁹ A félkövérrel szedett szövegrészek a *Népdalok és mondák I.* címe, a kurzívval szedettek pedig Kelecsényi címfelülírása.

⁴⁰ „De Erdélyi gyűjteményének legjobb népdalai belocsendülnek a nagy magyar mesemondónak: Jókainak szellemi fejlődésébe is, amikor a *Hétköznapi* c. regényének minden egyes fejezete a *Népdalok és mondák* egy-egy verskezdetének jegyében születik meg.” K. POSONYI Erzsébet, *Erdélyi János és a népköltészet*, Ethnográfia, 1927, 191.

Zabán Márta

NYELVSZEMLÉLET ÉS IRODALOMKONCEPCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSE SALAMON FERENC SZÍNIBÍRÁLATAIBAN

„[E]lőadásra s nem olvasás végett írják”¹
(Salamon Ferenc drámakritikai normái)

Minthogy a 19. század második felében több, egymással versengő elképzelés élt arról, hogy mi a dráma, melyek azok a szempontok, amelyek mentén értelmezhető ez a műfaj, izgalmas következtetésekhez vezethet, ha megvizsgáljuk Salamon Ferenc drámabírálatait. Salamon tevékenysége, néhány korabeli folyóirat állandó színházi tudósítója és pályázati bizottságok tagja lévén, a maga korában jelentős hatású lehetett, annál is inkább, mert véleményét sok esetben a kor fontos drámaíróival és kritikusaival folytatott viták keretében fejtette ki.

Jelen dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy a Salamon Ferenc színibírázataiból kiolvasható kritikus normáit összevegyem a drámáról vallott elképzeléseivel, nyelvfelfogásával és irodalomkoncepciójával. Nem csupán azért beszélnék éppen a drámakonceptiójáról, mert oly igen tekintélyes mértékben van jelen életművében a színikritika, hanem azért is, mert ezekben az írásokban Salamon az irodalom szerepét és használatának módjait több szempontból láttatja. Ennek két fő okát látom. Az egyik az, hogy a dráma mint műfaj igen problematikus, főleg, ha nem írott szöveggént, hanem Salamonhoz hasonlóan a színpadi előadásában próbáljuk meg értelmezni. A pluriperspektivitás még egy fontos okát jelezném itt, mégpedig azt, hogy kritikusunk számára a színibírálat egy olyan műfaj, amely adott esetben nem zárja ki az irodalomelméleti, fordításelméleti vagy nyelvelméleti kérdéseket, sőt megfelelő teret nyújthat a szövegiség adta bármilyen probléma tisztázására.

¹ – m. – [SALAMON Ferenc], *Nemzeti Színház*, SzépirodF, 1861. aug. 29., 43. sz., 686–687., ill: 686. (A továbbiakban: SALAMON 1861e)

Négy pontba rendszereztem mindazt, amit Salamon drámakoncepciója kapcsán mondani szeretnék. Először arról szólok pár szót, hogy az irodalmi rendszeren belül milyen szerepet szán Salamon a drámának, azután értelmezném a dráma nyelvével, és a fordításokkal kapcsolatos elgondolásait. Előadásom utolsó részében arról lesz szó, hogy Salamon számára milyen jelentősége van a színész értelemtulajdonító tevékenységének.

1. „A drámai művészet nem csak divatos forma”². A dráma státusa Salamon gondolkodói rendszerében

Salamon drámakritikai normáinak tanulmányozására meglehetősen nagy szövegtörzs áll rendelkezésünkre, hiszen az egy évtizednyi időt felölelő kritikusi tevékenysége nyomán keletkezett szövegek nagyobbik felét színibírálatok teszik ki, melyek a *Pesti Napló*-ban, a *Budapesti Szemlé*-ben, valamint a *Szépirodalmi Fügyelők*-ben jelentek meg 1855 és 1865 között.

A 19. század közepének kritikusai egyetértettek abban, hogy az irodalom az egyik olyan közeg, mely képes a nemzetet reprezentálni. Abban viszont már nincs ekkora konszenzus, hogy ezen belül milyen műnem, és milyen műfaj az, amely a legtökéletesebben meg tudja jeleníteni a nemzeti jellemvonásokat. A korszakutadatban legalább négy versengő elképzelés él: az egyik szerint egy nemzet legreprezentatívabb műfaja az eposz, ezért meg kell írni, rekonstruálni kell a magyarság elveszett őseposzát,³ néhányan

² SALAMON Ferenc, *Nemzeti Színházunk jelentősége* = S. F., *Dramaturgiai dolgozatok*, Bp., Franklin, 1907, II (a továbbiakban: SALAMON 1907, II), 184.

³ „De az eposz kora lejárt, mondják, ama hősvilággal együtt, melynek tetteit zengeni volt feladata. Helyét a regény foglalta el; s a mi költészet ezen kívül iparvilágunkban élvezhető fennmarad, az csak a drámában és lyrában nyilatkozhatik. [...] De [...] véleményem szerint ma sincs zárva az út annak,

viszont úgy gondolták, hogy ugyanezt a szerepet az akkor születő műfaj, a regény tudja betölteni,⁴ a harmadik elképzelés szerint, bár valamikor az eposz volt ez a műfaj, a 19. század közepére elérkeztünk a dráma korába. Az a kérdés, hogy az eposznak vagy a drámának a korában van-e a 19. század, az 50-es évekre már nem új keletű, hisz Toldy Ferenc és Szontagh Gusztáv már 1839-ben erről vitáztak.⁵ És végül negyedikként, van még legalább egy olyan szövegcsoport a 19. század közepén, amelynek ilyenfajta reprezentációs funkciójára reflektálnak a korban, ez pedig az értekező szövegek korpusza.⁶

Salamon Ferenc azon táborhoz tartozik, amelyik úgy gondolja, hogy az 1850-es években a dráma korában van a magyar irodalom. Az ő koncepciójában azonban a dráma mint reprezentatív műfaj örökké aktuális, nem korjelenség, és nem divatjelenség: „A drámai művészet nem csak divatos forma, mely egy vagy más korhoz és nemzethez van kötve”.⁷ Salamon a divatkövetést az eredetiség

kire bőven árasztá kegyeit Calliope” (ARANY János, *Dózsa Dániel: Zandirhám* = A. J., *Tanulmányok és kritikák*, vál., szerk. az utószót és a jegyz. írta S. VARGA Pál, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 [Csokonai Könyvtár, Források], 371–375., i. h.: 372.)

⁴ „Korunk csakugyan nem a valódi eposz kora. Azon műkritikusok, kik azt állítják, hogy az újabb korban egészen a regény lépett az eposz helyébe, igazat mondanak.” (GYULAI Pál, *Szépirodalmi Szemle* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., MTA, 1908, 69–241., i. h.: 94.) Ez a vélemény nemcsak a korszaktudatban él, egy 1996-ban kiadott monográfia szintén ennek a koncepciónak a mentén tárgyalja a 19. sz. műfaji kérdéseit: „Az eposz XIX. századi elsorvadása, természetesen, módosítja a szignifikáns műformák egyensúlyát, munkamegosztását, s a továbbra is lényeges funkciók más műfajokban élnek tovább, például és főképpen a történelmi regényben”. (IMRE László, *Műfajok létformája a XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 [Csokonai Könyvtár, 9], 43.)

⁵ L. *Tollharcok (Irodalmi és színházi viták 1830–1874)*, szerk. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1981, 319–349.

⁶ „...[az 1850-es években] az irodalom, és ezen belül a magát tudományosként és így különösen aktuálisként szemlélő értekező jellegű szövegek (műfajilag ilyenek a kritika és az irodalomtörténet-írás) maguknak vindikálják a közösségi reprezentáció jogát”. (T. SZABÓ Levente, *Kritikahépzetek pragmatikája az 1850-es években* = *RODOSZ-tanulmányok I.*, szerk. T. Sz. L., Kolozsvár, Kriterion, 2003, 175–190., i. h.: 179.)

⁷ SALAMON, *Nemzeti Színházunk... i. m.*, 184.

hiányaként, és így egyben a művészet hiányaként is érzékeli,⁸ ezért érthető, hogy miért hangsúlyozza, hogy a drámának nincs kapcsolata ezzel a jelenséggel.

Kritikaiból egyértelműen kiderül, hogy ő a műnemeket és műfajokat sok kortársához hasonlóan hierarchikus rendszerben gondolja el. A műnemek „ranglétrájának” legalacsonyabb fokán nála is a líra áll,⁹ véleménye szerint azért, mert csak szubjektumot képviselhet, és csupán pillanatokat jeleníthet meg.

A regény Salamon kritikáinak talán a legmostohábban kezelt epikus műfaja, melyet „a költészet legkevésbé tisztult fájának”¹⁰ nevez, mikor a korabeli drámairodalmat dorgálja, egyik lesújtó megállapítása az, hogy „[a] dráma, mely a maga tökéletes formájában tisztább és mélyebb hatásu magánál az eposzénál, a mai korban már alább sülyedt a regénynél”¹¹. Ebből a mondatrészből nemcsak az derül ki, hogy a regény hol áll a drámához képest a műfaji „ranglétrán” kritikusunk koncepciójában, hanem az is, hogy Salamon az eposzsal szemben határozza meg a drámát reprezentatív műfajként, ezen gesztusával pedig impliciten vitatkozik a korabeli más nézetekkel, sőt az irodalmi Deák-párt uralkodó véleményével is.¹² Úgy gondolja, hogy ha ebben a műfajban reprezentatív mű születik, a magyar irodalom összes hiányosságát pótolhatja:

Végül a drámát, mely az érzelmek kifejezésében a lyrát, a cselekvény és az emberi jellem festése által az eposz leglé-

⁸ Több helyen is szót emel a divatkövetés ellen, melyet utánzásként gondol el. Elmarasztalóan szól arról, hogy például Balzac „a divat minden szeszélyének engedett”, és ennek kapcsán említi Balzac „utánzási és elsajátítási hajlama”-t. (Uő., *Balzac összes munkái*, BpSz, 1858/VI, 408–422., i. h.: 419.)

⁹ L. erről: SZAJBÉLY Mihály, *Az 1849 utáni „líraellenesség” érvei és forrásai = Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az önkényuralom korában*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 58–78.

¹⁰ – m. – [SALAMON Ferenc], *Nemzeti Színház*, SzépirodF, 1860. dec. 5., 76–79., i. h.: 78.

¹¹ Uo.

¹² L. erről bővebben: SZAJBÉLY Mihály, *Közvéleményformálás és társas élet: az irodalmi Deák-párt kialakulása = AXIX. század vonzásában: Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Pélicsaba, PPKF-BTK, 2001, 205–219.

nyegesebb részét foglalja magában, mely élő szót használván, a szónoklat előnyét egyesíti a holt betű felett, s ezenkívül a szobrászat hatási eszközével is rendelkezik: mi múlhatná felül az érzelmek komolyságára, az egész emberi természet legmélyebb rejtekeinek feltűntetése és a hatás ereje dolgában?¹³

Bár a korban az egész irodalmi rendszernek azt a funkciót szánták, hogy a nemzeti jellemet a nemzeti nyelv médiumán keresztül jelenítse meg mind önmagunk, mind a külföld számára, a reprezentativitásbeli különbségek adta műfaji hierarchiában az eltérő fokon álló műfajokkal szemben ezt a szempontot eltérő szigorral alkalmazzák. Salamon a regény nyelvével szemben például tágabb határokat szab, mint a drámák esetében:

Ha regényben írna valaki ily nyelven, kétségkívül nem volna botránkoztató; de színpadon, még kis közönség jelenlétében is oly vad kifejezéseket használni [...] ez valóban nem illedelmes!¹⁴

– írja Shakespeare némely figurájáról, mely gesztusa természetesen értelmezhető úgy is, mint a szóbeli és írásbeli kommunikációs csatornák konvenciók különbségeinek következménye, de avval is számolnunk kell, hogy nagy valószínűséggel itt a műfajok presztízsbeli különbségeinek konzekvenciáiról is szó van. Annál is inkább, mert tudjuk, hogy a regényt, laza poétikájú műfajként, néhány korabeli vélekedés nem tekintette olyanak, amelyben valamilyen fontos eszme kifejezhető volna, ugyanis a korabeli koncepció szerint az eszme a legtökéletesebben a kerek, szabályos műformákban mutatkozik,¹⁵ a regény meg ebben az értelemben szabálytalan műfaj.

¹³ SALAMON Ferenc, *Nemzeti Színházunk... i. m.*, 184.

¹⁴ Uő., *Shak[espe]a[re] színpadunkon* = Uő., *Dramaturgiai dolgozatok*, Bp., 1907, I (a továbbiakban: SALAMON 1907, I), 126–135., i. h.: 131.

¹⁵ „Mihelyt a forma és stíl nem felel meg a tárgynak és kifejezni szándékolt eszmének, üres az, és emlékezetet az idegentől vett ruhára, mely a testhez nem illik szorosan”. (Uő., *Zrínyi a költő* = Uő., *Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1889, I (a továbbiakban: SALAMON 1889, I), 345–394., i. h.: 365.

2. „[E]rőteltjes magyarsággal”¹⁶. A dráma nyelvével szemben támasztott elvárásai

Salamon a dráma nyelvéről úgy ír, mint amely egyszerre beszélt és írott is. Elgondolásában mindkét aspektus egyformán fontosnak minősül, ennek következtében kritikusunknak a drámai nyelvvel kapcsolatban megfogalmazott normái is tükrözik ezt a kettősséget, kritikáiban fontos szempont mind az írott dráma nyelvének, mind pedig a színészek által a színpadi előadáson beszélt nyelvnek a bírálata.

A drámai nyelv akkor fog életerős fejlődésben lenni, midőn a drámaszerzők eredetí[!] magyar alakokat, szokásokat hoznak színre, s ezek hathatós jellemzésére, szenvedélyek *hű* kifejezésére fölhasználják a magyar élet nyelvének egész gazdagságát. És ha a drámai nyelv egyik kelléke a rövidség, erőteljes, megtestesítő kifejezés, aligha van ujkori nyelv, mely többet adna meg mintegy készen a drámaírónak, – s különösen a nép nyelve, melyet nálunk a műveltektől hallani kevésbé szokatlan, mint akárhol másutt, bővelkedik a gondolatok, érzelmek és indulatok azon hathatós és rövid kifejezésében, mely gyakran közmondásnak is beillenek [...] az a legjobb drámai nyelv, mely legerőteljesebben tünteti fel a jellemet és leghathatósabban festi a lelki állapotot.¹⁷

Az idézett passzus nagy vonalakban tartalmazza Salamon drámakoncepciójának a nyelvvel kapcsolatos főbb gondolatait. Salamon itt azt látszik bizonyítani, hogy a magyar nemzeti nyelven azért igen alkalmas drámát írni, mert olyan jellemzői vannak, melyek megegyeznek a drámai nyelv alapvető, általánosan érvényes tulajdonságaival. A magyar nyelvben a nemzeti jellemvonások tükröződnek, így a nyelv „életerős fejlődés”-e a magyarság életrealitását bizonyítja. Valamint az a tény, hogy Salamon

¹⁶ Uő., *Schiller: Ármány és szerelem* = SALAMON 1907, I, 394–403., i. h.: 402.

¹⁷ Uő., *Jelentés az 1862. évi Teleky-féle pályázat eredményéről* = SALAMON 1907, II, 249–260., i. h.: 257. [kiemelés az eredetiben – Z. M.]

„tömör”, „erőteljes”, más írásaiban „határozott”-ként¹⁸ definiált drámai nyelvet kíván, mely „a legtitkosabb érzelmet és gondolatot egész forrongó melegségben s nagyságban állítsa elénk”¹⁹, mely „erőteljes magyarsággal”²⁰ legyen írva, azt jelzi, hogy Salamon írásaiban egy maszkulin vonásokkal erőteljesen átítatott nemzet-karakterológia körvonalazódik.²¹ Mint az előbbi idézetből kiderül, kritikuskunk üdvözli a népi nyelv színműbe emelését. A közmondáshoz hasonlítva a népi nyelv úgy jelenik meg, mint amely tartalmazza az adott közösség minden bölcsességét, ezért is várja el a drámától, hogy inkább a tömören is sokatmondó népnyelven szólaljon meg, mintsem az „ábrándos és szentimentális ömlengés [...] szóvirág vagy szónoki föllelkesedés”²² nyelve legyen a drámáé.

A dráma nyelvének legfontosabb szerepeként Salamonnál a jellemábrázolás és a lélekrajz jelenik meg, amelyek viszont igen jelentősek, hisz elgondolásában magát a műformát és annak szerkezetét határozzák meg: „A drámaköltő [...] emberi alakok utánzója. Minél jobban el van találva a *szavakban* az ember, annál nagyobb a poesis művében, minél több az oly szó, mely nem fest egyént és annak érzelmeit, bármily szép gondolatok s nagyobb szócífrázatok vannak a műben, annál kevesebb benne a költészet”²³. A dráma irodalmiságának letéteményesévé válik itt az, hogy emberi jellemeket reprezentál. Az irodalmi mű szerinte kettős reprezentáció: egyrészt „[a] költőnek lelke nyilatkozik műveiben, s individualitása tesz főkép hatást a nemzetre”²⁴, ezért tartja nagyon fontosnak a szerzői jellem figyelembevételét egy mű bírálatakor; másrészt – az epikus és a drámai műnem esetében – „az emberi jellem és szenvedélyek hű festése és nyilatkoztatása”²⁵

¹⁸ Uő., *Kövér Lajos: Celestina* = SALAMON 1907, I, 210–221., i. h.: 219.

¹⁹ Uő., *Shak[e]spe[a]re színpadunkon* = SALAMON 1907, I, 132.

²⁰ Uő., *Schiller: Ármány... i. m.*, 402.

²¹ L. erről HADAS Miklós, *A modern férfi születése*, Bp., Helikon, 2003.

²² SALAMON, *Jelentés az 1862. évi... i. m.*, 258.

²³ Uő., *Ira Aldridge vendég szereplései* = SALAMON 1907, II, 89–115., i. h.: 95. [kiemelés az eredetiben – Z. M.]

²⁴ Uő., *Az ember és író*, SzépirodF 1861. aug. 22, 29., 42–43. sz., 657–659, 673–675., i. h.: 675.

²⁵ Uő., *Buda halála* = SALAMON 1889, I, 129–176., i. h.: 168.

határozódik meg az irodalmiság kritériumaként. A mű ahhoz, hogy a formateljesség normájának megfeleljen, a maga teljességében kell képviselnie a szubjektumot, tehát mind a szerző, mind a megjelenített figura jelleme egészében rekonstruálható belőle. Felfől nézve érthető, hogy mért igyekszik Salamon „az *író egyéniségének* általános jellemzését”²⁶ adni. Ugyanakkor a mű minden elemének az említett reprezentatív funkciót kell szolgálnia, azaz egyetlen főlétes elemet sem tartalmazhat a mű anélkül, hogy esztétikai értékéből ne veszítene. Ez a gondolat nem csupán Salamonnál van jelen a kor kritikusai között. Például egy ezzel rokon koncepciót takar az a jelenség, amelyet Dávidházi Péter Arany esetében a „[k]ompozíció» és «kelme» ökonómiájá”-nak nevez.²⁷

Salamonnál az irodalmi mű másik fontos szerepe az *a priori*-ként tételezett erkölcsi normák²⁸ megjelenítésében határozódik meg. Általános nézet, hogy csak az reprezentálódhat szépen, ami maga is szép, és hogy az, ami szép, csakis szépként mutakozhat meg az irodalomban. Szerinte az irodalom „egyik hivatása, hogy közvetve javítsa az élet erkölcsét”²⁹, ezért is válhat az esztétikum kritériumává a morál.

Salamon kifejti, hogy „a drámában a *nemzeti nyelv* legerőteljesebb és legjellemzőbb kifejezését keresnök és várnók íróinktól”³⁰, tehát egyedül ez a műnem képes a nemzet nyelvének minden jellemzőjét magában ötvözni, ezért normaként szolgál minden magyarul megfogalmazott szöveg számára. Azonban, mivel szerinte az egész irodalmi rendszer reprezentatív, minden műnemnek a drámához hasonló szerepe van, mindenik a magyar nemzeti nyelvet hivatott megtestesíteni. Salamon úgy gondolja, hogy a műfajok különböző mértékben képesek erre, és különböző mér-

²⁶ Uő., *Wohl Janka költeményei*, SzépirodF 1861. aug. 1, 8., 39–40. sz., 613–616, 629–632., i. h.: 613. [kiemelés az eredetiben – Z. M.]

²⁷ DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk*, Bp., Argumentum, 1994, 297.

²⁸ „A velünk született morális érzet” (SALAMON, *Zrinyi... i. m.*, 386.)

²⁹ Uő., *Családélet* = Uő., *Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1889, II (a lovábbiakban: SALAMON 1889, II), 248–264., i. h.: 253.

³⁰ Uő., *Az 1860/61-iki vígjátéki pályázat a Karácsonyi-féle 100 aranyos jutalomra* = SALAMON 1907, II, 122–153., i. h.: 138. [kiemelés az eredetiben – Z. M.]

tékben várja is el tőlük. A drámát sokkal hatásosabbnak véli, mert a közvetlen előadási forma előnyein kívül, mint már említettem, formailag az eposznál is tökéletesebbnek véli. Expliciten megjelenik nála, hogy a drámának nemcsak az a szerepe, hogy a nemzet számára annak önnön képét tükrözi mintegy vissza, hanem a külföld felé is legitimációs értékkel bír: „Egy nemzeti nagy drámaíró nagyobb dicsősége volna a magyar nemzetnek egy nagy lyrikusnál. Azon költői egyéniség, ki ép, hatalmas emberi jellemek festése és cselekvény által volna képviselője a magyar nemzet géniuszának, magasb fogalmat adna az idegeneknek a nemzet jelleméről”³¹. Nem mindegy tehát, hogy a nemzeti tulajdonságokat a legtökéletesebben megjelenítő „lángész” milyen műnemben alkot.

Minthogyan szerinte a dráma képes a legtökéletesebben megmutatni mind a nyelv, mind pedig a beszéd normáit, a drámai nyelv tisztaságának megőrzése többszörösen fontos tényezőnek minősül. A drámának mint műnemnek meghatározó módon a színpadi előadási módja biztosítja a közönségre gyakorolt, mindenik más műnemnél erősebb hatását.³² Konkrétan megfogalmazódik nála, hogy a „nemzeti előszót a színésztől akarjuk legnagyobb hatással s így legnagyobb eredetiséggel hallani”³³, ami azt jelenti, hogy elgondolásában a leginkább nemzeti megszólalás lehetősége intézményi keretek között, a színészi játékokban jelenik meg, ezzel magyarázható az, hogy bírálatokban sokat foglalkozik a színészi beszéd minőségének problémájával.

Szerinte „emelkedett”-nek és „költői”-nek³⁴ kell lennie a drámai nyelvnek, ha a színészi beszéd nem tükrözi az illető művész teljes „áthatottságát”-t³⁵, akkor nem lesz képes a szerzői intencióknak

³¹ Uő., *Nemzeti Színházunk... i. m.*, 185.

³² „A dráma mind mély tárgyánál, mind mélyebb hatást tevő közvetlen előadási formájánál fogva a költészet minden nemei közt leginkább van erkölcsi hatással közönségére” (Uő., 186.)

³³ Uő., *Bulyovszkyné játékaról* = SALAMON 1907, II, 332–337., i. h.: 335.

³⁴ Uő., *Drámánk a Nemzeti Színházban* = SALAMON 1907, I, 269–290., i. h.: 285.

³⁵ „A színésznek nem a kiáltozástól kell várnia a hatást, hanem a saját áthatottságától” (Uő., *Schiller: Ármány... i. m.*, 400.)

megfelelni, tehát a színész tökéletes azonosulása a szerepével a jelentés megtalálásának egyetlen lehetőségeként jelenik meg Salamon elgondolásában.³⁶ Tehát a dráma sohasem könyvdráma, olvasott szöveg, hanem játszott műalkotás, így az értelmét nem az olvasásban, hanem a színészi játékban nyeri el. Ha a színészek nem tudják kellően beleélni magukat szerepükbe, annak az lesz a következménye, hogy: „nálunk mindig nagyon, de nagyon látszik, hogy csak be vannak *tanulva* a szavak. Egyik jele e betanultságnak, e lelketlen utánmondásnak épen az, hogy ha a színész oly nyugodtan várja a másik utolsó szavát”³⁷. Ennyiben Salamon természetességet követel a drámák előadásában, azonban „a közönséges, mindennapi magaviseletet és beszédmodot”³⁸ a színpadon hatástalannak és művészietlennek érzi, úgy gondolja, hogy ezeknek a megjelenése a magyar színpadokon a francia színművek és a népszínművek divatjának a negatív következménye, ő a hatást és az eszme kifejezésének lehetőségét „a magasabb stíli szaválástól, az eszményibb alakok előállításától” várja.³⁹ Nem utasítja el a mérsékelt patetikus hangnemet sem, habár jelzi, hogy ez önmagában nem rendelkezik esztétikai értékkel:

Egressy szokott pathosa tetőpontjáig emelkedett, a nélkül, hogy túlzásba csapott volna át. De a tele torokkal s erős mozdulatokkal nyilatkozó pathost még magában nem fogadjuk el művészet gyanánt.⁴⁰

³⁶ „...valódi művész csak az, kinek a szenvedélyek, érzelmek kifejezései annyira hatalmában állnak, hogy mindig és csálhatatlanul ugyanazon hatást teszik, melyre az író törekedett.” (Uő., *Obernyik Károly, Brankovics György* = SALAMON 1907, I, 261–268., i. h.: 268.)

³⁷ Uő., *Nemzeti Színházi heti szemle* = SALAMON 1907, I, 441–447., i. h.: 445. [kiemelés az eredetiben – Z. M.]

³⁸ Uő., *Schiller: Ármány... i. m.*, 398.

³⁹ Uő.

⁴⁰ Uő., *Obernyik... i. m.*, 267.

3. A dráma nyelve és a drámafordítások

A korban nagyon erős a hézagirodalom képzeete, minden műfajban hiánypótló műveket várnak. Míg Aranyék az eposz hiányáról és megírási lehetőségeiről gondolkoznak, Salamon a drámai irodalom fellendülését szorgalmazza – korábbi okfejtéséből most már tudjuk, hogy milyen irodalomszemléleti logika okán.⁴¹ Számos cikket jelentet meg a színházak intézménypolitikájának megfelelő útjairól, azokról a tényezőkről, amelyek megfelelő kereteket tudnak biztosítani a rossz irányba tartó drámai irodalomnak. A lesújtónak vélt helyzetből első lépésben fordítások által lehet szerinte kijutni,⁴² szorgalmazza jó fordítások készítését a világirodalom klasszikusaiból, elsősorban Shakespeare műveiből.⁴³ Míg azonban a Shakespeare-fordításokról úgy gondolja, hogy teljesen be tudnak épülni a magyar irodalomba,⁴⁴ a német és a francia drámai irodalom darabjai szerinte nem lehetnek olyan hatással a magyar közönségre, mint arra, amelyiknek a nyelvén íródtak, és amelynek a jellegzetességeit kifejezik,⁴⁵ és ezért óva inti a magyar drámaírókat az utánzásuktól:

⁴¹ „...nemzeti irodalmunk igen kevés megállható drámai művel dicsekszik” (Uő., *A színházi rendezők s azok legjelesbke* = SALAMON 1907, II, 18.)

⁴² „Színházunk és drámánk jelen állásában drámánk meg nem él fordított művek nélkül” (– m. – [SALAMON Ferenc], *Nemzeti Színház*, SzépirodF 1861. febr. 27., 17. sz., 269–271., (a továbbiakban: SALAMON 1861a), i. h.: 269.

⁴³ „...ha nemzeti drámánk a legvirágzóbb állapotban volna is, a világirodalom néhány legjelesbb műve épen oly figyelmet érdemelne, mint a hazai. Különösen Shak[e]spe[a]re műveit értem, melyeknek adatása sohasem fog kisebb-ségére, hanem csakhasznára válni a világ bármely nem angol színpadának is” (Uő., *A színházi rendezők... i. m.*, 18.)

⁴⁴ „Ha Shak[e]spe[a]re nyelvünkre valódi magyarsággal s hiven lesz lefordítva, azt csaknem épen úgy nevezhetjük kincsünknek, mintha Shak[e]spe[a]re magyar lett volna” (Uo.) A Shakespeare-életműnek ilyen kitüntetett pozícióba kerüléséhez valószínűleg az angol szerző körül kialakult kultusz is hozzájárult. L. erről bővebben: DÁVIDHÁZI Péter, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., Gondolat, 1989, főként 188–189.

⁴⁵ Hebbel *Judith és Holofernes* c. drámájáról írja: „Színpadunkon nem fogja soha azt a hatást tenni e mű, mint a szomszédainknál. Azon transcendens eszményiség, s azon csaknem allegorikai megtérítés, melyet e darabban látunk, nem tesz egyebet, mint a költő és saját népe némely szellemi tulajdonait s részben hiányait.” (SALAMON Ferenc, *Hebbel Judith és Holofernes* = SALAMON 1907, I, 340–348., i. h.: 347.)

Nem egy van, a miben a francia írókat élvezhetjük, de majd semmi a miben utánozhatjuk [...] Ohajtandó, hogy nagyobb mennyiségben fordíttassanak le a sikerültebb francia vígjátékok [...] de nem ohajtjuk az utánzást⁴⁶.

A francia műveket mintaként tekintő alkotói attitűd illegitimként való tételezéséhez explicit módon hozzájárult a mimézist leértékelő kritikai norma. Salamon mégis szorgalmazza az idegen nyelveken írt darabok fordításait, mert ezeknek a daraboknak a nagy részét magyarosítják⁴⁷ a fordítók. Ez egy, a korban jellegzetes eljárás, célja, hogy a magyarokra jellemző világképet tükrözve, a művek megfeleljenek az eszmekifejezés normájának. Valamely mű magyarosítása abban áll, hogy a lefordított művet magyar környezetbe helyezik, a szereplők neveit is magyar nevekre cserélik, mindezt azért, hogy ne érezze a néző nagyon idegennek a darabot. Az az igény, hogy az irodalmi művekben egy olyan világ képződjön meg, amely azáltal, hogy a nemzeti jellemet reprezentálja, ismerősként, „otthonosként” hat a nemzet minden tagja számára, Salamon kritikáinak következetesen visszatérő gondolata.⁴⁸

⁴⁶ SALAMON 1861a, 271.

⁴⁷ „A magyarosítás alatt nem kell érteni csupán fordítást. Tóth József a személy- és helyneveknek magyar nevet adott, némely viszonyokat angolból magyarrá változtatott, s a színhely nem Anglia valamely uri kastélya, hanem egy magyar főúr vidéki udvarháza, vagy, inkább kertje. Okkal-móddal megjárja az ily átdolgozás.” (SALAMON 1861e, 686.)

⁴⁸ Például 1860-ban egy kritikájában üdvözlí, hogy a francia közönség azt szereti, ha a szerzők olyan figurákat alkotnak meg, „kikben mintegy ismerősöket látunk, s kik közt bizalmasan, otthon érezzük magunkat.” (Uő., Beszélyek. *Irtá Emilia* = SALAMON 1889, II, 185–204., i. h.: 188.) A *Zord idő* kapcsán pozitívként jegyzi meg, hogy Kemény itt „[a]z eseményeket s szerepelt egyéneit a legbizodalmasabb közelségbe ügyeszkiz hozni hozzánk”. (Uő., *Br. Kemény Zsigmond: Zord idő* = SALAMON 1907, II, 456–489., i. h.: 464.) De ez nem csak a prózában fontos számára, a *Daliás idők* egyik pozitívkaként szintén ezt emeli ki: „a költemény alakjai s egész világa a legbizodalmasabb közelségbe hozatnak az olvasóhoz”. (Uő., *Daliás idők* = SALAMON 1889, I, 98–128., i. h.: 109.) Dramaturgiai dolgozataiban is találunk hasonló gondolatot: „meg van engedve a költőnek [...] hogy a kor némely jellemvonásait cnyhítse, s a mai fogalmakhoz idomítsa, nehogy a mostani közönség mcrőben idegennek találja magát a rég elműh világ szokásai közt”. (Uő., *A történeti hűség és Tóth Kálmán Dobó Katicája* = SALAMON 1907, II, 203–215., i. h.: 206–207.)

Ristori, olasz színésznő vendégszereplése kapcsán többek között a fordítás problémájáról is ír, mely szorosan összefügg a dráma nyelvének kérdésével, Salamon úgy gondolja, hogy:

Ha a tragédiára nézve csak a nyelv fontosságáról győződött meg Ristori, szereplésével nagy hasznot tett drámairodalmunknak! Azok, kik mindig azt feszegetik, miért ad Ristori többnyire olasz eredeti műveket, csak a nyelv szempontjából is megfejtetik a kérdést. Csak az eredeti művekben található az eszme és nyelv teljes összeolvadását...⁴⁹

Tehát csupán a nemzeti nyelven íródott drámában fejeződik ki a kívánt eszme, a fordítás ilyen szempontból problematikusként tételeződik Salamonnál. A színpadi műveknek olyan fordítását kívánja, amelyek magyarosak, mert a közvetlen előadásmód fel-nagyítja a nyelvi jellegzetességeket, valószínűleg ezért is válhat Salamon koncepciójában a dráma nyelve az egész magyar nyelv „mintaiskolájá”-vá.⁵⁰

4. „A színész a kivitelben már a teremtmény költővel vetélkedik”.⁵¹ *A színészi játék jelentősége Salamon rendszerében*

Salamon számára a dráma kevésbé írott, inkább szóbeli műnemenként tételeződik. Tehát a szóbeliséget mintegy a drámai létmód

⁴⁹ Uő., *Ristori játéka Alfieri és Silvio Pellico drámaiban* = SALAMON 1907, I, 428–440., i. h.: 439.

⁵⁰ „A színpad számára fordítani és írni bajos. Sehol sem követelünk több szabadságot, tősgyökeres magyarságot, erőt és izlést, mint itt, a hol az élőszó jobban kitünteti a nyelvbéli hibákat és szépségeket, mint a holt betűkben [...] színházunk a magyar nyelv szépségének mintaiskolájául hivatott” (– m. – [SALAMON Ferenc], *Nemzeti Színház, SzépirodF* 1861. márc. 20., 20. sz., 317–319., i. h.: 317.

⁵¹ Uő., *Ira Aldridge vendégszereplései* = SALAMON 1907, II, 98.

tényezőjének véli. Bírálatában sok esetben kitér a színészek teljesítményére, az előadás sikerültségére. Ezt akár következetes módszernek is nevezhetnénk, ha az új darabokról szóló írásaiban javarészt nem tekintene el ettől. Mikor valamely új darab első előadását vizsgálja, általában magára a műre koncentrál, bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy egyrészt az előadás apropóján beszél a műről, másrészt, ha nem is mondja ki, impliciten mindig benne van írásaiban, hogy a darabot előadhatósága szempontjából vizsgálja, az a fontos számára, hogy a szóban forgó mű hogyan hat a színpadon. Vannak esetek, bár nem nagy számban, mikor még az új darabok kapcsán is szót ejt erről, a mű bírálatában pozitívumként értékeli azt, ha egy mű érezhetően és jól sikerülten a színpadra íródott.⁵² Úgy gondolja, hogy a dráma valódi létmódja az előadás, azaz a színpadon kel életre a mű.⁵³ A cselekmény, a szavak hihetősége, a spontaneitás látszatára való törekvés fontos szerepet töltenek be az (egy Salamon által használt terminussal élve) *illúziókeltségben*, mely a drámák értékének egyik sarkalatos pontja nála.

A színművek kívánt szerkezeti és tematikai sajátosságai Salamonnál már nem a mű szövegszerűségének, hanem előadhatóságának függvényeként határozódnak meg. Az válik fontossá, hogy mi tud hatni a színpadon, ezzel együtt pedig a színészi játék szerepe is felértékelődik, sőt jelentéssé válik, minden szerepet, minden előadást interpretációként tételez. A színész ebben az

⁵² Szigligeti *A nőuralom* c. vígjátékának premierjéről pl. ezt írja: „A nőuralom végre érdekes helyzetek, változatos jelenetek közt foly le, s a fejlődés elejétől végig feszültségben tartja a figyelmet. Az előadás élénk, derült, s a szenvedély sok helyen meglepő hűséggel nyilatkozik.” (Uő., *Jelentés az 1862. évi... i. m.*, 251.)

⁵³ „A költészet itt nem egyszerű virág alakjában tűnik föl, mint a lírában, nem csipa rajzban, mint az elbeszélő nemből. A költészet színpadra vitelén nem kép vagy szobor többé, hanem, Byron szavait alkalmazván ide: Lélekzik, éled, mozdul, érez. A költészet, mely a lírában egyegy virág képében jelenik meg, lotusszá változik át, s saját regéinkben mint szomorufűz vagy madár szólal meg, a drámában mindig emberi alakot ölt. Valószínű tettei, természetű szavai, melyekben közvetlenül s mintegy úgy nyilatkoznak az érzelmeik, mintha épen azon percben születtek volna, – itt a színpadon a legmeghatóbbak.” (Uő., „Békesi” *Történeti dráma. Irta Gaizágo Salamon*, BH, 1856. júl. 5.)

elgondolásban a saját értelmezését mutatja meg játékában.⁵⁴ Ugyanakkor ez a szabadság nem korlátlan: „A színészeknek csak a *kivitel módjában* szabad eltérniök, de nem a *fölfogásban*”⁵⁵, mert a darabnak egyetlen értelmezését ismeri el helyesnek, és ez „a költő fölfogása”⁵⁶. Ez azt jelenti, hogy a szerző által kifejezni kívánt jelentést kell visszakeresnie, és nyújtania a színésznek, szabadsága pedig abban áll, hogy megválaszthatja, hogy ezt az értelmet miként tárja a közönség elé. Ez a színi alakításnak egy eléggé szigorú le szabályozását jelenthetné, ha „a költő fölfogása” fogalmát nem szabná nagyon tágra Salamon. Viszont elképzelésében hűek lehetünk a szerzői intenciókhoz akkor is, ha változtatunk a szövegen, vagy ha nem tartjuk magunkat szorosan a szerzői utasításokhoz:

Ristori a vallásosság kifejezésében *messzebb ment, mint mennyire Schiller utasításai egyenesen megkívánják*, ő a szerepnek egész szelleméhez és nem egyes külsőségeihez, szavaihoz ragaszkodott. Nemcsak *arcza és magatartása* hordá magán csaknem folyvást a poenitentia színét, hanem *külső jelvény*, egy övéből leérő hosszú arany lánczon mindig ott függött a kis kereszt, melyet szereplése azon helyein, hol lelki erőre volt szüksége, hévvel szorított kebléhez. Midőn a harmadik felvonásban, az Erzsébettel folytatott párbeszédben, térdre borúl vetélytársnője előtt, a keresztet szorítja kebléhez. E letérdelés ellenállhatatlanul ragadta el a közönséget.⁵⁷

A színész teremtmény szabadságának három faktora is megjelenik itt: a mimika, a gesztusok és a kellékek – ezek nem szabályozhatóak le teljes mértékben, ugyanakkor jelentéssel bíró tényezők,

⁵⁴ „Egressy úr érti a művet és mindenestre játékával sokat *megmagyaráz*”. (Uő., *Nemzeti színházi heti szemle* = SALAMON 1907, I, 158–167., i. h.: 163.) [kiemelések az eredetiben – Z. M.]

⁵⁵ Uő., *Ira Aldridge... i. m.*, 101. [kiemelések az eredetiben – Z. M.]

⁵⁶ Uő., 100.

⁵⁷ Uő., *Ristori mint Stuart Mária* = SALAMON 1907, I, 404–415., i. h.: 411. [kiemelések tőlem – Z. M.]

minden előadás alkalmával új, aktuális értelmezését nyújtják a műnek, ezenkívül fontos feladatuk, hogy a nemzetre vonatkozó jelentéseket is hordozzanak.⁵⁸ Nemzeti jelentéseket kell közvetítenie, amint már említettem, a dráma nyelvének is. Szövegileg is magyarosnak kell lennie,⁵⁹ és a színészi előadásban is ilyenként kell hangzania.

Elgondolása szerint az előadásban a szövegen kívüli tényezőknek mind a belsőt, a lelket kell tükrözniük.⁶⁰ Azon elemeknek pedig, melyek nem segítik elő a szereplők érzelmeinek megjelenítését, nem tulajdonít létjogosultságot. Akkor, amikor színre kerül egy darab, a színész, játékaival, szerepének globális értelmezését nyújtja, ehhez viszonyítva Salamon számára a szövegűség és az utasítások pontos követése „külsőség”-ként hat.⁶¹ Jogtalan azonban változtatni a művön akkor, ha az nem egy eszme kifejezéséhez vezet, hanem a külsőségek kihangsúlyozásába torkollik. Egy ilyen jelenetért ír maró kritikát Egressy Gáborról a Bánk alakításában eszközölt változtatása miatt, melyet Salamon nem éppen szerencsésnek ítélt:

Még csak bensőséget sem tapasztaltunk; ezt külsőségekkel, kiáltozással, erőszakos mozdulatokkal helyettesítette Egressy, s mikor végre elmegy, a helyett, hogy Katona József

⁵⁸ „A mi a színészetben a mozdulatokat, magatartást illeti is, kétségtelen, hogy vannak általános érvényű kifejezésmódok különösen az. Indulatok és szenvedélyek végleteiben; de vannak e részben is nemzeti sajátosságok. A nemzeti vérmérséklet, akaratérő, érzelmi fok, szóval a nemzeti jellem kifejeződik a magatartásban, mozdulatokban is, s ezt híven ábrázolja a nemzeti színészet.” (Uő., *Bulyovszkyné... i. m.*, 336.)

⁵⁹ Salamon ezt a normát még a más nyelvből fordított darabok esetében is fönntartja: „a fordításon nem szabad feltűnnie az idegen nyelv szójárásainak”. (Uő., *Shak[e]spe[a]re: Tévedések vigjátéka* = SALAMON 1907, II, 323–331., i. h.: 326.)

⁶⁰ „A szép hang és szép külső szükségesek ugyan, mint segédeszközök; de csak a belső, az érzelmek, szenvedélyek és a képzelet megtestesítésére és kifejezésére.” (Uő., *Fáncsy Ilka és ifj. Lendvai Márton játéka Shak[e]spe[a]re Romeo és Juliájában* = SALAMON 1907, I, 168–176., i. h.: 172.)

⁶¹ Megfigyelhető, hogy Salamon bevonja a dráma jelentésébe a díszlet és a kellékek által hordozott jelentéseket is, meghatározó fontosságúnak látja a rendező munkáját, melyről a már idézett *A színházi rendezők s azok legjelesbiki* című 1857-es tanulmányában bővebben ír. L. 40. lábj.

utasítását követné, kinek képzelete szerint Bánk *elvánszorog*, Egressy Bánkja a földhöz veri magát.”⁶²

A „bensőség” meglétének a követelménye Salamonnál azt jelenti, hogy a közönség számára hihető legyen az, hogy a színpadon lévő személy valóban átéli az eljátszani kívánt érzelmeket, legyen őszinte, természetes, egyszerű.⁶³

A darabnak ez a fajta átélése csak akkor lehetséges, ha magának a műnek a szövege ezt lehetővé teszi,⁶⁴ rossz darabból a jó színészi teljesítmény sem hozhat ki jó előadást, bár javíthat rajta. Salamon a mű és a színészek játékának egységeként látja az értelmet és az értéket megragadhatónak. E két tényező kölcsönös függősége azt is lehetővé teszi, hogy egy rossz darab megítélésén javítson a jól sikerült színrevitel: „*Prielle Kornélia* szép, finom és eszményítő játékával szerepe bántó valószínűtlenségét sokat enyhítette”⁶⁵. A színésznő játékát irodalomfogalmának egyik alapterminusával, az *eszme* fogalmával jellemezte Salamon, ami annyit tesz, hogy a költővel való „munkatársi” viszonyában a színészi játék is esztétikai értéket létrehozó tevékenységnek, alkotásnak minősül.⁶⁶

Az, hogy a mű és az előadás együtt képes csak eszmét kifejezni, azt jelenti, hogy az írott műként elgondolt dráma hézagosként, hiányosként határozódik meg, hiszen nem látszik közvetlenül benne az a mélyszerkezet, amely a műnek mindenkor a sajátja.⁶⁷

⁶² Uő., *A Nemzeti Színház megnyitása* = SALAMON 1907, II, 267–278., i. h.: 276. [kiemelés az eredetiben – Z. M.]

⁶³ „A valódi költőt, valamint a valódi művészt az különbözteti meg, hogy benne minden kifejezés őszinte és természetes” (Uő., *Fáncsy Ilka...* i. m., 173.)

⁶⁴ „...áll a színészről, hogy csak akkor teremthet, midőn a költő bőven nyújtja az anyagot a teremtéshez, hogy abból egészet alkothasson” (Uő., *Ristori játéka...* i. m., 433.)

⁶⁵ Uő., *Prielle Kornélia a nemzeti színpadon* = SALAMON 1907, II, 35–40., i. h.: 35.

⁶⁶ „A színész a kivételben már a teremtő köhővel vetélkedik”. (Uő., *Ira Aldridge...* i. m., 98.) [kiemelés az eredetiben – Z. M.]

⁶⁷ „Neki [a színésznek] nemcsak azt kell elszavalnia, mi tiszta szavakban van papírra téve, hanem elő kell tükröznie a sok költői szimbólumok gyanánt szolgáló szavak alatt lappangó mélyebb jelentéseket – neki úgyis szólva, inkább mint másnak, a sorok közt is kell olvasni tudnia. E sorok közt rejlik értelem

Expliciten megjelenik nála, hogy a drámát „előadásra s nem olvasás végett írják”⁶⁸, tehát maga a szerző is számol művének műfaji következményeivel, azzal, hogy a szövegnek minden előadáson más-más értelmezése születik, melyeknek bár lényegükben – a szerzői szándékoltság okán – ugyanazoknak kell lenniük, az eltérések szükségszerűek; ezek a különbségek még termékenyekké is válhatnak, amennyiben a mű olyan aspektusára hívják fel a figyelmet, amelyet a szerző maga sem vett addig észre.⁶⁹ Az említett mélyszerkezet hiánya azt is jelenti, hogy a dráma hézagosan képes csak közvetíteni a szerző által tulajdonított jelentést. Ezek a hézagok határozzák meg Salamon szerint a hiteles értelmezések skáláját. Tehát a szerzői koncepcióhoz való ragaszkodás Salamonnál nem feltétlenül a szerző által tudatosan megfogalmazott, explicitté tett jelentést takar, hanem egy keretet, amely elmozdulhat, mivel tartalmazza azt, amire a szerző nem gondolt, de koncepciója okán *gondolhatott volna*.

Mivel a színészek munkája interpretációként tétéleződik, nem meglepő, hogy velük szemben is hasonló elvárásokat támaszt Salamon, mint amilyeneket a kritikusokkal szemben megfogalmaz, és hogy bizonyos szempontból párhuzamot von a két hivatás között.⁷⁰ A Salamon által felállított színész-kritikus, valamint színész-szerző párhuzamok nyilvánvalóvá teszik, hogy kritikusunk miért gondolja úgy, hogy a színésznek nem elég a tehetsége ahhoz, hogy hitelesen tudjon játszani. Bár nála is a tehetség az elsőrendű szempont,⁷¹ a színész műveltsége és gyakorlottsága

a jó drámákban mindenütt ott van s leginkább az átmeneteknél [...] Itt a színésznek játékaival kell készítenie hidat. Az első érzelem utóérzégsciből természetesen kell átmennie a rákövetkezőbe – s nem hagynia hézagot a szövegben.” (Uő., *Bulyovszkyné mint Gauthier Margit* = SALAMON 1907, I, 361–369, itt: 365–366.) | kiemlések tőlem – Z. M. |

⁶⁸ SALAMON 1861e, 686.

⁶⁹ „A teremtő erővel bíró színész teljesebb világításban állíthatja elő a költő gondolatját, némely gyengéscit eltakarhatja, fényes oldalait jobban föltűnetheti, sőt oly dolgokat mutathat, melyek egyes részletekben a költőt is kellemesen lepik meg” (Uő., *Ristori játéka...* i. m., 433–434.)

⁷⁰ Salamon szerint a színésznek „[a] fölfogásban ugyanazon magasságon kell állnia, mint a legkitűnőbb műtésznek”. (Uő., *Ira Aldridge...* i. m., 97.)

⁷¹ „A művészeti tehetséget a tanulmányi akarat és tanulmány-képesség dönti el [...] A művészetben gyakran gyümölcstelen a tanulmány, ha hozzá a képesség hiányzik”. (Uő., *Bulyovszkyné mint...* i. m., 364.)

elengedhetetlen feltétele annak, hogy a színpadon jó előadást produkáljon. A színész műveltsége nemcsak a darab megértésében és helyes megjelenítésében fontos, hanem abban is, hogy képes legyen felismerni a rossz darabokat, amelyekre nem érdemes sok energiát pazarolni, mert, mivel eleve rosszak, jó előadás nem hozható ki belőlük.⁷²

A jó előadás feltétele tehát a jó darab, ismertetőjegye pedig a hatás. Habár nem ismeri el a nézőtéri tetszésnyilatkozatokat egyedüli értékmérőként, bizonyító értéket azért tulajdonít nekik.⁷³ Megkülönbözteti a „mesterkelt tetszésnyilatkozatokat” az olyanoktól, „melyek önkénytelenül törnek ki”, és csupán ez utóbbiakat tekinti hiteleseknek, legfőképpen azért, mert szerinte ezek a „közönség legműveltebb osztálya”-nak véleményét képviselik.⁷⁴ A kevésbé művelt közönség ezen elgondolás szerint nem tudja megkülönböztetni a jó előadást a rossztól, ezért a publikumnak ezt a részét nem szabad figyelembe venni akkor, mikor egy sikerületlen színrehozatalt megdicsér. A jó előadások esetén viszont azért lehet bizonyító értékű még a műveletlenebb közönség elismerése is, mert „[a] valódi művész azzal különbözteti meg magát, hogy a közönség egészen hatalmában van, hogy érzelmnyilatkozatainak mindegyike hasonló érzelmeket támaszt a nézőben és hallgatóban – úgyszólván azt teszi a közönséggel ami neki tetszik”⁷⁵. A tehetséges színész Salamon szerint el kell feledtesse a nézővel, hogy ő néző, és hogy színházban van, és hogy ami a szemei előtt játszódik, az egy előadás, és nem a valóság. Ezért vár ő spontaneitást, természetességet a színpadon.

Salamon esztétikumfogalmának egyik alapkategóriája a valószínűség, a valóság megjelenítésében azonban, az eszme minél

⁷² „Azon pasquillban, melynek *Rászedtek a komédiások* címet adott, mely szelentelensége miatt a bohózat színvonaláigsem bír emelkedni, színészeink szokottnál nagyobb buzgalommal játsztak [...] Azonban buzgalmuk egy ily darabban az ő irodalmi műveltségükre is árnyat vetett.” (Uő., *Szerdahelyi Kálmán: Rászedtek a komédiások* = SALAMON 1907, I, 314–324., itt: 323.)

⁷³ „A művész valódiságát nem a tapsok határozzák ugyan, – de vannak tapsok, melyek azt kétségtelenül bizonyítják.” (Uő., *Bulyovszkyné mint... i. m.*, 363.)

⁷⁴ Uo.

⁷⁶ Uo.

tökéletesebb kifejezése érdekében, megenged bizonyos módosításokat. Nincs ez másként a dramaturgiai normái esetében sem; az előbbieken felsorolt elvárásai sem abszolút értékűek, bizonyos gondolatok, érzelmek hangsúlyozása céljából megengedi a túlzó játékot, és nem gondolja, hogy ez a kifejezni kívánt értelem rovására menne.⁷⁶

Salamonnál tehát a dráma a „vallásos jellemű”⁷⁷ eposz funkcióinak hordozójaként gondolódik el, efelől válnak értelmezhetővé Salamonnak olyan típusú megállapításai, hogy a színház „nyelvünk, a stil, a szellem, a valódi költészet s az izlés temploma”⁷⁸.

⁷⁶ Berzsenyi játékaról írja, hogy: „Nem játszott ugyan túlzás nélkül, – a mi az érzelmek kifejezését illeti, de a túlzást nem nevezhetjük torzításnak.” (Uő., *Prielle Kornélia... i. m.*, 35.)

⁷⁷ Uő., *Buda halála... i. m.*, 156.

⁷⁸ Uő., *Szigligeti Ede: Pál fordulása* = SALAMON 1907, I, 238–249., i. h.: 249.

„...A JELEN ÉS JÖVŐ HASZNÁRA VISSZATÜKRÖZTETVE”. MILLENNIUMI KIÁLLÍTÁS ÉS A LÁTVÁNY RETORIKÁJA

A *Századok* folyóirat történészdiskurzusainak egyikét idézve alakult e szöveg címadása. A dolgozat szövege azzal kísérletezik, hogy a 19. század végén (is) észlelhető nemzeti narratívá(k) működését egy ünnep(lés)i alkalom példái felől vegye szemügyre.

Az 1896-os millenniumi megemlékezésekkel egybekötött kiállítás aspektusaira figyelve, a kiállítás megtervezésének és az ünnepelés egyéb, a látványra alapozó momentumainak, részeinek megtervezését, funkcióját és a nemzetihez mint narratívához való viszonyát értelmezi. Ebbe az értelmezésbe íródik az irodalom és a nem irodalom területeinek egymáshoz való viszonya, az irodalom nem irodalmi közegben történő, jelen esetben politikai célokat is szolgáló használata.

Olyan kérdések vetődnek föl akaratlanul is, hogy az ünnepelés mire vagy kire irányul, az „ünnepelt” milyen identitással rendelkezik. Ki ünnepel, mi a szerepe az ünnepelésnek. Ez utóbbi kérdést már a cím is előre vetíti, ugyanis a jelen és jövő hasznára történő ünnepelés egy olyan múltat implikál, melyről alapvetően fejlődés-történetileg, lineárisan gondolkodnak, s mely visszatükröztethető.

Az ünnepelés mottója – *Emlékezzünk régiekről!*¹ – a Magyar Történelmi Társulat címerének jelmondata is egyben. Ez a jelmondat keretezi az eseményt, s azt történelmiként tünteti föl.

A történelemről tudományként az 1870-es évektől tesznek említést. Ekkor jönnek létre rendszerének alappillérei, intézménye

¹ A *Pesti Napló* cikkírója szerint Farkas András híres énekének kezdete ez. Vö. *Pesti Napló*, 1896. jan. 9., 8. sz., 5.

(MTA-történelmi osztály, MTT, EME, vidéki egyletek stb.), fóruma (*Századok*, Történelmi Congressus). Kiterjeszti hatókörét egyéb területekre is, s magát olyan tudományként határozza meg, mely

...a századok nemzedékeit egymással kapcsolatba hozva, ezeknek anyagi és szellemi, társadalmi és politikai életét összekötve, a multat a jelenkor ismeretére juttatva, s az elmúlt korok munkásságainak eredményeit a jelen és a jövő hasznára visszatükröztetve alkotja meg tulajdonképpen a nemzetet és hirdeti annak dicsőségét, és tanúsítja, hogy nemzetünk nem rothadt, nem csenevészett tagja még a nemzetek nagy családjának.²

A kiállítás és az ünneplés idejének kijelölése közötti összefüggés feltárása, annak körülményei éppen a történelem kapcsán lesznek forrásértékűek e dolgozat számára. Például 1891-ben a *Századok* hasábjain a honfoglalás idejéről vitatkoznak:

...történetíróink fáradhatatlan buzgósággal igyekeznek e kérdést, melynél a haza története oly időbe lenyúlik, hol a költött események a valóban megtörténtektől alig választ-hatók el, és kijelenti, hogy egy történetíró sem fogja akarni a nemzetet egy bizonyos évszám elfogadására reákényszeríteni, és még sem ütközik meg azon, hogy még ma is a nemzet legfogékonyabb részének, az ifjúságnak, kezébe adott könyvekben még az évszak is ki van tüntetve, melyen Árpád elindul új hazát keresni, apodiktice, hol ez, hol az az évszám van a honfoglalásra kitűzve és többnyire már ezer évvel túlhaladott évszámok is szerepelnek.³

Míg Salamon Ferenc 898-at, addig egy bizonyos Csuday úr 899-et javasolja, egyúttal az iskolai tankönyvek korrigálását is. A cikkíró Lakits Ferenc azonban megállapítja, hogy „nem annyira az év, a nap és az esemény, mint az eszme megünneplésének idejében

² Horváth Mihály beszéde az MTT alakuló ülésén, I. Századok, 1967/1, 10.

³ LAKITS Ferenc, *A millennium kérdéséhez* = Századok, 1891, 679.

állapodtak meg.⁴ Végül törvényhatározat⁵ szentesíti az ünneplést. Ez a törvényhatározat erősíti meg vagy írja fölül a megemlékezés történelmi hitelességét (vagy annak kételyét) olyan jogszabályként, mely a létezőként mutatkozó magyar állam hivatalos álláspontját tükrözi. Nemcsak az ünnepség idejét, az ezredéves kiállítás funkcionalitását, hanem a magyar államot is legitimálja ez a gesztus. Nem részletezem tovább ezt a gondolatmenetet, hanem rátérek a kiállításra, melyet tehát a törvényhatározat írt elő. Julianne Brandt megjegyzésére utalnék e ponton, miszerint hiányzik a millennium – mint történeti ünnep – előzménye, például nem ülik meg a 900 éves honfoglalást, tehát a millennium ünneplése 1896-ban egy ún. feltalált hagyomány, alkalom ezer év civilizatórikus fejlődésének mérlegelésére, a nemzet történelmi képének tömeghatású rendezésére.⁶

A millenniumi, az ezeréves nemzeti léttel kapcsolatos események a nemzet (ön)megmutatásának alkalmai. A gondosan megtervezett alkalmak erőteljesen konstruktív módon jelenítik meg, reprezentálják a nemzetet értékeiben, szimbólumaiban, sztereotípiáiban, s érvelnek amellett, hogy vannak nemzeti értékek, sőt ezek ki is állíthatók. Ezért a Látás a befogadás médiuma, mely eleve másként működik, mint a nyelv, a beszéd. Képekkel találkozik az ünneplő, azoknak lesz kiszolgáltatott, másodlagossá válik a verbális kommunikáció, amely viszont illeszkedik ehhez az illusztratív kifejezőmóddhoz (innen a retorizáltság, a meggyőzés elve). Az elkápráztatás, a mindennapi létből való kizökkenés teremti ezt az ünnepi viselkedésformát.

⁴ *Uo.*

⁵ Az 1892. évi II. törvénycikk 1895-öt jelöli meg az évforduló ünneplésének évéül, de a modellként szolgáló világkiállítások teljesítményéhez hasonló magyar kiállításra nem alakulhatott ki 1895-re a megfelelő helyzet, ezért a kormány kezdeményezésére 1893-ban módosítottak az időpontra s 1896-ot jelölték meg, érdekesen nem a kiállítás miatt, hanem mert az a millennium éve lesz. Lásd erről bővebben *Az ezredév*, szerk. TARR László, Bp., Magvető, 1979.

⁶ BRANDT, Julianne, *A történelmi emlékezet konstrukciója felekezeti perspektívában = Ünnep – hétköznapi – emlékezet*, szerk. PÁSZTOR Cecília, Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2002 (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 14.) 87–103.

Kiállítás alatt több minden érthető az ezredévi ünnepen. Egyértelmű, hogy a millenniumi kiállítás a szó szoros értelmében tárja látogatói elé a (magyar nemzet) értékeit, ilyenként központi mozzanatát képezi a megemlékezésnek. Viszont az ünnepség idő- és térbeli kiterjesztettsége révén többértelművé teszi ezt a kifejezést. Ez a kiállítás nem korlátozható csupán a fővárosi Városligetben megtekinthető értékekre, hanem Pest ez alkalomra történő kiállítására, azaz, a modernné váló városközpont hangsúlyozására is kiterjeszthető, a török időket, a múltat idéző, korhűen megépített Ós-Budavára („csodálattal nézi ezt a mai kor fia és a káprázatban összefolyik előtte a múlt a jelennel amabból, hogy lelkesedést, ebből, hogy erőt merítsen a jövőhöz”⁷) vagy éppen a vidéki, periferikus ünnepségek mellett.

Éppen Budapest székesfőváros kiállítása lesz mozgatórugója az ezredéves ünneplés elnapolásának. Az ünnepség megrendezésekor, mivel mintaként elsősorban a korábbi világkiállítások szolgálnak (szintén előzménye lehetett Magyarországon az 1885-ös országos kiállítás, melyet később kerületi, munka- és szakkiállítások követtek, viszont ilyen jellegű, mint a millenniumi, nem volt), felméri a hiányosságokat, s kéri a megemlékezés idejének elhalasztását. Befejezetlen a csatornázás, az árucsarnok, a Dunahidak, az országház, nem rendelkeznek „képtárpalotával”, megfelelő könyvtárakkal stb. Ezek a magyarság versenyképességének függvényei. A versenyképesség gondolatából származik az a törekvés, amely szerint párizsi mintára képzelik el a városrendezést, az Andrássy utat a Boulevard St. Michelként vagy a Champs Élysées-ként látják, melynek mindenképp egy, a Concorde térhez hasonló térben kell torkollnia, diadalívben. Ezért tervezik ide, majd állítják fel később a millenniumi emlékművet⁸ a civilizációs fejlődés és polgárosodás alappilléréként.

Vagyis, egy a nemzetin kívüli szempont meghatározó jelleggel bír a nemzet saját belső létét tekintve. Ennek az a magyarázata,

⁷ *Millenniumi Kalauz*, szerk. IZSÁK Jenő, BOROSS Vilmos, Bp., Székely, 1896, 13.

⁸ Vö. GERŐ András, *Magyar polgárosodás*, Bp., Atlantisz, 1993, 343–377.; *Budapest, 1896. A város egy éve*, szerk. GERŐ András, Bp., Budapest Negyed Alapítvány, 1996.

hogy a nemzetek egymást analóg közösségekként képzelik el. A nemzetben-lét olyan európai fogalom, eszme, amely a közösségek számára minta, de mérce is egyben, illetve ok vagy feltétel a közösség nemzetként való megmutatkozására, ezzel együtt pedig a nemzeti közösségek versengésére.

Előzményeket keresve a ki-állítással érvelő ünneplési módra, magyar vonatkozásban az írói kultusz ünnepeit (az 1859-es Kazinczy-ünnepeket, a jubileumi alkalmakat (pl. az 1894-es Jókai-jubileum) lehetne ide sorolni. Ezen ünnepek részint kultikus beállítódásuk, részint az ünnepelt figura megidézésének (itt az ünnepelt műveinek, képi megjelenítéseinek – szobrok, festmények, élőképek és szakralizált szövegek – elsődlegességére gondolok), illetve az ünneplők megjelenésének (magyar/díszruha), gesztusainak mikéntjével erőteljesen vizuálisak, de reprezentatívak is egyben. (Másodlagos utalásrendszert vélhetünk felfedezni mögöttük, például a nemzeti egység ünnepévé válik a Kazinczy-ünnepség, vagy Jókai a nemzet írójaként mutatkozik meg.) Ugyanakkor megállapítható, hogy ezeken az ún. irodalmi ünnepeken a politikum is előtérbe kerül, éppen a „nemzeti” narratívához való kapcsolódás folytán.

Ha a kiállítás alatt a nemzeti különböző módon történő megmutatását, reprezentálását⁹, egyben megkonstruálását, tükröztetését értjük, akkor nem hagyhatjuk szó nélkül azokat a díszmeneteket, melyek a kiállításhoz vagy éppen a koronához vezetnek az ünneplőket.

A Lánchíd-tértől kezdve az Albrecht-út mind a két oldalán póznákra feszített drótokon ezer és ezer színes lampion függött s az út baloldalán levő várfalat zöld levelekből ké-

⁹ A megkonstruáltságot, gondos tervezettséget erősíti, hogy évekkel korábban elkezdődik a készülődés, a napilapok folyamatosan tudósítanak azok előmeneteléről, a programról, de például arról is, hogy egyrészt vitatkoznak a magyar ruha viselésén, másrészt pedig az 1896. április 30-i *Pesti Napló* esti kiadása közli, hogy milyen díszben jelenjenek meg a férfiak és hölgyek a májusi budapesti ünnepeken. Mivel reprezentálásról van szó, semmiképp sem a valósággal érintkezünk, hanem annak megalkotott, konvertált, azaz ugyanakkor értelmezett változatával s ez mindenképp elfogultsággal jár az ünnepséget tervezők, de az ünneplők részéről is.

szített óriás koszorúk fődtek.¹⁰ [A házak szőnyegekkel, zászlókkal díszítették.]

A látványosság kezdődik. A bevezető képsorozat egész raj magánfogat és bérkocsi, magyar díszruhás, frakkos, uniformisos, taláros urakkal és gazdag reggeli látogató toalettbe öltözött, szépséges asszonnyal. [...] Ugy is kellett, hogy az arcok is ragyogjanak, amikor ragyogás körülöttük a világ [...] mindenben gyönyörködjenek és semmit el ne szalasszanak. A tér közepén a bíbor sátor¹¹, suhogó bársony falaival, amelyeket nehéz buja redőkbe fogtak arany zsinórok. A sátoroszlopok végén arany strucc-toll-dísz, s az oszlopok fölött pikkelyes boltos tető, ormán a szent korona mása. A hullámos mennyezet alatt, végig a rengeteg sátron, lábatrejtő kövér szőnyeg, a szőnyegen bársonyos, aranyos karosszékek. A sátor körül hullámnzó tüneményes tenger. A színek ünneplőre gyűltek, s a teméntelen sok színt harmóniába keveré az arany. Mindenfelé ez a megörökített verőfény, ez a testté lett sugárcsomó, amely magához csábígtatta az æther szabadságában rezgő testvéreit [...]"¹²

Június 8-án kerül sor a korona ünneplésére. A középkori, ősi korona szintén bizonyítéka Magyarország ezeréves fennállásának, melyet államjogi ünnepként tart számon Kőváry László erdélyi történész. Az ő leírásából¹³ értesülhetünk például arról, hogy hogyan történt a korona meghordozása a királyi palota, a koronázási templom és az országház között. Azért is érdekes ez a díszmenet, mivel emlékeztet a 17. századi, hagyományos (18. századi vitézi és nemesi) főúri gyászszerzartartásra, melynek mikro-történelmi elemzését Szabó Péter végezte el *A végtiszesség*.

¹⁰ Pesti Napló, 1896. május 3., 22. sz., 3.

¹¹ A kiállítás kapuinál felállított sátrak a nomád életmódra emlékeztethetnek, de szent hely, a templom ősi megjelenésére is utalhatnak. A szakrális térbe kerítik a látogatót, s csakis itt jelenhet meg a megidézett istenség. Vö. CHIEVALIER-GHEERBRANT, *Dictionar de simboluri*, București, ed. Artemis, 1994, 375-377.

¹² Pesti Napló, uo.

¹³ KŐVÁRY László, *A millennium lefolyásának története s a millenáris emlékek alkotások*, Bp., Athenacum, 1897.

A főúri gyászszertartás mint látvány című munkájában¹⁴. Szabó a vezekényi ütközetben, 1652-ben elhunyt négy Esterházy fivér reprezentatívnak minősülő temetési ceremóniája megrendezett voltára világít rá, grafikai ábrázolások alapján azonosítja a résztvevőket, azok felvonulási sorrendjét, idejét, helyét. Állíthatjuk, hogy a koronát hordozó díszmenet követi azt a szertartásrendet, amelyet a temetési ceremóniákból örökölhettek, de különbözőségüknél fogva természetesen át is minősíti azt. Díszkocsin érkeznek a kormányhivatali tisztségeket is viselő arisztokraták, Bánffy Dezső miniszterelnök, Vasary Kolos hercegprímás, két sorban az alabárdos koronaőrök, majd a hat ló húzta, üveges – tehát messzire látható – díszhintón viszik a koronát, országalmát, jogart és palástot. Ez utóbbi mozzanat a halotti koporsót vivő hintónak, vagy később a „mozgó” castrum dolorisoknak feleltethető meg, csak itt nem a holttest bemutatásáról, hanem másféle reprezentációról van szó, mely a szertartást, tágabban az ezredéves ünnepelés jogosultságát igazolja. Az ezután érkező díszhintókat honvédhuszárok kísérik a templomig, ahol megtörténik az „entrée”, azaz tizennégy érsek és püspök, harangok és orgonaszó köszönti az érkező koronát. Az ifjúság és a királyi ház elvonulása után a szélesebb közönség is megsejmelheti az oltárra helyezett ereklyét.

Szintén érintkezik az idézett ceremóniával a díszbandérium elvonulása a király és királyné előtt. A korona-ünnepség mellett ez a felvonulás képezi az ünnepség fénypontját.

A bandérium előhírnökei hat vörös nadrágos, zöld tógás herold. Perczel belügyminiszter a vezető, kezében buzogány, melyet a király előtt háromszor megemel (hasonlóan a temetési menetet vezető ceremóniamesterhez). A rendőrök után a bandérium tagjai hierarchikus sorrendben vonulnak, őket követik a zászlóvivők, négyes fogatú díszkocsin az egyházi előljárók, más díszkocsikon a miniszterek, arisztokraták. Az ország díszkocsiján Szilágyi Dezső, a képviselőház elnöke érkezik:

¹⁴ I. SZABÓ Péter, *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*, Bp., Magvető, 1989.

...a négy lovon pompás szerszám csillogott, gyönggyel bevont varkocsu, kaczagányos huszárok vezették a lovakat, ilyenek kísérték jobbról, balról a kocsit, a lovászok kis pajzsot hordtak az ország címerével¹⁵.

A hírlapi és egyéb tudósítások Erzsébet királyné megjelenésére, öltözetére is figyelnek. Külön vizsgálódás tárgya a királyi család és az ünneplők / „magyarok” viszonya, az idegen uralkodó-házaspár sajátjáté tétele, a „magyarok királya”-ként való kezelése. Erzsébet általában fekete vagy magyaros díszruhát hord, mindez a felvonulók csodálatát váltja ki, mely csodálatot tetéz a királynő egy korábbi gesztusa Deák Ferenc temetésekor. A szakirodalomban, más vonatkozásban a magyar közösség demonstratív magatartásához sorolják a nemzet nagyjainak (Vörösmartynak, Széchenyinek, az öngyilkos Teleki Lászlónak, Batthyány Lajosnak, Deák Ferencnek, Kossuth Lajosnak) barokkos, majd eklektikus pompával zajló temetését¹⁶, mely alkalmat szolgált az összegyűlésre, a halott által képviselt eszmékkel való azonosulásra. De félelmet okozott az uralkodónak, aki Kossuth¹⁷ halálakor (1894), amikor hisztérikus gyászhangulat uralkodott az országban e hírre, megtiltotta a nemzeti gyászt. Ezek a temetések másrészt szintén mintái lehettek a millenniumi ünnepségek mozzanatainak.

Visszatérve a millenniumi kiállításra, a „régiekről” való emlékezés nemcsak a honfoglaló közösségről szólhat, hanem a későbbi magyarokról is – folyamatosan, az ünneplés idejéig. Így válhat e megemlékezés a nemzeti közösségről való emlékezéssé.

A kiállításon nem pusztán történelmi a megemlékezés, mivel két főcsoportban állítanak ki. A kiállítás célja, hogy „egyrészt a

¹⁵ KÖVÁRY, i. m., 112.

¹⁶ L. erről bővebben: LAKNER Judit, *Halál a századfordulón*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1993.

¹⁷ Lakner szerint Batthyány temetése a helyreállított alkotmányosság ünnepe, a Kossuthé a (ceremoníamester szervezésében) nemzet-, a Deáké (a kormánypárt szervezésében) a dualizmus apoteózisa, az utóbbi „elsíratásánál” Erzsébet királynő is ott térdelt a ravatal mellett.

nemzet múltját (történelmi kiállítás¹⁸), másrészt a mai szellemi és anyagi *erejét* (jelenkori kiállítás¹⁹) mutassa be a hazai és külföldi közönségnek”²⁰. Ha szemügyre vesszük a csoportok beosztását és alcsoportokra tagolódását, szembetűnik az élet terének és az emberi foglalatosságoknak differenciálódása, a technicizálódás, a változás. A kiállítás átfogó jellegű. Arról van szó tehát, hogy a múlt értéktelítettsége folytán/mellett a jelen is hasonló értékek produkálására képes, melyek maradandóak, a jövő biztosítékai.

Az emlékezés technicizált jellege nemcsak a kiállítás létrehozásában nyilvánul meg. A látványkeltés eszköze lesz. Például Godard pányvás léggömbje, a különböző panorámák, körképek, a Fesztyé, Dante-pokla (legnagyobb, optikai mesterfogás), a Plasticon képei (pl. Erzsébet királyné Deák ravatalánál, a sixtini madonna stb.), a kivilágított épületek (a villamosság változást hozó ereje), animatograf-reklám (élő jelenet mozgásban való reprodukálása), az illuminált kiállítás mind a varázsigézet, hatás-keltés és kápráztatás eszközei²¹.

A millenniumi ünnepségen, a kiállításon a látvány retorikájára hagyatkozó (ön)megjelenítések mellett olyan narratív szövegek is helyet kapnak, mint Beöthy Zsolt „kistükre” és irodalomtörténeti vállalkozása. Dávidházi Péter megállapítja, hogy az irodalomtörténet műfaja „a reprezentatív közösségi eredetmonda

¹⁸ Történelmi okmányok, régi eszközök, iparművészeti és történelmi emlékek, művészeti alkotások az egyházi életből, a közszelem és magánélet, valamint a hadviselés területéről.

¹⁹ Húsz csoportra oszlott, a kulturális értékek mellett láthatóak voltak a kereskedelem, mezőgazdaság, erdőszet, vadászat, bányászat és kohászat, vas- és fémipar, gépípar, fa-, bútörípar, agyag- és üvegípar, bőr-, textil-, ruházati ípar, papírípar, arany-, ezüst-, díszműárúk, hadűgy, vegűyszeti ípar területének termékei.

²⁰ *Az ezredűves országos kiállítás kalauza* hivatalos adatok alapján, szerk. GELLÉRI Mór, Bp., Kormos Műintűzet kiadása, 1896, 59. – kiemelés tőlem, B. T.

²¹ Kővárű érdekes megjegűzűst fűz az űnneplűshűz, melyet nem azonosítűja a látványossággal, mert: „ezerűvi űrűm és szenvedűs kűtűrlűse, az ezerűv szá-zadai csatára szállűsa, diadallal hazavonulűsa érűzetűnek lűktűtűse, a szemek lobogűsa, a szűvek dobogűsának egűgyű olvadűsa vala.” – L. KŐVÁRY, *i. m.*, 93.

[eposz] tudományos változatává lényegült, s tőle [Toldytól – B. T.] öröklődve vált Beöthy által még inkább azzá, mégpedig ugyanazon nemzeti értékek legitimálójaként.”²² Ebbe a gondolatmenetbe tökéletesen beillik a kétkötetes mű is, melynek terve 1892-ben Emich Gusztáv, az Athenaeum Nyomda vezetője ötletéből született meg:

...irodalmunk ismeretének, szeretetének, ápolásának terjedésére és erősítésére. Még pedig történeti alapon való erősödésére, amelyen állunk, s amely haladásunkat is biztosítja. A magyar szellem története és hősei: nemzeti erősségünk és iskolánk.²³

Megfigyelhető, hogy a hírlapok, és kritikai lapok nyomon követik ezen munkát előrehaladását, ismertetik a közönséggel, bírálják, értékelik, de mindig felülkerekedik a mű egyedisége, létjogosultsága, érték volta, nem is annyira a tartalmi adatok fontossága, hanem azok megjelenési módja felől, mert a nemzeti szellem jegyében fogant, s eszmeisége megengedheti a hibákat is, mert ezeken túltekintve nemes cél érdekében született.²⁴ Ugyanakkor

²² DÁVIDHÁZI Péter, *A magyar irodalomtudomány Beöthy Kis-tükrében = Mesterk és tanítványok*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999, 171.

²³ BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom története*. Képes díszmunka két kötetben, megindította és vezeti Beöthy Zsolt, szerkeszti Badics Ferenc, kiadja az Athenaeum irodalmi és nyomdai társulat, 1906. [III. és jav. kiadás]

²⁴ „[...] az így szerkesztett munka aránytalanságaiból s gyöngébb részeitől folyó hibáit az egész mű értéke és használhatósága nagyban fölülmúlja.” – VÁCZY János, *i. m.*, 382., illetve a felekezeti szempontból a protestáns színezetet kifogásoló katolikus lapban (Z., 1896, 136–154.) azt ajánlják, hogy ezen felül kell emelkedni, a mű ezredéves nemzeti létünk dicsőséges szellemi bajnokait s a magyar génusz munkásságának díszét-virágát oly szépen mutatja be, továbbá I. Erdélyi Múzeum, 1896, 138–140. – „[...] mert a szerkesztők igen helyes célzata az volt, hogy bevonva a rokon és a felvilágosító tudományok képviselőit, a magyar irodalmat fejlődésében úgy mutassák be, mint nemzetünk szellemi életének a többi irányokkal szervesen kapcsolt részét, melyet ezer láthatatlan szál kapcsol össze egész létünkkel, mely viszszahat a nemzeti életre és táplálkozik belőle... ez úton irodalmunk ismerete növelje a magyar közönségben a történeti öntudatot, a nemzeti érzés erejét.” – Ugyanitt szó esik arról, hogy kimaradtak olyanok, akik még írhattak volna cikkeket ebbe az irodalomtörténetbe.

nem elítélendő ebből a szempontból több lap szerint, mert az idő sürgette a mű megjelenését a millenáris évre.

A kiszabott időre elkészült munka több szerepet kínál az irodalomtörténetnek. Funkcionálisan, a nemzetet hivatott képviselni a kiállításon, muzeális tárgyként. Kiállítási helyét – eddig még – nem sikerült rekonstruálni, de feltételezésem szerint vagy a történelmi főcsoport II. alcsoportjában a tankönyvkiállításon, vagy a jelenkori kiállítás sajtótermékeket bemutató csarnokában.

Az irodalom, sőt az irodalomtörténet kiállítási tárgyként való megjelenítése olyan befogadásmódot implikál, melynek akkor sajátos ideje, helye van, eltér a nem ünnepi, illetve az irodalmi viszonyulásmódtól. Nem az olvasás, érintés, kézben tartás, lapozás, hanem a szigorúan leszabályozott, múzeumi szemlélés, látás által lesz megközelíthető²⁵. A Dávidházi-idézethez visszafordulva, továbbléphetünk azon, amikor megállapítjuk, hogy nemcsak a nemzeti narratívát legitimálja a vizsgált irodalomtörténet, hanem azt funkcióba is helyezi, igazol, de érvel is amellett. Mert azt is érzékelhetik a befogadók, hogy ez a mű is, akár minden kiállított tárgy abba az emlékezősorozatba illeszkedik, amelyet a honfoglalás, államalkotás ezeréves évfordulója kínál, vagy inkább előír, megtervez. Az általam példaként hozott mű jelenléte a kiállításon az irodalom és a nem irodalom területeinek egymáshoz való viszonyát, az irodalom nem irodalmi közegben történő, jelen esetben politikai célokat is szolgáló használatát tematizálja.

Mi több, az ünneplők, a kiállítás látogatói önmagukat mara-dandó módon is beilleszthették az ünnepségbe, amennyiben az Arany-könyv épületében²⁶ a vendégkönyvbe írták nevük.

²⁵ Erre a *Millenniumi Kalauz* (a 92. oldalon) figyelmezteti is olvasóit, a kiállítás látogatóit: „a kiállítási terület és épületek megnyitását és bezárását három-szor jelzik. – Tizenkét éven aluli gyermekek csak felnőtték kíséretében jelen-hetnek meg [...] – A kiállítási tárgyakhoz nyúlni tilos [...] kiállítási tárgyakat lerajzolni vagy lefényképezni csak a kiállító engedélye mellett szabad.”

²⁶ „Az ajtajában cifra buzogányos portás áll, a bejárata csupa bársony drapéria. Ilyen beköszöntés után az ember azt hinné, hogy talán ebben az aranyházban őrzik a szultán kincseit, pedig dehogy. Semmi egyéb sincs benne csak egy könyv, de az aztán nagy, vastag és szintén csupa arany, akárcsak valami szép nagy ezerpengős Biblia. Csak a levelei tiszták, fehérek. Ez az arany ház és

Az ezredéves ünnepségeken tehát a megjelenítés, láttatás módján a meggyőzés legszemléletesebb formájával találkozunk, mely a magyar nemzet ezeréves múltja mellett érvel, identifikációs lehetőséget szorgalmaz és kínál a magyar és nem magyar, az országban/hazában élő vagy küllhoni népcsoportoknak, de verseng is azokkal.

az aranyos nagy könyv a jótékonytságot szolgálja. Mindenki beleírhatja a nevét és azt a dátumot, amelyben a kiállítást meglátogatta, ha ezért lefizet a szegény emberek javára 10 krajcárt [ez nem más, mint a Szabó Péter által említett evangéliumi példázat és következményei: a szegények közbenjárhatnak a gazdagabbak, ünneplők üdvözüléséhez, affőle irgalmassággyakorlás, disszonancia]. A könyv a kiállítás berekesztése után a Nemzeti Múzeumba kerül, ahol majd száz meg száz esztendő múlva ki kereshetik az unokák, hogy a dédapjuk ott volt-e a millenáris kiállításon vagy sem. A PN közölni is fogja mindennap azoknak a neveit, akik a nagy aranykönyvben a manu propi-rájukkal 10 krajcárt juttattak a szegényeknek. A névgyűjtemény közlését még ma megkezdjük.” Pesti Napló, 1896. május 5., 124. sz., 4.

CSOKONAI ÉS A DEBRECENI IDENTITÁS

Lehet-e identitása egy városnak?

Az identitás fogalmán alapvetően szellemi természetű önazonosságot értünk. Mint ilyen, lényegileg az egyén tulajdonsága, amely azonban közösségsszervező hatással bír. Egy város esetében mégis inkább analógiás kifejezésként használhatjuk, hiszen az identitás ritkán szolgál a társadalmi mozgások indítékául, sokkal inkább azok kései következménye.

Ha most mégis Debrecen identitásáról szólunk, olyan kétarcú szellemi tulajdonságot keresünk, amely részint a városlakók, másrészt a nemzeti közösség(ek) oldaláról vizsgálható. Ez a kettős aspektusú szemléletmód kölcsönösen hatással van egymásra, de különbözőse is markáns vonásokat mutat. A történelmi és földrajzi távlatok viszont egyre-másra kiszűrjük az egyedi vonásokat, illetve csak néhány vagy egyetlen képbe fókuszolják azokat. Ezzel az egységesítő képpel azonban gyakran éppen az adott közösség tagjai nem tudnak azonosulni. Amint a skótok nem tartják magukat „skótoknak”, s mi, magyarok is tiltakozunk a rólunk alkotott „csikós-gulyás”-kép ellen, úgy azzal sem azonosul minden debreceni ember, amivel városunkat a világ azonosítja. Ezek az általánosító, sematikus történelmi „bélyegek” mind ci-zelláltabbá válnak, ahogy közeledünk az adott közösség felé.

Egy város identitásának formálásában mindenkor a társadalmi kommunikációé a vezető szerep. S mivel a kommunikáció kétirányú személyességét mindinkább a médiumok egyirányú személytelensége váltja fel, az eszközök tömegesedésével az identitás manipulációjának lehetősége is felerősödött. Míg a társadalmi érintkezés személyes formái erősítik, a tömegkommunikáció személytelensége inkább manipulálja a város közösségi identitá-

sát. Ennek értékszemponitú minősítése irányától és tartalmától függ.

Tinódinak Debrecen „*aranylábú*”, Petőfinek „*zsíros*”. Huszár Gálnak „*világító lámpás*” a két magyar haza számára, Kossuthnak „*a szabadság őrvárosa*”, Adynak a „*maradandóság*” köve vagy kövülete, Móricznak „*szívgyógyító*”, Gulyás Pálnak befogadó és kibocsátó „*ó-kikötő*”, Szabó Magdának „*holtig haza*”, hogy csak a legismertebb szlogeneket idézzük. Már ebből a csokorból is látható, más képet mutat a város kívülről és belülről, múltból és jelenből, alulról vagy magasból nézvést.

Kép és önkép

A kép és az önkép tehát kétféle, külső és belső optikával készül, s ezért – bár alig vitatható, hogy mindkét ábrázolásnak van realitása – ritkán esnek egybe a felvételek. Az idő is teszi a dolgát, egyik-másik képet kifakítja, felülírja, vagy csak új megvilágításba helyezi őket. A Debrecenről alkotott „*kálvinista Róma*”-képet pl. lehet úgy is szemlélni, mint amit büszkeséggel vállal a város, de vissza lehet tölteni bele az eredeti pejoratív tartalmat is. Az elhalványodó „*legnagyobb falu*”-képet ugyan legtöbbször negatív torzításnak érezzük, pedig értelmezhetnénk bensőséges közönségként is, amelyben az identitás legfőbb hordozói viszonylagos egységet alkotnak.

A kép és önkép tehát inkább felel egymással. Kazinczy Debrecenről alkotott *maradiság*-képe és Adynak az ettől gyökeresen különböző jelentésű „*maradandóság*” képe a nemzeti tudatban úgy vetül egymásra, mintha mindkettő ugyanazt a negatív értelmű lassúságot és óvatoskodást sugallná, ami viszont nehezen fér össze a hitújító mozgalmak „*nyakas*” radikalizmusával, ez utóbbi pedig ellentmond a nyitottságot sugalló *kikötő*-képnek. Láthatjuk tehát, hogy az általános jellegzetesség megragadása egyéni vonásokat is hordoz, és csak az tud beépülni egy közösség identitásába, amiben a kép, a modell és a kép alkotója találkozik.

Debrecen mint Csokonai városa

Azért mondtam mindezt, mert Debrecen az irodalom számára elsősorban *Csokonai városa*. A város relatív szellemi egységének, önképének hordozói közül most ezt, Csokonai és Debrecen viszonyát, a költő személyiségének, életművének az utókor által méltán megnövelt jelentőségét vesszük szemügyre.

Tágabb horizontot is vonhatnánk, és joggal nevezhetnénk Debrecen *az irodalom városának* is. A város önképében ez a vonás igen karakteres, és szervesen összefonódik az ősi *iskolaváros* képpel. Ha Debrecen *az irodalom városaként* ábrázoljuk, a kép háttérébe jogosan rajzoljuk a Kollégium kontúrait, hiszen a város identitásának – a *kálvinista Róma* jelentésű Nagytemplom mellett – ez az egyik legstabilabb tartóeleme, amely szintén a protestantizmust szimbolizálja. S bár a Kollégium helyén a legelső debreceni iskolát a domonkosok alapították, s majd később a piaristák is, mások is beírták nevüket a város iskolatörténetébe, mégis az *iskolaváros*-kép a Református Kollégiummal maradt azonos, a város protestáns szellemi arculatán pedig mit sem változtatnak a középkori templom- és kolostorromok, város- és egyháztörténeti kutatások, de még a Csokonai által nem is látott mai Nagytemplom alól feltárt faragott, festett gótikus boltívek sem.

„*Az irodalom városa*” című, képzelt identitás-freskón a háttérként szolgáló Kollégium elé népes csoportképet képzelhetünk, amelyben Csokonaié a kompozíciószervező hely. Meglehetősen ambivalens önkép ez is. Mert bár ez a város, ez a Kollégium adta a magyar irodalom egyik legizgalmasabb költőszemélyiségét országnak-világnak, de ugyanez ki is tagadta. Éppen ez az ambivalencia színezi lokális árnyalatokkal kedélyessé, esetleg divattól függően heroikussá a nemzeti klasszikusként bekeretezett, tragikus tónusú Csokonai-képet. Csakis így, kedélyes fenegyerekként, mindenki szabadságvágyáért kitörő, s az „áldott magánosságba” visszahulló „szegény ördöggént” illeszthető a város önképébe „a mi Vitézünk”. A *lokális árnyalatok mintha hidat képeznének a provinciális és az egyetemes érték között. Ennek bizonyításához kiváló példákat ad a debreceni Csokonai-kultusz.*

Lokalitás és identitás

A magyar irodalom történeti fejlődését – hasonlóan a kis nyelvek és későn polgárosult társadalmak irodalmaihoz – a lokális értékek mennyiségi felhalmozódásával jellemezhetjük. Egy-egy kivételes pillanatban ugyan korábban is találkoznak a magyar írói életpályák nagyobb városokban is, pl. Bécsben vagy Kassán, de ezek a véletlen egyben-állások is csak ideig-óráig tudják kohéziójukba vonni az irodalmi élet egyszemélyes vidéki központjait. Még Csokonai után is inkább kismesesi „kúria-irodalomról” beszélhetünk Niklán, Széphalmon, Szatmárcsekén, vagy akárcsak a „bihari remete”, Bessenyei pusztakovácsi tanyasi házában. Debrecen és Csokonai ebből az aspektusból szemlélve is kivételt képez. Az ő „tuszkulánuma” egy szegényes nádfedeles házikó, s a szellem benne talán paraszt, talán polgár, talán vidéki, talán városi, talán magányos, talán társas, talán együgyű, talán művelt, talán kozmopolita, talán provinciális, talán mindegyik, talán egyik se...

Kultusz és identitás

Az identitás szempontjából tekintve a lokális irodalmi értékek jó-tékony hatással vannak a hagyományok és a helyi kultuszok kialakulására. A hagyományok ápolása természeténél fogva a civil társadalom spontán tevékenysége. (Persze, láttunk rá elég példát, hogyan lehet ideológiai hangsúlyokkal intézményesen is erőltetni valamilyen kultuszt, de ami nem találkozik az emberek belső pozitív érzelmeivel, az kultuszként rövid életűnek bizonyul, majd ellenhatásba csap át.) A 19. század második felében laza szervezeti keretek képződnek, amelyeket a századforduló szabad és értékcentrikus kultúrpolitikája is támogat, így sajátosságaikban is hasonló kultuszformák alakulnak ki az ország számos helyén.

Debrecenben egyedül a Csokonai-kultusz rendelkezik az irodalmi kultusz-formák valamennyi jegyével. Hiába élt itt sokáig Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Ady Endre, Tóth Árpád vagy Szabó Lőrinc, és bármennyire is hatott Aranyra, Jókaira, Móriczra vagy akár Németh Lászlóra ez a város, sőt, még akiknek Csokonaihoz hasonlóan, Debrecenről Debrecenig vezetett az életútjuk, mint Fazekas Mihályé, Oláh Gáboré vagy Gulyás Pálé, ők sem voltak alkalmasak arra, hogy a köteles tisztelet szerves kultusszá fonódjék alakjuk köré. Nem csak, s talán nem is elsősorban az életművek közötti értékkülönbségekre vezethető vissza mindez, sokkal inkább szerepet játszik benne a közösségi lelkiismeret, Csokonai esetében a város adósságának törlesztése, a méltatlan bánásmód jóvátétele, egyfajta rehabilitációs igény. Másfelől, kultusza kialakulását támogatta az a tény, hogy költészetének különböző rétegei jól illeszkednek a társadalom műveltségi szintjeihez. Nem utolsósorban pedig sorsa, emberi élethelyzetei, egyéniségének híven megőrzött vagy kiszínezett vonásai, és – persze – korai halála tette alkalmassá a kultikus formákat öltő tiszteletre. Ha tehát a kultuszképződés előfeltételeit mérlegeljük, *Csokonai azért bizonyulhatott alkalmasnak arra, hogy Debrecen identitásába beépüljön, mert mind provinciális, mind lokális, mind pedig globális értékként értelmezni lehet egyéniségét és életművét.*

A kultuszformák azonban gyakran elterelik a figyelmet a lényegi értékekről. Csokonai esetében is megfigyelhetjük ezt. A város identitásába Csokonait beépítő kultuszformák a 19. század második felének jellegzetességeit viselik, mivel a kultusz szervezői főként a lokálpatriotizmus tartalmát meghatározó művelődési, irodalmi társaságok voltak, esetünkben az első szobrot állító Emlékkert Társulat, majd pedig az elődszervezeteket 1890-ben integráló Csokonai Kör. Az irodalmi kultusz maradandó jeleinek, a szobrok, emléktáblák, kiadványok, de a kor társadalmára jelentős hatást gyakorló irodalmi matinék, ünnepségek, társas összejövetelek, évfordulós kiállítások Csokonai-képe olykor felszínes, a realitásoktól elrugaszkodóan mesésen hősie, vagy éppen könnyelműen könnyed. Egy-egy olyan népszerű vers, mint a *Szerlemdal a csikóbőrös kulacshoz*, meghatározza az életmű populáris

értelmezését. Petőfi – máig népszerű – csapot-papot felejtő Csokonaija megerősíti ezt a leegyszerűsített képet.

Identitás és gyökerei

A Csokonai-kultuszt kiteljesítő Csokonai Körnek¹ nem ez volt a szándéka. Működésének első évtizedeiben megelégnítette a város irodalmi életét, összefogta és fontos célok megvalósítására ösztönözte Debrecen értelmiségi polgárságát. E célok közül témánk szempontjából legjelentősebb a „százados Csokonai-ünnep” megrendezése volt.

A Csokonai Kör létrejöttéhez és működéséhez hasonló folyamatok zajlanak a 19. század második felében más városokban is. Irodalmunk egy-egy klasszikus alakja származási régiójának művelt rétegét arra készíti, hogy aktívan segítse a közműveltség fejlesztését.²

A kör, amely a Csokonai-kultusz ápolását tekintette elsődleges céljának,³ a százados ünneplés kapcsán, és azt követően is, mindinkább felismerte a kulturális örökség védelmének szükségességét.

¹ A Csokonai Kör 1890. április 28-án tartotta alakuló közgyűlését. Az előkészítés azonban jó fél évvel megelőzte a formális megalakulást.

² Dugonics Kör, ill. Társaság Szegeden 1873, Toldy Kör Pozsonyban 1871, Kemény Zsigmond Társaság Marosvásárhelyen 1876, Soproni Irodalmi és Művészeti Kör 1877, Kölcsey Egyesület Aradon 1881, Nyitrai Közművelődési Egyesület 1883, Erdélyi Irodalmi Társaság Kolozsváron 1888, Bessenyei Kör Nyíregyházán, 1890, Katona József Kör Kecskeméten 1891, Szigligeti Társaság Nagyváradon 1891, Kazinczy Kör Kassán, 1893, Széchenyi Kör Eperjesen 1899, Arany János Társaság Temesváron 1903 stb. A fővárosban működő Petőfi Társaság és Kisfaludy Társaság pl. már leginkább országos, részben a mai írószövetség funkcióit látják el. Vö.: ASZTALOS Dezső, *A Csokonai Kör története*, kézirat. DIM X. 87.4.9.5.3.

³ A Csokonai Kör történetét legrészletesebben Asztalos Dezső, az 1927-ben alapított Ady Társaság egykori titkára írta meg az egyesület fennállásának 50. évfordulójára. A kézirat 1942-re készült el, de kiadása a háború miatt elmaradt. A Debreceni Irodalmi Múzeum tulajdonában fennmaradt forrásértékű kézirat jegyzetekkel ellátott szövegkiadása folyamatban van.

gét, és feladatának tartotta Debrecen kulturális értékeinek gondozását és gyarapítását is, tárgyi emlékeinek gyűjtését, megőrzését, valamint az ezekhez kapcsolódó ismeretterjesztést, vagyis a debreceni művelődéstörténet gazdagságának tudatosítását, beépítését a debreceni identitásba. A csúcserték természetesen a kör névadója, Csokonai volt.

A Csokonai-kultusz keletkezéstörténetét vizsgálva nem volna méltányos megfeledkezni a távolabbi előzményekről sem. Az előbb említett funkciókat ugyanis a Csokonai Kör részben azoktól az értékközpontú lokálpatriotizmust szolgáló elődszervezetektől – pl. Debreceni Emlékkert Társulat⁴, Felolvasó Kör⁵ – örökölte, amelyek már jóval korábban alakultak Debrecenben.⁶

⁴ Asztalos Dezső *A Csokonai Kör története* című munkájában így mutatja be az egyesületet: „Az Emlékkert Társulat 1861-ben keletkezik. Célja: »a főiskolátörnek szépiészeti és egészségi szempontból való növényzetteli beültetése s oly kies helyé váló változtatása, hol méltósággal állhassanak azon emlékszobrok, miket a hálás nemzedék koronként emelend a haza és tudományok körül kiváltképpen városunkban magoknak érdemeket szerzett s elhunyt nagy fiainak. És amennyiben ezen társulat eszméje csaknem egy időben keletkezett a Csokonai-szobor eszméjével s részben annak kifolyása s amennyiben a társulat tagjai a Csokonai-szoborra eddig gyűlt pénzmenyiség holléte felől magának biztos tudomást szerezni, a begyűlt pénz biztosítani s általában a Csokonai-szobor felállítása munkáját elővinni.« Elnökei időrendben: Csanak József, az Emlékkertek bőkezű mecénása, Sombory Imre, Könyves Tóth Mihály és Könyves Tóth Antal.”

⁵ *Uo.*: „A Felolvasó Kör 1885-ben alakul, több Petőfi Társasági író vendégszerelésének lelkesítésére. Első elnöke: gróf Dégenfeld József, alelnöke: Kovács János kollégiumi tanár, a Kör egyik alapvetője. Legjelentékenyebb szerepvivői nagy általánosságban ugyanazok, kik később a Csokonai Körnek is ismert tagjaivá váltak: Géresi Kálmán, Vértesi Arnold, Komlóssy Arthur, Benedek János, Tóth Béla gyógyszerész, Dr. Kenézy Gyula, Dr. Tüdös Kálmán, Rásó Gyula alispán, Dr. Balkányi Miklós, stb. Kitűzött célja közhasznú ismeretek terjesztése népszerű felolvasások által, de ettől nem egyszer eltér: szépirodalmi felolvasásoknak is helyet enged.”

⁶ Leíró-történeti értelemben a Csokonai Kör megalakulása közvetlenül a debreceni Emlékkert Társulat és Felolvasó Kör megszűntetésével függ össze. A kör formális megalakítása előtti hónapok lehetőséget adtak az elődszervezetek erkölcsi és anyagi kötelezettségeinek felderítésére és átvállalására. Az alakuló közgyűlésen már szó van arról a hat-hétezer forintnyi vagyonról, mint amelyet az Emlékkert Társulattól, és arról az 1285 forintról is, melyet a Felolvasó Körtől vett át a Csokonai Kör.

Mint említettem, az Emlékkert Társulat nevéhez fűződik pl. az egyik legjelentősebb debreceni kultuszeseemény, Izsó Miklós Csokonai szobrának 1871-ben történt felállíttatása.⁷ A szobrásztól már az imént jelzett leegyszerűsítő értelmezést kívánták meg a debreceni megrendelők. Az érc-Csokonai attribútumai – a kulacs, a líra, a szőlőfürt, valamint a költő alakjának testesebb, és a feltételezhetőnél jobban öltöztetett megjelenítése – döntő módon befolyásolták a további ábrázolásokat, és ezeken keresztül a debreceni identitásba épülő Csokonai-képet. Nemcsak érdekes kapufaragványokon, hanem vásári cserépedények és emléktárgyak díszítményein, sőt a legpopulárisabb mézeskalácsokon is ez a kép tükröződik vissza. A fennmaradt tárgyak bizonyossága szerint mármár nem is a költő volt érdekes, inkább ez az idilli szoboralak volt hivatott hitelesíteni a debreceni csecsebecsék eredetiségét. Könnyebb egy ilyen jól táplált, vidám fickóval azonosulni, mint a horpadt mellű, köhögős, fűtőszalmaért instáló, nyomorgó költővel. Ha tehát vizuálisan keressük, milyen is az a Csokonai-kép, ami beépült a debreceni identitásba, leginkább az Izsó-szobor Csokonai-ábrázolására kell rámutatnunk. Ez a kép oly gyorsan és erősen rögzült, hogy a Csokonai Kör legjobb szándéka ellenére még a nagyszabású százados ünnep sem tudta átrajzolni.

Amint Asztalos Dezső, a kör történetírója megjegyzi, a Csokonai-kultusznak nyomainak vannak Debrecenben a Csokonai Kör és az Emlékkert Társulat előtt is. Ez természetesen a kultusz első objektumára, a síremlékre irányítja figyelmüket. „*A kollégiumi ifjak már 1819-ben gyűjtést akarnak rendezni Csokonai síremlékére, de a tanári kar még 1835-ben is elgáncsolja e törekvésüket.*”⁸ Mégis 1836-ban, tehát amikor éppen annyi évet töltött Csokonai a föld alatt, amennyit fölötte, sikerült közadakozásból megvalósítani Beregszászi Pál síremléktervét a Hatvan utcai temetőben. Ez a síremlék alapvetően más volt, mint amit Debre-

⁷ 1871. október 11-én leleplezik le Izsó Miklós alkotását: Csokonai bronzszobrát, ünnepélyes keretek között, Imre Sándor és Szász Károly közreműködésével.

⁸ Az október 17-i dátum téves: bizonyára november 17-ére, Csokonai születésnapjára gondol ASZTALOS Dezső *A Csokonai Kör története* c. kéziratában. DIM X. 87.4.9.5.3.

cenben állítani illett. Nem fából volt, nem is kőből, hanem vasból, nem kopjaoszlop vagy csónakos fejfa, de még csak nem is kőkoporsó volt, hanem gúla. Mérete, kerítése elkülönítette, és vallási szimbólum nélkül is szakralizálta a helyet. Persze, mindez csak mellékesen járult hozzá, hogy a síremlék igazi irodalmi zárandokhelyé vált. (Annak tudatában állunk meg mellette, hogy az a föld nemcsak Csokonai hamvait, hanem Kazinczy, Kölcsey, Petőfi, Ady és a legtöbb magyar költő lábnyomát is őrzi. Kötetre rúg az itt fogant versek száma.) Erre a síremlékre küldött ma száz éve Beöthy Zsolt egy pálmaággat Egyiptomból, s ide hozták azon a tavaszon a dunaalmási hölgyek a Lilla sírján nőtt virágokból font koszorút.

A síremlék mellől a történelem távcsövét távolabbra is fókuszolhatjuk. Már a Csokonai Kör elődszervezetei is szívesen hivatkoztak arra a baráti társaságra, amely még Csokonai közreműködésével fogta termékenyítő egységbe a város – akkor még szociológiailag meglehetősen vékony – értelmiségi rétegét. (Nem térünk ki itt e társaság tagjainak a nyelvújításban játszott szerepére, sem pedig ennek egyoldalú megítélésére Kazinczy Ferenc által. Azt is csak megemlítjük, hogy e kör tagjai közül egyeseknek – a költő halálát követően – szerepe volt az ún. Árkádia-pörben is.) Ezzel csupán arra szeretnék utalni, hogy e szervezeteken mint áttételeken keresztül eljuthatunk magához a költőhöz, illetve az idők távlatából ezeken a szálakon át válik máig érzékelhetővé Csokonai eleven hatása Debrecenben.⁹ Mint látni fogjuk, Debrecen múzeumügyét, benne az irodalmi muzeológiát is neki köszönhetjük.

⁹ Asztalos Dezső történeti munkájában olvassuk. „A Tiszántúl metropolisa sokáig úgy élt a magyar köztudatban, mint zsíros barbarság menedékhelye. Pedig ez a város a kultúra trójai falova, honnan éppen nem véletlenül, kivételes csodaként száll ki Csokonai költőnépe a művészi tehetség fegyverzetében. Ha egyáltalán csodáról lehet beszélnünk a szóban forgó esetben, akkor csoda nem egy Csokonai zsenije, vagy egy Tóth Árpád és Oláh Gábor előkelő tehetsége és származási, nevelkedési helye kontrasztjában keresendő, mert ilyen kontraszt nincs, hanem Debrecen felől nézve a dolgot – a város lelki alkotának trójai-falószérűségében. Vagyis abban a sajátos zárkózottságában, mely »zsíros barbarság« alá lopja a művészi érzékenységet és csak óvatlan pillanatban engedí szabadjárá...” (ASZTALOS Dezső, *A Csokonai Kör története*, kézirat, DIM X. 87.4.9.5.3.)

A Csokonai Kör ugyanis nemcsak a közvetlen kultuszképzésben játszott szerepet, hanem megelőzte és elősegítette a Debrecen identitását tovább gazdagító Városi Múzeum 1902-ben történt megalapítását is.¹⁰ Csokonai halálának centenáriuma rendezett, 1905-ös kiállításához¹¹ végzett többéves gyűjtőmunkájának köszönhetjük a Debreceni Irodalmi Múzeum törzssanyagát.¹² Magáról a kiállításról is sokat megtudhatunk a fennmaradt dokumentumokból. Még azokról a fanyalgó háttérvéleményekről is értesülünk áttételesen, amelyek az országos, illetve fővárosi irodalmi közeletben meg-megjelentek:

...a Kisfaludy-társaság február 12-ki közgyűlése alkalmával még a fővárosi írói köröket is felvilágosítani kellett, hogy ez nem csupán flóta, hajfűrt és Lilla gyűrűjének kiállítása akar lenni...¹³

Ez a megjegyzés világossá teszi, hogy a Komlóssy Arthur szellemi irányításával folyó ünnepi előkészületek célja az volt, hogy magát a Csokonai-életművet hozzák közelebb az olvasókhoz. Géresi Kálmán, a kör elnöke még 1902-ben kijelentette:

Itt az ideje, hogy Csokonai tisztes néphagyományait a fővárosi sajtó s a könnyebb fajta irodalmi termékek árasztotta felületességgel, idegenszerűséggel, léhasággal és frivolsággal szembehelyezze.¹⁴

¹⁰ A debreceni Városi Múzeum a Nemzeti Múzeum megalapításától egy évszázaddal lemaradva jött létre. Alapítója Löfkovics Artúr ékszerész.

¹¹ 1905 elején *A százados Csokonai emlékünneppéellyel kapcsolatos Csokonai-kiállítás tárgymutatója* címmel Csáthy Ferenc összeállításában nyomtatott katalógus készült a kiállításról, 416 tételből álló pontos tárgylistával.

¹² Az 1905-ös kiállítás állami és egyházi gyűjteményekből kölcsönzött tárgyak mellett magángyűjtemények anyagából is válogatott. A magánszemélyek közül többen följajlottak a kiállításban szereplő tulajdonukat a Csokonai Körnek. A kölcsönzők között találjuk a szobrász Tóth Andrást is, Tóth Árpád édesapját.

¹³ Tárgymutató Bevezetője.

¹⁴ ASZTALOS Dezső, *A Csokonai Kör története*, kézirat, DIM X. 87.4.9.5.3. 96–97. oldal

A százados Csokonai-ünnep napjaiban nyitották meg a Városi Múzeum első jelentős kiállítását is¹⁵, azzal a nem titkolt hátsó szándékkal, hogy az ide érkező minisztériális és akadémiai vendégektől segítséget kérjenek a múzeum épületgondjának megoldásához. Így tehát a Csokonai Kör több oldalról is támogatta a debreceni identitás fejlődését.¹⁶ Az irodalmi kultusz „szakralizáló” természetét ismerve, talán megengedhető egy illetlenül profanizáló hasonlat: amint a kereszténység egyik hitelesítő mércéje az apostoli folytonosság, úgy a debreceni identitás egyik leglényegesebb eleme, az irodalmi muzeológia is Csokonaiig – vagy legalábbis Csokonaira – vezethető vissza, s tőle nyeri kiemelt rangját.

Ünneplésformák és az identitás

Befejezésül álljon itt néhány jellegzetes epizód a száz év előtti ünnepségekből! Olyan pillanatokat szeretnék feleleveníteni, amelyek megítélésem szerint igazolják, hogy ez a százados évforduló nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Debrecen identitásában Csokonai alakja méltó helyet kapjon.

Az országos ünnepségre érkező magas rangú vendégeket Kovács József polgármester a feldíszített pályaudvaron fogadta.¹⁷

¹⁵ „A városi múzeum ünnepi megnyitása annyiban nevezetes eseménye a szép napnak, hogy a közoktatási minisztérium és a Nemzeti Múzeum küldöttei meggyőződhetek arról, hogy a városi múzeum egészséges alapon indult meg, és máris oly értékes gyűjteményt foglal magában, hogy az állam nagymértékű és rendszeres támogatását bízást megérdemli.”

„A városi múzeumot ideiglenes helyiségében, a volt gazdasági tanintézetben a közoktatási minisztérium és a múzeumok országos felügyelősége nevében Szalay Imre és K. Lippich Elek nyitották meg, akik, valamint a velük jött szakértők teljes elismeréssel nyilatkoztak a már eddig is felhalmozott anyag gazdagságáról és gondos elrendezéséről, és a múzeum megalapítóinak és vezetőinek, Löfkovits Arturnak, Oláh Károlynak és Zoltai Lajosnak kitárába helyezték a kormány hathatós támogatását.”

¹⁶ VÁRHELYI Ilona, *Csokonai és a debreceni múzeumügy*, Déri Múzeum Évkönyve, 2004. (329–342.)

¹⁷ A vonat este háromnegyed hétkor érkezett. A rövid fogadóünnepségre az első osztályú váróteremben került sor.

Köszöntő beszédére Heinrich Gusztáv, az MTA főtítkára válaszolt.

A kollégiumi ifjúság január 28-án este bemutatta Oláh Gábor *Diákélet Csokonai korában* c. színdarabját. Oláh Gábor így emlékezik erre naplójában:

A kis diák-darabnak váratlan hatása lett. Még négyszer kellett eljátszanunk belépti díjakkal, január folyamán. A hatást növelte a régi tógák és zöld szűrforma palástok fellevenítése, a híres gerundiumok és tűzoltó lámpások felvonulása. A fiúkra pompásan illett a Csokonai korabeli egyenruha. A Kollégium romantikus múltját, a Csittvári társaságot látták megelevenülni.¹⁸

[Az előadást]

Az országos Csokonai-ünnep alkalmával a legelитеbb társaság hallgatta végig: Magyarország szellemi arisztokráciája, tudósok, költők. Ekkor arattam legszebb diadalomat, mert az összesereglett kiküldöttek felállva tapsoltak lámpák elébe. Boldog zavarral hajlongottam a tekintetes, nagyságos, méltóságos rendek előtt, mint szerző és rendező egy személyben.¹⁹

„Csokonai-hangulat” uralta az Angol Királynő Szálloda ismerkedési estjét és a másnapi ünnepi nagygyűlést is a Bika dísztermében. Erre az alkalomra a város „színe-java és a felsőbb tanulóifjúság” is eljött. Az előadásokhoz és ünnepi beszédekhez ünnepelt költők, Szabolcska Mihály és Szávay Gyula alkalmi költeményei kapcsolódtak²⁰. Az ünneplő sokaság Csokonai szobrához vonult, ahol az országos szervek és Magyarország minden részéből érkezett vendégek között a Csokonai család tagjai is megjelentek.

¹⁸ OLÁH Gábor, *Naplók*, szerk., a jegyz. és az utószót írta LAKNER Lajos, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002, 46–47.

¹⁹ *Uo.*, 47.

²⁰ SZABOLCSKA Mihály: *Strófák Csokonai százados ünnepére*. SZÁVAY Gyula: *Csokonai kárhoztatása*.

A diákság és a város lakossága zsúfolásig megtöltötte a teret. A koszorúzási ünnepség után következett a Városi Múzeum ideiglenes megnyitása, majd pedig az ünnepi hangulat betetőzéseként a nagy gonddal előkészített Csokonai-kiállítás átadása. A díszebéd pohárköszöntőiben az irodalmi közélet jeles alakjai²¹ méltatták Csokonai költészetét és Debrecen hagyománytiszteletét.

A centenárium alkalmából a Csokonai Kör az ünnepelt költő műveinek díszes kiadását jelentette meg. A meghívott vendégek ennek egy példányát és egy bronz emlékérmét kaptak a rendezőtől. Az utóbbit, az emlékérmét Löfkovits Artúr, helybeli ékszerész, a Városi Múzeum egyik alapítója verette. A centenáriumi ünnepségek a Hatvan utcai temetőben érték el tetőpontjukat.

A szisztematikus tárgy-gyűjtés évekig tartó, országos akcióvá szélesedett, amely nemcsak az irodalmi társaságokkal létesített kollegiális kapcsolatok, hanem a Csokonai-család és Vajda Julianna leszármazottaival, illetve más magánszemélyekkel folytatott levelezés és találkozás révén is rendkívül eredményesnek bizonyult. A legszemléletesebb példa erre Lilla gyűrűjének esete, illetve a gyűrű származásának és az ajándékozás aktusának jegyzőkönyvi megörökítése.

A család a költő ajándékaként ismerte a gyűrűt, amit még 1897-ben rendkívüli ünnepélyességgel ajándékoztak az örökösök a debreceni Csokonai Körnek. A kör jegyzőkönyve így írja le a gyűrű „előéletét”:

Júlia egyik testvére, Sámuel és ennek fia, Elek, tanúi voltak 1856-ban Júlia utolsó napjainak és elhalálozásának, s midőn az agg éveiben is szép öreg nő kilehelte nemes lelkét, férje, Végh Mihály lehúzott a nő ujjáról egy arany gyűrűt, ... amely sima arany karikagyűrű, közepén oly alakzattal, mint a köves pecsétnyomó gyűrűk, de a kő helyett egy kis felnyitható, fedéllel bíró üreggel, amelybe haj, méreg vagy egyéb apróság rejthető. Semmi betű vagy vésés rajta nincsen, csupán az arany próba, s e szavakkal nyújtotta át sógora (Végh Mihály) Vajda Sámuelnek: Na, bruder, ez a gyűrű

²¹ Herczeg Ferenc, Beöthy Zsolt, Heinrich Gusztáv stb.

magát illeti, tegye el, és jól őrizze meg, mert ezt a gyűrűt Lilla Csokonaitól kapta, ez a gyűrű attól való.²²

Nem tanulság nélküli az az erkölcsi elismerés sem, amelyben a gyűrűt adományozó Vajda Eleket a város és a kör részesítette.

Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy Debrecen identitásában Csokonainak metszéspont szerepe van. Mind a városról alkotott külső kép, mind a városlakók önképe tartalmazza a költő alakját. E kép élethűségéhez a tudomány és a kultusz egyaránt hozzájárulhat. Így ez a kettős funkciójú konferencia is.

²² A Csokonai Kör Jegyzőkönyvének 1897. július 9-i bejegyzése részletesen leírja a gyűrű debreceni átadásának ünnepélyes körülményeit is: a Város reprezentatív ötösfogatával várták a Tatatóvárosból érkező Lilla-rokonokat és a polgármester jelenlétében vették át az értékes relikviát a Csokonai Kör vezetői.

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 131, 207, 244
 Ábrahám Zoltán 379
 Ádám Péter 408
 Ádámné Révész Gabriella 83
 Ady Endre 10, 514, 517, 527
 Ajkay Alinka 7, 151, 453–467
 Ákáb István 431
 Albert Sándor 406
 Alberti, Leon Battista 335
 Aldridge, Ira 487, 493
 Alfieri, Vittorio 493
 Amade László 151, 153, 170
 Anakreón 6, 129, 131, 133, 134,
 143, 260, 335, 337, 342, 343,
 346
 Anonymus 473
 Ányos Pál 305, 317, 318, 323,
 325–332
 Aranka György 300
 Arany János 10, 132, 152, 158, 169,
 173, 471, 472, 483, 488, 491,
 517
 Arianus 186
 Arisztophanész 405
 Arisztotelész 86, 315
 Arnold György 149
 Asztalos Dezső 518–522
 Atticus, Titus Pomponius 398
 Augustei, Biagio 105
 Augustinus 129
 Austin, John Langshaw 449
 Bächtold-Stäubli, Hanns 20
 Bacon, Francis 400
 Badics Ferenc 510
 Bahtyin, Mihail 85, 86, 125, 141
 Bajza József 212, 471
 Balassi Bálint 82, 166
 Balázs István 93
 Balázs Péter 332
 Baldacci, Anton 460, 464, 467
 Balkányi Miklós 519
 Ballagi Aladár 327
 Balogh István 107, 149
 Balogh Tamás 431
 Balzac, Honoré de 484
 Bán Imre 422, 423
 Bándi Péter 150, 155, 157, 166, 167,
 170
 Bánffy Dezső 507
 Banó István 475
 Barabás László 91
 Baranyai Gábor 259
 Baranyai Zsolt 271
 Barbier, Frédéric 332
 Barcsay Ábrahám 84, 300, 305–
 318, 321, 323–327, 329–332
 Barcza József 423
 Bárdos István 238
 Báróczi Sándor 6, **241–255**, 257,
 300, 306, 309–312, 316, 321,
 323, 326, 327, 329, 332
 Baros Gyula 311

- Baróti Dezső 120, 134, 300
 Baróti Szabó Dávid 245, 263, 300, 318
 Barta István 458
 Barta János 372, 434, 435, 438, 440
 Bartay András 149
 Bartha Dénes 20, 137, 145
 Bartha Katalin Ágnes 79
 Barthes, Roland 110, 272, 298, 301, 406
 Bartók Béla 140
 Bartsai László 103
 Batsányi János 142, 251, 258, 331, 332
 Batteux, Charles 142, 352
 Batthyány József 47, 508
 Baudelaire, Charles 301
 Baumgarten, Gottlieb Alexander 142
 Bayle, Pierre 224
 Beardsley, Monroe C. 301
 Bécsy Ágnes 345, 400
 Bécsy Tamás 114, 115, 117
 Bellini, Vincenzo 149
 Benda Kálmán 456
 Bendl Júlia 343
 Bene Sándor 262
 Benedek István 378, 412
 Benedek János 519
 Benedek Marcell 412
 Benedek Mihály 174
 Benkes Zsuzsa 112
 Benkő József 318
 Benyovszky Péter 260
 Beöthy Zsolt 509, 510, 521, 525
 Bereczki Lajos 227
 Beregszászi Pál 520
 Berki Tímea 7, 501–512
 Berlász Jenő 203, 211, 224, 243, 256, 373, 461
 Berzeviczy Pál 190
 Berzsenyi Dániel 6, 10, 147, 148, 173, 232, 240, 256, 300, **333–401**, 462
 Berzsenyi Farkas 351
 Bessenyei György 6, 10, 245, 252, 257, **269–332**, 516
 Bessenyei Sándor 189, 323
 Bethlen Miklós 381
 Betovits Sámuel 431
 Beythe András 390
 Bezerédy György 458
 Bezerédy Ignác 458
 Biki Sándor 468
 Bilguer, Johann Ulrich 388
 Bilik István 380
 Bilkey Pap Ferenc 225
 Bíró Ferenc 36, 114, 121, 123, 181, 186, 252, 257, 279, 280, 287, 296, 300, 306, 312, 319, 320, 340, 453, 454
 Birtalan Győző 380, 384, 385, 401
 Bitskey István 425
 Blair, Hugh 355
 Blumauer, Alois 132
 Bocskor János 158
 Bod Péter 89, 91
 Bódi Katalin 6, 376, **405–418**
 Boerhaave, Hermannus 383, 385
 Bolla Márton 318
 Bollók János 370
 Bónis Ferenc 145
 Booth, Wayne C. 301
 Borbély Szilárd 5, 40, 84, 137, **171–199**
 Boros János 337
 Boross Vilmos 504
 Borzsák István 15, 31, 35
 Bouterwek, Friedrich 352
 Böckh, August 100

- Bölöni Farkas Sándor 224, 237, 239, 240
 Brandt, Julianne 503
 Brankovics György 490
 Bratusek, Ernst 100
 Breznay Béla 258
 Briegleb, Klaus 300
 Budai Ézsaiás 15, 25, 26, 31, 35, 175
 Bulyovszky Gyula 434, 435, 438
 Bulyovszkyné Szilágyi Lilla 489, 496, 498, 499
 Busa Margit, V. 182, 203, 211, 224, 243, 256, 373, 461
 Buzogány Dezső 89
 Bürger, Gottfried August 81, 95, 357, 358
 Byron, George Noël Gordon 494
- Cadden, J. A. 395
 Cadden, S. W. 395
 Castelli, Ignaz Franz 105
 Catullus, Caius Valerius 130, 134
 Chantelou, Paul Fréart de 339
 Chevalier, Jean 506
 Cicero, Marcus Tullius 234, 261, 262, 398
 Cleyermann 235
 Cotta, Johann Friedrich 234
 Crantz, Henric 391
 Curtius, Georgius 259
 Czifra Mariann 6, 224–240
 Czindery Pál 195
 Czindery Pálné 195
 Czinke Ferenc 457
 Czirjék Mihály 242, 243
 Czuczor Gergely 157
- Csanak József 519
 Csaplár Benedek 331
 Csapó József 392
- Császár Elemér 334
 Csáthy Ferenc 522
 Csehy József 258, 261
 Csengery Antal 458
 Cserey Farkas 175, 176, 235, 461
 Cserey Miklós 226, 230, 233–236, 238, 239
 Csetri Lajos 256, 352, 354, 355, 360
 Csikós Zsuzsa 420
 Csokonai Józsefné 16
 Csokonai Vitéz Mihály 5, 7, 10, 11, 13–199, 255, 281, 300, 335, 336, 337, 340–343, 346, 356–358, 426, 427, 430, 431, 471, 513–527
 Csomasz Tóth Kálmán 136
 Csörsz Rumen István 5, 38, 150–170
 Csuday Jenő 502
 Csűrös Ferenc 16, 27
- D'Alembert, Jean le Rond 410
 Daday András 391
 Dajkó Pál 173, 219
 Dáné Veronka 89
 Dániel Anna 409
 Danneberg, Lutz 302
 Darnton, Robert 20, 413
 Dávidházi Péter 100, 173, 488, 491, 509–511
 Dayka Gábor 207, 252, 255, 256, 350–356, 361
 De Man, Paul 205
 Deák Ferenc 508, 509
 Deáky Zita 161
 Debreczeni Attila 5, 11, 25–29, 31, 40, 42, 45–47, 51–78, 84, 101, 114, 121, 124, 126, 132, 137, 144, 146, 189, 190, 300, 418
 Dégenfeld József 519

- Demeter Júlia 5, 37–50, 51, 58, 63,
69, 71, 73, 76, 120, 126
- Derrida, Jaques 335, 337
- Descartes, René 430
- Dessewffy József 216, 224–226,
233, 395, 396, 461
- Devescovi Balázs 173
- Diderot, Denis 332
- Dienes Dénes 423
- Dienes Gedeon 92
- Dilthey, Wilhelm 370, 372
- Diogenész 182, 183, 186, 187, 188,
197–199, 314
- Diószegi Sámuel 172
- Doležel, Lubomír 439
- Domanovszky Sándor 456, 460,
464
- Domby Márton 19, 30, 88, 91, 92,
100, 101, 102, 172
- Domokos Jakab 174
- Domokos Lajos 26, 27, 253
- Domokos Mária 145
- Domokos Márton 174
- Domokos Pál Péter 150, 158
- Donát János 260
- Dózsa Dániel 483
- Döbrentei Gábor 211, 215, 217–223,
239, 246, 461
- Draaisma, Douwe 204, 207, 208
- Dugonics András 28, 73
- Dugonics József 265
- Dulong, Claude 409
- Édes Gergely 342
- Egressy Béni 472
- Egressy Gábor 490, 495–497
- Egyed Ákos 92
- Egyed Emese 5, 79–98, 305, 311,
312, 323, 421
- Emich Gusztáv 510
- Engel (Köllő) Károly 79–80
- Ennius, Quintus 95
- Erdélyi Ágnes 370
- Erdélyi Ilona, T. 468, 475
- Erdélyi János 7, 169, **468–480**
- Erdődy György 389
- Erdődy Zsigmondné I. Czidery
Pálné
- Erkel Ferenc 149
- Eschenburg, Johann Joachim 103,
142
- Esterházy Miklós 389
- Euripidész 354
- Fabiny Tibor 106
- Falucskai Ilona 420
- Faludi Ferenc 104, 146, 160, 163,
471
- Faludy György 170
- Falus Róbert 405
- Fáncsy Ilka 496, 497
- Farkas András 501
- Farkas Gyula 114
- Fáy András 262
- Fáy Zoltán 420
- Fazekas István 238, 240
- Fazekas Mihály 95, 157, 172, 517
- Fejtő Ferenc 371
- Fekete Csaba 227, 423
- Fekete Ferenc 219
- Fekete János 300, 324
- Felsőbüki Nagy Pál 458, 461
- Fenyéry, Julius I. Stettner
György
- I. Ferenc 455, 464
- Ferenczy János 462, 464
- Festetics György 191, 196, 197
- Feuchtersleben, Ernst Freiherr
von 385
- Fichte, Johann Gottlieb 227
- Fodor Gerzson 47, 100, 101
- Fórizs Gergely 6, 148, 350–369

- Foucault, Michel 301, 335, 381, 385, 395, 406, 408, 416
 Földényi F. László 380, 388
 Földi János 81, 83, 92, 142, 331
 Frank Lajos Fridrik 392
 Fried István 218, 461
 Fumaroli, Marc 409, 410
 Fülöp Géza 203, 211, 224, 243, 256, 373, 461
 Füst Milán 372
- Gaborják Ádám 271
 Gáborjáni Szabó Botond 35, 61, 227, 230
 Gadamer, Hans-Georg 85
 Gail, Jean Baptiste 342
 Gajzágó Salamon 494
 Gál László 22, 24, 29, 51, 88, 107, 108, 111, 112, 131
 Galenus 380, 382
 Gálos Rezső 279, 282, 287
 Gárdonyi Klára, Cs. 203, 211, 224, 243, 256, 373, 461
 Gazda István 391
 Géher István 129
 Gelléri Mór 509
 Genette, Gérard 299–302, 304, 440
 Gentsi István 104, 107, 108, 111, 112
 Gere Zsolt 271
 Géresi Kálmán 519, 522
 Gerézi Rabán 430
 Gergye László 227, 323
 Gerold László 5, 114–119
 Gerő András 504
 Gessner, Salomon 146, 176, 242–245, 248, 250, 254
 Gheerbrant, Alain 506
 Gintli Tibor 114
 Glatz Ferenc 332
- Goethe, Johann Wolfgang 223, 354, 360
 Goldoni, Carlo 103
 Gombocz Zoltán 109
 Gózon Imre 108
 Gönczy Monika 7, 468–480
 Görgey Artúr 473
 Greg, Walter Wilson 100
 Gulyás József 52, 107, 108
 Gulyás Judit 164
 Gulyás Pál 514, 517
 Guzmics Izidor 82, 225
- Gyáni Gábor 19
 Gyapay László 227, 253, 255, 354
 Gyöngyösi István 132, 135, 152, 255, 311, 330, 471
 Győri József 42, 43, 46, 58, 75, 76
 Győri L. János 35
 Gyulai Pál 483
 Gyulay Lajos 220, 374
- Hadas Miklós 487
 Hafner, Philipp 103
 Halász Gábor 371
 Halka István 42
 Háló Kovács József 16, 59, 60, 100, 101
 Hamari Dániel 470
 Hamon, Philippe 440, 441, 443, 444
 Harsányi István 52, 108, 203, 211, 224, 243, 256, 373, 461
 Hász-Fehér Katalin 6, 173, 219, 262, 299–318
 Hattyuffy Dezső 329
 Hatvani István 33
 Haydn, Josef 138, 141
 Házas Nikolett 337, 340
 Hebbel, Friedrich 491
 Hegedűs András 238

- Heidegger, Martin 85
 Heimer Mihály 260
 Heinisch József 149
 Heinrich Gusztáv 460, 524, 525
 Helmeczy Mihály 216, 224, 235, 240
 Herczeg Ferenc 525
 Herder, Johann Gottfried 355, 356
 Hervey, John 426
 Himfy I. Kisfaludy Sándor
 Hochmeister Márton 396
 Hoffmann-Krayer, E. 20
 Holbein fivérek (Ambrosius és Hans) 345
 Holberg, Ludvig 92
 Hollósy Kornélia 472
 Home, Henrik 352
 Homérosz 129, 354, 355, 357
 Hoós Éva 455
 Horatius Flaccus, Quintus 169, 256, 258, 260, 261, 335–337, 344–348, 399, 430
 Horvát István 264, 268, 459, 464–466
 Horvát József 388, 394
 Horváth Ádám I. Pálóczi Horváth Ádám
 Horváth Iván 167, 168
 Horváth János 114, 154, 248, 321
 Horváth Károly 260, 379
 Horváth Mihály 318, 502
 Hovánszki Mária 5, 136–149, 159
 Hufeland, Christoph Wilhelm 380, 383–385, 396, 397
 Huszár Gál 514

 Illei János 83, 90, 92
 Im Hof, Ulrich 409
 Imre László 483
 Imre Sándor 520

 Irlanda Sándorné 420
 Iseminger, Gary 301
 Izsák Jenő 504
 Izsó Miklós 520

 Jakab Elek 210
 Jannidis, Fotis 302
 Jármay László 431
 Jászberényi József 6, 271–298, 421
 Jauss, Hans Robert 300, 301
 Jelenits István 16
 Jenny, Ernst 357
 Jókai József 41
 Jókai Mór 109, 152, 480, 505, 517
 II. József 253, 391, 453, 454, 465
 József Attila 152, 170
 Juhász Géza 28, 44, 47, 52, 53, 54, 58, 59, 60
 Juhász Izabella 28
 Julow Viktor 105, 114, 423

 Kakucska Mária, H. 331
 Kálvin János 237
 Kamper, Dietmar 408
 Kandó Gábor 431
 Kant, Immanuel 227, 359, 379, 381
 Kapronczay Katalin 378
 Kardos Albert 102
 Karinthy Gábor 130
 Kármán József 379
 Katona József 496
 Kazinczy Eugénia 235
 Kazinczy Ferenc 6, 30, 33, 82, 144, 158, 172–182, 186, 197–199, 201–268, 320, 321, 351, 353, 354, 368, 372–374, 387–389, 395–400, 432, 460, 461, 471, 514, 521
 Kazinczy Gábor 207

- Kazinczy Péter 209
 Kecskeméti Csapó Dániel 164
 Kecskeméti Gábor 425, 426
 Kecskés András 142
 Kelecsényi Jós 471
 Kelecsényi József 7, **468–480**
 Kelecsényi Pál 472
 Kelemen László 102
 Kemény Zsigmond 7, **434–449**,
 492
 Kenézy Gyula 519
 Kerényi Ferenc 20, 150
 Keresztury Dezső 331
 Kertész Botond 238
 Kiczenko Judit 484
 Királyfalvi Róth Julia 208
 Kis János 224, 225, 228, 229, 230,
 232, 234, 235, 238, 248, 252,
 255–258, 372–374, 397
 Kis József 230
 Kisbán Emil 257
 Kisfaludy Károly 149, 471
 Kisfaludy Sándor 255, 353, 418,
 471
 Kiss Imre 41, 75, 76
 Kiss József 395
 Kiss Pál 161
 Kocsis Elemér 423
 Kolumbán Vilmos József 89
 Komáromy Sándor 423, 428
 Komlóssy Arthur 519, 522
 Koncz Zsuzsa 152
 Kondray János 159
 Koselleck, Reinhardt 332
 Kossovits 141, 144
 Kossuth Lajos 508, 514
 Kótsi Patkó János 149
 Kotsi Sebestyén István 15, 19, 21
 Kotzebue, August Friedrich 101–
 103, 149, 366, 367
 Kovács János 519
 Kovács József 523
 Kovács Sándor 272
 Kovács Vidor 453
 Kovács Zsigmond 79
 Kováts Mihály 384, 396
 Kődöböcz Pál 431
 Kölcsey Ferenc 10, 81, 82, 91, 104,
 152, 203, 225, 227, 228, 253,
 350–359, 361, 365, 373, 374,
 389, 397, 400, 471, 517, 521
 Könyves Tóth Antal 519
 Könyves Tóth Mihály 519
 Körner, Theodor 91
 Kőszeghy Péter 82
 Köteles Sámuel 384, 385
 Kőváry László 506, 508, 509
 Kővér Lajos 487
 Kövy Sándor 33, 34, 35
 Kreskay Imre 300, 305, 317, 318,
 325–331
 Kulcsár István 178
 Kulin Ferenc 186, 340
 Kultsár István 456
 Kunkli Enikő 7, **434–449**
 Küllös Imola 150, 157
 La Langue János 392, 393
 Labádi Gergely 6, 173, 219, 271,
 319–332
 Laclos, Choderlos de 415
 Lafontaine, August 366, 367
 Lakits Ferenc 502
 Lakner Judit 508
 Lakner Lajos 524
 Lauer, Gerhard 302
 Lavenir, Catherine Bertho 332
 Lavotta János 145
 Lebensztejn, Jean-Claude 337,
 339, 343
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm 430
 Lejeune, Philippe 204, 205

- Lendvai Márton, ifj. 496
 Lengyel József 21, 26
 Leoninus 257
 Lessing, Gotthold Ephraim 85, 86, 93, 360
 Lichtneckert András 391
 II. Lipót 454, 455
 Lippich Elek, K. 523
 Lisznyai Kálmán 471
 Loredano 132
 Losonci Farkas Lajos 48
 Löfkovics Artúr 522, 523, 525
 Lőrinczy Éva, B. 109
 Lukianosz 186
 Luden, Heinrich 352
 Lugossy József 75

 Magyary-Kossa Gyula 389
 Makay Kata 209
 Makó Mihály 156
 Mándi Márton István 27, 31–33
 Marczali Henrik 458
 Margócsy István 454
 Mária Terézia 391, 455
 Marin, Louis 340, 341, 345
 Marmontel 241, 243, 247, 249, 250
 Marquard, Odo 378
 Martens, Gunter 108, 300
 Martinez, Matias 302
 Martinovics Ignác 47, 182
 Márton József 100, 141, 198
 Mártonfi József 318
 Marx, Karl 287
 Mátray Gábor 149, 160
 Matthisson 367
 Mátyási József 27, 28, 46, 47, 73, 255, 257
 Mátyus István 375, 376, 381–383, 394
 Megyaszai Kinga 215

 Mekis D. János 205
 Melius Juhász Péter 390, 391
 Merényi Ágnes 20
 Merényi Annamária 6, 419–433
 Merényi Oszkár 279, 350, 351, 371, 399, 462
 Mesterházi Miklós 378
 Mészáros István 455, 457
 Mészáros József 260
 Mészöly Miklós 215
 Metastasio, Pietro 96, 103, 130, 132, 147
 Mezei Márta 20, 186, 213, 218, 219, 225, 227, 239, 301, 302, 312, 340
 Michalowsky, Ulrike 409
 Mihancsik Zsófia 110
 Mikos Éva 164
 Miller, Johann Martin 245
 Molière 101, 102, 105
 Molnár Antal 138
 Molnár János 93
 Molnár Krisztina 5, 120–128
 Montesquieu, Charles de Sécondat 411
 Móricz Zsigmond 514, 517
 Morin, Edgar 408
 Morus Tamás 345
 Moscovici, Serge 437
 Móser Zoltán 157
 Mozart, Wolfgang Amadeus 149
 Musiczky Lucia 238
 Müller, Hans Harald 302

 Nagy Erzsébet 419
 Nagy Éva 106
 Nagy Gábor 31, 34, 48, 75, 102, 229, 234, 235
 Nagy Imre 5, 99–113, 114, 117, 298
 Nagy Iván 469

- Nagy Júlia 156, 422–424
 Nagy Pál 461
 Nagy Sámuel 31
 Nagy Sándor (makedón király) 314
 Nagyváthy János 115
 Napóleon 225, 233, 236, 460
 Nedilicz Mihály 389–391
 Nemeskéri Erika 37
 Nemeskürty István 114
 Németh G. Béla 484
 Németh László 371, 517
 Németh Zoltán 6, 241–255

 Obernyik Károly 490
 Odorics Ferenc 379
 Oláh Gábor 517, 521, 524
 Oláh Károly 523
 Onder Csaba 6, 173, 300, 301, 307, 313, 316, 319, 320, 322, 325, 335–349
 Orbán Jolán 337
 Orbán László 6, 203–210
 Orczy Lőrinc 84, 174, 280, 300, 302, 305–311, 313–318, 320, 322–324, 326, 327, 329–331
 Orlovsky Géza 150
 Orosz Beáta 40, 84, 137
 Orosz László 148, 351
 Osszián 260, 355, 478
 Ottlik Dániel 459
 Ovidius, Naso 130, 132, 133, 135

 Örkény István 415

 Paintner Mihály 331
 Pajor Gáspár 380
 Paksa Katlin 158
 Pálóczi Horváth Ádám 30, 32, 33, 142, 235, 236–240, 320, 103, 135, 152–154, 158, 164, 169
 Pálya István 83
 Pápai Páriz Ferenc 380, 381
 Pápay Sámuel 235, 395
 Papp Géza 145
 Passini, Johann 264
 Pásztor Cecília 503
 Patai József 80, 81
 Pataky Mózes 218
 Patay István 239
 Paul, Jean 352
 Pázmány Péter 247, 425
 Péchy Imre 461
 Péchy János 466
 Péchy Sándorné 238, 240
 Péczeli József 251
 Pellico, Silvio 493
 Péterfy Ida 33
 Petőfi S. János 112
 Petőfi Sándor 10, 131, 132, 170, 340, 470–472, 514, 517, 518, 521
 Pfeifer Ferenc 139, 153
 Pfister, Michael 410, 411, 414
 Pindarosz 258, 351
 Pintér Márta Zsuzsanna 5, 37–50, 58, 63, 69, 71, 73, 76
 Pirsig, Robert M. 271
 Platner, Ernst 359
 Platón 405
 Plautus, Titus Maccius 103
 Pogány Péter 160
 Ponori Thewrek József 231, 233
 Poór János 456
 Porkoláb Tibor 6, 256–268
 Posonyi Erzsébet, K. 480
 Poussin, Nicolas 339, 341
 Prandt Ádám Ignác 391
 Prielli Kornélia 497, 500
 Primóczi Szent Miklós 263
 Propp, Vlagyimir Jakovlevics 441
 Puder Sándor 372

- Pukánszky Kádár Jolán 20, 23,
 24, 79, 84, 88, 89, 91, 99, 102,
 104, 105, 107, 114–117
 Puky István 102
 Puky József 37
 Pitagorasz 366

 Rácz Sámuel 387
 Ráday Gedeon 207, 245, 250, 254
 Radnóti Miklós 370
 Radvánszky János 305
 Rájnis József 143, 300
 Rákóczi Ferenc 208, 209
 Rákosiné Ács Klára 53
 Rásó Gyula 519
 Ratzky Rita 5, 129–135
 Récsy Viktor 331
 Reitzenstein, Albin Freiherr von
 182
 Révai Miklós 142, 143, 146, 300–
 302, 305, 311, 313, 318, 321,
 327, 330, 331, 456, 457, 462
 Rey, Roseleyne 395
 Rhédey Lajos 190, 195–199
 Rhédeyné Kácsándy Terézia 31,
 195
 Richardson, Samuel 411, 418
 Richter, Christian Friedrich 384,
 401
 Richter, Franz 386
 Riedl Frigyes 108, 112
 Rím Kováts József 39
 Ristori, Adelaide 493, 495, 498
 Romhányi Török Gábor 408
 Rónay László 114
 Rónay Mária 371
 Rossini, Gioacchino 149
 Rousseau, Jean-Jaques 180, 181,
 186, 187, 197, 247, 407, 410–
 415
 Rózsavölgyi Márk 149

 Rozsnyai Ervin 92
 Rummy Károly György 215, 224,
 225, 229, 235, 238, 374
 Ruzitska József 149

 Sade márk 407, 410, 411, 413,
 414
 Sajnovits János 84
 Salamon Ferenc 7, 481–500, 502
 Sárközy István 233, 235, 238,
 239
 Sárváry Pál 15
 Schedel Ferenc I. Toldy Ferenc
 Schedius Lajos 28, 35
 Scheibe, Siegfried 108
 Schein Gábor 114
 Schikaneder, Emanuel 103
 Schiller Erzsébet 151
 Schiller, Friedrich 224, 352–360,
 367, 368, 487, 490, 495
 Schlegel, August Wilhelm 335,
 343
 Scholze, Johannes Sigismund
 138
 Schott, Heinz 380
 Schöner Magda 474
 Schreier János 143
 Schulz Katalin 108
 Schwanitz, H. J. 380
 Searle, John E. 113
 Sebes Anna 332
 Sebestyén Gábor 160
 Selyem Zsuzsa 381
 Seneca, Lucius Annaeus 193, 259,
 260, 370, 430, 431
 Shakespeare, William 101, 102,
 485, 487, 491, 496
 Simai Kristóf 79, 81, 83, 92, 104
 Simon Vanda 337
 Sinai Miklós 27
 Sinkó Ervin 114, 123

Sipos Gábor 89
 Sipos Pál 224, 227–229, 231–235,
 237, 240
 Sombory Imre 519
 Somlyó Bálint 406
 Sonkoly István 139
 Soós István 453, 462
 Sós Pál 21
 Spech János 139, 153
 Sperontes I. Scholze, Johannes
 Sigismund 138
 Spinoza, Benedictus 233
 Stettner György 322
 Stipa 141
 Stoll Béla 38, 144, 154, 155, 468
 Stunder János Jakab 203
 Sujtó László 381, 395
 Sulzer, Johann Georg 103, 142
 Suphan, Bernhard 355
 Sylvester János 262, 265

 Szablyár Ferenc 380
 Szabó Ágnes 6, 211–223
 Szabó Attila 390
 Szabó G. Zoltán 374
 Szabó János 224, 230, 247
 Szabó Levente, T. 220, 483
 Szabó Lőrinc 517
 Szabó Magda 514
 Szabó Péter 506, 507, 512
 Szabó T. Attila 109
 Szabolcsi Bence 20, 136, 139, 145
 Szabolcska Mihály 524
 Szajbély Mihály 173, 484, 510
 Szakály Orsolya 461
 Szalai Anna 483
 Szalárdi Jakkó László 265
 Szalay Gyula 257
 Szalay Imre 523
 Szalay László 259
 Szalézi Szent Ferenc 409

 Szalkay Antal 132
 Szántai István 21
 Szánthó János 245
 Szántó István 406
 Szapphó 129, 410
 Szász Károly 520
 Szauder József 52, 78, 114, 118,
 122, 134, 227, 280, 290, 321,
 336, 374, 431
 Szauder Józsefné 263, 374
 Szauder Mária 207, 215, 242, 320,
 336, 431
 Szávay Gyula 524
 Széchényi Ferenc 192, 194–196,
 266, 467
 Széchényi Ferencné 194
 Széchenyi István 148, 508
 Széchy Mária 132
 Szegedy-Maszák Mihály 435, 436,
 440, 441
 Székely Péter 88, 101
 Szekfű Gyula 456, 460, 467
 Szeles József 21
 Szemere Pál 211, 221, 223, 248,
 264, 351, 353, 365, 374, 389,
 397
 Szemere Samu 92
 Szemerkényi Ágnes 150
 Szendrei Júlia, V. 213
 Szentgyörgyi József 174, 179, 180,
 224, 228
 Szentgyörgyi Márton 431
 Szentjóni Szabó László 39, 49, 62,
 149
 Szentkirályi László 459, 464
 Szentmártoni Szabó Géza 166
 Szép Beáta 40, 137
 Szepes Erika 129
 Szerb Antal 114
 Szerdahelyi Kálmán 499
 Szigeti Jenő 169

- Szigligeti Ede 472, 494, 500
 Szilágyi Dezső 507
 Szilágyi Ferenc 37, 40, 42, 44, 45, 53, 59, 60, 76, 90, 131, 145, 151, 154, 188, 203, 206
 Szilágyi Gábor 15, 17–19, 21–26, 29, 102
 Szilágyi János György 130
 Szilágyi Márton 5, 15–36, 158, 378, 379, 407
 Szilágyi Sámuel 101
 Szilágyi Sándor 477
 Szilasi László 379
 Szinnyei József 109
 Szire Béla 311
 Szirmay András 208
 Szirmay Antal 155, 157, 158, 165, 208
 Szirmay Theresia 208
 Szirmay-Pulsky Henriette 371
 Szluha Demeter 306, 307, 316, 323, 324, 326, 327, 328, 330
 Szókratész 233
 Szontagh Gusztáv 483
 Szvorenny József 266
- Tacitus, Publius Cornelius 262
 Takács László 370
 Tamás Ábel 383
 Tari Lujza 160
 Tárkányi Béla 264
 Tarnai Andor 321, 331, 465
 Tarr László 503
 Tasso, Torquato 52, 103
 Tatay János 235
 Telegdi Miklós 266
 Telegdi Zsigmond 405
 Teleki László 508
 Teleki Sándor 131
 Temesi Alfréd 263
 Terentius Afer, Publius 103
- Tétsi József 21
 Thaisz András 389
 Thalész 394
 Thienemann Tivadar 107, 332
 Thimár Attila 484
 Tinódi Lantos Sebestyén 514
 Todorov, Tzvetan 440
 Toldy Ferenc 51, 52, 53, 79, 108, 114, 118, 212, 223, 264, 303, 322, 331, 385, 387, 473, 483, 510
 Toldy, Franz I. Toldy Ferenc
 Tompa Mihály 132, 160, 472
 Tompos Péterné 98
 Tóth András 522
 Tóth Arnold 164
 Tóth Árpád 517, 521
 Tóth Béla 519
 Tóth Endre 33
 Tóth Farkas 318
 Tóth Ferenc 21, 29
 Tóth István 168
 Tóth József 492
 Tóth Kálmán 492
 Tóth Margit 145
 Tóth Sándor Attila 420, 430
 Tóth Zoltán 436, 437
 Tóth Zsombor 381
 Trattner Mátyás 182
 Tüdős Kálmán 519
- Übersfeld, Anne 117
 Ungvárnémeti Tóth László 6, 239, 351, **419–433**
- Ürményi József 455, 463
- Váczy János 30, 82, 174, 203, 205, 207, 211, 213, 218, 223, 224, 243–245, 256, 262, 354, 373, 389, 461, 510

- Vadai István 82
 Vadera Gábor 6, 370–401
 Vajda Elek 526
 Vajda Julianna 126, 525
 Vajda Mihály 85
 Vajdady József 399
 Vajthó László 114
 Vámszer Márta 109
 Varga Imre 89
 Varga István 431
 Varga Pál, S. 227, 483
 Varga Zoltán, Z. 204, 340
 Vargha Balázs 15, 19, 40, 44, 47, 52–55, 96, 100, 130, 174
 Vargyas Zoltán 414
 Várhelyi Ilona 7, 513–526
 Varjas János 33
 Vasary Kolos 507
 Vay József 462, 464
 Vay Miklós 461
 Vaydady József 399
 Vergilius Maro, Publius 96, 129, 130, 327
 Versegly Ferenc 143, 158, 246, 258
 Vértesi Arnold 519
 Verulámi Bárány Bacó l. Bacon, Francis
 Vico, Gianbattista 92
 Vida László 235
 Vida Tivadar 390
 Vilček Béla 142
 Virág Benedek 6, 143, 144, 173, 252, 255, **256–268**, 300, 353, 399, 462
 Vitkovics Mihály 267, 389, 397, 462
 Voigt Vilmos 95
 Voltaire, François-Marie Arouet de 273
 Vörös Imre 104, 431
 Vörös Károly 456
 Vörösmarty Mihály 10, 260, 264, 471, 472, 508
 Wallace, Louise Elliott 395
 Weber Antal 20
 Weischedel, Wilhelm 359
 Wertheimer Ede 456, 458
 Wesselényi Ferenc 132
 Wesselényi Miklós 148, 218, 261, 461
 Wessprémi István 389
 Wieland, Christoph Martin 182, 186
 Williams, Arnold 106, 107
 Wimsatt, William K. 301
 Winko, Simone 302
 Winterl Jakab Antal 391
 Wulf, Christian 408
 Young, Edward 426
 Zabán Márta 7, 481–500
 Zacharides György 383
 Zákonyi Ferenc 391, 393
 Zalán Péter 409
 Zay Sámuel 385
 Zechenter Antal 342
 Zeller, Hans 300
 Zentai Mária 25, 124, 125, 132, 271, 300
 Zilahi János 21
 Zolnay András 107
 Zolnay László 206
 Zoltai Lajos 31, 523
 Zrínyi Miklós 247, 485
 Zweifel, Stephan 410, 411, 414
 Zsoldos Jakab 20

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSIHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)
5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMEK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. *FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)*
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF ATTILÁIG (1998)
14. *Deréky Pál:*
„LATABAGOMÁR : Ó TALATTA : LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNTÁJA (1998)
17. *NÉMETHI LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLELETE (1999)*
Szerk.: *Görömbei András*

18. *Gárgó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDEVÉGEN (2000)
Szerk.: Görömbéi András
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELEBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználatát)
23. *Nagy Gábor:*
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madás Edit:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Köddöböz Gábor:*
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások Természete a daloktól a „szövegkegig”)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I-II. (2003)
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*
HATÁRIHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia:*
ELVÁLTOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: Bitskey István–Oláh Szabolcs
32. *Lőkös István:*
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő:*
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAIRO NÉMETH LÁSZLÓ (2005)
Szerk.: Görömbéi András

35. **NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)**
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*

ELŐKESZÜLETBEN:

37. *Bitskey István:*
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT (2006)
(Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban)

A SOROZATRÓL

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberilét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő tanítványok az újabb időkben is megőrzik és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének négy tanszékén ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Az intézet és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös vállalkozásának, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozatnak az a szándéka, hogy ennek a műhelynek az eredményeiről adjon számot, s emellett nyitott legyen más műhelyek szakemberei számára is. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni. Az „Et in Arcadia ego” című könyv a harminchatodik kötet.

A kötet a klasszikus magyar irodalmi örökség feltárására és értelmezésére vállalkozó kutatási pályázat és egy abból kinövő – Csokonai Vitéz Mihály halálának 200. évfordulójáról is megemlékező – konferencia eredményeinek összefoglalását nyújtja. A tág értelemben vett 19. századi magyar irodalomtörténeti kutatóműhelyek közös célja a klasszikus magyar irodalom (irodalomtörténetünk 1770-es évekkel kezdődő és az 1900-as évek elejével záródó szakasza) szövegkánonjának bővítése és a róla kialakított kép korszerűsítése.

A kötet írásai foglalkoznak többek között Csokonai, Kazinczy Ferenc, Bessenyei György, Berzsenyi Dániel munkásságával; a 18. századi magyar levélregények nőábrázolási hagyományaival; Erdélyi János: Nép-dalok és mondák c. kéziratos gyűjteményével, de vizsgálják a korszak nyelvszemléleti sajátosságait, irodalomfelfogását vagy éppenséggel az 1807-es országgyűlés nyelvi vitáit.

